TITI LIVII PATAVINI

DE REBVS

CONTRA HANNIBALEM

A ROMANIS

GESTIS

LIBRI DECEM

Libri XXI-XXX

EDITIO NOVISSIMA
IN VSVM SCHOLARVM DITIONIS PONTIFICIAE

ROMAE
TYPIS VEN. HOSPITII APOSTOLICI
Cum privilegio.
Leonardus Oliverius edidit.
MDCCCLX.

AI GIOVANI STUDIOSI

LEONARDO OLIVIERI EDITORE

Iniziati nello studio della lingua latina è a Voi indispensabile l'aureo libro di Tito Livio, che tratta delle geste dei Romani contro Annibale. Al diletto, che offre questa gloriosa storia, unir si deve la purezza della lingua, la nobile espressione, il concetto sublime; sicchè potrete avere da siffatto tesoro pascolo immenso d'istruzione, e sommo vantaggio nell'apprendere l'idioma latino.

Per simili riflessioni mi accinsi alla ristampa; ebbi a cuore di migliorare l'edizione, e studiai che venisse alla luce purgata dagli errori.

Ora a Voi la presento, Giovani Ornatissimi, nella speranza, che la vorrete accogliere con quella gentilezza e benignità, che vi è propria. Nell'atto di rendervene infinite grazie auguro che viviate felici.

LIBER PRIMVS

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae unquam gesta sint, me scripturum; quod, Hannibale duce, Carthaginienses cum populo romano gessere. Nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit: et haud ignotas belli artes inter se, sed expertas primo punico conferebant bello. Et adeo varia belli fortuna ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus certarunt, quam viribus: Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma: Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse. Fama etiam est, Hannibalem annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum, perfecto africo bello, exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris iureiurando adactum, se, quum primum posset, hostem fore populo romano. Angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam.

II. His anxius curis, ita se africo bello, quod fuit sub recentem romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispania augendo punico imperio gessit, ut appareret, maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum, et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae illaturos fuisse, quae Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris per opportuna, et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. Medius Ha-

sdrubal inter patrem et filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus; gener inde ob altam indolem provecto annis adscitus, et, quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane voluntate principum, imperio potitus. Is plura consilio quam vi gerens, hospitiis regulorum magis, conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus, quam bello aut armis, rem carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo ei pax tutior fuit. Barbarus eum quidam palam, ob iram interfecti ab eo domini, obtruncavit; comprehensusque ab circumstantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tormentis quoque quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut, superante laetitia dolores, ridentis etiam speciem praebuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus, imperioque iungendis suo fuerat, foedus renovaverat populus romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin praerogativam militarem, qua extemplo iuvenis Hannibal in praetorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc vixdum puberem Hasdrubal literis ad se arcessierat: actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiae Hannibal, atque in paternas suberesceret opes. Hanno, alterius factionis princeps: « Et aequum postulare videtur, inquit, Hasdrubal; et ego » tamen non censeo, quod petit, tribuendum.» Quum admiratione tam ancipitis sententiae in se omnes convertisset: « Florem aetatis, » inquit, Hasdrubal, quem ipse patri Hannibalis fruendum prae- » buit, iusto iure eum a filio repeti censet. Nos tamen minime » decet, iuventutem nostram pro militari rudimento assuefacere » libidini praetorum. An hoc timemus, ne Hamilcaris filius nimis » sero imperia immodica, et regni paterni speciem videat? et, » cuius regis genero hereditarii sint relicti exercitus nostri, eius » filio parum mature serviamus? Ego, istum iuvenem domi te- » nendum, sub legibus, sub magistratibus docendum vivere aequo » iure cum ceteris censeo; ne quandoque parvus hic ignis incen- » dium ingens exsuscitet. »

IV. Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni adsentiebantur: sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit. Hamilcarem iuvenem redditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in vultu, vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri. Dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. Nunqnam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. Itaque haud facile discerneres, utrum imperatori, an exercitui, carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset: neque milites alio duce plus confidere, aut audere. Plurium audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. Nullo labore aut corpus fatigari, aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par: cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate, modus finitus. Vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora: id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum: ea neque molli strato, neque silentio arcessita. Multi saepe militari sagulo opertum, humi iacentem inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestitus nihil inter aequales excellens: arma atque equi conspiciebantur: equitum peditumque idem longe primus erat. Princeps in proelium ibat; ultimus conserto proelio excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant; inhumana crudelitas, perfidia plus quam punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus; nullum iusiurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum, triennio sub Hasdrubale imperatore meruit, nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta, bellumque romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit. Quibus oppugnandis quia haud dubie romana arma movebantur, in Olcadum fines prius (ultra Iberum ea gens in parte magis, quam in ditione Carthaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, iungendoque, tractus ad id bellum vi-

deri posset. Carteiam, urbem opulentam, caput gentis eius, expugnat diripitque: quo metu perculsae minores civitates, stipendio imposito, imperium accepere. Victor exercitus, opulentusque praeda Carthaginem novam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo praedam, stipendio praeterito cum fide exsolvendo, cunctis civium sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccaeos promotum bellum. Hermandica et Arbocala, Carteiorum urbes, vi captae: Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa: ab Hermandica profugi, exsulibus Olcadum, priore aestate domitae gentis, quum se iunxissent, concitant Carpetanos: adortique Hannibalem, regressum ex Vaccaeis, haud procul Tago flumine agmen grave praeda turbavere. Hannibal proelio abstinuit; castrisque super ripam positis, quum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit: valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus praecepit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur. Peditum agmen in ripa, elephantos ante quadraginta disposuit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum millia fuere: invicta acies, si aequo dimicaretur campo. Itaque et ingenio feroces, et multitudine freti, et, quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quod interesset amnis, clamore sublato, passim sine ullius imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquaquam pari certamine concursum; quippe ubi pedes instabilis, ac vix vado fidens, vel ab inermi equite, equo temere acto, perverti posset; eques, corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminusque rem gereret. Pars magna flumine absumpta: quidam, vorticoso amni delati in hostes, ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam ex tanto pavore reciperent animos, Hannibal, agmine quadrato amnem ingressus, fugam ex ripa fecit; vastatisque agris, intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit. Et iam omnia trans Iberum, praeter Saguntinos, Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat: ceterum iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, maxime Turdetanis;

quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati a Saguntinis Romam missi, auxilium ad bellum iam haud dubie imminens orantes. Consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus: qui quum, legatis in senatum introductis, de republica retulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam, ad res sociorum inspiciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam traiicerent, ac sociorum populi romani querimonias deferrent: hac legatione decreta, needum missa, omnium spe celerius Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata ex integro res ad senatum: alii, provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terra marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum: erant, qui non temere movendam rem tantam, expectandosque ex Hispania legatos censerent. Haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit; legatique eo maturius missi, P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus, Saguntum ad Hannibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra Iberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis: ceterum in tantas brevi creverant opes, seu maritimis, seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu sanctitate disciplinae, quia fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal, infesto exercitu ingressus fines, pervastatis passim agris, urbem tripartito aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cetera circa, vallem vergens: adversus eum vineas agere instituit, per quas aries moenibus admoveri posset. Sed ut locus procul muro satis aequus agendis vineis fuit, ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis succedebat. Et turris ingens imminebat: et murus, ut in suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus erat; et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. Ac primo missilibus

submovere hostem, nec quidquam satis tutum mnnientibus pati; deinde iam non pro moenibus modo atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat: quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant, quam Poeni. Vt vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus cecidit: tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. Per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acrius de integro obortum est bellum, pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineae coeptae agi, admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Poenus; ad centum enim quinquaginta millia habuisse in armis satis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri coepti sunt: et non sufficiebant (iam enim feriebantur arietibus) muri, quassataeque multae partes erant. Vna continentibus ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant; captumque oppidum ea ruina crediderant Poeni; qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrinque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent: sed iustae acies, velut patenti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat: Poeno cepisse iam se urbem, si paululum adnitatur, credente; Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque quo acrius et conferti magis utrinque pugnabant, eo plures vulnerabantur, nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Falarica erat Saguntinis, missile telum hastili abiegno, et cetera tereti, praeterquam ad extremum, unde ferrum extabat. Id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant liniebantque pice. Ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maxime, etiamsi haesisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat, quod,

quum medium accessum mitteretur, conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus praebebat.

IX. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia praeter spem resisterent, crevissent animi, Poenus, quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt; inde impeditum trepidantemque exturbant; postremo fusum fugatumque in castra redigunt. Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam efferatarum gentium arma; nec Hannibali, in tanto discrimine rerum, operae esse legationes audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros: literas igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinae praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset.

X. Itaque, praeterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adverso senatu causam foederis, magno silentio propter auctoritatem suam, non assensum audientium, egit. *Per deos, foederum arbitros ac testes, monuisse, praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent. Non manes, non stirpem eius conquiescere viri: nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura romana foedera:* « Iuvenem flagrantem cupidine » regni, viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo » succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni prae- » bentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc incendium, quo » nunc ardetis. Saguntum vestri circumsident exercitus, unde » arcentur foedere; mox Carthaginem circumsidebunt romanae » legiones, ducibus iisdem diis, per quos priore bello rupta foe- » dera sunt ulti. Vtrum hostem, an vos, an fortunam utriusque » populi, ignoratis? Legatos, ab sociis et pro sociis venientes, » bonus imperator vester in castra non admisit, ius gentium » sustulit. Hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, » pulsi ad vos veniunt, res ex foedere repetunt, publica fraus » absit, auctorem culpae, et reum criminis deposcunt. Quo lenius » agunt, segnius incipiunt, eo, quum coeperint, vereor, ne per- » severantius saeviant. Aegates insulas, Erycemque ante oculos

» proponite; quae terra marique per quatuor et viginti annos » passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed pater ipse Hamilcar, » Mars alter, ut isti volunt. Sed tunc Tarento, id est, Italia, non » abstinueramus ex foedere; sicut nunc Sagunto non abstinemus. » Vicerunt ego dii hominesque; et, id de quo verbis ambigebatur, » uter populus foedus rupisset, eventus belli, velut aequus » iudex, unde ius stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc » Hannibal vineas turresque admovet: Carthaginis moenia quatit » ariete. Sagunti ruinae (falsus utinam vates sim!) nostris capiti» bus incident: susceptumque cum Saguntinis bellum habendum » cum Romanis est. Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. » Scio, meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas » inimicitias. Sed et Hamilcarem eo periisse laetatus sum, quod, » si ille viveret, bellum iam cum Romanis haberemus; et hunc » iuvenem, tanquam furiam facemque huius belli, odi ac detestor. » Nec dedendum solum piaculum rupti foederis; sed, si nemo » deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, able» gandumque eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accedere, » neque sollicitare quietae civitatis statum possit. Ego ita censeo, » legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant: » alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, » ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant. Tertiam le» gationem ad res Saguntinis reddendas decerno. »

XI. Quum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit. Adeo prope omnis senatus Hannibalis erat; infestiusque loquutum arguebant Hannonem, quam Flaccum Valerium, legatum romanum. Responsum inde legatis romanis est, *Bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse. Populum romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium societati praeponat.* Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum nunc ira in hostes stimulando, nunc spe praemiorum accendit. Vt vero pro concione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a proe-

liis quietem habuerant, nec lacessentes, nec lacessiti per aliquot dies; ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior, quam ante, adorta est: nec, qua primum aut potissimum parte ferrent opem (quum omnia variis clamoribus streperent), satis scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis, omnia munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat. Quae quum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudasset; tum Hannibal occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. Nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto, structurae antiquae genere. Itaque latius, quam caederetur, ruebat: perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt; collatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant: et Saguntini murum interiorem ab nondum capta urbis parte ducunt. Vtrinque summa vi et muniunt, et pugnant: sed, interiora tuendo, minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longa obsidione, et minuitur exspectatio externae opis; quum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque: qui duo populi, delectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus, metum defectionis quum praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt mota arma.

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale, Himilconis filio (eum praefecerat Hannibal), ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives, nec hostes sentirent. Is et proelia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquantulum muri discussit; strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibal ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum utrinque caede initum, et pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem saguntinum et Alorcum hispanum. Alcon, insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrymae movebant, conditionesque tristes, ut ab

irato victore, ferebantur, transfuga ex oratore factus, apud hostem mansit; moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis, traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis eius interpretem fore pollicetur. Erat autem tum miles Hannibalis; ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad praetorem saguntinum (et ipse ita iubebat) est deductus. Quo quum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, submota cetera multitudine, senatus Alorco datus est; cuius talis oratio fuit.

XIII. « Si civis vester Alcon, sicut ad pacem petendam ad » Hannibalem venit, ita pacis conditiones ab Hannibale ad vos » retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator » Hannibalis, nec transfuga ad vos venissem. Quum ille, aut ve- » stra, aut sua culpa, manserit apud hostem (si metum simulavit, » sua; vestra, si periculum est apud vos vera referentibus), ego, » ne ignoraretis, esse aliquas et salutis et pacis vobis conditiones, » pro vetusto hospitio, qnod mihi vobiscum est, ad vos veni. » Vestra autem causa me, nec ullius alterius, loqui, quae loquor » apud vos, vel ea fides sit, quod, neque dum vestris viribus » restitistis, neque dum auxilia ab Romanis sperastis, pacis un- » quam apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis vo- » bis ulla spes est, nec vestra iam aut arma vos, aut moenia satis » defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, quam » aequam. Cuius ita aliqua spes est, si eam, quemadmodum ut » victor fert Hannibal, sic vos ut victi audiatis; si non id, quod » amittitur, in damno (quum omnia victoris sint), sed, quidquid » relinquitur, pro munere habituri estis. Vrbem vobis, quam ex » magna iam parte dirutam, captam fere totam habet, adimit; » agros relinquit, locum assignaturus; in quo novum oppidum » aedificetis: aurum argentumque omne, publicum privatumque, » ad se iubet deferri: coniugum vestraque corpora ac liberorum » vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis » velitis ab Sagunto exire. Haec victor hostis imperat. Haec, quam-

» quam sint gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. » Equidem haud despero, quum omnium potestas ei facta sit, » aliquid ex his rebus remissurum. Sed vel haec patienda censeo » potius quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora » vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis. »

XIV. Ad haec audienda quum, circumfusa paulatim multitudine, permixtum senatui esset populi concilium, repente primores, secessione facta (priusquam responsum daretur) argentum aurumque omne, ex publico privatoque in forum collatum, in ignem ad id raptim factum coniicientes, eodem plerique semetipsi praecipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata procideral; perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto quum signum imperatori dedisset, nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem, momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficerentur. Quod imperium crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est: cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt, aut armati nullum ante finem pugnae, quam morientes fecerunt?

XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. Quamquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi militum praeda fuerant; tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat, et multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Saguntum, quidam scripsere: inde Carthaginem Novam in hiberna Hannibalem concessisse: quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnaverint. Aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum: nam excessisse pugna ad Trebiam in

annum Cn. Servilii et C. Flaminii non potest, quia Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus ab Ti. Sempronio consule; qui, post pugnam ad Trebiam, ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant a Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse; et Sagunti excidium nuntiatum est: tantusque simul moeror Patres, misericordiaque sociorum peremptorum indigne, et pudor non lati auxilii, et ira in Carthaginienses, metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut, tot uno tempore motibus animi turbati, trepidarent magis, quam consulerent: nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum congressum; nec rem romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos Corsosque et Istros atque Illyrios lacessisse magis, quam exercuisse, romana arma: et cum Gallis tumultuatum verius, quam belligeratum. Poenum, hostem veteranum, trium et viginti annorum militia durissima inter hispanas gentes semper victorem, primum Hamilcare, deinde Hasdrubale, nunc Hannibale duce acerrimo assuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis, Iberum transire trahere secum tot excitos Hispanorum populos: conciturum avidas semper armorum gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia, ac pro moenibus romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant; tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. Sex in eum annum decretae legiones, et socium quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. Quatuor et viginti peditum Romanorum millia sunt scripta, et mille octingenti equites: sociorum quadraginta millia peditum, quatuor millia et quadringenti equites: naves ducentae viginti quinqueremes, celoces viginti deductae. Latum inde ad populum, *vellent: iuberent, populo carthaginiensi bellum indici;* eiusque belli causa supplicatio per Vrbem habita, atque adorati dii, ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus romanus iussisset. Inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae legiones duae (eae quaterna millia erant peditum, et treceni equites), et sociorum sexdecim millia peditum, equites mille octingenti: naves longae centum

sexaginta, celoces duodicem. Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius missus in Siciliam; ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor, et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam mittebatur. Navium maxime Cornelio numerus deminutus. Sexaginta quinqueremes datae (neque enim mari venturum, aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant), et duae romanae legiones cum suo iusto equitatu, et quatuordecim millibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones romanas, et decem millia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos romanos Gallia provincia eodem anno versa in punicum bellum habuit.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam mittunt ad percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset? et si, id quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo carthaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt, quum senatus datus esset, et Q. Fabius nihil ultra, quam unum, quod mandatum erat, percuntatus esset; tum ex Carthaginiensibus unus: « Praeceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, quum Hanni- » balem, tanquam suo consilio Saguntum oppugnantem deposce- » batis: ceterum haec legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. » Tunc enim Hannibal et insimulabatur, et deposcebatur: nunc » ab nobis et confessio culpae exprimitur; et, ut a confessis, » res extemplo repetuntur. Ego autem non, privato publicone » consilio Saguntum oppugnatum sit, quaerendum censeam; sed » utrum iure, an iniuria. Nostra enim haec quaestio atque ani- » madversio in civem nostrum est; nostro, an suo fecerit arbi- » trio. Vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus fieri. » Itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid sua » sponte imperatores faciant; nobis vobiscum foedus est a Luta- » tio consule ictum; in quo quum caveretur utrorumque sociis, » nihil de Saguntinis (nec dum enim erant socii vestri) cautum » est. At enim eo foedere, quod cum Hasdrubale ictum est, » Saguntini excipiuntu: adversus quod nihil ego dicturus sum,

» nisi quod a vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul » primo vobiscum foedus icit, quia neque auctoritate Patrum, » nec populi iussu ictum erat, negastis vos eo teneri: itaque » aliud de integro foedus publico consilio ictum est. Si vos non » tenent vestra foedera, nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta; » ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis icit, obli- » gare potuit. Proinde omittite Sagunti atque Iberi mentionem » facere, et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat. » Tum Romanus, sinu ex toga facto, « Hic, inquit, vobis bellum » et pacem portamus; utrum placet, sumite. » Sub hanc vocem haud minus ferociter, *daret, utrum vellet,* succlamatum est: et quum is iterum sinu effuso *bellum dare* dixisset, *accipere se* omnes responderunt, *et, quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.*

XIX. Haec directa percunctatio ac denuntiatio belli magis ex dignitate populi romani visa est, quam de foederum iure verbis disceptare; quum ante, tum maxime Sagunto excisa. Nam, si verborum disceptationis res esset, quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod mutatum est, comparandum erat? quum in Lutatii foedere diserte additum esset, *ita id ratum fore, si populus censuisset?* in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quidquam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo comprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quidquam mutaretur. Quamquam et, si priore foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque exceptis: nam neque additum erat, *iis, qui tunc essent,* nec, *ne qui postea assumerentur.* Et quum assumere novos liceret socios, quis aequum censeret, aut ob nulla quemqnam merita in amicitiam recipi? aut receptos in fidem non defendi? tantum, ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defectionem, aut sua sponte desciscentes reciperentur. Legati romani ab Carthagine, sicut his Romae imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in societatem perlicerent, aut averterent a Poenis, traiecerunt. Ad Bargusios primum venerunt: a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii punici, multos trans Iberum populos ad cupidinem novae fortunae erexerunt. Ad Volcianos inde est ventum: quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate romana avertit. Ita enim maximus

natu ex iis in concilio respondit: « Quae verecundia est, Romani, » postulare vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiae praepo- » namus, quum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam » Poenus hostis perdidit, vos socii prodideritis? Ibi quaeratis » socios, censeo, ubi saguntina clades ignota est. Hispanis popu- » lis, sicut lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinae » erunt, ne quis fidei romanae aut societati confidat. » Inde extemplo abire finibus Volcianorum iussi, ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere. Itaque nequidquam peragrata Hispania, in Galliam transeunt.

XX. In his nova terribilisque species visa est, quod armati (ita mos gentis erat) in concilium venerunt. Quum, verbis extollentes gloriam virtutemque populi romani, ac magnitudinem imperii, petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti, per agros urbesque suam transitum darent; tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur. Adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se, agrosque suos pro alienis populandos obiicere. Sedato tamen fremitu, responsum legatis est, *neque Romanorum in se meritum esse, neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis, aut adversus Poenos sumant arma. Contra ea audire sese, gentis suae homines agris finibusque Italiae pelli a populo romano, stipendiumque pendere, et cetera indigna pati.* Eadem ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque: nec hospitale quidquam pacatumve satis prius auditum, quam Massiliam venere. Ibi omnia, ab sociis inquisita cum cura ac fide, cognita, *praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse. Sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore (adeo ferocia atque indomita ingenia esse), ni subinde auro, cuius avidissima gens est, principum animi concilientur.* Ita peragratis Hispaniae et Galliae populis, legati Romam redeunt, haud ita multo post, quam consules in provincias profecti erant. Civitatem omnem in exspectationem belli erectam invenerunt, satis constante fama, iam Iberum Poenos transmisisse.

XXI. Hannibal, Sagunto capto, Carthaginem novam in hiberna concesserat: ibique, auditis, quae Romae, quaeque Carthagine

acta decretaque forent, seque non ducem solum, sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis praedae, nihil ultra differendum ratus, hispani generis milites convocat « Credo ego » vos, inquit, socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae » populis, aut finiendam nobis militiam, exercitusque dimittendos esse, aut in alias terras transferendum bellum: ita enim » hae gentes non pacis solum, sed etiam victoriae, bonis florebunt, » si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus. Itaque, » quum longinqua ab domo instet militia, incertumque sit, quando domos vestras, et quae cuique ibi cara sunt, visuri sitis, » si quis vestrum suos invisere vult, commeatum do. Primo » vere, edico, adsitis, ut, diis bene iuvantibus, bellum ingentis » gloriae praedaeque futurum incipiamus. » Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et iam desiderantibus suos, et longius in futurum providentibus desiderium. Per totum tempus hiemis, quies inter labores, aut iam exhaustos, aut mox exhauriendos, renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda. Vere primo ad edictum convenere. Hannibal, quum recensuisset omnium auxilia gentium, Gades profectus Herculi vota exsolvit; novisque se obligat votis, si cetera prospera evenisset. Inde partiens curas simul in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliamque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare eam statuit. Pro eo supplementum ipse, ex Africa, maxime iaculatorum levium armis petiit, ut Afri in Hispania, in Africa Hispani, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. Tredecim millia octingentos quinquaginta pedites cetratos misit in Africam, et funditores Baliares octingentos septuaginta: equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet. Simul conquisitoribus in civitates missis, quatuor millia conscripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet.

XXII. Neque Hispaniam negligendam ratus (atque ideo haud minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos), Hasdrubali fratri, viro

impigro, eam provinciam destinat, firmatque eum africis maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis. Ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices (mixtum punicum Afris genus) quadringenti et quinquaginta, Numidae Maurique accolae Oceani ad mille octingentos, et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti equites, et, ne quid terrestris deesset auxilii genus, elephanti quatuordecim. Classis praeterea data ad tuendam maritimam oram (quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos, credi poterat), quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque: sed aptae instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes erant, et triremes quinque. Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; atque inde, profectus praeter Etovissam urbem, ad Iberum maritimamque oram ducit. Ibi, fama est, in quiete visum ab eo iuvenem divina specie, qui *se ab Iove diceret ducem in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur, neque usquam a se deflecteret oculos.* Pavidum primo, nusquam circumspicientem aut respicientem, sequutum; deinde, cura humani ingenii, quum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse, post sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri, ac post insequi cum fragore caeli nimbum: tum, *quae moles ea, quidve prodigii esset*, quaerentem audisse: *Vastitatem Italiae esse, pergeret porro ire, nec ultra inquireret, sineretque fata in occulto esse.*

XXIII. Hoc visu laetus tripartito Iberum copias traiecit, praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat, donis conciliarent, Alpiumque transitus specularentur. Nonaginta millia peditum, duodecim millia equitum Iberum traduxit. Hergetes inde, Bargusiosque, et Ausetanos, et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit: oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data, et mille equites. Postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de bello romano; tria millia inde Carpeta-

norum peditnm iter averterunt. Constabat, non tam bello motos, quam longinquitate viae, insuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, quos et ipse gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitarent, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur, et ad oppidum Illiberi castra locat. Galli quamquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat, praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma consternati, Ruscinonem aliquot populi conveniunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis, quam bellum, metuens, oratores ad regulos eorum misit, *colloqui semetipsum velle cum his; et vel illi propius Illiberi accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. Hospitem enim se Galliae, non hostem, advenisse: nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset.* Et per nuntios quidem haec: ut vero reguli Gallorum, castris ad Illiberim extemplo motis, haud gravate ad Poenum venerunt; capti donis, cum bona pace exercitum per fines suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra, quam Iberum transisse Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat: quum perinde, ac si Alpes iam transisset, Boii, sollicitatis Insubribus, defecerunt; nec tam ob veteres in populum romanum iras, quam quod nuper, circa Padum, Placentiam Cremonamque colonia in agrum gallicum deductas aegre patiebantur. Itaque, armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto, tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri romani, qui ad agrum venerant assignandum, diffisi Placentiae moenibus, Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Servilius, T. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro C. Servilio et T. Annio, Q. Acilium et C. Herennium habent quidam annales: alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati, ad expostulandum missi ad Boios,

violati sint, an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinae quum obsiderentur, et gens, ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris; simulari coeptum de pace agi. Evocatique ab Gallorum principibus legati ad colloquium, non contra ius modo gentium, sed violata etiam, quae data in id tempus erat, fide, comprehenduntur; negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimissuros. Quum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor, ira accensus, effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvae tunc circa viam erant, plerisque incultis: ibi, inexplorato profectus, in insidias praecipitatus, multaque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit. Ibi castra communita; et, quia Gallis ad tentanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quamquam ad C. cecidisse satis constabat. Iter deinde de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae, tum postremos adorti, cum magna trepidatione ac pavore omnium, octingentos milites occiderunt, sex signa ademere. Finis et Gallis territandi, et pavendi Romanis fuit, ut e saltu invio atque impedito evasere. Inde, apertis locis facile tutantes agmen, Romani Tanetum, vicum propinquum Pado, contendere. Ibi se munimento ad tempus, commeatibusque fluminis et Brixianorum Gallorum auxilio, adversus crescentem in dies multitudinem hostium, tutabantur.

XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, et punicum insuper gallico bello auctum Patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione romana, et quinque millibus sociorum, delectu novo a consule conscriptis, auxilium ferre Manlio iubet: qui sine ullo certamine (abscesserant enim metu hostes) Tanetum pervenit. Et P. Cornelius, in locum eius, quae missa cum praetore fuerat, transcripta legione nova, profectus ab urbe sexaginta longis navibus, praeter oram Etruriae Ligurumque, et inde Salyum montes, pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani (pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat: vixdum satis credens, Hannibalem superasse Pyrenaeos montes. Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis

refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equites, ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis, ad exploranda omnia, visendosque ex tuto hostes praemittit Hannibal, ceteris metu aut pretio pacatis, iam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validae. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani: sed, diffisi citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis, ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Ceteros accolas fluminis Hannibal, et eorum ipsorum quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque: simul et ipsi traiici exercitum, levarique quam primum regionem suam tanta urgente hominum turba cupiebant. Itaque ingens coacta vis navium est, lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus: deinde et ipsi milites, simul copia materiae, simul facilitate operis inducti, alveos informes (nihil, dummodo innare aquae, et capere onera possent, curantes) quibus se suaque transveherent, raptim faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiiciendum, terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equis virisque obtinentes: quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, vigilia prima noctis, cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet; et, ubi primum possit, quam occultissime traiecto amni, circumducere agmen, ut, quum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme supra, parvae insulae circumfusum amnem, latiorem, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo, transitum ostendere. Ibi raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi, virique, et alia onera traiicerentur. Hispani sine ulla mole, in utres vestimentis coniectis, ipsi cetris suppositis incubantes, flumen tranavere. Et alius exercitus, ratibus iunctis traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore fessus, quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium opportune exsequendum. Postero die profecti ex loco edito fumo significant, se transisse, et haud procul abesse. Quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiiciendum. Iam paratas aptatasque habebat pedes lintres: equites fere

propter equos nantes navium agmen, ad excipiendum adversi impetum fluminis, parte superiore transmittens, tranquillitatem infra traiicientibus liutribus praebebat. Equorum pars magna nantes loris a puppibus trahebantur, praeter eos, quos instructós frenatosque, ut extemplo egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant in naves.

XXVIII. Galli occursant in ripam cum variis ululatibus cantuque moris sui; quatientes scuta super capita, vibrantesque dextris tela: quamquam et ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis, et clamore vario nautarum et militum, qui nitebantur perrumpere impetum fluminis, et qui ex altera ripa traiicientes suos hortabantur. Iam satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat, et e navibus tanta vi armatorum in terram evadente, et ab tergo improvisa premente acie. Galli, postquam, utroque vim facere conati, pellebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidique in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal, ceteris copiis per otium traiectis, spernens iam gallicos tumultus, castra locat. Elephantorum traiiciendorum varia consilia fuisse credo: certe variata memoria aetae rei. Quidam, congregati ad ripam elephantis, tradunt, ferocissimum ex iis, irritatum ab rectore suo, quum refugientem in aquam nantem sequeretur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Ceterum magis constat, ratibus traiectos. Id ut tutius consilium ante rem foret, ita, acta re, ad fidem pronius est. Ratem unam, ducentos longam pedes, quinquaginta latam, a terra in amnem porrexerunt: quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripae religatam, pontis in modum humo iniecta constraverunt, ut belluae audacter velut per solum ingrederentur. Altera ratis, aeque lata, longa pedes centum, ad traiiciendum flumen apta, huic copulata est: et quum elephanti, per stabilem ratem, tanquam viam, praegredientibus feminis, acti, in minorem applicatam transgressi sunt; extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur: ita primis expositis, alii deinde repetiti ac traiecti sunt. Nihil sane trepidabant,

donec continenti velut ponte agerentur: primus erat pavor, quum, soluta ab ceteris rate, in altum raperentur. Ibi, urgentes inter se, cedentibus extremis ab aqua, trepidationis aliquantum edebant; donec quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. Excidere etiam saevientes quidam in flumen; sed, pondere ipso stabiles, deiectis rectoribus, quaerendis pedetentim vadis, in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiiciuntur, interim Hannibal numidas equites quingentos ad castra romana miserat speculatum, ubi et quantae copiae essent, et quid pararent. Huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt. Proelium atrocius, quam pro numero pugnantium, editur. Nam praeter multa vulnera caedes etiam prope par utrinque fuit: fugaque et pavor Numidarum Romanis, iam admodum fessis, victoriam dedit. Victores ad centum sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum: victi amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omenque belli, ut summae rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam, Romanis portendit. Vt, re ita gesta, ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet; et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, an cum eo, qui primus se obtulisset romanus exercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus; qui se duces itinerum, socios periculi fore, affirmantes, integro bello, nusquam ante libatis viribus, Italiam aggrediendam censent. Multitudo timebat quidem hostem, nondum obliterata memoria superioris belli: sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique inexpertis horrendam, metuebant.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire, atque Italiam petere, advocata concione, varie militum versat animos castigando adhortandoque. « Mirari se, quinam » pectora semper impavida repens terror invaserit. Per tot annos » vincentes eos stipendia facere; neque ante Hispania excessisse, » quam omnes gentesque et terrae eae, quas duo diversa maria » amplectuntur, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, » quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam, sibi dedi » postularet populus romanus, Iberum traiecisse ad delendum

» nomen Romanorum, liberandumque orbem terrarum. Tum » nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortum » intenderent iter. Nunc, postquam multo maiorem partem iti- » neris emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas » gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot millibus, » Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi, traie- » ctum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus Italiae » sit; in ipsis portis hostium fatigatos subsistere: quid Alpes » aliud esse credentes, quam montium altitudines? Fingerent » altiores Pyrenaei ingis. Nullas profecto terras caelum contingere, » nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes quidem habitari, » coli, gignere atque alere animantes. Pervias paucis esse; exerci- » tibus invias? Eos ipsos, quos cernant, legatos non pennis su- » blime elatos Alpes transgressos: ne maiores quidem eorum indi- » genas; sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpes ingentibus » saepe agminibus cum liberis ac coniugibus, migrantium modo, » tuto transmisisse. Militi quidem armato, nihil secum praeter » instrumenta belli portanti, quid invium aut inexsuperabile esse? » Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid » laboris exhaustum esse? Romam, orbis terrarum caput, peten- » tibus quidquam adeo asperum atque arduum videri; quod » incoeptum moretur? Cepisse quondam Gallos ea, quae adiri » posse Poenus desperet. Proinde, aut cederent animo atque vir- » tute genti, per eos dies toties ab se victae; aut itineris finem » sperent campum interiacentem Tiberi ac moenibus romanis.»

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare, atque ad iter se parare iubet. Postero die, profectus adversa ripa Rhodani, mediterranea Galliae petit: non quia rectior ad Alpes via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore Romanum credens: cum quo, prius quam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris ad Insulam pervenit; ibi Isara Rhodanusque amnes, diversis ex Alpibus decurrentes, agri aliquantum amplexi, confluunt in unum: inde mediis campis Insulae nomen inditum. Incolunt prope Allobroges, gens iam inde nulla gallica gente opibus aut fama inferior; tum discors erat: regni certamine ambigebant fratres: maior, et qui prius imperitarat, Brancus nomine, minore ab fratre et coetu iuniorum,

qui iure minus, vi plus poterant, pellebatur. Huius seditionis peropportuna disceptatio quum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus Alpes praeparari cogebant. Sedatis certaminibus Allobrogum, quum iam Alpes peteret, non recta regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit: inde per extremam oram Vocontiorum agri tetendit in Tricorios: haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is et ipse alpinus amnis longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu est: nam quum aquae vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est: quia nullis coercitus ripis, pluribus simul, neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites (et ob eadem pediti quoque incerta via est), ad haec saxa glareosa volvens, nihil stabile, nec tutum ingredienti praebet; et tum, forte imbribus auctus, ingentem transgrendientibus tumultum fecit, quum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post, quam Hannibal ab ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus; ceterum, ubi deserta munimenta, nec facile se tantum praegressos assequuturum videt; ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda auxiliis romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit; non ad tuendos tantummodo veteres socios, conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem. Ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit, eo, qui circa Padum erat, exercitu Italiam defensurus. Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Alpes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quamquam fama prius (qua incerta in maius vero ferri solent) praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo, nivesque caelo prope immixtae, tecta informia imposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaliaque omnia rigentia gelu, cetera visu,

quam dictu, foediora, terrorem renovarunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani; qui, si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repente, ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iubet; Gallisque ad visenda loca praemissis, postquam comperit, transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque, quam extentissima potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sane multum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdiu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta; luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias facturus. Die deinde simulando aliud, quam quod parabatur, consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra communissent, ubi primum degressos tumulis mantanos, laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus, quam pro numero manentium, in speciem factis, impedimentisque cum equite relictis, et maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit; iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Prima deinde luce castra mota, et agmen reliquum incedere coepit. Iam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant; quum repente conspiciunt alios, arce occupata sua, super caput imminentes, alios via transire hostes. Vtraque simul obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit. Deinde ut trepidationem in angustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid adiecissent ipsi terroris, satis ad perniciem fore rati, perversis rupibus iuxta invia ac devia assueti discurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur; plusque inter ipsos (sibi quoque tendente, ut periculo prius evaderet), quam cum hostibus, certaminis erat. Equi maxime infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles augebant, territi trepidabant, et icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent: multosque turba, quum praecipites deruptaeque utrinque angustiae essent, in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos: sed ruinae maximae modo iumenta cum oneribus devolvebantur. Quae quam-

quam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal, ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret. Deinde postquam interrumpi agmen vidit, periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequidquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco; et, quum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur: nec per otium modo, sed prope silentio, mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo frumento ac pecoribus per triduum exercitum aluit. Et quia nec montanis primo perculsis, nec loco magnopere impediebantur, aliquantulum eo triduo viae confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter montana, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus, fraude, deinde insidiis est prope circumventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Poenum veniunt; *alienis malis, utili exemplo, doctos,* memorantes, *amicitiam malle, quam vim experiri Poenorum: itaque obedienter imperata facturos: commeatum, itinerisque duces, et ad fidem promissorum obsides acciperet.* Hannibal nec temere credendo, nec aspernando, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respondisset, obsidibus, quos dabant, acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus, nequaquam ut inter pacatos, incomposito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et equites erant: ipse post cum robore peditum, circumspectans sollicitusque omnia, incedebat. Vbi in angustiorem viam ex parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo coorti, cominus eminus petunt: saxa ingentia in agmen devolvunt; maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi, ac prope perniciem ventum est: nam, dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quidquam ab tergo auxilii reliquerat; occursantes per obliqua montani, perrupto medio agmine, viam insedere: noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die, iam segnius incursantibus barbaris, iunctae copiae, saltusque haud sine clade (maiore tamen iumentorum, quam hominum pernicie) superatus: inde montani pauciores iam, et latrocinii magis quam belli more, concursabant, modo in primum, modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti, sicut praecipites per arctas vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus quacumque incederent (quia insuetis adeundi propius metus erat), agmen praebebant. Nono die in iugum Alpium perventum est, per invia pleraque et errores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter, faciebant. Biduum in iugo stativa habita; fessisque labore ac pugnando quies data militibus: iumentaque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. Fessis taedio tot malorum nivis etiam casus, occidente iam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adiecit. Per omnia nive oppleta, quum, signis prima luce motis, segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in promontorio quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere iussis militibus Italiam ostentat, subiectosque alpinis montibus circumpadanos campos: *moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo, sed etiam urbis romanae. Cetera plana, proclivia fore: uno aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in manu ac potestate habituros.* Procedere inde agmen coepit; iam nihil ne hostibus quidem, praeter parva furta per occasionem, tentantibus. Ceterum iter multo, quam in ascensu fuerat (ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora, ita arrectiora sunt), difficilius fuit. Omnis enim ferme via praeceps, angusta, lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent, nec, qui paululum titubassent, haerere afflicti vestigio suo; aliique super alios, et iumenta et homines, occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem, atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles tentabundus, manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes, demittere sese posset. Natura locus iam ante praeceps, recenti lapsu terrae, in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum, velut ad

finem viae, equites constitissent, miranti Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse. Digressus deinde ipse ad locum visendum: haud dubia res visa, quin per invia circa, nec trita antea, quamvis longo ambitu, circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit: nam quum super veterem nivem intactam nova modicae altitudinis esset, molli nec praealtae nivi facile pedes ingredientium insistebant. Vt vero tot hominum iumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem, fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur: tetra ibi luctatio erat; ut a lubrica glacie, non recipiente vestigium, et in prono citius pedes fallente, et, seu manibus in assurgendo, seu genu se adiuvissent, ipsis adminiculis prolapsis, iterum corruissent (nec stirpes circa, radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant); ita in levi tantum glacie, tabidaque nive volutabantur. Iumenta secabant; interdum etiam, tum infimam ingredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in connitendo ungulis, penitus perfringebant: ut pleraque, velut pedica capta, haererent in durata et alte concreta glacie.

XXXVII. Tandem, nequidquam iumentis atque hominibus fatigatis, castra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque egerendum fuit! Inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, quum caedendum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt; eamque (quum et vis venti apta faciendo igni coorta esset) succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non iumenta solum, sed elephanti etiam, deduci possent. Quatriduum circa rupem consumptum, iumentis prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt, et, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles et apricos quosdam colles habent rivosque prope silvas, et iam humano cultu digniora loca. Ibi iumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus data triduo. Inde ad planum descensum, etiam locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine nova (ut quidam auctores sunt), quinto de-

cimo die Alpibus superatis. Quantae copiae transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter auctores constat: qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor me moveret, nisi confunderet numerum, Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta millia peditum, decem equitum, adducta in Italiam (magis affluxisse verisimile est; et ita quidam auctores sunt): ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum, ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum amisisse in Taurinis, quae Gallis proxima gens erat, in Italiam degresso. Id quum inter omnes constet, eo magis miror, ambigi, quasnam Alpes transierit; et vulgo credere, Pennino, atque inde nomen et iugo Alpium inditum, transgressum. Coelius per Cremonis iugum dicit transisse: qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos deduxissent. Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quae ad Penninum ferunt, obsepta gentibus semigermanis fuissent: neque, Hercule, montibus his (si quem forte id movet) ab transitu Poenorum ullo Veragri, incolae iugi eius, norunt nomen inditum; sed ab eo, quem, in summo sacratum vertice, Penninum montani appellant.

XXXIX. Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat. Sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset (in reficiendo maxime sentientem contracta ante mala), non poterat. Otium etenim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque, squalida et prope efferata corpora varie movebant. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone; et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste nondum refecto manum consereret. Sed quum Placentiam consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal; Taurinorumque unam urbem, caput gentis eius, qua volentes in amicitiam non veniebant, vi expugnarat: iunxissetque sibi, non metu solum, sed etiam voluntate, Gallos accolas Padi, ni eos, circumspectantes defectionis tempus, subito adventus consulis oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertus, quae [pars

sequenda esset, Gallos praesentem se sequuturos ratus. Iam prope in conspectu erant exercitus, convenerantque duces, sicuti inter se nondum satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admiratione alterius: nam Hannibalis et apud Romanos, iam ante Sagunti excidium, celeberrimum nomen erat: et Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestantem virum credebat. Et auxerant inter se opinionem, Scipio, quod, relictus iu Gallia, obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali; Hannibal et conatu tam audaci traiiciendarum Alpium, et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum traiicere, et, ad Ticinum amnem motis castris, prius, quam educeret in aciem, adhortandorum militum causa, talem orationem exorsus est:

XL. « Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem » in Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos. Quid » enim adhortari referret, aut eos equites, qui equitatum hostium » ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum » quibus fugientem hunc ipsum hostem sequutus, confessionem » cedentis ac detrectantis certamen pro victoria habui? Nunc, » quia ille exercitus, Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fra» tre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere » senatus populusque romanus voluit, ego, ut consulem ducem » adversus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic volun» tario certamini obtuli: novo imperatori apud novos milites » pauca verba facienda sunt. Ne genus belli, neve hostem igno» retis, cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra mari» que priore bello vicistis: a quibus stipendium per viginti annos » exegistis: a quibus capta belli praemia, Siciliam ac Sardiniam, » habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, » qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc illi, quia audent, » sed quia necesse est, pugnaturi sunt: nisi creditis, qui exercitu » incolumi pugnam detrectavere, eos, duabus partibus peditum » equitumque in transitu Alpium amissis, quum plures paene » perierint, quam supersunt, plus spei nactos esse. At enim pauci » quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum ro» bora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies, immo umbrae » hominum, fame, frigore, illuvie, squalore enecti, contusi ac » debilitati inter saxa rupesque. Ad haec, perusti artus, nive

» rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fractaque arma, » claudi ac debiles equi. Cum hoc equite, cum hoc pedite pugna- » turi estis: reliquias extremas hostium, non hostes, habebitis. » Ac nihil magis vereor, quam ne, vos quum pugnaveritis, alpes » vicisse Hannibalem videantur. Sed ita forsitan decuit, cum » foederum ruptore duce ac populo deos ipsos, sine ulla humana » ope, committere ac profligare bellum: nos, qui secundum deos » violati sumus, commissum ac profligatum conficere.

XLI. « Non vereor, ne quis me hoc vestri adhortandi causa » magnifice loqui existimet; ipsum aliter animo affectum esse. » Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo iam profectus » eram, cum exercitu ire meo; ubi et fratrem consilii participem, » ac periculi socium haberem, et Hasdrubalem potius, quam » Hannibalem hostem, et minorem haud dubie molem belli. Ta- » men, quum praeterveherer navibus Galliae oram, ad famam » huius hostis in terram egressus, praemisso equitatu, ad Rho- » danum movi castra. Equestri proelio, qua parte copiarum » conserendi manum fortuna data est, hostem fudi: peditum » agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia as- » sequi terra non poteram, regressus ad naves, quanta maxima » celeritate potui, tanto maris terrarumque circuitu, in radici- » bus Alpium obvius fui. Huic timendo hosti utrum, quum de- » clinarem certamen, improvisus incidisse videor, an occurrere » in vestigiis eius? lacessere ac trahere ad decernendum? Expe- » riri iuvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos » terra ediderit, an iidem sint, qui ad Aegates pugnaverunt in- » sulas, et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos emi- » sistis: et utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, » ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi ro- » mani a patre relictus: quem nisi saguntinum scelus agitaret, » respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe pa- » tremque, et foedera Hamilcaris scripta manu: qui, iussus a » consule nostro, praesidium deduxit ab Eryce: qui graves im- » positas victis Carthaginiensibus leges fremens moerensque acce- » pit: qui decedere Sicilia, qui stipendium populo romano dare » pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum animo, quo » adversus alios hostes soletis, pugnare velim; sed cum indigna-

» tione quadam atque ira: velut si servos videatis vestros arma » repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem clausos, ultimo » supplicio humanorum, fame interficere: licuit victricem clas- » sem in Africam traiicere, atque intra paucos dies sine ullo » certamine Carthaginem delere. Veniam dedimus precantibus: » emisimus ex obsidione; pacem cum victis fecimus; tutelae dein- » de nostrae duximus, quum africo bello urgerentur. Pro his » impartitis, furiosum iuvenem sequentes, oppugnatum patriam » nostram veniunt. Atque utinam pro decore tantum hoc vobis, » et non pro salute, esset certamen! Non de possessione Siciliae » ac Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia vobis » est pugnandum: nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos » vincimus, hosti obsistat; nec Alpes aliae sunt, quas dum su- » perant, comparari nova possint praesidia; hic est obstandum, » milites, velut si ante romana moenia pugnemus. Vnusquisque » se non corpus suum, sed coniugem ac liberos parvos armis » protegere putet: nec domesticas solum agitet curas, sed iden- » tidem hoc animo reputet, nostras nunc intueri manus senatum » populumque romanum; qualis nostra vis virtusque fuerit, talem » deinde fortunam illius urbis ac romani imperii fore. »

XLII. Haec apud Romanos consul. Hannibal, rebus prius, quam verbis, adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit; armisque gallicis ante eorum pedes proiectis, interrogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis levaretur, armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet? Quum ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent, et deiecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Vt cuiusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio exsultans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Vbi vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo conditionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincentium magis, quam bene morientium fortuna laudaretur.

XLIII. Quum sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocata, ita apud eos loquutus fertur « Si, quem » animum in alienae sortis exemplo paulo ante habuistis, eundem » mox in aestimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, milites:

» neque enim spectaculum modo illud, sed quaedam veluti imago
» vestrae conditionis erat. Ac nescio, an maiora vincula, maio-
» resque necessitates vobis, quam captivis vestris, fortuna circum-
» dederit. Dextra laevaque duo maria claudunt, nullam, ne ad
» effugium quidem, navem habentibus: contra Padus amnis,
» maior ac violentior Rhodano: ab tergo Alpes urgent, vix
» integris vobis ac vigentibus transitae. Hic vincendum aut
» moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis. Et
» eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi imposuit, praemia
» vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab
» diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantum ac
» Sardiniam, parentibus nostris ereptas, nostra virtute recupera-
» turi essemus, satis tamen ampla pretia essent. Quidquid Romani
» tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum
» cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam merce-
» dem, agite, cum diis bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc
» in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus, pecora consectan-
» do, nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestro-
» rum vidistis. Tempus est iam, opulenta vos ac ditia stipendia
» facere, et magna operae pretia mereri, tantum itineris per tot
» montes fluminaque, et tot armatas gentes emensos. Hic vobis
» terminum laborum fortuna dedit: hic dignam mercedem eme-
» ritis stipendiis dabit. Nec, quam magni nominis bellum est,
» tam difficilem existimaritis victoriam fore. Saepe et contemptus
» hostis cruentum certamen edidit, et inclyti populi regesque
» perlevi momento victi sunt: nam, dempto hoc uno fulgore no-
» minis romani, quid est, cur illi vobis comparandi sint? Vt vi-
» ginti annorum militiam vestram cum illa virtute: cum illa for-
» tuna taceam, ab Herculis columnis, ab oceano, terminisque
» ultimis terrarum, per tot ferocissimos Hispaniae et Galliae
» populos, vincentes huc pervenistis. Pugnabitis cum exercitu
» tirone, hac ipsa aestate caeso, victo, circumsesso a Gallis,
» ignoto adhuc duci suo, ignorantique ducem. An me, in prae-
» torio patris, clarissimi imperatoris, prope natum, certe eductum,
» domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non alpi-
» narum modo gentium, sed ipsarum, quod multo maius est,
» Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore exercitus

» sui? Cui si quis, demptis signis, Poenos Romanosque hodie
» ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitus sit consul.
» Non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo vestrum est,
» cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim fa-
» cinus; cui non idem ego, virtutis spectator ac testis, notata
» temporibus locisque referre sua possim decora. Cum laudatis a
» me millies donatisque, alumnus prius omnium vestrum, quam
» imperator, procedam acie adversus ignotos inter se ignorantesque.

XLIV. « Quocumque circumtuli oculos, plena omnia video ani-
» morum ac roboris; veteranum peditem, generosissimarum gentium
» equites frenatos et infrenatos, vos socios fidelissimos fortissimos-
» que, vos Carthaginienses, quum ob patriam, tum ob iram iustis-
» simam pugnaturos. Inferimus bellum, infestisque signis descen-
» dimus in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi, quanto
» maior spes, maior est animus inferentis vim, quam arcentis. Ac-
» cendit praeterea animos, et stimulat dolor, iniuria, indignitas: ad
» supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde vos omnes,
» qui Saguntum oppugnassetis; deditos ultimis cruciatibus affecturi
» fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua omnia suique ar-
» bitrii facit: cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se
» modum imponere aequum censet: circumscribit includitque nos
» terminis montium fluminumque, quos ne excedamus: neque eos,
» quos statuit, terminos observat. Ne transieris Iberum: ne quid rei
» tibi sit cum Saguntinis. Ad Iberum est Saguntum. Nusquam te
» vestigio moveris. Parum est, quod veterrimas provincias meas Si-
» ciliam et Sardiniam adimis: etiam Hispanias? et inde cessero, in
» Africam transcendes: transcendes autem, dico? duos consules hu-
» ius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. Ni-
» hil usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicarimus. Il-
» lis timidis et ignavis licet esse, qui respectum habent, quos suus
» ager, sua terra, per tuta ac pacata itinera fugientes, accipient:
» vobis necesse est fortibus viris esse, et, omnibus inter victo-
» riam mortemve certa desperatione abruptis, aut vincere, aut,
» si fortuna dubitabit, in proelio potius, quam in fuga, mor-
» tem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus destinatumque in
» animo est, iterum dicam; vicistis; nullum morte telum ad
» vincendum homini ab diis immortalibus acrius datum est. »

XLV. His adhortationibus quum utrinque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt, tutandique pontis causa castellum insuper imponunt. Poenus, opere occupatis hostibus, Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi romani agros mittit. Gallis parci quam maxime iubet, principumque animos sollicitari ad defectionem. Ponte perfecto, traductus romanus exercitus in agrum Insubrium quinque millia passuum a Victumulis consedit. Ibi Hannibal castra habebat; revocatoque propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad concionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem pugnarent. *Agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi, qui accepisset, liberisque: qui pecuniam, quam agrum, maluisset, ei se argento satis facturum: qui sociorum cives carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum: qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent.* Servis quoque dominos prosequutis libertatem proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextra silicem retinens, si falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quemadmodum ipse agnum mactasset, secundum precationem caput pecudis saxo elisit. Tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super cetera recentibus etiam territos prodigiis: nam et lupus intraverat castra, laniatisque obviis ipse intactus evaserat; et examen apum in arbore praetorio imminente consederat. Quibus procuratis, Scipio, cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, exque propinquo copias, quantae et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali, et ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neutri alteros primo cernebant: densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, et proelio sese expediebant. Scipio iaculatores et gallos

equites in fronte locat; Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato, iaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem: inde equitum certamen erat aliquandiu anceps; dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes pugna ierat; donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paululum, ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus, periculumque intercursu tum primum pubescentis filii propulsatum. Hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus. Fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum, non armis modo, sed etiam corporibus suis, protegens, in castra, nusquam trepide neque effuse cedendo, reduxit. Servati consulis decus Coelius ad servum natione ligurem delegat. Malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores, et fama obtinuit.

XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium fuit; quo facile apparuit, et equitatu meliorem Poenum esse, et ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte, iussis militibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota, festinatumque ad Padum est; ut ratibus, quibus iunxerat flumen, nondum resolutis, sine tumultu atque insectatione hostis, copias traiiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos; tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa, segniter ratem solventes, cepit. Transire non potuit pontem, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est, Magonem cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo transnasse; ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. Ea periti amnis eius vix fidem fecerint: nam neque equites, armis equisque salvis, tantam vim fluminis superasse verisimile est, ut iam Hispanos omnes inflati transvexerint utres;

et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerant, qua exercitus gravis impedimentis traduci posset. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. Dum Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traiicit gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra communivit, et postero die, in conspectu hostium acie directa, potestatem pugnae fecit.

XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris romanis, tumultu tamen quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo millia peditum, et duceenti equites, vigilibus ad portas trucidatis, ad Hannibalem transfugiunt: quos Poenus benigne alloqutus, et spe ingentium donorum accensos, in civitates quemque suas, ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio, caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere, velut iniecta rabie, ad arma ituros, quamquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis, tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium, in loca altiora collesque impeditiores equiti castra movet. Minus, quam ad Ticinum, fefellit; missisque Hannibal primum Numidis, deinde omni equitatu, turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua romana castra Numidae devertissent. Ibi dum, perscrutantes loca omnia castrorum, nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus hostis de manibus est: et quum iam transgressos Trebiam Romanos, metautesque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt, citra flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris in via iactanti ultra patiens, et collegam (iam enim et revocatum ex Sicilia audierat) ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communivit. Nec procul inde Hannibal quum consedisset, quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros euntem, nusquam praeparatis commeatibus, maior in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim pararent, spes facta proditionis: nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis,

Dasio brundusino, praefecto praesidii, corrupto, traditur Hannibali Clastidium. Id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XLIX. Quum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes, et a Sempronio consule, et ante adventum eius, terra marique res gestae. Viginti quinqueremes, cum mille armatis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus missae, novem Liparas, octo insulam Vulcani tenuerunt; tres in fretum avertit aestus. Ad eas conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone, rege Syracusanorum, missae, qui tum forte Messanae erat, consulem romanum opperiens, nullo repugnante, captas naves Messanam in portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, praeter viginti naves, cuius ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque et triginta alia quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios. Lilybaei occupandi praecipuam curam esse: credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem ad Aegates insulas deiectam. Haec, sicut audita erant, rex M. Aemilio praetori, cuius Sicilia erat provincia, perscribit, monetque, Lilybaeum firmo teneret praesidio. Extemplo et circa a praetore ad civitates missi legati tribunique, qui suos ad curam custodiae intenderent: ante omnia Lilybaeum teneri; ad apparatum belli, edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent: ubi signum datum esset, ne quis moram conscendendi faceret; perque omnem oram quidam ex speculis prospicerent adventantem hostium classem. Simul itaque (quamquam de industria morati cursum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybaeum) praesensum tamen est, quia et luna pernox erat, et sublatis armamentis veniebant; extemplo datum e speculis signum, et in oppido ad arma conclamatum est, et in naves conscensum. Pars militum in muris portarumque in stationibus, pars in navibus erant: et Carthaginienses, quia rem fore haud cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto. Ubi illuxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae esset, exitumque liberum e portu naves hostium haberent. Ne Romani detrectavere pugnam, et me-

moria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti, et militum multitudine ac virtute.

L. Vbi in altum evecti sunt, Romanus conserere pugnam, et ex propinquo vires conferre velle: contra eludere Poenus, et arte, non vi, rem gerere, naviumque, quam virorum aut armorum, malle certamen facere: nam ut sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite habebant: et, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit animum, et paucitas illis minuit. Extemplo septem naves punicae circumventae; fugam ceterae ceperunt. Mille et septingenti fuere in navibus capti, milites nautaeque; in his tres nobiles Carthaginiensium. Classis romana incolumis, una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa reduce, in portum rediit. Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius, qui Messanae erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. Ei fretum intranti rex Hiero classem ornatam obviam duxit: transgressusque ex regia in praetoriam navem, gratulatus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum, statum deinde insulae, et Carthaginiensium conata exposuit: pollicitusque est, quo animo priore bello populum romanum iuvenis adiuvisset, eo senem adiuturum. Frumentum vestimentaque sese legionibus consulis, sociisque navalibus gratis praebiturum. Grande periculum Lilybaeo maritimisque civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res fore. Ob haec consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret; et rex regiaque classis una profecti. Navigantes inde, pugnam ad Lilybaeum, fusasque et captas hostium naves, accepere.

LI. A Lilybaeo consul, Hierone cum classe regia dimisso, relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram, ipse in insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Hamilcar, Gisgonis filius, praefectus praesidii, cum paulo minus duobus millibus militum, oppidumque cum insula traditur: inde post paucos dies reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore, praeter insignes nobilitate viros, sub corona venierunt. Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani (quia fama erat, stare ibi punicam classem) tra-

iecit. Nec qnisquam hostium circa eas insulas inventus. Iam forte transmiserant ad vastandam Italiae oram: depopulatoque vibonensi agro, urbem etiam terrebant. Repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in agrum vibonensem facta nuntiatur: literaeque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis, et, ut primo quoque tempore collegae ferret auxilium, missae traduntur. Multis simul anxius curis, exercitum extemplo in naves impositum, Ariminum supero mari misit: Sex. Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus vibonensem agrum, maritimamque oram Italiae tuendam attribuit: M. Aemilio praetori quinquaginta navium classem explevit: ipse compositis Siciliae rebus, decem navibus oram Italiae legens, Ariminum pervenit: inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen, collegae coniungitur.

LII. Iam ambo consule, et quidquid romanarum virium erat, Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse romanum imperium, aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Tamen consul alter, equestri proelio uno, et vulnere suo minutus, trahi rem malebat: recentis animi alter, eoque ferocior, nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumqne agri est; Galli tum incolebant; in duorum praepotentium populorum certamine, per ambiguum favorem, haud dubie gratiam victoris spectantes. Id Romani, ne qnid modo moverent, aequo satis, Poenus periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos, dictitans. Ob eam iram, simul ut praeda militem aleret, duo millia peditum et mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. Egentes ope Galli, quum ad id dubios servassent animos, coacti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant: legatisque ad consulem missis, auxilium Romanorum terrae ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti, orant. Cornelio nec causa, nec tempus agendae rei placebat: suspectaque ei genus erat: quum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevissent, ob recentem Boiornm perfidiam. Sempronius contra, continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos, qui eguissent ope, defensos censebat. Tum, collega cunctante, equitatum suum, mille peditum iaculatoribus ferme admixtis, ad defendendum gallicum agrum trans Trebiam mittit. Ii, sparsos et

incompositos, ad hoc graves praeda plerosque, quum inopinatos invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere: unde multitudine effusa pulsi, rursus subsidio suorum proelium restituere. Varia inde pugna sequente, quamquam ad extremum aequassent certamen, maior tamen hostium Romanis fama victoriae fuit.

LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque, quam ipsi consuli, videri; gaudio efferri, *qua parte copiarum alter consul victus foret, ea se vicisse. Restitutos ac refectos militibus animos: nec quemquam esse, praeter collegam, qui dilatam dimicationem vellet: eum, animo magis, quam corpore, aegrum, memoria vulneris aciem ac tela horrere. Sed non esse cum aegro senescendum: quid enim ultra differri aut teri tempus? Quem tertium consulem, quem alium exercitum expectari? Castra Carthaginiensium in Italia, ac prope in conspectu Vrbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam victis ademptas, nec cis Iberum Hispaniam peti, sed solo patrio, terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos.* « Quantum ingemiscant, inquit, patres » nostri, circa moenia Carthaginis bellare, soliti, si videant nos, » progeniem suam, duos consules consularesque exercitus, in » media Italia paventes intra castra? Poenum, quod inter Alpes » Apenninumque agri sit, suae ditionis fecisse? » Haec assidens aegro collegae, haec in praetorio prope concionabundus agere: stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat. Itaque, nequidquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites iubet. Hannibal, quum quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat, temere atque improvide quidquam consules acturos, quum alterius ingenium, fama prius, deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet; adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat. Cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium esset miles, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius sequuturam, quanto longius ab domo traherentur. Quum ob haec taliaque speraret propin-

quum certamen, et facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli, ad ea exploranda, quae vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos retulissent, locum insidiis circumspectare Poenus coepit.

LIV. Erat in medio rivus, praealtis utrinque clausus ripis, et circa obsitus palustribus herbis, et quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque: quem ubi equiti quoque tegendo satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit: « Hic » erit locus, Magoni fratri ait, quem teneas. Delige centenos » viros ex omni pedite atque equite; cum quibus ad me vigilia » prima venias. Nunc corpora curare tempus est. » Ita praetorium missum. Mox cum delectis Mago aderat. « Robora virorum » cerno, inquit Hannibal: sed, ut et numero etiam, non ani- » mis modo, valeatis, singulis vobis novenos ex turmis mani- » pulisque vestri simile eligite, Mago locum monstrabit, quem » insideatis. Hostem caecum ad has belli artes habebitis. » Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis, Hannibal prima luce Numidas equites, transgressos Trebiam flumen, obequitare iubet hostium portis, iaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem; iniecto deinde certamine, cedendo sensim citra flumen pertrahere: haec mandata Numidis. Ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes iuberent; armatos deinde, instratisque equis, signum exspectare. Sempronius, ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum, postremo omnes copias ad destinatum iam ante consilio, avidus certaminis, eduxit. Erat forte brumae tempus, et nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. Ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat: et quidquid aurae fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis. Vt vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt (et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri), tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia essent, et simul lassitudine, procedente iam die, fame etiam deficere.

LV. Hannibalis interim miles, ignibus ante tentoria factis, oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso, et cibo per

otium capto, ubi transgressos flumen hostes nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma capit, atque in aciem procedit. Baliares locat ante signa levemque armaturam, octo ferme millia hominum; dein graviorem armis peditem, quod virium, quod roboris erat: in cornibus circumfudit decem millia equitum; et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. Consul effusos sequentes equites, quum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato, revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginti millia Romani erant, socium nominis latini viginti; auxilia praeterea Cenomanorum: ea sola in fide manserat gallica gens. His copiis concursum est. Proelium a Baliaribus ortum est: quibus quum maiore robore legiones obsisterent, deductae propere in cornua leves armaturae sunt. Quae res effecit, ut equitatus romanus extemplo urgeretur: nam quum vix iam per se resisterent decem millibus equitum quatuor millia, et fessi plerisque integris, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a Baliaribus coniecta. Ad hoc elephanti, eminentes ab extremis cornibus (equis maxime non visu modo, sed odore insolito territis), fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis quam viribus erat; quas recentes Poenus, paulo ante curatis corporibus, in proelium attulerat: contra ieiuna fessaque corpora Romanis, et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum; sed et Baliares, pulso equite, iaculabantur in latera, et elephanti iam in mediam peditum aciem sese tulerant: et Mago Numidaeque, simul latebras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime praeter spem omnium adversus elephantos: eos velites, ad id ipsum locati, verutis coniectis et avertere, et insequuti aversos sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.

LVI. Trepidantes, propeque iam in suos consternatos, media acie in extremam, ad sinistrum cornu, adversus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal: extemplo haud dubiam fecere fugam: additus quoque novus terror Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. Itaque, quum iam in orbem pugnarent, decem millia ferme hominum, quum alia evadere nequissent, media Afrorum acie, quae

gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere: et quum neque in castra reditus esset flumine interclusis, neque prae imbri satis decernere possent, qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factae: et, qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt, aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi. Qui passim per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis. Placentiam contendere. Aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mixtus, et intolleranda via frigoris, et homines multos, et iumenta, et elephantos prope omnes, absumpsit. Finis insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit: et ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae sentirent: itaque nocte insequenti, quum praesidium castrorum, et quod reliquum ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traiicerent, aut nihil sensere, obstrepente pluvia; aut, quia iam moveri prae lassitudine nequibant ac vulneribus, sentire sese dissimularunt: quietisque Poenis, tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus: inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad Vrbem crederent infestis signis hostem venturum; nec quidquam spei aut auxilii esse, quo portis moenibusque vim arcerent: *Vno consule ad Ticinum victo, altero ex Sicilia revocato, duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quae arcessantur?* Ita territis Sempronius consul advenit, ingenti periculo per effusos passim ad praedandum hostium equites (audacia magis, quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret) transgressus. Id quod unum maxime in praesentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit. Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius. Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, vagantibus passim Numidis equitibus, et, qua his impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque: omnes igitur clausi undique commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Emporium prope Placentiam fuit, et opere magno munitum, et valido firmatum praesidio. Eius castelli oppugnandi spe cum equitibus ac

levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus, non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audiretur: itaque sub lucem cum equitatu consul aderat, iussis quadrato agmine legionibus sequi. Equestre proelium interim commissum: in quo, quia saucius Hannibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto, defensum egregie praesidium est. Paucorum inde dierum quiete sumpta, et vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias ire pergit oppugnandas: id emporium a Romanis gallico bello fuerat munitum. Inde locum frequentaverant accolae mixti undique ex finitimis populis; et tum terror populationum eo plerosque ex agris compulerat. Huius generis multitudo, fama impigre defensi ad Placentiam praesidii accensa, armis arreptis obviam Hannibali procedit: magis agmina, quam acies, in via concurrerunt; et, quum ex altera parte nihil, praeter inconditam turbam, esset, in altera et dux militi, et duci fidens miles, ad triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die, deditione facta, praesidium intra moenia accepere: iussique arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut tanquam vi captam urbem diriperent: neque ulla, quae in tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa clades est: adeo omnis libidinis crudelitatisque et inhumanae superbiae editum in miseros est exemplum! Hae fuere hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longis inde temporibus, dum intolerabilia frigora erant, quies militi data est: et ad prima ac dubia signa veris profectus ex hibernis, in Etruriam ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus. Transeuntem Apenuiuum adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium foeditatem prope superaverit. Vento mixtus imber quum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda erant, aut contra enitentes vortice intorti affligebantur, constitere: dein, quum iam spiritum includeret, nec reciprocare animam sineret, aversi a vento parumper consedere. Tum vero ingenti sono caelum strepere, et inter horrendos fragores micare ignes: capti auribus et oculis metu omnes torpere. Tandem, effuso imbre, quum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo, quo deprehensi erant, loco castra po-

nere necessarium visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit; nam nec explicare quidquam, nec statuere poterant; nec, quod statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et rapiente. Et mox aqua levata vento, quum super gelida montium iuga concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut omnibus omissis procumberent homines, tegminibus suis magis obruti, quam tecti. Tantaque vis frigoris insequuta est, ut, ex illa miserabili hominum iumentorumque strage quum se quique attollere ac levare vellet, diu nequiret, quia, torpentibus rigore nervis, vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando sese movere ac recepere animos, et raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo loco, velut obsessi, mansere. Multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex his, qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

LIX. Degressus Apennino retro ad Placentiam castra movit, et ad decem millia progressus consedit. Postero die duodecim millia peditum, quinque equitum adversus hostem ducit: nec Sempronius consul (iam enim redierat ab Roma) detrectavit certamen: atque eo die tria millia passuum inter bina castra fuere. Postero die ingentibus animis, vario eventu, pugnatum est: primo concursu adeo res romana superior fuit, ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur; mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, paucis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros confertos in media castra recepit, intentosque signum ad erumpendum spectare iubet. Iam nona ferme diei hora erat, quum Romanus, nequidquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi Hannibal accepit, laxatamque pugnam et recessum a castris vidit, extemplo equitibus dextra laevaque emissis in hostem, ipse cum peditum robore medius castris erupit. Pugna raro ulla magis saeva, et cum utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sivisset. Nox accensum ingentibus animis proelium diremit: itaque acrior concursus fuit, quam caedes; et, sicut aequata ferme pugna erat, ita clade pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus, et dimidium eius equitum cecidit. Sed maior Romanis, quam pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot, et tribuni

militum quinque, et praefecti sociorum tres, sunt interfecti. Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum, et quinque equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum his pacem societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio, in Hispaniam cum classe et exercitu missus, quum, ab ostio Rhodani profectus, Pyrenaeosque montes circumvectus, Emporiis appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis, omnem oram usque ad Iberum flumen, partim renovandis societatibus, partim novis instituendis, romanae ditionis fecit. Inde conciliata clementiae fama non ad maritimos modo populos, sed, in mediterraneis quoque ac montanis, ad ferociores iam gentes valuit: nec pax modo apud eos, sed societas etiam armorum, parata est; validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae sunt. Hannonis cis Iberum provincia erat: eum reliquerat Hannibal ad regionis eius praesidium: itaque prius quam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris in conspectu hostium positis, in aciem eduxit. Nec Romano differendum certamen visum: quippe qui sciret; cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus singulos separatim, quam adversus duos simul, rem gerere. Nec magni certaminis ea dimicatio fuit: sex millia hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum; nam et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur: et Scissis, propinquum castris oppidum, expugnatur. Ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit; supellex barbarica, ac vilium mancipiorum. Castra militem ditavere; non eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus (ne gravia impedimenta ferentibus essent) citra Pyrenaeum relictis.

LXI. Prius quam certa huius cladis fama accideret, transgressus Iberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum, tanquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Scissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios,

vagos palantesque per agros, quod ferme fit, ut secundae res negligentiam creent, equite passim dimisso, cum magna caede, maiore fuga ad naves compellit. Nec diutius circa ea loca morari ausus, ne a Scipione opprimeretur, trans Iberum sese recepit: et Scipio, raptim ad famam novorum hostium agmine acto, quum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto, Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Hasdrubal aderat; et, Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso, cum eorum ipsorum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hibernis, toto cis Iberum rursus cedit agro. Scipio, relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem quum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Athanagiam urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit: intraque dies paucos, pluribus quam ante obsidibus imperatis, Ilegetes, pecunia etiam mulctatos in ius ditionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Iberum, socios et ipsos Poenorum, procedit: atque, urbe eorum obsessa, Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte, haud procul iam urbe, quum intrare vellent, excepit insidiis. Caesa ad duodecim millia: exuti paene omnes armis, domos passim palantes per agros diffugere; nec obsessos alia ulla res, quam iniqua oppugnantibus hiems, tutabatur. Triginta dies obsidio fuit: per quos raro unquam nix minus quatuor pedes alta iacuit: adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola, ignibus aliquoties coniectis ab hoste, etiam tutamentum fuerit. Postremo quum Amusitus princeps eorum Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

LXII. Romae, aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta: aut, quod evenire solet, motis semel in religionem animis, multa nuntiata, et temere credita sunt: in quis ingenuum infantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse: et foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte ascendisse, atque inde tumultu habitatorum territum sese deiecisse: et navium speciem de caelo affulsisse, et aedem Spei, quae est in foro olitorio, fulmine ictam: et Lanuvii hastam se commovisse: et corvum in aedem Iunonis devolasse, atque in ipso pulvinaria consedisse: et in agro amiternino multis locis hominum specie procul candida veste vi-

sos, nec cum ullo congressos: et in Piceno lapidibus pluisse: et Caere sortes extenuatas: et in Gallia lupum vigili gladium e vagina raptum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi. Quod autem lapidibus pluisset in Piceno, novemdiale sacrum editum; et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. Iam primum omnium Vrbs lustrata est, hostiaeque maiores, quibus editum est, diis caesae; et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium ad Iunonis portatum est; et signum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt; et lectisternium Caere, ubi sortes attenuatae erant, imperatum; et supplicatio Fortunae in Algido; Romae quoque et lectisternium Iuventae, et supplicatio ad aedem Herculis nominatim; deinde universo populo circa omnia pulvinaria, indicta; et Genio maiores hostiae caesae quinque; et C. Atilius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos respublica eodem stetisset statu. Haec procurata votaque ex libris Sibyllinis, magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui eae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum et litteras ad consulem misit, ut is exercitus Idibus Martiis Arimini adesset in castris. Huic in provincia consulatum inire consilium erat, memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis, et quae postea consul, prius de consulatu, qui abrogabatur dein de triumpho habuerat; invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum, uno patrum adiuvante C. Flaminio, tulerat: ne quis senator, cuive senatorius pater fuisset, maritimam navem quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet: id satis habitum ad fructus ex agris vectandos: quaestus omnis patribus indecorus visus. Res, per summam contentionem acta, invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favorem apud plebem alterumque inde consulatum, peperit. Ob haec ratus auspiciis ementiendis, latinarumque feriarum mora, et consularibus aliis impedimentis retenturos se in Vrbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit. Ea res, ubi palam facta est, novam insuper iram infestis iam ante patribus movit: *Non cum senatu modo, sed iam cum diis immortalibus, C. Flaminium bellum gerere. Consulem ante inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non pa-*

ruisse ; et nunc conscientia spretorum et Capitolium et solemnem votorum nuncupationem fugisse : ne die initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret : ne senatum, invisus ipse, et sibi uni invisum, videret consuleretque : ne Latinas indiceret, Iovique Latiari solemne sacrum in monte faceret: ne, auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus ad provinciam iret. Lixae modo sine insignibus, sine lictoribus, profectum clam, furtim, haud aliter quam si exilii causa solum vertisset. Magis pro maiestate videlicet imperii Arimini, quam Romae, magistratum initurum, et in diversorio hospitali, quam apud penates suos, praetextam sumpturum. Revocandum universi retrahendumque censuerunt; et cogendum omnibus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum et in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim mitti placuit) Q. Terentius et M. Antistius profecti, nihilo magis eum moverunt, quam priori consulatu literae moverant ab senatu missae. Paucos post dies magistratum iniit, immolantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit : fuga procul etiam maior apud ignaros quid trepidaretur, et concursatio fuit ; id a plerisque in omen magni terroris acceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis, in Etruriam per Apennini tramites exercitus duci est coeptus.

LIBER II.

I. Iam ver appetebat, quum Hannibal ex hibernis movit, et nequidquam ante conatus transcendere Apenninum intolerandis frigoribus, et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos praedae populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse, premique utriusque partis exercituum hibernis viderunt; verterunt retro ad Hannibalem ab Romanis odia: petitusque saepe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium, servatus erat; et, mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis. Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae Idibus Martiis magistratum iniit. Ibi quum de republica retulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est. *Deos se consules creasse, unum habere. Quod enim illi iustum imperium, quod auspicium esse? Magistratus id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre; nec privatum auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse.* Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum; et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse; et Arpis parmas in caelo visas, pugnantemque cum luna solem, et Capenae duas interdiu lunas ortas; et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse, fontemque ipsum Herculis cruentis

*

manasse sparsum maculis; et in Antiati metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse; et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum, quaque patuerit, ingens lumen effulsisse; sortes sua sponte attenuatas, unamque excidisse, ita scriptam: MAVORS TELVM SVVM CONCVTIT; et per idem tempus Romae signum Martis Appia via ad simulacra luporum sudasse; et Capuae speciem caeli ardentis fuisse, lunaeque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. His, sicut erant nuntiata, expositis, auctoribusque in curiam introductis, consul de religione patres consuluit. Decretum, ut ea prodigia, partim maioribus hostiis, partim lactentibus, procurarentur; et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur. Cetera, quum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quemadmodum cordi esse Divi carminibus praefarentur. Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret; Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur; et Iunoni Reginae in Aventino, Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur; matronaeque, pecunia collata, quantum conferre cuique commodum esset, donum Iunoni Reginae in Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret; quin et libertinae ut ipsae, unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent. Haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis sacrificarunt: postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est, lectisterniumque imperatum (et eum lectum senatores straverunt), et convivium publicum; ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamatum, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae diis, habendoque delectu dat operam, Hannibal, profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius, ceterum commodius, ostenderetur iter, propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros (id omne veterani erat robur exercitus), admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit; sequi Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites: Magonem inde cum

expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae (ut est mollis ad talia gens) dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua modo praeirent duces per praealtas fluvii ac profundas voragines, hausti paene limo, immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi, neque adsurgere ex voraginibus poterant; aut corpora animis, aut animos spe sustinebant: alii fessa aegre trahentes membra; alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter iumenta, et ipsa iacentia passim, morientes. Maximeque omnium vigiliae conficiebant, per quatriduum iam et tres noctes toleratae: quum, omnia obtinentibus aquis, nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant. Iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Hannibal, aeger oculis, ex verna primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus; vigiliis tandem, et nocturno humore, palustrique caelo gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

III. Multis hominibus iumentisque foede amissis, quum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat: certumque per praemissos exploratores habuit, exercitum romanum circa Arretii moenia esse. Consulis deinde consilia atque animum, et situm regionum, itineraque, et copias ad commeatus expediendos, et cetera, quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat in primis Italiae fertilis, etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti. Consul ferox ab consulatu priore, et non modo legum ac patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat, nec deos nec homines consulentem ferociter omnia ac praepropere acturum. Quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus parat: et, laeva relicto hoste, Faesulas petens, medio Etruriae agro praedatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, caedibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem

hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam vagari Poenum, atque, obsistente nullo, ad ipsa romana moenia ire oppugnanda; ceteris omnibus in consilio salutaria magis, quam speciosa, suadentibus, *collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus, communi animo consilioque, rem gererent; interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum;* iratus se ex consilio proripuit; signumque simul itineris pugnaeque proposuit. « Quin immo Arretii ante moenia sedeamus, inquit; hic enim » patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopule» tur Italiam, vastandoque et urendo omnia ad romana moenia » perveniat; nec ante nos hinc moverimus, quam, sicut olim Ca» millum ab Veiis, C. Flaminium ab Arretio Patres acciverint. » Haec simul increpans, quum ocius signa convelli iuberet, et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit, consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus, qui circa erant, velut foedo omine incipiendae rei, insuper nuntiatur, signum, omni vi moliente signifero, convelli nequire. Conversus ad nuntium. « Num » literas quoque, inquit, ab senatu adfers, quae me rem gerere » vetent? Abi, nuntia, signum effodiant, si ad convellendum » manus prae metu obtorpuerint. » Incedere inde agmen coepit; primoribus, super quam quod dissenserant a consilio, territis etiam duplici prodigio; milite in vulgus laeto ferocia ducis, quum spem magis, ipsam, quam causam spei, intueretur.

IV. Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Trasymenumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat. Et iam pervenerant ad loca insidiis nata, ubi maxime montes cortonenses Trasymenus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad id ipsum de industria relicto spatio: deinde paulo latior patescit campus; inde colles adsurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret. Baliares ceteramque levem armaturam post montes circumducit: equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte tegentibus, locat; ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu, clausa omnia lacu ac montibus essent. Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato, postero die, vix dum

satis certa luce, angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit: ab tergo et super caput deceperc insidiae. Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus, et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi. Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decurrere, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo, quam montibus, densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta, eoque magis pariter decucurrerunt. Romanus clamore prius undique orto, quam satis cerneret, se circumventum esse sensit; et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis instrueretur acies, aut expediri arma, stringique gladii possent.

V. Consul, perculsis omnibus, ipse satis, ut in trepida re, impavidus, turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur; et, quacumque adire audirique potest, adhortatur, ac stare et pugnare iubet; *nec enim inde votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute, evadendum esse. Per medias acies ferro viam fieri: et, quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse.* Ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat: tantumque aberat, ut sua signa atque ordinem et locum nosceret miles, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus; opprimerenturque quidam, onerati magis his, quam tecti: et erat in tanta caligine maior usus aurium, quam oculorum. Ad gemitus vulnerum, ictusque corporum aut armorum, et mixtos strepentium paventiumque clamores, circumferebant ora oculosque. Alii fugientes pugnantium globo illati haerebant: alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. Deinde, ubi in omnes partes nequidquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque, nullam, nisi in dextra ferroque, salutis spem esse; tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem gerendam, et nova de integro pugna exorta est; non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies; nec ut in sua legione miles, aut cohorte, aut manipulo esset. Fors conglobat, et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem

dabat: tantusque fuit ardor armorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit, avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

VI. Tres ferme horas pugnatum est, et ubique atrociter: circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem, insignemque armis et hostes summa vi petebant, et tuebantur cives: donec insuber eques (Ducario nomen erat) facie quoque noscitans, « Consul, en, » inquit, hic est, popularibus suis, qui legiones nostras cecidit, » agrosque et urbem est depopulatus: iam ego hanc victimam » manibus peremptorum foede civium dabo: » subditisque calcaribus equo, per confertissimam hostium turbam impetum facit; obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea transfixit: spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere. Magnae partis fuga inde primum coepit; et iam nec lacus, nec montes obstabant pavori: per omnia arcta praeruptaque velut caeci evadunt: armaque et viri super alium alii praecipitantur. Pars magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humerisque extare possunt, sese immergunt. Fuere, quos, inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit. Quae ubi immensa, ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequidquam fessi vada retro aegerrime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, ex saltu evasere. Et, quum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire, nec perspicere prae caligine poterant. Inclinata denique re, quum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce montes campique perditas res, stratamque ostendere foede romanam aciem. Itaque, ne in conspectos procul immitteretur eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo poterant agmine, sese abripuerunt. Postero die, quum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus

equestribus copiis nocte consequutus crat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. Quae punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecit.

VII. Haec est nobilis ad Trasymenum pugna, atque inter paucas memorata populi romani clades. Quindecim millia Romanorum in acie caesa sunt; decem millia, sparsa fuga per omnem Etruriam, diversis itineribus urbem petiere. Mille quingenti hostium in acie, multi postea utrinque ex vulneribus periere: multiplex caedes utrinque facta traditur ab aliis. Ego praeterquam quod nihil haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli potissimum auctorem habui. Hannibal, captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri iussisset, Flaminii quoque corpus, funeris causa magna cum cura inquisitum, non invenit. Romae, ad primum nuntium cladis eius, cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronae vagae per vias, quae repens clades allata, quaeque fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. Et quum frequentis concionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret; tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius praetor, « Pugna, inquit, magna victi sumus, » et, quamquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt, *consulem cum magna parte copiarum caesum: superesse paucos, aut fuga passim per Etruriam sparsos, aut captos ab hoste.* Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti eorum animi erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset: nec quisquam satis certum habet, quid aut speret, aut timeat. Postero, ac deinceps aliquot diebus, ad portas maior prope mulierum, quam virorum, multitudo stetit, aut suorum aliquem, aut nuntios de his opperiens: circumfundebanturque obviis sciscitantes; neque avelli, utique ab notis, prius quam ordine omnia inquisissent, poterant. Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique aut laeta aut tristia nuntiabantur: gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circum-

fusos. Feminarum praecipue et gaudia insignia erant, et luctus. Vnam in ipsa porta, sospiti filio repente oblatam, in cospectu eius exspirasse ferunt; alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, moestam sedentem domi, ad primum conspectum retentis filii gaudio nimio exanimatam. Senatum praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam duce, aut quibus copiis, resisti victoribus Poenis posset.

VIII. Prius quam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur clades: quatuor millia equitum, cum C. Centenio pro praetore missa ad collegam ab Servilio consule, in Vmbria, quo post pugnam ad Trasymenum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines affecit: pars, occupatis maiore aegritudine animis, levem, ex comparatione priorum, ducere recentem equitum iacturam: pars non id, quod acciderat, per se aestimare, sed, ut in affecto corpore quamvis laevis causa magis quam valido gravior, sentiretur; ita tum aegrae et affectae civitati quodcumque adversi inciderit, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil, quod aggravaret, pati possent, aestimandum esse. Itaque ad remedium, iam diu neque desideratum, nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit; et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis punicis Italiam facile erat aut nuntium, aut literas mitti, nec dictatorem populus creare poterat, quod nunquam ante eam diem factum erat, prodictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum, et magistrum equitum M. Minucium Rufum. Hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent, et praesidia disponerent, quibus locis viderentur, pontesque rescinderent fluminum: ad penates pro urbe dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.

IX. Hannibal recto itinere per Vmbriam usque ad Spoletum venit. Inde, quum perpopulato agro urbem oppugnare odortus esset, cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius coloniae haud nimis prospere tentatae viribus, quanta moles romanae urbis esset, in agrum picenum avertit iter, non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita: refectusque miles, hibernis itineribus, ac palustri via,

proelioque, magis ad eventum secundo, quam levi aut facili affectus. Vbi satis quietis datum praeda ac populationibus magis quam otio aut requie, gaudentibus; profectus praetutianum hadrianumque agrum, Marsos inde Marrucinosque et Pelignos devastat, circaque Arpos et Luceriam, proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul, levibus proeliis cum Gallis actis, et uno oppido ignobili expugnato, postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit. Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum iniit, vocato senatu, ab diis orsus, quum edocuisset Patres, plus negligentia ceremoniarum auspiciorumque, quam temeritate atque inscitia, peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deum essent, ipsos deos consulendos esse, pervicit, ut quod non ferme decernitur, nisi quum tetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. Qui, inspectis fatalibus libris, retulerunt patribus *quod eius belli causa votum Marti foret, id non rite factum, de integro atque amplius faciendum esse: et Iovi ludos magnos, et aedes Veneri Erycinae, ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset, resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset.* Senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem, ex collegii pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

X. His senatusconsultis perfectis, L. Cornelius Lentulus, pontifex maximus, consulente collegio praetorum, omnium primum populum cosulendum de vere sacro censet: iniussu populi voveri non posse. Rogatus in haec verba populus. « Velitis iubeatisne » hoc sic fieri, si respublica populi romani Quiritium ad quin» quennium proximum, sicut velim eam, salva servata erit hisce » duellis, (quod duellum populo romano cum Carthaginiensi est, » quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpes sunt); datum » donum duit populus romanus Quiritium, quod ver attulerit ex » suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quaeque profana erunt, » Iovi fieri, ex qua die senatus populusque iusserit. Qui faciet, » quando volet, quaque lege volet, facito: quo modo faxit probe » factum esto: si id moritur, quod fieri oportebit, profanum

» esto neque scelus esto: si quis rumpet occidetve insciens, ne » fraus esto: si quis clepsit, ne populo scelus esto, neve cui » cleptum erit: si atro die faxit insciens, probe factum esto: si » nocte, sive luce, si servus, sive liber faxit, probe factum esto: » si anteidea senatus populusque iusserit fieri, ac faxit, eo popu- » lus solutus, liber esto. » Eiusdem rei causa ludi magni voti aeris trecentis tribus millibus, trecentis triginta tribus, triente: praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis bubus albis, atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis, supplicatio edicta: supplicatumque iere cum coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in aliqua sua fortuna publicae quoque contingebat cura. Tum lectisternium per triduum habitum, decemviris sacrorum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuere: Iovi ac Iunoni unum; alterum Neptuno ac Minervae; tertium Marti ac Veneri; quartum Apollini ac Dianae; quintum Vulcano ac Vestae; sextum Mercurio ac Cereri. Tum aedes votae. Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit; quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium in civitate esset. Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque de publica dictator retulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam eundum esse Patres censerent. Decretum, *ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet: scriberet praeterea ex civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur: cetera omnia ageret faceretque, ut e republica duceret.* Fabius duas se legiones adiecturum ad Servilianum exercitum dixit. His, per magistrum equitum scriptis, Tibur diem ad conveniendum edixit: edictoque proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, uti in loca tuta commigrarent; ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset; tectis prius incensis, ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset: ipse, via Flaminia profectus obviam consuli exercituique, quum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen, consulemque cum equitibus ad se prodeuntem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui quum dicto paruisset, congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque, vetustate iam prope oblitos eius imperii, fecisset; literae ab urbe allatae sunt,

naves onerarias, commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes, a classe punica circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus, navibusque, quae ad urbem romanam, aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis, persequi hostium classem, ac litora Italiae tutari. Magna vis hominum conscripta Romae erat: libertini etiam, quibus liberi essent, et aetas militaris, in verba iuraverant. Ex hoc urbano exercitu, qui minores quinque et triginta annis erant, in naves impositi: alii, ut urbi praesiderent, relicti.

XII. Dictator, exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato, per agrum sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militibus, venit: inde Praeneste ac transversis limitibus in viam latinam est egressus: unde, itineribus summa cum cura exploratis, ad hostem ducit; nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus. Quo primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educeret in aciem, copiamque pugnandi faceret: sed ubi quieta omnia apud hostes, nec castra ullo tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem quoque martios animos Romanis, debellatumque et concessum propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit: ceterum tacita cura animum incensus, quod cum duce, haudquaquam Flaminio Semproniоque simili, futura sibi res esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. Et prudentiam quidem, non vim dictatoris extemplo timuit. Constantiam haud dum expertus, agitare ac tentare animum movendo crebro castra, populandoque in oculis eius agros sociorum, coepit. Et modo citato agmine e conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum, neque congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessario cogeret, tenebatur miles. Pabulum et ligna nec pauci petebant, nec passim: equitum levisque armaturae statio, composita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta omnia, et infesta effusis hostium populatoribus praebebat. Neque universo periculo summa rerum committebatur: et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum, finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus

militem, minus iam tandem aut virtutis, aut fortunae poenitere suae. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat, quam magistrum equitum; qui nihil aliud, quam quod impar erat imperio, morae ad rem publicam praecipitandam habebat, ferox rapidusque in consiliis, ac lingua immodicus. Primo inter paucos, dein propalam in vulgus, pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat; premendorumque superiorum arte (quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit) sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit; beneventanum depopulatur agrum; Telesiam urbem capit; irritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus cladibusque sociorum detrahere ad aequum certamen possit. Inter multitudinem sociorum italici generis, qui ad Trasymenum capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore; quum res maior, quam auctores, esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem, tamen ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt. Monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus affirmarent, iussosque, cum pluribus et aliquibus principum redire ad se, dimisit. Ipse imperat duci, ut se in agrum casinatem ducat: edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. Sed punicum abhorrens ab latinorum nominum prolatione, pro Casino Casilinum dux ut acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere, per allifanum calatinumque et calenum agrum, in campum stellatem descendit: ubi quum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctantur, ubi terrarum esset? Quum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione esse: virgisque caeso duce, et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum falernum praedatum dimisit. Vsque ad aquas sinuessanas populatio ea pervenit: ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt. Nec tamen is terror, quum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit: videlicet quia

iusto et moderato regebantur imperio; nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

XIV. Vt vero ad Vulturnum flumen castra sunt posita, exurebaturque amoenissimus Italiae ager, villaeque passim incendiis fumabant, per iuga Massici montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio ab duce seditionis accensa: quieverant enim per paucos dies: quia, quum celerius solito ductum agmen fuisset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant. Vt vero in extrema iuga Massici montis ventum est, hostesque sub oculis erant, falerni agri colonorumque Sinuessae tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnae. « Spectatumne huc, inquit Minu- » cius, ut rem fruendam oculis, sociorum caedes et incendia ve- » nimus? nec si nullius alterius nos, ne civium quidem horum » pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut ab » Samnite hoste tuta haec ora esset; quam nunc non vicinus » Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis orbis terrarum » terminis, nostra cunctatione et socordia, iam huc progressus. » Tantum (proh!) degeneramus a parentibus nostris, ut, praeter » quam oram illi punicas vagari classes, dedecus esse imperii sui » duxerint, eam nos nunc plenam hostium Numidarumque ac » Maurorum iam factam videamus? Qui modo, Saguntum oppu- » gnari indignando, non homines tantum, sed foedera et deos » ciebamus, scandentem moenia romanae coloniae Hannibalem » lenti spectamus. Fumus ex incendiis villarum agrorumque in » oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium » sociorum, saepius nos, quum deorum invocantium opem. Nos » hic pecorum modo aestivos saltus deviasque calles exercitum » ducimus, conditi nubibus silvisque. Si hoc modo peragrando » cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluis- » set, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus » affectis quaesitus, Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gal- » lorum Roma esset: quam vereor, ne, sic cunctantibus nobis, » Hannibali ac Poenis toties servaverint maiores nostri! Sed vir » ac vere romanus, quo die, dictatorem eum ex auctoritate Pa- » trum iussuque populi dictum, Veios allatum est, quum esset » satis altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descen- » dit in aequum: atque illo ipso die media in urbe, qua nunc

» busta gallica sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum
» legiones. Quid? post multos annos, quum ad Furculas Caudinas
» ab Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Pa-
» pirius Cursor iuga Samnii perlustrando, an Luceriam premendo
» obsidendoque, et lacessendo victorem hostem, depulsum ab ro-
» manis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. Lu-
» tatio quae alia res, quam celeritas, victoriam dedit? quod po-
» stero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus,
» impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit.
» Stultitia est, sedendo aut votis debellari credere posse: armari
» copias oportet, deducendas in aequum, ut vir cum viro con-
» grediaris. Audendo atque agendo res romana crevit, non his
» segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant. » Haec velut concionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia volvebantur; ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant, Minucium Fabio duci praelaturos.

XV. Fabius pariter, in suos haud minus quam in hostes intentus, prius ab illis invictum animum praestat. Quamquam probe scit, non in castris modo suis, sed iam etiam Romae infamem suam cunctationem esse; obstinatus tamen eodem consiliorum tenore aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal, destitutus ab spe summopere petiti certaminis, iam hibernis locum circumspectaret; quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque, consita omnia magis amoenis, quam necessariis fructibus: haec per exploratores relata Fabio. Quum satis sciret, per easdem angustias, quibus intraverat falernum agrum rediturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis; quae urbs, Vulturno flumine dirempta, falernum et campanum agros dividit: ipse iugis iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadrigentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino: qui ex turba iuvenum audientium saepe ferociter concionantem magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit; extemplo occupatus certamine est animus, exciderantque praecepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat, quam in conspectum

hostium veniret. Numidae, alii atque alii occursantes refugientesque, ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, quum prius, quam ad coniectum teli veniret, avertisset hostem, quinque millia ferme continenti cursu sequutus est fugientes. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi, nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium rediit, omni parte virium impar: itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur. Ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt. Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam, in artas coactus fauces, imminet mari, ne immunito Appiae limite Poenus pervenire in agrum romanum posset. Coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat: duo inde millia hostes aberant.

XVI. Postero die Poeni, quod viae inter bina castra erat, agmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent vallo, haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis equitibus, atque ad lacessendum hostem carptim et procursando recipiendoque sese pugnavere: restitit suo loco romana acies. Lenta pugna et ex dictatoris magis, quam Hannibalis, fuit voluntate: ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. Inclusus inde videri Hannibal, via ad Casilinum obsessa: quum Capua et Samnium, et tantum ab tergo divitum sociorum, Romanis commeatus subveheret; Poenus contra inter formiana saxa ac Literni arenas stagnaque perhorrida situ hibernaturus esset. Nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti. Itaque, quum per Casilinum evadere non posset, petendique montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen aggrederetur: ludibrium oculorum, specie terribile, ad frustrandum hostem commentus, principio noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex agris collectae, fascesque virgarum atque arida sarmenta praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem praedam agebat: ad duo millia ferme boum effecta: Hasdrubalique negotium datum, ut primis tenebris noctis id armentum accensis

cornibus ad montes ageret; maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves aliquanto ante signa acti. Vbi ad radices montium viasque angustas ventum est; signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes. Et metus ipse relucentis flammae ex capite calorque, iam ad vivum ad imaque cornuum adveniens, velut stimulatos furore agebat boves. Quo repente discursu, haud secus quam silvis montibusque accensis, omnia circum virgulta ardere: capitumque irrita quassatio, excitans flammam, hominum passim discurrentium speciem praebebat. Qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexerunt, circumventos se esse rati, praesidio excessere, qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter, petentes summa montium iuga; tamen in quosdam boves palatos ab suis gregibus inciderunt. Et primo, quum procul cernerent, veluti flammas spirantium miraculo attoniti constiterunt: deinde, ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, dum maiore metu concitant se in fugam, levi quoque armaturae hostium incurrere. Ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit. Interea, toto agmine Hannibal transducto per saltum, et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro allifano posuit castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum et insidias esse ratus, et ab nocturno utique abhorrens certamine, suos munimentis tenuit. Luce prima sub iugo montis praelium fuit; quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero aliquantum praestabant) Romani superassent, nisi Hispanorum cohors, ad id ipsum remissa ab Hannibale, pervenisset. Ea assuetior montibus, et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior, cum velocitate corporum, tum armorum habitu, campestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnae genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani, aliquot suis amissis, in castra contenderunt. Fabius quoque movit castra: transgressusque saltum super Allifas, loco alto ac munito consedit. Tum, per Samnium Romam se petere simulans, Hannibal usque in Pelignos populabundus rediit. Fabius

medius inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat; nec absistens, nec congrediens. Ex Pelignis Poenus flexit iter, retroque Apuliam repetens, Geronium pervenit; urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam. Dictator in larinate agro castra communiit. Inde sacrorum causa Romam revocatus, non imperio modo, sed consilio etiam, ac prope precibus agens cum magistro equitum, *ut plus consilio, quam fortunae, confidat; et se potius ducem, quam Sempronium, Flaminiumque, imitetur. Ne nihil actum censeret, extracta prope aestate per ludificationem hostis. Medicos quoque plus interdum quiete, quam movendo atque agendo, proficere. Haud parvam rem esse, ab toties victore hoste vinci disiisse, et ab continuis cladibus respirasse.* Haec nequidquam praemonito magistro equitum, Romam est profectus.

XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, decem adiecit: quadraginta navium classem Himilconi tradidit: atque ita Carthagine profectus navibus prope terram, exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quacumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipioni, postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit: deinde, minus terra, propter ingentem famam novorum auxiliorum, concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito, quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem, decem millia passuum distantem ab ostio Iberi amnis, pervenit. Inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae retulerunt, classem punicam stare in ostio fluminis, castraque in ripa posita. Itaque, ut improvidos incautosque universo simul effuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo, conspectis hostium navibus, datum signum Hasdrubali est; tumultusque prius in terra et castris, quam ad mare et ad naves, est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito, aut aperientibus classem promontoriis: quum repente eques, alius super alium ab Hasdrubale missus, vagos in litore, quietosque in tentoriis suis,

nihil minus quam hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque arma capere iubet: classem romanam iam haud procul portu esse. Haec equites dimissi passim imperabant: mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat; varioque omnia tumultu strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque, fugientium magis e terra, quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant, quum alii resolutis oris in ancoras evehuntur; alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt; raptimque omnia praepropere agendo, militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibetur. Et iam Romanus non appropinquabat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves. Itaque non ab hoste et proelio magis Poeni, quam suomet ipsi tumultu turbati, tentata verius pugna, quam inita, in fugam averterunt classem. Et quum adversi amnis os lato agmine ac tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt: atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati, partim inermes, ad instructam per litus aciem suorum perfugere. Duae tamen primo concursu captae erant punicae naves, quatuor suppressae.

XX. Romani, quamquam terra hostium erat, armatamque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunctanter insequuti trepidam hostium classem, naves omnes, quae non aut perfregerant proras litores illisas, aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere. Ad quinque et viginti naves ex quadraginta cepere: neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant. Itaque ad Honoscam classe profecti, exscensione ab navibus in terram facta, quum urbem vi cepissent, captamque diripuissent, Carthaginem inde petunt: atque, omnem agrum circa depopulati, postremo tecta quoque coniuncta muro portisque incenderunt. Inde iam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis: ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod satis in usum fuit, sublato, ceterum omne incensum est: nec continentis modo proiectas ora praetervecta, sed in Ebusum insulam transmissum. Vbi urbe, quae caput insulae est, biduum nequidquam summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis aliquot incensisque vicis,

maiore, quam ex continenti, praeda parta, quum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro classis, reditumque in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Iberum incolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt. Sed, qui vere ditionis imperiique romani facti sunt, obsidibus datis, populi amplius fuerunt centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus: Hasdrubal in Lusitaniam ac propius oceanum concessit.

XXI. Quictum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus, fuissetque per poenum hostem; sed, praeterquam quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus, in agrum pacatum sociorum romanorum populandum venerunt. Adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis, a Scipione missi, levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere omnes: occisis quibusdam captisque, magna pars armis exuta. Hic tamen tumultus cedentem ad oceanum Hasdrubalem eis Iberum ad socios tutandos retraxit. Castra punica in agro Ilercaonensium, castra romana ad novam classem erant, quum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae legatos miserant, obsidesque cederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti, arma capiunt, provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt: tria oppida vi expugnant. Inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnantes quindecim millia hostium occiderunt, quatuor millia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania, P. Scipio in Provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus, cum viginti longis navibus, et octo millibus militum, magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa, cum magna laetitia civium sociorumque, portum Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito, profectus Scipio fratri se coniungit: ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus celtiberico bello, haud cunctanter Iberum transgrediuntur, nec ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae custodiae traditos ab Han-

nibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. Id unum pignus inclinatos ad romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus, solerti magis quam fideli consilio, exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Poenis: tum (qualia plerumque sunt barbarorum ingenia) cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum transfugam, sine magnae rei proditione venientem ad hostes nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit: eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. Sed quum, iniussu Bostaris praefecti, satis sciret, nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in secretum abductum, velut ignorantem, monet, quo statu sit res. *Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent, nunc cis Iberum castra romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res. Itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos esse.* Miranti Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum possit esse? « Obsides, inquit, in civitates remitte. Id et privatim » parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, » et publice populis gratum erit. Vult sibi quisque credi, et habita » fides ipsam plerumque obligat fidem. Ministerium restituendo» rum domos obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque » impensa consilium adiuvem meum, et rei suapte natura gratae, » quantam insuper gratiam possim, adiiciam. » Homini, non ad cetera punica ingenia callido, ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis, et ab iis ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit. Fide accepta dataque, ac loco et tempore constituto ad obsides tradendos, Saguntum redit; diem insequentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimissus, quum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti

ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit: in castra romana perducti. Cetera omnia de reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim, graves superbosque in rebus secundis expertos, fortuna et timor mitigasse videri poterat. Romanus primo adventu, incognitus ante, ab re clementi liberalique initium fecerat: et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. Itaque ingenti consensu defectionem omnes spectare: armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coëgit, intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania quoque secunda aestate punici belli gesta, quum in Italia paulum intervalli cladibus romanis solers cunctatio Fabii fecisset. Quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna, gereret; ita contempta erat inter cives, armatos pariter togatosque; utique postquam, absente eo, temeritate magistri equitum, laeto verius dixerim, quam prospero eventu, pugnatum fuerat. Accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris: una fraude ac dolo Hannibalis, quod, quum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis, ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset: altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non expectata in eo senatus auctoritas est; ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso, in permutandis captivis: quod, sicut primo punico bello factum erat, convenerat inter duces romanum poenumque, ut, quae pars plus reciperet, quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret. Ducentos quadraginta septem quum plures Romanus, quam Poenus, recepisset, argentumque pro eis debitum, saepe iactata in senatu re, quoniam non consuluisset Patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste agrum, misso Romam Quinto filio, vendidit, fidemque publicam impendio privato exsolvit. Hannibal pro Geronii moenibus, cuius urbis, captae atque incensae ab se, in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in stativis erat. Inde frumenta-

tum duas exercitus partes mittebat: cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris praesidio, et circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro larinati erat: praeerat Minucius magister equitum, profecto, sicut ante dictum est, ad urbem dictatore. Ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur; agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos, aut in castra, relicta cum levi praesidio, fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam esse belli rationem, et ferocius, quam consultius, rem hostes gesturos. Ipse autem (quod minime quis crederet), quum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in castris retentis, dimisit: dein castra ipsa propius hostem movit, duo ferme a Geronio millia, in tumulum hosti conspectum; ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumultus apparuit: ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. Quos tenentes locum, contempta paucitate, Romani postero die quum eiecissent, ipsi eo transferunt castra. Tum itaque, ut exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat romana acies, simul et per aversa castria a castris Hannibalis equitatus, cum levi armatura emissus in frumentatores, late caedem fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hannibal ausus; quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. Iamque artibus Fabii (pars exercitus aberat), iam ferme sedendo et cunctando bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quae pro Geronii moenibus erant. Iusta quoque acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt: primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos; Num. Decimii Samnitis deinde interventu proelium restitutum. Hunc, principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo millia peditum, et equites quingentos ducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi praesidii, cum Q. Fabio a Roma venientis: Hanniba-

lem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos: Romanum insequutum, adiuvante Samnite, duo castella eo die expugnasse: sex millia hostium caesa, quinque admodum Romanorum; tamen in tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus literis magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De his rebus persaepe et in senatu et in concione actum est. Quum, laeta civitate, dictator unus nihil nec famae, nec literis crederet; ut vera omnia essent, secunda se magis, quam adversa, timere diceret: tum M. Metilius tribunus plebis, *id enim ferendum esse* negat. *Non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare, et in ducendo bello sedulo tempus terere, quo diutius in magistratu sit, solusque et Romae et in exercitu imperium habeat. Quippe consulum alterum in acie cecidisse; alterum, specie classis punicae persequendae, procul ab Italia ablegatum. Duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, quorum neutra hoc tempore provincia praetore egeat, M. Minucium magistrum equitum ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodiam habitum. Itaque, Hercule, non Samnium modo, quo iam, tamquam trans Iberum agro, Poenis concessum sit, et campanum, calenumque, et falernum agros pervastatos esse, sedente Casilini dictatore, et legionibus populi romani agrum suum tutante. Exercitum cupientem pugnare, et magistrum equitum, clausos prope intra vallum retentos; tanquam hostibus captivis arma adempta. Tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos, extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebi romanae esset, audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio: nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri equitum et dictatoris iure: nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset.* Dictator concionibus se abstinuit, in actione minime popularis. Ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur, tunc quum hostem verbis extolleret, bienniique clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret: *magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem* diceret *reddendam esse. Si penes se summa imperii con-*

siliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono imperatori haud magni fortunam momenti esse: mentem rationemque dominari. Se in tempore, et sine ignominia servasse exercitum, quam multa millia hostium occidisse, maiorem gloriam esse. Huius generis orationibus frustra habitis, et consule creato M. Atilio Regulo, ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. Luce orta, quum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum, quod vulgo placebat, prodire: et, favore superante, auctoritas tamen rogationi deerat. Vnus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum, sed etiam sordido, ortus: patrem lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum.

XXXI. Is iuvenis, ubi ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit, togaque et forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum, primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit. Quaestura quoque et duabus aedilitatibus, plebeia et curuli, postremo et praetura perfunctus, iam ad consulatus spem quum attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit, scitique plebis unus gratiam tulit. Omnes eam rogationem, quique Romae, quique in exercitu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem, in contumeliam eius latam acceperunt. Ipse, qua gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit: acceptisque in ipso itinere literis senatusconsulti de aequato imperio, satis fidens, haudquaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam, cumque invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

XXVII. Minucius vero, quum iam ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque, non Hannibale magis victo ab se, quam Q. Fabio, gloriari: *Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium, iussu popoli aequatum in*

eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint: in tantum suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo sequuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie, deorum hominumque iudicio damnata, perstaret. Itaque, quo die primum congressus est cum Q. Fabio, *statuendum omnium primum*, ait, *esse, quemadmodum imperio aequato utantur. Se optimum ducere, aut diebus alternis, aut, si maiora intervalla placerent, partitis temporibus, alterius summum ius imperiumque esse; ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset.* Q. Fabio haudquaquam id placere: *omnia enim fortunam habituram, quaecumque temeritas collegae habuisset: sibi communicatum cum illo, non ademptum, imperium esse; itaque se nunquam volentem parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum: nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitus divisurum suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum.* Ita obtinuit, uti legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt: item equites pari numero, sociumque et latini nominis auxilia diviserunt: castris se quoque separari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit: neque enim quidquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat, et perfugis multa indicantibus, et per suos explorantem; nam et liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum, et solertiae Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii Poenorumque: eum qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem semper occursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quidquam, sed ne vepribus quidem vestitum habebat: re ipsa natus tegendis insidiis, eo magis quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat. Et erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum

apte insidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitumque. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi, aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret; missis paucis prima luce ad capiendum, quem ante diximus, tumulum, avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contempta paucitas: ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes. Ad locum capiendum dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat; et vanis animis et minis increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites: postremo, quum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et Hannibal, laborantibus suis alia, atque alia, crescente certamine, mittens auxilia peditum equitumque, iam iustam expleverat aciem, ac totis utrinque viribus certabatur. Prima levis armatura Romanorum, praeoccupatum inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem, et ad signa legionum refugit. Peditum acies inter perculsos, impavida sola erat, videbaturque, si iusta aut si recta pugna esset, haudquaquam impar futura: tantum animorum fecerat, prospere ante paucos dies res gesta! Sed exorti repente insidiatores cum tumultum terroremque, in latera utrinque ab tergoque incursantes, fecerunt, ut neque animus ad pugnam, neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXIX. Tunc Fabius, primo clamore paventium audito, dein conspecta procul turbata acie, « Ita est, inquit, non celerius, » quam timui, deprehendit fortuna temeritatem. Fabio aequatus » imperio Hannibalem et virtute fortuna superiorem videt: sed » aliud iurgandi succensendique tempus erit; nunc signa extra » vallum proferte. Victoriam hosti extorqueamus, confessionem » erroris civibus. » Iam magna ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam, Fabiana se acies repente, velut caelo demissa, ad auxilium ostendit. Itaque, prius quam ad coniectum teli veniret, aut manum consereret, et suos a fuga effusa, et ab nimis feroci pugna hostes continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi in hostem, volventesque orbem, nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa

in hostem; quum Poenus receptui cecinit, palam ferente Hannibale, ab se Minucium, se a Fabio victum. Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta, quum in castra reditum esset; Minucius, convocatis militibus, « Saepe ego, inquit, audivi, milites, eum » primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit; secun» dum eum, qui bene monenti obediat: qui nec ipse consulere, » nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam » prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam » teneamus: et, dum imperare discimus, parere prudenti in ani» mum inducamus. Castra cum Fabio iungamus: ad pretorium » eius signa quum tulerimus, ubi ego eum *parentem* appellavero, » quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est; vos, » milites, eos, quorum vos modo arma dexteraeque texerunt, » *patronos* salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis » animorum gloriam dies haec dederit. »

XXX. Signo dato, conclamatur inde, ut colligantur vasa: profecti et agmine incedentes ad dictatoris castra in admirationem et ipsum, et omnes, qui circa erant, converterunt. Vt constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, quum *patrem* Fabium appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen *patronos* consalutasset. « Parentibus , inquit, meis, » dictator, quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, » vitam tantum debeo: tibi quum meam salutem, tum omnium » horum. Itaque plebeiscitum, quo oneratus magis, quam hono» ratus sum, primus antiquo abrogoque: et, quod tibi mihique, » quod exercitibusque his tuis, servato ac conservatori sit felix, » sub imperium auspiciumque tuum redeo, et signa haec legio» nesque restituo. Tu, quaeso, placatus me magisterium equitum, » hos ordines suos quemque tenere iubeas. » Tum dextrae interiunctae, militesque, concione dimissa, a notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati; laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac prope execrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein literis non magis ipsorum imperatorum, quam vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad caelum ferre. Par gloria apud Hannibalem hostesque Poenos erat: ac tum demum sentire, cum Romanis atque in Italia bellum esse. Nam biennio ante adeo et duces romanos et milites

spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, *tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, eum procella imbrem dedisse.*

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe centum viginti navium, circumvectus Sardiniae et Corsicae oram, et obsidibus utrinque acceptis, in Africam transmisit; et priusquam in continentem exscensiones faceret, Meninge insula vastata, et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diriperetur que ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africae accessit, copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti milites, navalesque socii iuxta effusi, ac si insulis cultorum egentibus praedarentur. Itaque in insidias temere illati, quum a frequentibus palantes, ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum, cum his Sempronio Blaeso quaestore, amissum: classis, a litoribus hostium plenis, trepide soluta, in Siciliam cursum tenuit, traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Sura Romam reduceretur. Ipse, per Siciliam pedibus profectus, freto in Italiam traiecit, literis Q. Fabii accitus et ipse, et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se, exacto iam prope semestri imperio, acciperent. Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt: Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit; sed et Coelium et ceteros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris: quam moram quia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo decursum esse ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset: res inde gestas, gloriamque insignem ducis, et augentes titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore, dictator diceretur, facile obtinuisse.

XXXII. Consules, Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis (extremum auctumni erat), Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant, carpentes agmen, palatosque excipientes. In casum universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non

veniebant: adeoque inopia est coactus Hannibal, ut, nisi tum fugae speciem abeundo timuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent. Quum ad Geronium iam hieme impediente constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venere: ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam illatae, atque ita verba facta, ut dicerent: *Scire sese, romani populi aerarium bello exhauriri: et, quum iuxta pro urbibus agrisque sociorum, ac pro capite atque arce Italiae, urbe romana atque imperio geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi quum ad templorum ornatum, tum ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare populum romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. Gratum sibi patres romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent; dignosque indicaverint, ab quibus donum, animo ac voluntate eorum, qui libentes darent, quam re, maius ampliusque, acciperent.* Legatis gratiae actae pro munificentia curaque; patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprehensus, praecisisque manibus dimissus: et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent. Indici data libertas, et aeris gravis viginti millia. Legati et ad Philippum, Macedonum regem missi, ad deposcendum Demetrium Pharium, qui, bello victus, ad eum fugisset; et alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvissent; simul ad visendum ex propinquo, quae in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum; aut, si diem proferre vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urbis, Cn. Pupius et K. Quintius Flamininus, aedem in arce faciendam locaverunt. Ab eodem praetore ex senatusconsulto literae ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad

consules creandos Romam veniret: se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum. Ad haec a consulibus rescriptum, *Sine detrimento reipublicae abscedi non posse ab hoste. Itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consulum alter a bello avocaretur.* Patribus rectius visum est, dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo, M. Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. His vitio creatis, iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, ad interregnum res rediit.

XXXIV. Consulibus prorogatum in annum imperium. Interreges proditi a patribus C. Claudius, Ap. filius, Centho, inde P. Cornelius Asina. In eius interregno comitia habita magno certamine Patrum ac plebis C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebei insectatione principum, popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concussis aliena invidia splendentem, vulgus et extrahere ad consulatum nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari assuescerent homines. Q. Baebius Herennius, tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorum candidato suo conciliabat. *Ab hominibus nobilibus, per multos annos bellum quaerentibus, Hannibalem in Italiam adductum: ab iisdem, quum debellari possit, fraude id bellum trahi. Cum quatuor militum legionibus universis pugnari posse apparuisse eo, quod M. Minucius, absente Fabio, prospere pugnasset; duas legiones hosti ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut* pater patronusque *appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos, quam vinci. Consules deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse. Id foedus inter omnes nobiles ictum: nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est, hominem novum, fecissent. Nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris, et contemnere plebem, ex quo contemni desierint a patribus, coepisse. Cui non id apparere, id actum et quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? Id consules ambos ad exercitum morando quaesisse: id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa,*

expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur interregnum eos: consulatum, unum certe, plebis romanae esse: populum liberum, habiturum, ac daturum ei, qui magis vere vincere, quam diu imperare, malit.

XXXV. Quum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone, M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam, familiarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando collegae. Tum experta nobilitas, parum fuisse virium in competitoribus L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat, et damnatione collegae et sua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum recusantem, ad petitionem compellit. Is proximo comitiali die, concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum, quam collega, datur consuli. Inde praetoria comitia habita: creati M. Pomponius Matho et P. Furius Philus. Romae iuri dicundo urbana sors Pomponio, inter cives romanos et peregrinos P. Furio Philo evenit. Additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt; nec cuiquam eorum, praeter Terentium consulem, mandatus honos, quem iam non antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt: quantae autem peditum equitumque additae sint copiae, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quidquam satis certum affirmare ausim. Decem millia novorum militum alii scripta in supplementum; alii novas quatuor legiones, ut octo legionibus rem gererent: numero quoque peditum equitumque legiones auctas, millibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis; ut quina millia peditum, treceni equites essent; socii duplicem numerum equitum darent, pedites aequarent. Septem et octoginta millia armatorum, et ducentos in castris romanis, quum pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam, quam prioribus annis, quia spem, posse vinci hostem, dictator praebuerat. Ceterum, priusquam signa ab

urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis prodigiis: nam et Romae in Aventino, et Ariciae, nuntiatum erat, sub idem tempus lapidibus pluisse; et multo cruore signa in Sabinis Cereris, aquas e fonte calidas manasse. Id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat: et in via Fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de caelo tacti exanimatique fuerant: ea prodigia ex libris procurata. Legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt: iis, sicut Neapolitanis, gratiae actae; aurum non acceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostiam cum magno commeatu accessit. Legati syracusani in senatum introducti nuntiarunt: *Caedem C. Flaminii consulis exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis potuerit. Itaque, quamquam probe sciat, magnitudinem populi romani admirabiliorem prope adversis rebus, quam secundis esse; tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse: quae ne accipere abnuant, magno opere se patres conscriptos orare. Iam omnium primum omnis causa Victoriam auream pondo trecentum viginti afferre sese: acciperent eam tenerentque, et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam trecenta millia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent: et, quantum praeterea opus esset, quo iussissent, subvecturos. Milite atque equite scire, nisi romano, latinique nominis, non uti populum romanum: levium armorum auxilia etiam externa vidisse in castris romanis. Itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros, pugnacesque alias missili telo gentes.* Ad ea dona consilium quoque addebant, *Vt praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiiceret, ut et hoste in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti daretur iis ad auxilia Hannibali submittenda.* Ab senatu ita responsum regi est: *Virum bonum egregiumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi romani venerit, fidem coluisse, ac rem romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse: id, perinde ac deberet, gratum populo romano esse. Aurum et a civitatibus quibusdam allatum, gratia rei accepta, non accepisse populum*

romanum. Victoriam omenque accipere; sedemque ei se Divae dare, dicare Capitolium, templum Iovis Optimi Maximi. In ea arce urbis romanae sacratam, volentem propitiamque, firmam ac stabilem fore populo romano. Funditores sagittariique, et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad navium classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erant, quinque et vinginti additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiiceret.

XXXVIII. Delectu perfecto, consules paucos morati dies, dum socii ab nomine latino venirent. Milites tunc, quod nunquam antea factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti, iussu consulum conventuros, neque iniussu abituros. Nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat; et, ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua voluntate ipsi inter se equites decuriati, centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, et aut hostis feriendi, aut civis servandi causa. Id ex voluntario inter ipsos foedere a tribunis ad legitimam iuris iurandi adactionem translatum. Conciones, prius quam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantes, bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque in visceribus reipublicae, si plures Fabios imperatores haberet; se, quo die hostem vidisset, perfecturum. Collegae eius Pauli una, pridie quam ex urbe proficiscerentur, concio fuit verior, quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum, nisi id modo; *Mirari se, quomodo quis dux, prius quam aut suum, aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi agenda armato forent; et diem quoque praedicere posset, qua cum hoste signis collatis esset dimicaturus. Se, quae consilia magis res dent hominibus, quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum. Optare, ut quae caute atque consulte gesta essent, satis prospere evenirent. Temeritatem, praeterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse*. Id sua sponte apparebat, tuta eum celeribus consiliis praepositurum: et, quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem alloquutus fertur:

XXXIX. « Si aut collegam, id quod mallem, fui similem, » L. Aemili, haberes, aut tu collegae tui similis esses, superva- » canea esset oratio mea; nam et duo boni consules, etiam me » indicente, omnia e republica fide vestra faceretis, et mali, nec » mea verba auribus vestris, nec consilia animis acciperetis. Nunc » et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis » oratio est; quem video nequidquam et virum bonum et civem » fore. Si altera parte claudicet respublica, malis consiliis idem » ac bonis iuris et potestatis erit. Erras enim, L. Paule, si tibi » minus certaminis cum C. Terentio, quam cum Hannibale, fu- » turum censes. Nescio, an infestior hic adversarius, quam ille » hostis, maneat: cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus lo- » cis ac temporibus certaturus es: et adversus Hannibalem legio- » nesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi est: » Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus. Ominis etiam tibi » causa absit C. Flaminii memoria: tamen ille consul demum, » et in provincia, et ad exercitum, coepit furere: hic, prius » quam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu, nunc » quoque consul, prius quam castra videat aut hostem, insanit. » Et, qui tantas iam nunc procellas, proelia atque acies iactan- » do, inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes » facturum, et ubi extemplo verba res sequitur? Atqui si hic, » quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem » militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior » alius Trasymeno locus nostris cladibus erit. Nec gloriandi tem- » pus adversus unum est; et ego, contemnendo potius quam ap- » petendo gloriam, modum excesserim. Sed ita res habet: una » ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi. Nec » eventus modo hoc docet (stultorum iste magister est), sed eadem » ratio, quae fuit, futuraque, donec res eaedem manebunt, im- » mutabilis est. In Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; » omnia circa plena civium ac sociorum sunt; armis viris, equis, » commeatibus iuvant iuvabuntque: id iam fidei documentum in » adversis rebus nostris dederunt. Meliores, prudentiores, con- » stantiores nos tempus diesque facit. Hannibal contra in aliena, » in hostili est terra, inter omnia inimica infestaque procul ab » domo, procul ab patria. Neque illi terra, neque mari est pax:

» nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia: nihil usquam sui » videt: in diem rapto vivit. Partem vix tertiam exercitus eius » habet, quem Iberum amnem traiecit: plures fames, quam » ferrum, absumpsit; nec his paucis iam victus suppeditat. Du- » bitas ergo, quin sedendo superaturi simus eum, qui senescat » in dies? non commeatus, non supplementum, non pecuniam » habeat? Quam diu pro Geronii, castelli Apuliae inopis, tan- » quam pro Carthaginis moenibus? Sed ne adversus te quidem » ego gloriabor. Cn. Servilius atque Atilius, proximi consules, » vide, quemadmodum eum ludificati sint. Haec una salutis est » via, L. Paule, quam difficilem infestamque cives tibi magis, » quam hostes, facient. Idem enim tui, quod hostium milites, » volent; idem Varro, consul romanus, quod Hannibal, poenus » imperator, cupiet. Duobus ducibus unus resistas, oportet; re- » sistes autem, adversus famam rumoresque hominum si satis » firmus steteris, si te neque collegae vana gloria, neque tua falsa » infamia moverit. Veritatem laborare nimis saepe aiunt, extingui » nunquam: gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, timidum » pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro perito belli » vocent: malo te sapiens hostis metuat, quam stulti cives lau- » dent. Omnia audentem contemnet Hannibal; nil temere agen- » tem metuet. Nec ego, ut nihil agatur, moneo: sed ut agentem » te ratio ducat, non fortuna: tuae potestatis semper, tuaque » omnia sint. Armatus intentusque sis, neque occasioni tuae de- » sis, neque suam occasionem hosti des. Omnia non properanti » clara certaque erunt: festinatio improvida est, et caeca. »

XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit, magis fatentis, ea, quae diceret, vera quam facilia factu esse. *Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse: quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu semiustum reffugisse: optare, ut omnia prospere evenirent. At, si quid adversi caderet, hostium se telis potius, quam suffragiis iratorum civium, caput obiecturum.* Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt, prosequentibus primoribus patrum. Plebeium consulem sua plebes prosequuta, turba, quam dignitate, conspectior. Vt in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifariam

factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars, et omne robur virium esset; tum consulum anni prioris M. Atilium, aetatem excusantem, Romam miserunt: Geminum Servilium in minoribus castris legioni romanae, et socium peditum equitumque duobus milibus praeficiunt. Hannibal, quamquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne, unde raperet, quidem quidquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto; ut vix decem dierum (quod compertum postea est) frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum exspectata foret.

XLI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit: quod in prohibendis praedatoribus tumultuario proelio, ac procursu magis militum, quam ex praeparato aut iussu imperatorum, orto, haudquaquam per Poenis dimicatio fuit. Ad mille et septingenti caesi non plus centum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul; cuius eo die (nam alternis imperitabant) imperium erat, Varrone indignante ac vociferante, emissum hostem e manibus; debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aegerrime pati: quin potius credere, velut inescatam temeritatem ferocioris consulis, ac novorum maxime militum esse. Et omnia ei hostium, haud secus quam sua, nota erant; dissimiles discordesque imperitare; duas prope partes tironum militum in exercitu esse. Itaque, locum et tempus insidiis aptum se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma ferentes secum milites ducens, castra plena omnis fortunae publicae privataeque relinquit; transque proximos montes laeva pedites instructos condit, dextra equites, impedimenta per convallem, medium agmen, traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri relicti in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.

XLII. Vbi illuxit: subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. Iam satis com-

perta solitudine, in castris concursus fit ad praetoria cousulum nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut, tabernaculis stantibus, castra reliquerint: quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa proferri iuberent, ducerentque ad persequendos hostes, ac protinus castra diripienda: et consul alter velut unus turbae militaris erat. Paulus etiam atque etiam dicere, providendum praecavendumque esse. Postrémo, quum aliter neque seditionem, neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma lucana exploratum mittit. Qui, ubi adequitavit portis subsistere extra munimenta ceteris iussis, ipse cum duobus equitibus vallum intravit; speculatusque omnia cum cura renuntiat, insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat in hostem, relictos: tabernacula aperta, et omnia cara in promptu relicta: argentum quibusdam locis temere per vias, velut obiectum ad praedam, vidisse. Quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt; et, clamore orto a militibus, *ni signum detur, sine ducibus ituros*, haudquaquam dux defuit: nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi. Paulus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, obnuntiari iam efferenti porta signa collegae iussit. Quod quamquam Varro aegre est passus, Flaminii tamen recens casus, Claudiique consulis primo punico bello memorata navalis clades, religionem animo incussit. Dii prope ipsi eo die magis distulere, quam prohibuere, imminentem postem Romanis. Nam forte ita evenit, ut, quum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alteri Sidicini equitis, qui, Servilio atque Atilio consulibus, inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos: qui deducti ad consules nuntiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, quum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

XLIII. Hannibal, postquam motos magis inconsulte Romanos, quam ad ultimum temere evectos, vidit, nequidquam, detecta fraude, in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequibat; novaque consilia in dies non apud milites solum, mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ipsum

ducem, oriebantur. Nam quum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum, querentiumque annonam primo, postremo famem; et mercenarios milites, maxime hispani generis, de transitione cepisse consilium fama esset; ipse etiam interdum Hannibal de fuga Galliam dicitur agitasse, ita ut, relicto peditatu omni, cum equitibus se proriperet. Quum haec consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit, in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca; simul ut, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis essent. Profectus est nocte, ignibus similiter factis, tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed, per eundem Lucanum Statilium, omnibus ultra castra transque montes exploratis, quum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coepta. Quum utriusque consulis eadem, quae semper ante, fuisset sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo, praeter Servilium, prioris anni consulem, assentiretur, maioris partis sententia ad nobilitandas clade romana Cannas, urgente fato, profecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum afflante vento, in obcaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est, ubi in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Geronium, sicut ante, copiis divisis. Aufidus amnis, utrisque castris affluens, aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat. Ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nactus, locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem, lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum romana castra, quum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiiceret; testareturque

deos hominesque hic, *nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut usu cepisset Italiam; se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare capientibus adimi militibus;* ille, *si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem: omnis eventus participem fore* diceret. *Videret, ut, quibus lingua iam prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.*

XLV. Dum altercationibus magis, quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. Quam inconditam turbam quum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam, atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra romana terreri; ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen, dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega, signum pugnae proposuit, instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis non probare, quam non adiuvare, consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt: atque ita instructa acie, in dextro cornu (id erat flumini propius) romanos equites locant, deinde pedites: laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus romanis tenuerunt: iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt; Terentius laevum, Aemilius dextrum. Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce prima, Baliaribus levique alia armatura praemissa, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat. Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata; ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros romanam magna ex parte crederes aciem; ita armati erant, armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasymenum captis.

Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant; dispares ac dissimiles gladii: Gallis praelongi, ac sine mucronibus: Hispano, punctim magis, quam caesim, assueto petere hostem, brevitate habiles, et cum mucronibus. Sane et alius habitus gentium harum tum magnitudine corporum, tum specie terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis praetextis purpura tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus praeerant; sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal: mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industria ita locatis, seu quod forte ita starent, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Poenis in septemtrionem versis. Ventus (Vulturnum incolae regionis vocant), adversus Romanis coortus, multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato, procursum ab auxiliis; et pugna levibus primum armis commissa: deinde equitum gallorum hispanorumque laevum cornu cum dextro romano concurrit, minime equestris more pugnae. Frontibus enim adversis concurrendum erat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis, hinc peditum acies claudebant in directum utrinque nitentes. Stantibus ac confertis postremo turba equis, vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen factum erat: acrius tamen, quam diutius, pugnatum est; pulsique romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. Primo et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani, diu ac saepe connisi, aequa fronte acieque densa impulere hostium cuneum nimis tenuem, eoque parum validum, a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide referentibus pedem insistere; ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem illati; postremo, nullo resistente, ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrinque reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie: qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, deinde nitendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant; irruentibusque incaute in medium Romanis, circumdedere alas: mox, cornua extendendo,

clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti nequidquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

XLVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant; consertum proelium erat, segne primo, et a punica coeptum fraude. Quingenti ferme Numidae, praeter solita arma telaque, gladios occultos sub loricis habentes, specie transfugarum quum ab suis, parmas post terga habentes, adequitassent, repente ex equis desiliunt; parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis, in mediam aciem accepti, ductique ad ultimos, considere ab tergo iubentur; ac, dum proelium ab omni parte, conseritur, quieti manserunt. Postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum, arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant, aversam adoriuntur romanam aciem; tergaque ferientes, ac poplites caedentes, stragem ingentem, ac maiorem aliquando pavorem ac tumultum, fecerunt. Quum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit: Hispanos et Gallos pedites, iam Afris prope fessis caede magis quam pugna, adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe cum confertis Hannibali, et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus romanis omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: « Quam mallem, vinctos mihi traderet! » Equitum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium victoria, fuit; quum victi mori in vestigio mallent, quam fugere; victores, morantibus victoriam irati, trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen iam paucos superantes, et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus, tribunus militum, quum, praetervehens, equo, sedentem in saxo cruore oppletum consulem

vidisset: « L. Aemili, inquit, quem unum insontem culpae cladis » hodiernae dii respicere debent, cape hunc equum. Dum et tibi » virium aliquid superest, comes ego te tollere possum ac protege- » re: ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris; etiam sine » hoc lacrymarum satis luctusque est. » Ad ea consul: « Tu qui- » dem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave frustra mise- » rando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. » Abi, nuntia publice Patribus, urbem romanam muniant, ac » prius, quam hostis victor adveniat, praesidiis firment; priva- » timque Q. Fabio, L. Aemilium praeceptorum eius memorem et » vixisse, et adhuc mori. Me in hac strage militum meorum patere » exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim, aut accusator » collegae existam, ut alieno crimine innocentiam meam prote- » gam. » Haec exigentes prius turba fugientium civium, deinde hostes, oppressere: consulem, ignorantes quis esset, obruere telis; Lentulum inter tumultum abripuit equus: tum inde effuse fugiunt. Septem millia hominum in minora castra decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt: qui extemplo a Carthalone atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi sunt. Consul alter seu forte, seu consilio, nulli fugientium insertus agmini, cum septuaginta fere equitibus Venusiam perfugit. Quadraginta quinque millia peditum, duo millia septingenti equites, et tanta prope civium sociorumque pars, caesi dicuntur: in his ambo consulum quaestores L. Atilius et L. Furius Bibaculus; unus et viginti tribuni militum; consulares quidam, praetoriique, et aedificii: inter eos Cn. Servilium Germinum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot ante consul fuerat: octoginta praeterea aut senatores, aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, quum sua voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo proelio tria millia peditum, et equites trecenti dicuntur.

L. Haec est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par: ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste cessatum est; sic strage exercitus gravior foediorque. Fuga namque ad Alliam sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit: ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta sequuti sunt; alterius morientis prope totus exercitus fuit. Binis in castris quum multitudo

semiermis sine ducibus esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt; *dum proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse.* Eam sententiam alii totam aspernari: *Cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, quum aeque coniungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent, et aliorum, quam sua, corpora tanto periculo mallent obiicere.* Aliis non tam sententia displicere, quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus, tribunus militum, « Capi ergo mavul» tis, inquit, ab avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique » capita vestra, et exquiri pretia ab interrogantibus, romanus civis » sis, an latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri » honos quaeratur? Non tu: siquidem L. Aemilii consulis, qui » se bene mori, quam turpiter vivere, maluit, et tot fortissimo» rum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis. Sed » ante, quam opprimit lux, maioraque hostium agmina obsepiunt » iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, » erumpamus. Ferro atque audacia via fit, quamvis per confertos » hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si » nihil obstet, transibimus. Itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos » et rempublicam salvam vultis. » Haec ubi dicta dedit, stringit gladium, cuneoque facto per medios vadit hostes: et quum in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scutis, in maiora castra ad sexcentos evaserunt; atque inde protenus, alio magno agmine adiuncto, Canusium incolumes perveniunt. Haec apud victos magis impetu animorum, quem ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum, aut imperio cuiusquam, agebantur.

LI. Hannibali victori quum ceteri circumfusi gratularentur, suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem et ipsi sibi sumeret, et fessis daret militibus; Maharbal, praefectus equitum, minime cessandum ratus: « Immo, ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto, » inquit, victor in Capitolio epulaberis. Sequere: cum equite, » ut prius venisse, quam venturum, sciant, praecedam. » Hannibali nimis laeta res est visa, maiorque, quam ut eam statim capere animo posset. Itaque, *voluntatem se laudare Maharbalis,*

ait; *ad consilium pensandum temporis opus esse.* Tum Maharbal, » Non omnia nimirum eidem dii dedere. Vincere scis, Hannibal; » victoria uti nescis. » Mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio. Postero die ubi primum illuxit, ad spolia legenda, foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt. Iacebant tot Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. Assurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugulumque, et reliquum sanguinem iubentes haurire. Inventi sunt quidam mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum apparebat. Praecipue convertit omnes substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso auribusque laceratis, quum, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem ira versus, laniando dentibus hostem expirasset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda, et omnium primum, brachio obiecto, flumine eos excludit: ceterum ab omnibus, labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis, maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut, eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt; traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum tibi tempus teritur, interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quatuor millia hominum, et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem conditione, qua altera, tradita hosti. Praeda ingens parta est: et, praeter equos virosque, et si quid argenti (quod plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur), omnis cetera praeda diripienda data est. Tum sepeliendi causa conferri in unum corpora suorum iussit: ad octo millia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque romanum conquisitum sepultumque, quidam auctores sunt. Eos, qui Canusium perfugerant, mu-

lier Apula, nomine Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit: pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Ceterum, quum ibi tribuni militum quatuor essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio, et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat; omnium consensu ad P. Scipionem, admodum adolescentem, et ad Ap. Claudium summa imperii delata est. Quibus consultantibus inter paucos de summa rerum, nuntiat P. Furius Philus consularis viri filius: *Nequidquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam. Nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare ut, deserta Italia, ad regem aliquem transfugiant.* Quod malum, praeterquam atrox, super tot clades etiam novum, quum stupore ac miraculo torpidos defixisset, et, qui aderant, consilium advocandum de eo censerent; negat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. *Audendum atque agendum, non consultandum*, ait, *in tanto malo esse. Irent secum extemplo armati, qui rempublicam salvam vellent. Nullo verius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse.* Pergit ire, sequentibus paucis, in hospitium Metelli; et, quum concilium ibi iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio. « Ex mei animi sententia, inquit, ut ego rempublicam populi romani non deseram, » neque alium civem romanum deserere patiar. Si sciens fallo, tu » me, Iupiter optime maxime, domum, familiam, remque meam » pessimo leto afficias! In haec verba, L. Caecili, iures, postulo, » ceterique, qui adestis: qui non iuraverit, in se hunc gladium » strictum esse sciat. » Haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, iurant omnes; custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quatuor millia peditum equitumque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque quum divisissent, in singulos

equites togas, et tunicas, et quadrigatos nummos quinos vicenos, et peditibus denos, et arma, quibus deerant, dederunt: ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta; certatumque, ne a muliere canusina populus venusinus officiis vinceretur: sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem millia hominum erant. Appiusque et Scipio, postquam incolumen esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque copiae essent: sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum, an manere iuberet Canusii? Varro ipse Canusium copias traduxit: et iam aliqua species consularis exercitus erat; moenibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Numquam, salva urbe, tantum pavoris tumultusque intra moenia romana fuit. Itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quae edissertando minora vero fecero. Consule exercituque ad Trasymenum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur: nec ulla iam castra romana nec ducem, nec militem esse: Hannibalis Apuliam, Samnium ac iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset. Compares cladem ad Aegates insulas Carthaginiensium, proelio navali acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere, hinc vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt; aut pugnam adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt.

LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent. Neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Quum in malis, sicut ingentibus, ita ignotis, ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et, nondum palam facto, vivi mortuique per omnes paene domos promiscue complorarentur; tum Q. Fabius Maximus censuit, *equites expeditos et Appia et Latina via mittendos, qui obvios percunctando (aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore) refe-*

rant, quae fortuna consulum atque exercituum sit; et, si quid dii immortales, miseriti imperii, reliquum romano nomini fecerint, ubi eae copiae sint: quo se Hannibal post proelium contulerit: quid paret, quid agat, acturusque sit. Haec exploranda noscendaque per impigros iuvenes esse. Illud per Patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant, continerique intra suum quamque limen cogant; comploratus familiarum coërceant; silentium per urbem faciant; nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent; suae quisque fortunae domi auctorem exspectent, custodesque praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbem; cogantque homines nullam, nisi urbe ac moenibus salvis, salutem sperare. Ubi conticuerit tumultus, recte tum in curiam Patres revocandos, consulendumque de urbis custodia esse.

LVI. Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, submotaque foro per magistratus turba, patres diversi ad sedandos tumultus discessissent; tum demum literae a Terentio consule allate sunt: *L. Aemilium consulem exercitumque caesum; sese Canusii esse, reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem: ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque: Poenum sedere ad Cannas in captivorum pretiis praedaque alia; nec victoris animo, nec magni ducis more, nundinantem.* Tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt; adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit; quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. Itaque, ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatusconsulto diebus triginta luctus est finitus. Ceterum quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam Patres essent, aliae insuper ex Sicilia literae allatae sunt ab T. Octacilio propraetore, *Regnum Hieronis classe punica vastari: cui quum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad Aegates insulas stare, paratam instructamque; ut, ubi se versum ad tuendam syracusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam romanam aggrederentur. Itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.*

LVII. Literis consulis propraetorisque lectis, censuerunt M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum reipublicae fieri posset, Romam veniret. Territi etiam super tantas clades, quum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae, et altera sub terra, ut mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius, scriba pontificis, quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera expiraret. Hoc nefas quum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire iussi sunt. Et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare, et quaenam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta ; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca, in foro boario sub terra vivi demissi sunt in locum saxo conseptum, iam ante hostiis humanis, minime romano sacro, imbutum. Placatis satis, ut rebantur, deis, M. Claudius Marcellus ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit ; ipse, legione classis (ea tertia legio erat) cum tribunis militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae, paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Dictator ex auctoritate Patrum dictus M. Iunius, et Ti. Sempronius magister equitum, delectu edicto, iuniores ab annis septemdecim et quosdam praetextatos scribunt : quatuor ex his legiones, et mille equites effecti. Item ad socios latinumque nomen, ad milites ex formula accipiendos, mittunt. Arma, tela, alia parari iubent : et vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam novi delectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit : octo millia iuvenum validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos, vellentne militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis placuit, quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal, secundum tam prosperam ad Cannas pugnam, victoris magis, quam bellum gerentis, intentus curis,

quum, captivis productis segregatisque, socios, sicut ante ad Trebiam Trasymenumque lacum, benigne alloquutus, sine pretio dimisisset; Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea, satis miti sermones alloquitur: *Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti romanae cessisse: et se id adniti, ut suae in vicem simul felicitati et virtuti cedatur; itaque redimendi se captivis copiam facere. Pretium fore in capita, equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos.* Quamquam aliquantum adiicebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se; laeti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem diligi, qui Romam ad senatum irent: nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui si forte ad pacem inclinarent animos, conditiones ferret. Quum egressi castris essent, unus ex iis, minime romani ingenii homo, velut aliquid oblitus, iurisiurandi solvendi causa quum in castra rediisset, ante noctem comites assequitur. Vbi eos Romam venire nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps M. Iunius, « Patres conscripti, inquit, nemo nostrum » ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos, quam » nostrae. Ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non » alii unquam minus negligendi vobis, quam nos, in hostium » potestatem venerunt. Non enim in acie per timorem arma tradi- » dimus; sed, quum prope ad noctem superstantes cumulis caeso- » rum corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos. » Diei reliquum ac noctem insequentem, fessi labore ac vulneri- » bus, vallum sumus tutati. Postero die, quum circumsessi ab » exercitu victore aqua arceremur, nec ulla iam per confertos » hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus, quinqua- » ginta millibus hominum ex acie nostra trucidatis, aliquem ex » cannensi pugna romanum militem restare: tum demum pacti » sumus pretium, quo redempti dimitteremur: arma, in quibus » nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. Maiores quoque acce- » peramus se a Gallis auro redemisse: et patres vestros, asperrimos

» illos ad conditionem pacis, legatos tamen captivorum redimen-
» dorum gratia Tarentum misisse. Atqui et ad Alliam cum Gallis,
» et ad Heracleam cum Pyrrho, utraque non tam clade infamis,
» quam pavore ac fuga, pugna fuit. Cannenses campos acervi
» romanorum corporum tegunt: nec supersumus pugnae, nisi in
» quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. Sunt
» etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem refugerunt,
» sed presidio castris relicti, quum castra traderentur in potesta-
» tem hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et commilito-
» nis fortunae aut conditioni invideo, nec premendo alium me
» extulisse velim: ne illi quidem (nisi pernicitatis pedum et cur-
» sus aliquod praemium est), qui plerique inermes ex acie fu-
» gientes non prius, quam Venusiae aut Canusii, constiterunt,
» se nobis merito praetulerint, gloriatique sint, in se plus, quam
» in nobis, praesidii reipublicae esse. Sed illis et bonis ac fortibus
» militibus utemini; et nobis etiam promptioribus pro patria,
» quod beneficio vestro redempti, atque in patriam restituti fue-
» rimus. Delectum ex omni aetate et fortuna habetis: octo millia
» servorum audio armari. Non minor numerus noster est, nec
» maiore pretio redimi possumus, quam hi emuntur. Nam si con-
» feram nos cum illis, iniuriam nomini romano faciam. Illud
» etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, Patres
» conscripti (si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro
» merito faciatis), cui nos hosti relicturi sitis; Pyrrho videlicet,
» qui nos hospitum numero habuit captivos, an barbaro ac Poe-
» no, qui utrum avarior, an crudelior sit, vix existimari potest.
» Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium vestrorum,
» non minus profecto vos ea species moveat, quam si ex altera
» parte cernatis stratas cannensibus campis legiones vestras. Intueri
» potestis sollicitudinem et lacrymas in vestibulo curiae stantium
» cognatorum nostrorum, exspectantiumque responsum vestrum.
» Quum ii pro nobis, proque iis, qui, absunt, ita suspensi ac
» solliciti sint; quem censetis animum ipsorum esse, quorum in
» discrimine vita libertasque est? Si me dius fidius, ipse in nos
» mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen
» nobis vita opus esse censeamus, quum indigni, ut a vobis re-
» dimeremur, visi sumus. Rediere Romam quondam remissi a

» Pyrrho sine pretio capti: sed rediere cum legatis, primoribus » civitatis, ad redimendos sese missis. Redeam ego in patriam, » trecentis nummis non aestimatus civis? Suum quisque habet » animum, Patres conscripti. Scio in discrimine esse vitam cor- » pusque meum: magis me famae periculum movet, ne a vobis » damnati ac repulsi abeamus; neque enim vos pretio pepercisse » homines credent. »

LX. Vbi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae huic virorum immiscuerat. Senatus, submotis arbitris, consuli coeptus. Ibi quum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam, praedibusque ac praediis cavendum populo, censerent; tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam, ita, loquutus fertur: « Si tantummodo postulassent legati pro iis, qui in ho- » stium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione » eorum, brevi sententiam peregissem. Quid enim aliud quam ad- » monendi essetis, ut morem traditum a patribus, necessario ad » rem militarem exemplo, servaretis? Nunc autem quum prope » gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis » modo in acie ab hostibus, sed etiam iis, qui Venusiam Canu- » siumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli, aequum » censuerint, nihil vos eorum, Patres conscripti, quae illic acta » sunt, ignorare patiar. Atque utinam haec, quae apud vos actu- » rus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem » ignaviae cuiusque et virtutis; aut unus hic saltem adesset » P. Sempronius, quem si isti ducem sequuti essent, milites ho- » die in castris romanis, non captivi in hostium potestate essent! » Sed quum, fessis pugnando hostibus, tum victoria laetis, et ipsis » plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum libe- » ram habuissent, et septem armatorum hominum millia perrum- » pere etiam confertos hostes potuissent; neque per se ipsi id » facere conati sunt, neque alium sequi voluerunt. Nocte prope

» tota P. Sempronius Tuditanus non destitit monere, adhortari
» eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium
» esset, dum nox inceptum tegeret, se ducem sequerentur: ante
» lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Sicut,
» avorum memoria, P. Decius, tribunus militum, in Samnio;
» sicut, nobis adolescentibus, priore punico bello, Calpurnius
» Flamma trecentis voluntariis, quum ad tumulum eos capien-
» dum, situm inter medios hostes, duceret, dixit: « *Moriamur,*
» *milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas*
» *legiones.* » Si hoc P. Sempronius diceret; nec viros quidem,
» nec Romanos vos duceret, si nemo tantae virtutis exstitisset
» comes. Viam non ad gloriam magis, quam ad salutem, ferentem
» demonstrat; reduces in patriam, ad parentes, ad coniuges ac
» liberos facit. Vt servemini, deest vobis animus? quid, si mo-
» riendum pro patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium
» sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. Si tot exempla
» virtutis non movent, nihil unquam movebit: si tanta clades
» vilem vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes de-
» siderate patriam; immo desiderate, dum patria est, dum cives
» eius estis. Sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati
» iure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis
» eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium, civem
» vestrum, non audistis, arma capere ac sequi se iubentem:
» Hannibalem post paulo audistis, castra prodi, et arma tradi
» iubentem. Quam ego ignaviam istorum accuso, quum scelus
» possim accusare? Non enim modo sequi recusarunt bene mo-
» nentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis
» viri fortissimi inertes submovissent. Prius, inquam, P. Sem-
» pronio per civium agmen, quam per hostium, fuit erumpendum.
» Hos cives patria desideret? Quorum si ceteri similes fuissent,
» neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt, civem ha-
» beret. Ex millibus septem armatorum sexcenti exstiterunt, qui
» erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent:
» neque iis quadraginta millia hostium obstitere. Quam tutum
» iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse?
» Haberetis hodie viginti millia armatorum Canusii, fortium,
» fidelium, Patres conscripti. Nunc autem quemadmodum hi boni

» fidelesque (nam fortes ne ipsi quidem dixerint) cives esse pos-
» sunt? nisi quis credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin
» erumperent, obsistere conati sunt: aut non invidere eos, quum
» incolumitati, tum gloriae illorum per virtutem partae, quum
» sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse
» sciant. Maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem
» expectare, quum silentio noctis erumpendi occasio esset. At
» enim ad erumpendum e castris defuit animus; ad tutanda for-
» titer castra animum habuerunt. Dies noctesque aliquot obsessi,
» vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt: tandem ultima ausi pas-
» sique, quum omnia subsidia vitae abessent, affectisque fame
» viribus, arma iam sustinere nequirent, necessitatibus magis hu-
» manis, quam armis, victi sunt. Orto sole hostis ad vallum acces-
» sit: ante secundam horam, nullam fortunam certaminis experti,
» tradiderunt arma ac se ipsos. Haec vobis ipsorum per biduum
» militia fuit! quum in acie stare ac pugnare decuerat, tum in
» castra refugerunt: quum pro vallo pugnandum erat, castra tra-
» diderunt, neque in acie, neque in castris utiles. Vos redimam?
» Quum erumpere castris oportet, cunctamini ac manetis: quum
» manere, castra tutari armis necesse est; et castra, et arma, et
» vos ipsos traditis hosti. Ego non magis istos redimendos, Patres
» conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per
» medios hostes e castris eruperunt, ac per summam virtutem se
» patriae restituerunt. »

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit; quia nec aerarium exhaurire, magna iam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. Quum triste responsum, *non redimi captivos*, redditum esset, novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosequuti sunt. Vnus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit, relatumque ad senatum est, omnes censuerunt, comprehendendum, et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse. Est et alia

de captivis fama, decem primos venisse: de eis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem, nec ne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos venisse, L. Scribonium, et C. Calpurnium, et L. Manlium. Tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum; et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse; quod per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere egressi, religione sese exsolvissent. De iis dedendis magna contentione actum in senatu esse; victosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint. Ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint: ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce ac publico caruerint. Mirari magis, adeo discrepare inter auctores, quam, quid veri sit, discernere queas. Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod, qui sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labore coeperunt, nulla profecto alia de re, quam quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pentros, Bruttii omnes, Lucani; praeter hos Surrentini, et Graecorum omnis ferme ora: Tarentini, Metapontini, Crotonienses, Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec tamen hae clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud Romanos fieret; neque ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit, renovavitque memoriam acceptae cladis. Quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli, ex tanta clade, cuius ipse causa maxime fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, et gratiae actae, quod de re publica non desperasset: cui, si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

LIBER III.

I. Hannibal, post cannensem pugnam, castra capta ac direpta, confestim ex Apulia in Samnium moverat: accitus in Hirpinos a Statio, pollicente, se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos: sed premebat eum Mopsiorum factio, familiae per gratiam Romanorum potentis. Post famam cannensis pugnae, vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis, quum Mopsiani urbe excessissent; sine certamine tradita urbs Poeno, praesidiumque acceptum est. Ibi praeda omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem regionis eius urbes, aut deficientes ab Romanis accipere, aut detrectantes cogere ad defectionem iubet. Ipse per agrum campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet. Vbi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim insidiis (et pleraeque cavae sunt viae, sinusque occulti), quacumque apte poterat, disposuit: alios, prae se actam praedam ex agris ostentantes, obequitare portis iussit. In quos, quia nec multi et incompositi videbantur, quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta in insidias, circumventa est: nec evasisset quisquam, ni mare propinquum, et haud procul litore naves, piscatoriae pleraeque, conspectae peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo proelio nobiles iuvenes capti caesique sunt: inter quos et Hegeas, praefectus equitum, intemperantius cedentes sequutus, cecidit: ab urbe oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia, haudquaquam prompta oppugnanti.

II. Inde Capuam flectit iter, luxuriantem longa felicitate atque indulgentia fortunae, maxime tamen, inter corrupta omnia, licentia plebis, sine modo libertatem exercentis. Senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat; nobilis idem ac popu-

laris homo, ceterum malis artibus nactus opes. Is quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasymenum est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui plebem ratus, per occasionem novandi res, magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet Capuam Poenis; improbus homo, sed non ad extremum perditus quum mallet incolumi, quam eversa, republica dominari, nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua et senatum servaret, et obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato senatu, quum *sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo, nisi necessarium fuisset*, praefatus esset; *quippe qui liberos ex Ap. Claudii filia haberet, filiamque Romam nuptum Livio dedisset; ceterum maiorem multo rem magisque timendam instare. Non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus vacuam rempublicam tradere Hannibali ac Poenis velle. Eo se periculo posse liberare eos, si se permittant sibi, et, certaminum in republica obliti, credant.* Quum omnes victi metu permitterent: « Claudam in curia vos, inquit, et, tanquam et ipse » cogitati facinoris particeps, approbando consilia, quibus ne» quidquam adversarer, viam saluti vestrae inveniam. In hoc » fidem, quam vultis ipsi, accipite. » Fide data egressus, claudi curiam iubet, praesidiumque in vestibulo reliquit; ne quis adire curiam iniussu suo, neve inde egredi possit.

III. Tunc vocato ad concionem populo. « Quod saepe, inquit, » optastis, Campani ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac » detestabili senatu potestas esset; eam nunc, non per tumultum » expugnantes domos singulorum, quas praesidiis clientium ser» vorumque tuentur, cum summo vestro periculo, sed tutam ha» betis ac liberam. Clausos omnes in curiam accipite, solos, iner» mes: nec quidquam raptim, aut forte temere egeritis. De sin» gulorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, ut, quas » quisque meritus est, poenas pendat. Sed ante omnia ita vos irae » indulgere oportet, ut potiorem ira salutem atque utilitatem ve» stram habeatis. Etenim hos (ut opinor) odistis senatores; non » senatum omnino habere non vultis. Quippe aut rex (quod abo» minandum), aut, quod unum liberae civitatis consilium est,

» senatus habendus est. Itaque duae res simul agendae sunt vobis, » ut et veterem senatum tollatis, et novum cooptetis. Citari singulos senatores iubebo, de quorum capite vos consulam: quod » de quoque censueritis, fiet. Sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio » supplicium sumatur. » Inde consedit, et, nominibus in urnam coniectis, citari, quod primum forte nomen excidit, ipsumque e curia produci iussit. Vbi auditum est nomen, malum et improbum pro se quisque clamare, et supplicio dignum. Tum Pacuvius. « Video, quae de hoc sententia sit data. Eligite pro malo atque » improbo bonum senatorem et iustum. » Primo silentium erat inopia potioris subiiciundi; deinde, quum aliquis, omissa verecundia, quempiam nominasset, multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent nosse; alii nunc probra, nunc humilitatem, sordidamque inopiam, et pudendae artis aut quaestus genus obiicerent. Hoc multo magis in secundo ac tertio citato senatore est factum; ut ipsius poenitere homines appareret, quem autem in eius substituerent locum, deesse: quia nec eosdem nominari attinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui primi memoriae occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse, iubentesque senatum ex custodia dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius quum obnoxium vitae beneficio senatum multo sibi magis, quam plebi, fecisset, sine armis, iam omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissa dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari, salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices dare, quae magis popularis, aptiorque in vulgus favori conciliando esset. Iam vero nihil in senatu actum aliter, quam si plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam, non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatum, et illecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrisque; tum vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libidini, nec sumptibus modus esset. Ad contemptum legum, magistratuum, senatus, accessit tum, post cannensem cladem, ut, cuius aliqua erat verecundia, romanum quoque imperium

spernerent. Id modo erat in mora, ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat; et quod, quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut legati ad consulem romanum mitterentur. Ii, nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime miserabilem bonis sociis; superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique contemptum consul nimis detegendo cladem nudandoque: nam quum legati, aegre ferre senatum populumque campanum, adversi quidquam evenisse Romanis, nuntiassent, pollicerenturque omnia, quae ad bellum opus essent; « Morem magis, inquit, lo-» quendi cum sociis servastis, Campani, iubentes, quae opus » essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad praesentem » fortunae nostrae statum loquuti estis. Quid enim nobis ad Can-» nas relictum est, ut, quasi aliquid habeamus, id, quod deest, » expleri ab sociis velimus? Pedites vobis imperemus, tanquam » equites habeamus? pecuniam deesse dicamus, tanquam ea tan-» tum desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit » fortuna. Legiones, equitatus, arma, signa, equi viríque, pecu-» nia, commeatus, aut in acie, aut binis postero die amissis castris » perierunt. Itaque non iuvetis nos in bello oportet, Campani, » sed paene bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut » trepidos quondam maiores vestros intra moenia compulsos, nec » Samnitem modo hostem, sed etiam Sidicinum paventes, receptos » in fidem apud Saticulam defenderimus, coeptumque propter vos » cum Samnitibus bellum per centum prope annos, variante for-» tuna eventum, tulerimus. Adiicite ad haec, quod foedus aequum » deditis, quod leges vestras quod ad extremum (id quod ante » cannensem certe cladem maximum fuit) civitatem nostram ma-» gnae parti vestrum dedimus, communicavimusque vobiscum. » Itaque communem vos hanc cladem, quae accepta est, credere, » Campani, oportet, communem patriam tuendam arbitrari esse. » Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut quod a nobis ablatum

» sit, in Italia tamen imperium maneat. Poenus hostis, ne Afri-
» cae quidem indigenam, ab ultimis terrarum oris, freto Oceani
» Herculisque columnis, expertem omnis iuris et conditionis et
» linguae prope humanae, militem trahit. Hunc, natura et mo-
» ribus immitem ferumque, insuper dux ipse efferavit, pontibus
» ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis, et (quod
» proloqui etiam piget) vesci humanis corporibus docendo. Hos
» infandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, videre
» atque habere dominos, et ex Africa et a Carthagine iura pe-
» tere, et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam
» esse, cui non, genito modo in Italia, detestabile sit? Pulchrum
» erit, Campani, prolapsum clade romanum imperium, vestra
» fide, vestris viribus retentum ac recuperatum esse. Triginta
» millia peditum, quatuor equitum arbitror ex Campania scribi
» posse: iam pecuniae affatim est, frumentique. Si parem fortu-
» nae vestrae fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet, nec
» Romani victos esse. »

VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum legatis, unus ex iis, Vibius Virrius, *Tempus venisse*, ait, *quo Campani non agrum solum, ab Romanis quondam per iniuriam ademptum, recuperare, sed imperio etiam Italiae potiri possint. Foedus enim cum Hannibale, quibus velint legibus facturos: neque controversiam fore, quia, quum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat, exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relinquatur.* Haec Virrio loquenti assensi omnes, ita renuntiant legionem, uti deletum omnibus videretur nomen romanum. Extemplo plebis ad defectionem ac pars maior senatus spectare: extracta tamen, auctoritatibus seniorum, per paucos dies est res; postremo vicit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur, certumque defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis, in quibusdam annalibus invenio, postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem romanam adiuvari vellent. Indignatione orta, sobmoveri a curia iussos esse; missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos, atque eo die manere extra fines romanos iuberet. Quia nimis compar Latinorum quondam postulatio erar, Coeliusque et alii id, haud

sine causa, praetermiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

VII. Legati ad Hannibalem venerunt, pacemque cum eo conditionibus fecerunt: *Ne quis imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem campanum haberet, neve civis campanus invitus militaret, munusve faceret: ut suae leges, sui magistratus Capuae essent: ut trecentos ex romanis captivis Poenus daret Campanis, quos ipsi elegissent; cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, permutatio fieret.* Haec pacta: alia insuper, quam quae pacta erant, facinora Campani ediderunt; nam praefectos socium civesque romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes comprehensos, velut custodiae causa, balneis includi iussit: ubi, fervore atque aestu anima interclusa, foedum in modum exspirarent. Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Poenum, summa ope Decius Magius, vir cui ad summam auctoritatem nihil, praeter sanam civium mentem, defuit, restiterat. Vt vero praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem, miserabilemque Tarentinorum servitutem, exempla referens, primo ne reciperetur praesidium, palam vociferatus est: deinde, ut receptum aut eiiceretur, aut malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut, interfecto punico praesidio, restituerent se Romanis. Haec (neque enim occulte agebantur) quum relata Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in castra: deinde, quum is ferociter negasset se iturum (nec enim Hannibali ius esse in civem campanum), concitatus ira Poenus, comprehendi hominem, vinctumque attrahi ad se iussit. Veritus deinde, ne quid inter vim tumultus, atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis oriretur, ipse, praemisso nuntio ad Marium Blosium, praetorem campanum, postero die se Capuae futurum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius concione advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam irent Hannibali. Ab universis id non obedienter modo, sed enise, favore etiam vulgi, et studio visendi tot iam victoriis clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam egressus est, nec, quo timorem aliquem ex conscientia si-

gnificare posset, privatim se tenuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit, trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum visendumque. Hannibal, ingressus urbem, senatum extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriae rei gereret, diemque ut ipse adventu suo festum laetus ac libens celebraret; quamquam praeceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret, visenda urbe magnam diei partem consumpsit.

VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Stenium Pacuviumque, inclytos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quae traxerat rem ad Poenos, filium iuvenem adduxit, abstractum a sinu Decii Magii ac latere, cum quo ferocissime pro romana societate adversus punicum foedus steterat; nec eum aut inclinata in partem alteram civitas, aut patria maiestas sententia depulerat. Huic tum pater iuveni Hannibalem deprecando magis, quam purgando, placavit; victusque patris precibus lacrymisque, etiam ad coenam eum cum patre vocari iussit: cui convivio neminem Campanum, praeterquam hospites Iubelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Coeperunt epulari de die, et convivium non ex more punico, aut militari disciplina esse, sed, ut in civitate atque etiam domo, diu ad varias omnium voluptatum illecebras instructa. Vnus nec dominorum invitatione, nec ipsius interdum Hannibalis, Calavii filius Perolla vinci potuit; ipse valetudinem excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem interturbationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium, ex convivio egressum, sequutus filius, ubi in secretum (hortus erat posticis aedium partibus) pervenerunt, « Consilium, inquit, affero, pater, quo non » veniam solum peccati, quod defecimus ad Hannibalem, impe» traturi ab Romanis, sed in multo maiore dignitate et gratia » simus Campani, quam unquam fuimus. » Quum mirabundus pater, *quidnam id esset consilii*, quaereret; toga reiecta ab humero, latus succinctum gladio nudat: « Iam ego, inquit, san» guine Hannibalis sanciam romanum foedus. Te id prius scire » volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles. »

IX. Quae ubi vidit audivitque senex, velut si iam agendis, quae audiebat, interesset, amens metu, « Per ego te, inquit, fili, quae-

» cumque iura liberos iungunt parentibus, precor quaesoque, ne » ante oculos patris facere et pati omnia infauda velis. Paucae » horae sunt, intra quas iurantes per quidquid deorum est, » dextrae dextras iungentes, fidem obstrinximus, ut sacratas fide » manus, digressi ab colloquio, extemplo in eum armaremus? » Ab hospitali mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhi» bitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospi» tis sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium » Hannibali non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non re» ligio, non pietas: audentur infanda, si non perniciem nobis » cum scelere efferunt. Vnus aggressurus es Hannibalem? Quid » illa turba tot liberorum servorumque? quid in unum intenti » omnium oculi? quid tot dextrae? torpescentne in amentia illa? » Vultum ipsius Hannibalis, quem armati exercitus sustinere ne» queunt, quem horret populus romanus, tu sustinebis? et, alia » auxilia desint, me ipsum ferire, corpus meum opponentem pro » corpore Hannibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus peten» dus ille tibi, transfigendusque est. Deterreri hic sine te potius, » quam illic vinci: valeant preces apud te meae, sicut pro te ho» die valuerunt. » Lacrymantem inde iuvenem cernens, medium complectitur, atque, osculo haerens, non ante precibus abstitit, quam pervicit, ut gladium poneret, fidemque daret, nihil facturum tale. Tum iuvenis, « Ego quidem, inquit, quam patriae de» beo, pietatem exsolvam patri. Tuam doleo vicem, cui ter pro» ditae patriae sustinendum est crimen; semel, quum defectionis » ab Romanis, iterum, quum pacis cum Hannibale fuisti auctor; » tertio hodie, quum restituendae Romanis Capuae mora atque » impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro te armatus hanc » arcem hostium inii, quando parens extorquet, recipe. » Haec quum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abiecit: et, quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

X. Postero die senatus frequens datus Hannibali; ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romae societati praeposuissent: et inter cetera magnifica promissa pollicitus: brevi caput Italiae omni Capuam fore, iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. Vnum esse exsortem punicae amicitiae foederisque secum facti,

quem neque esse Campanum, neque dici debere, Magium Decium. Eum postulare, ut sibi dedatur, ac se praesente de eo referatur, senatusque consultum fiat. Omnes in eam sententiam ierunt: quamquam magnae parti et vir indignus ea calamitate, et haud parvo initio minui videbatur ius libertatis. Egressus curia, in templo magistratus consedit; comprehendique Decium Magium, atque ante pedes destitutum causam dicere iussit. Qui, quum, manente ferocia animi, negaret lege foederis id cogi posse, tum iniectae catenae, ducique ante lictorem in castra est iussus. Quoad capite aperto est ductus, concionabundus incessit, ad circumfusam undique multitudinem vociferans: « Habetis libertatem, Campani, » quam petistis. Foro medio, luce clara, videntibus vobis nulli » Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior. Quid violen- » tius Capua capta fieret? Ite obviam Hannibali, exornate urbem, » diemque adventus eius consecrate, ut hunc triumphum de cive » vestro spectetis. » Haec vociferanti, quum moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi extra portam iussus. Ita in castra perducitur; extemploque impositus in navim, et Carthaginem missus; ne, motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto, senatum quoque poeniteret dediti principis, et, legatione missa ad repetendum eum, ne aut negando rem quam primum peterent, offendendi sibi novi socii, aut tribuendo, habendus Capuae esset, seditionis ac turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas quae tum in ditione regum erant. Ibi quum Magius ad statuam Ptolemaei regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandriam ad Ptolemaeum, quum eum decuisset, contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinculis liberatur: permissumque, ut rediret, seu Romam, seu Capuam mallet. *Nec* Magius *Capuam sibi tutam* dicere; *et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis, quam hospitis, fore domicilium. Nusquam malle, quam in regno eius, vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.*

XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit: divi quoque in eo erant, quibus, quoque modo supplicaretur. Tum, « Si ita » faxitis, Romani, vestrae res meliores, facilioresque erunt: ma- » gisque ex sententia respublica vestra vobis procedet, victoriaque

» duelli populi romani erit. Pythio Appollini, republica vestra » bene gesta servataque, lucris meritis donum mittitote, deque » praeda, manubiis: spoliisque honorem habetote, lasciviam a » vobis prohibetote. » Haec ubi ex graeco carmine interpretata recitavit, tum dixit, *se oraculo egressum extemplo his omnibus divis rem divinam thure ac vino fecisse; iussumque ab templi antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset, et rem divinam fecisset, ita coronatum navim adscendere, nec ante deponere eam, quam Romam pervenisset. Se, quaecumque imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsequutum; coronam Romae in aram Appollinis deposuisse.* Senatus decrevit, ut eae res divinae supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent. Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago, Hamilcaris filius; non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, quaeque deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit; *Cum sex imperatoribus eum, quorum quatuor consules, dua dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse: occidisse supra ducenta millia hostium: supra quinquaginta millia cepisse. Ex quatuor consulibus duos occidisse: ex duobus saucium alterum, alterum, toto exercitu amisso, vix cum quinquaginta hominibus effugisse. Magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatumque: dictatorem, quia se in aciem nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem, Bruttios Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum defecisse ad Poenos. Capuam, quod caput, non Campaniae modo, sed, post afflictam rem romanam cannensi pugna, Italiae sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis, verum esse, grates diis immortalibus agi haberique.*

XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum, effudi in vestibulo curiae iussit annulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut, metientibus dimidium super tres modios explesse, sint quidam auctores. Fama tenuit, quae propior vero est, haud plus fuisse modio. Adiecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem, nisi equitem, atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa fuit orationis, *Quo propius spem belli proficiendi sit,*

eo magis omni ope iuvandum Hannibalem esse; procul enim ab domo militiam esse, in media hostium terra. Magnam vim frumenti, pecuniae, absumi; et tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse. Mittendum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam frumentumque tam bene meritis de nomine punico militibus, Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus, Himilco, vir factionis Barcinae, locum Hannonis increpandi esse ratus. « Quid » est, Hanno? inquit. Etiam nunc poenitet belli suscepti adver- » sus Romanos? Iube dedi Hannibalem: veta in tam prosperis » rebus grates diis immortalibus agi: Audiamus romanum senato- » rem in Carthaginiensium curia. » Tum Hanno: Tacuissem ho- » die, Patres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio, » minus laetum quod esset vobis, loquerer. Nunc interroganti » senatori, poeniteatne me adhuc suscepti adversus Romanos » belli, si reticeam, aut superbus, aut obnoxius videar: quorum » alterum est hominis alienae libertatis obliti, alterum suae. » Respondeam igitur Himilconi, non desisse poenitere me belli, » neque desiturum ante invictum vestrum imperatorem incusare, » quam finitum aliqua tolerabili conditione bellum videro: nec » mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res, quam pax nova, » finiet. Itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi cete- » risque Hannibalis satellitibus iam laeta sunt. Mihi possunt laeta » esse, quia res bello bene gestae, si volumus fortuna uti, pa- » cem nobis aequiorem dabunt: nam si praetermittimus hoc » tempus, quo magis dare, quam accipere, possumus videri pacem, » vereor, ne haec quoque laetitia luxuriet nobis, ac vana evadat. » Quae tamen nunc quoque qualis est? Occidi exercitus hostium: » mittite milites mihi. Quid aliud rogares, si esses victus? Hostium » cepi bina castra, praedae videlicet plena et commeatuum: fru- » mentum et pecuniam date. Quid aliud, si spoliatus, si exutus » castris esses, pateres? Et, ne omnia ipse mirer (mihi quoque » enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare ius fasque est), « velim seu Himilco, seu Mago respondeat: quum ad internecio- » nem romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in » defectione totam Italiam esse; primum ecquis latini nominis » populus defecerit ad nos? deinde ecquis homo, ex quinque et

» trigiuta tribubus, ad Hannibalem transfugerit? » Quum utrumque Mago negasset; « Hostium quidem ergo, inquit, adhuc nimis » multum superest: sed, multitudo ea quid animorum, quidve » spei habeat, scire velim. »

XIII. Quum, id nescire, Mago diceret: « Nihil facilius scitu » est, inquit. Ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de » pace? ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse, » allatum ad vos est? « Quum id quoque negasset: » Bellum igi- » tur, inquit, tam integrum habemus, quam habuimus, qua die » Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia victoria priore » punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus. » Nunquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt, » quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt. Lu- » tatio et Postumio consulibus, devicti ad Aegates insulas sumus. » Quod si (id quod dii omen avertant) nunc quoque fortuna ali- » quid variaverit, tum pacem speraris, quum vinceremur, quam » nunc, quum vincimus, dat nemo? Ergo, si quis de pace con- » sulet, seu deferenda hostibus, seu accipienda, habeo, quid sen- » tentiae dicam: si de iis, quae Mago postulat, refertis; nec » victoribus mitti attinere puto, et frustrantibus nos falsa atque » inani spe multo minus censeo mittenda esse. » Haud multos movit Hannonis oratio: nam et simultas cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant; debellatumque mox fore, si adniti paululum voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatusconsultum, ut Hannibali quatuor Numidarum millia in supplementum mitterentur; et quadraginta elephanti, et argenti multa talenta; dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti millia peditum, quatuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia, quique in Hispania erant, supplerentur.

XIV. Ceterum haec, ut in secundis rebus, segniter otioseque gesta. Romanos, praeter insitam industriam animis, fortuna etiam cunctari prohibebat: nam nec consul ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat; et dictator M. Iunius Pera, rebus divinis perfectis, latoque, ut solet, ad populum, ut equum escendere liceret, praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus conscriptae

fuerant, servorum delectum, cohortesque ex agro piceno et gallico collectas, ad ultimum prope desperatae reipublicae auxilium, quum honesta utilibus cedunt, descendit, edixitque: *Qui capitalem fraudem ausi, quique pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exolvi iussurum.* Ea sex millia hominum gallicis spoliis, quae triumpho C. Flaminii translata erant, armavit: itaque cum viginti quinque millibus armatorum ab urbe proficiscitur. Hannibal, Capua recepta, quum iterum Neapolitanorum animos, partim spe, partim metu, nequidquam tentasset, in agrum nolanum exercitum traducit; (et) ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditionem, ita, si morarentur spem, nihil eorum, quae pati aut timere possent, praetermissurus. Senatus, ac maxime pri mores eius in societate romana cum fide perstare: plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse; metumque agrorum populationis, et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo; neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatae non posse: secunda simulando dilationem mali inveniunt. Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant; quibus autem conditionibus in foedus amicitiamque novam transeerant, parum constare. Ita spatio sumpto, legatos propere ad praetorem romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt, docentque: quanto in discrimine sit nolana res; agrum Hannibalis esse, et Poenorum; urbem extemplo futuram, ni subveniatur: concedendo plebi senatum, ubi velint, defecturos se; ne deficere praefestinarent, effecisse. Marcellus, collaudatis Nolanis, eadem simulatione extrahi rem in suum adventum iussit: interim celari, quae secum acta essent, spemque omnem auxilii romani. Ipse a Casilino Calatiam petit, atque inde, Vulturno amni traiecto, perque agrum saticulanum trebianumque super Suessulam, per montes Nolam pervenit.

XV. Sub adventum praetoris romani, Poenus agro nolano excessit, et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. Ceterum, postquam Neapolim a praefecto romano teneri accepit (M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus) Neapoli

quoque, sicut Nola, omissa, petit Nuceriam. Eam quum aliquamdiu circumsedisset, saepe vi, saepe sollicitandis nequidquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis: deinde ut qui a principio mitis omnibus Italicis, praeter Romanos, videri vellet, praemia atque honores, qui remanerent, ac militare secum voluissent, proposuit. Nec ea spe quemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia, aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores, ac forte primus quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae praeda militi data est; urbs direpta atque incensa. Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii, quam voluntate principum, habebat: plebs timebatur, et ante omnes L. Bantius, quem consensus attentatae defectionis, ac metus a praetore romano nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. Erat iuvenis acer, et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques, seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum, curatumque benigne etiam cum donis Hannibal domum remiserat. Ob eius gratiam meriti rem nolanam in ius ditionemque dare voluerat Poeno; anxiumque eum et sollicitum cura novandi res praetor cernebat. Ceterum, quum aut poena cohibendus esset, aut beneficio conciliandus, sibi assumpsisse, quam hosti ademisse, fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat: *Multos eum invidos inter populares habere; inde existimatu facile esse, quod nemo civis nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora militaria essent. Sed, qui in romanis militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse. Multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui esset vir ille, quaeque et quoties pericula pro salute ac dignitate populi romani adisset: utique cannensi proelio non prius pugna abstiterit, quam prope exanguis ruina superincidentium virorum, equorum armorumque sit oppressus.* « Itaque macte virtute esto, inquit. Apud » me tibi omnis honos, atque omne praemium erit: et, quo » frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati at- » que emolumento esse. » Laetoque iuveni promissis equum

eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet; lictoribus imperat, ut cum se adire, quoties velit, patiantur.

XVI. Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem romanam fortius ac fidelius iuverit. Quum Hannibal ad portas esset (Nolam enim rursus a Nuceria moverat castra), plebesque nolana de integro ad defectionem spectaret, Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit; non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus dare. Instrui deinde utrinque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante castra sua: proelia hinc parva inter urbem castraque, et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere provocantes, nec dare signum universae pugnae volebant. In hac continua iam duorum exercituum statione, principes Nolanorum nuntiant Marcello, *nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri; statutumque esse, ut, quum romana acies egressa portis iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas, murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis, Poenum inde pro Romano acciperent.* Haec ubi nuntiata sunt Marcello, collaudatis senatoribus nolanis, prius quam aliquis motus intus oriretur, fortunam pugnae experiri statuit. Ad tres portas in hostes versas tripartito exercitum instruxit: impedimenta subsequi iussit: calones, lixasque, et invalidos milites vallum ferre. Media porta robora legionum, et romanos equites; duabus circa portis novos milites, levemque armaturam, ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire vetiti; subsidiaque destinata impedimentis data, ne, occupatis proelio legionibus, in ea impetus fieret: ita instructi intra portas stabant. Hannibali, sub signis (id quod per aliquot dies fecerat) ad multum diei in acie stanti, primo miraculo esse, quod nec exercitus romanus porta egrederetur, nec armatus quisquam in muris esset: ratus deinde prodita colloquia esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit, iussos propere apparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem afferre; satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa, succeditque

ad muros acies, patefacta repente porta, Marcellus signa canere, clamoremque tolli, ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possunt impetu, in hostem erumpere iubet. Sed terroris tumultusque in aciem mediam intulerant, quum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere. Addidere clamorem lixae calonesque, et alia turba custodiae impedimentorum apposita, ut paucitatem maxime spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem fecerint. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam auctores sunt, duo millia et octingentos hostium caesos; non plus quingentos Romanum amisisse. Sive tanta, sive minor victoria fuit, ingens eo die res, ac nescio, an maxima illo bello gesta sit: non vinci enim ab Hannibale tunc vincentibus difficilius fuit, quam postea vincere.

XVII. Hannibal, spe potiundae Nolae adempta, quum Acerras recessisset, Marcellus extemplo, clausis portis, custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem in foro de iis, qui clam in colloquiis hostium fuerant, habuit: supra septuaginta damnatos proditionis securi percussit, bonaque eorum iussit publica populi romani esse; et, summa rerum senatui tradita, cum exercitu omni profectus, supra Suessulam castris positis consedit. Poenus, Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus perlicere, postquam obstinatos vidit, obsidere inde atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis plus animi quam virium erat: itaque, desperata tutela urbis, ut circumvallari moenia viderunt, prius quam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta, neglectasque custodias silentio noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt. Hannibal, Acerris direptis atque incensis, quum a Casilino dictatorem romanum, legionesque novas acciri nuntiassent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuam quoque recurrat, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant, cum paucis Romanis latinique nominis, quos eodem audita cannensis clades contulerat: hi, non confecto Praeneste ad diem delectu, serius profecti domo, quum Casilinum ante adversae pugnae famam venissent, et aliis aggregarent sese Romanis sociisque, profecti a Casilino cum satis magno agmine irent: avertit eos retro Casili-

num nuntius cannensis pugnae. Ibi quum dies aliquot, suspecti Campani, timentesque, cavendis ac struendis invicem insidiis traduxissent, iamque de Capuae defectione agi, accipique Hannibalem satis pro certo haberent; interfectis nocte oppidanis, partem urbis quae cis Vulturnum est (eo enim dividitur amni), occupavere; idque praesidium Casilini habebant Romani. Additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio, quo Praenestini paucos ante dies, Casilinum compulsi: et satis ferme armatorum ad tam exigua moenia, et flumine altera parte cincta, tuenda erat: penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

XVIII. Hannibal quum iam inde haud procul esset, Gaetulos cum praefecto, nomine Isalca, praemittit: ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiendas, praesidiumque accipiendum perlicere iubet; si in pertinacia persistent, rem gerere ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Vbi ad moenia accessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus, moliri portas, et claustra refringere parat, quum, patefactis repente portis, cohortes duae, ad id ipsum instructae intus, ingenti cum tumultu erumpunt, stragemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal, cum maiore robore virorum missus, nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. Postremo Hannibal, castris ante ipsa moenia oppositis, parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat; ac, dum instat lacessitque, corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites, et promptissimum quemque, e muro turribusque ictos, amisit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepidosque compulit in urbem, satis multis, ut ex tanta paucitate, interfectis: plures cecidissent, ni nox proelio intervenisset. Postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur: utique postquam corona aurea muralis proposita est, atque ipse dux castelli, plano loco positi, segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum, Trasymenique, et Trebiae singulos admonens, universosque. Inde vineae quoque coeptae agi, cuniculique: nec ad varios conatus hostium aut vis ulla, aut ars deerat. Socii Romanorum propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam

coeptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit: castrisque communitis, ac praesidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit. Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, adversus omnia humana mala saepe ac diu durantem, bonis inexpertum atque insuetum: itaque, quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae; et eo impensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. Somnus enim, et vinum, et epulae, et scorta, balineaque, et otium consuetudine in dies blandius, ita enervaverunt corpora animosque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos, quam praesentes tutarentur vires; maiusque id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam quod non ex cannensi acie protinus ad urbem romanam duxisset: illa enim cunctatio distulisse modo victoriam videri potuit; hic error, vires ademisse ad vincendum. Itaque, hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit: nam et redierunt plerique scortis impliciti; et, ubi primum sub pellibus haberi coepti sunt, viaque et alius militaris labor excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant; et deinde per omne aestivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebantur: neque aliae latebrae, quam Capua, desertoribus erant.

XIX. Ceterum, mitescente iam hieme, educto ex hibernis milite, Casilinum redit; ubi, quamquam ab oppugnatione cessatum erat, obsidio tamen continuata oppidanos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat. Castris romanis Ti. Sempronius praeerat, dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto Romam. Marcellum et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis, et Vulturnus amnis inflatus aquis, et preces Nolanorum atque Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si praesidium romanum abscessisset. Gracchus, assidens tantum Casilino, quia praedictum erat dictatoris, ne quid absente eo rei gereret, nihil movebat; quamquam, quae facile omnem patientiam vincerent, nuntiabantur a Casilino: nam et praecipitasse se quosdam non tolerantes famem, constabat, et stare inermes in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus praebentes. Ea aegre patiens Gracchus, quum neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet (pugnandum autem esse, si palam frumentum importaret, videbat), neque clam importandi

spes esset, farre, ex agris circa undique convento, quum complura dolia complesset, nuntium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent dolia, quae amnis deferret. Insequenti nocte, intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio romano factam, dolia medio missa amni defluxerunt: aequaliter inter omnes frumentum divisum. Id postero quoque die ac tertio factum est: nocte et mittebantur et perveniebant; eo custodias hostium fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis transverso vortice dolia impulit ad ripam, quam hostes servabant. Ibi haerentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur; nuntiatumque Hannibali est; et deinde intentiore custodia cautum, ne quid falleret. Vulturno ad urbem missum. Nuces tamen fusae ab romanis castris, quum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id ventum inopiae est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere conarentur, nec muribus aliove animali abstinerent, et omne herbarum radicumque genus aggeribus infimis muri eruerent; et, quum hostes obarassent, quidquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen iniecerunt, ut Hannibal « Eone usque, dum ea nascantur, ad Casilinum sessurus sum? » exclamaret: et, qui nullam antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum est passus de redemptione liberorum capitum: septunces auri in singulos pretium convenit. Fide accepta, sese tradiderunt; donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti: tum remissi Cumas cum fide. Id verius est, quum ab equite in abeuntes immisso interfectos: Praenestini maxima pars fuere. Ex quingentis septuaginta, qui in praesidio fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumpsit: ceteri incolumes Praeneste cum praetore suo Manicio (scriba is antea fuerat) redierunt. Statua eius indicio fuit, Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato capite: et tria signa cum titulo lamnae aeneae inscripto, *Manicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint, votum vovisse*. Idem titulus tribus signis in aede Fortunae positis fuit subiectus.

XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis praesidio: ne, ubi Poenus inde abscessisset, Romani oppugnarent. Praenestinis militibus senatus romanus duplex stipendium, et quinquennii militiae

vacationem decrevit: civitate quum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Perusinorum casus obscurior fama est: quia nec ipsorum monumento ullo est illustratus, nec decreto Romanorum. Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant in amicitia romana, non Carthaginienses modo, qui regionem obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri, ob separata ab se consilia oppugnabant. Quinus quum obsistere malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesidium petendum miserunt. Quorum preces lacrymaeque (in questus enim flebiles, quum sibimet ipsi consulere iussi sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt) ingentem misericordiam Patribus ac populo moverunt. Consultique iterum a M. Pomponio praetore Patres, circumspectis omnibus imperii viribus, fateri coacti, nihil iam longinquis sociis in se praesidii esse, redire domum, fideque ad ultimum expleta, consulere sibimet ipsos in reliquum praesenti fortuna iusserunt. Haec postquam renuntiata legatio Petelinis est, tantus repente moeror parvorque senatum eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac deserendae urbis auctores essent; pars, quando deserti a veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Bruttiis, ac per eos dedendi Hannibali. Vicit tamen ea pars, quae nihil raptim nec temere agendum consulendumque de integro censuit. Relaxata postero die per minorem trepidationem tenuerunt optimates, ut convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

XXI. Per idem fere tempus literae ex Sicilia Sardiniaque Romam allatae. Priores ex Sicilia T. Otacilii propraetoris in senatu recitatae sunt: *P. Furium praetorem cum classe ex Africa Lilybaeum venisse: ipsum graviter saucium in discrimine ultimo vitae esse. Militi et navalibus sociis neque stipendium, neque frumentum ad diem dari; neque, unde detur, esse. Magnopere suadere, ut quam primum ea mittantur: sibique, si ita videatur, ex novis praetoribus sucessorem mittant.* Eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore ex Sardinia scripta. Responsum utrisque, non esse, unde mitteretur; iussique ipsi classibus atque exercitibus suis consulerent. Otacilius, ad unicum subsidium populi romani Hieronem legatos quum misisset, in stipendium, quanti argenti opus fuit, et sex mensium frumentum accepit. Cornelio in Sardinia civitates sociae benigne contulerunt: et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri

mensarii, rogatione M. Minucii tribuni plebis, facti, L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Attilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat: et duumviri creati, M. et C. Atilii, aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt, et tres pontifices creati, Q. Caecilius Metellus, et Q. Fabius Maximus, et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantinii demortui, et L. Aemilii Pauli consulis, et Q. Aelii Paeti, qui ceciderant pugna cannensi.

XXII. Quum cetera, quae continuis cladibus fortuna minuerat, quantum consiliis humanis assequi poterant, Patres explessent; tandem se quoque, et solitudinem curiae, paucitatemque convenientium ad publicum consilium respexerunt. Neque enim post L. Aemilium et C. Flaminium censores senatus lectus fuerat, quum tantum senatorum adversae pugnae, ad hoc sui quemque casus per quinquennium absumpsissent. Quum de ea re M'. Pomponius praetor, dictatore post Casilinum amissum profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis retulisset: tum Sp. Carvilius, quum longa oratione non solum inopiam senatus, sed paucitatem etiam civium, et quibus in Patres legerentur, conquestus esset, explendi senatus causa, et iungendi arctius latini nominis cum popolo romano, magnopere se suadere dixit, ut ex singulis populis Latinorum, binis senatoribus, si Patres romani censuissent, civitas daretur, atque in demortuorum locum in senatum legerentur. Eam sententiam haud aequioribus animis, quam ipsorum quondam postulatum Latinorum, Patres audierunt: et, quum fremitus indignantium tota curia esset, et praecipue Manlius, *esse etiam nunc stirpis eius virum*, diceret, *ex qua quondam in Capitolio consul minatus esset, quem Latinum in curia vidisset, eum sua manu se interfecturum*; Q. Fabius Maximus, *nunquam rei ullius alieniore tempore mentionem factam in senatu*, dixit, *quam inter tam suspensos sociorum animos, incertamque fidem id factum, quod insuper sollicitaret eos: eam unius hominis temerariam vocem silentio omnium extinguendam esse: et, si quid unquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit, id omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro non dicto habendum esse*. Ita eius rei oppressa mentio est. Dictatorem, qui censor ante fuisset, vetustissimusque ex eis, qui viverent, censoriis esset,

creari placuit, qui senatum legeret, accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum iusserunt. Qui quum ex Apulia, relicto ibi praesidio, magnis itineribus Romam rediisset, nocte proxima, ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatusconsulto sine magistro equitum dictatorem in sex menses dixit.

XXIII. Is ubi cum lictoribus in rostra escendit, *neque duos dictatores tempore uno, quod nunquam antea factum esset, probare se*, dixit, *neque dictatorem se sine magistro equitum: nec censoriam vim uni permissam, et eidem iterum: nec dictatori, nisi rei gerendae causa creato, in sex menses datum imperium. Quae immoderata fors, tempus ac necessitas fecerint, iis se modum impositurum: nam neque senatu quemquam moturum ex iis, quos C. Flaminius, L. Aemilius censores in senatum legissent, transcribi tantum recitarique eos iussurum, ne penes unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac moribus senatoris fuerit; et ita in demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo homini praelatus videretur.* Recitato vetere senatu, inde primos in demortuorum locum legit, qui post L. Aemilium et C. Flaminium censores curulem magistratum cepissent, necdum in senatum lecti essent; ut quisque eorum primus creatus erat: tum legit, qui aediles, tribuni plebei, quaestoresve fuerant: tum ex iis, qui magistratus cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent, aut civicam coronam accepissent. Ita centum septuaginta septem cum ingenti approbatione hominum in senatum lectis, extemplo se magistratu abdicavit, privatusque de rostris descendit, lictoribus abire iussis: turbaeque se immiscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo ferens, ne deducendi sui causa populum de foro abduceret. Neque tamen elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum deduxerunt. Consul nocte insequenti ad exercitum rediit, non facto certiore senatu, comitiorum causa in Vrbe retineretur.

XXIV. Postero die consultatus a M'. Pomponio praetore senatus decrevit, dictatori scribendum, uti, si e republica censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex iis praesentibus noscere Patres possent, quo statu respublica esset, consiliaque ex rebus caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis, qui legionibus

praecessent. Dictator, de se pauca ac modice loquutus, in magistrum equitum, Ti. Sempronium Gracchum, magnam partem gloriae vertit; comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum, et aedilis curulis erat, consules creantur. Praetores inde creati, M. Valerius Laevinus, Ap. Claudius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scaevola. Dictator, creatis magistratibus, Teanum in hiberna ad exercitum rediit, relicto magistro equitum Romae, qui, quum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum Patres consuleret. Quum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna; L. Postumium, consulem designatum, in Gallia ipsum atque exercitum deletos. Silva erat vasta (Litanam Galli vocabant), qua exercitum traducturus erat: eius silvae dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderant, ut immotae starent, momento levi impulsae occiderent. Legiones duas romanas habebat Postumius, sociumque ab supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque millia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram extremae silvae quum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt, quae, alia in aliam, instabilem per se, ac male haerentem, incidentes, ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent: nam quum exanimati plerique essent arborum truncis, fragmentisque ramorum, ceteram quoque multitudinem, inopinato malo trepidam, Galli, saltum omnem armati circumsedentes, interfecerunt; paucis e tanto numero captis, qui fluminis pontem petentes, obsesso ante ab hostibus ponte interclusi sunt. Ibi Postumius, omni vi, ne caperetur, dimicans, occubuit. Spolia corporis, caputque ducis praecisum Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos intulere: purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro caelavere. Idque sacrum vas iis erat, quo solemnibus libarent: poculumque idem sacerdoti esse, ac templi antistitibus. Praeda quoque haud minor Gallis quam victoria, fuit: nam etsi magna pars animalium strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res, quia nihil dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis agminis ordinem inventae sunt.

XXV. Hac nuntiata clade, quum per dies multos in tanto pavore fuisset civitas, ut, tabernis clausis, velut nocturna solitudine per urbem acta, senatus aedilibus negotium daret, ut urbem circumirent, aperirique tabernas, et moestitiae publicae speciem urbi demi iuberent; tum Ti. Sempronius senatum habuit, consolatusque Patres est, et adhortatus, *ne, qui cannensi ruinae non succubuissent, ad minores calamitates animos submitterent. Quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque attinet, prospera modo essent, sicut speraret futura, gallicum bellum et omitti tuto et deferri posse; ultionemque eam fraudis in deorum ac populi romani potestate fore. De hoste poeno exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultandum atque agitandum.* Ipse primum, quid peditum equitumque, quid civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris, disseruit. Tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit. Quid in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis quaesitum est: nec, unde consulares exercitus satis firmi ad tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. Itaque Galliam, quamquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit. Exercitus dictatoris consuli decretus est: de exercitu Marcelli, qui eorum ex fuga cannensi essent, in Siciliam eos traduci, atque ibi militare, donec in Italia bellum esset, placuit: eodem ex dictatoris legionibus reiici militem minimi quemque roboris, nullo praestituto militiae tempore, nisi qui stipendiorum legitimorum esset. Duae legiones urbanae alteri consuli, qui in locum L. Postumii suffectus esset, decretae sunt: eumque, quum primum salvis auspiciis posset, creari placuit. Legiones praeterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri: atque inde consul, cui legiones urbanae evenissent, militum sumeret quantum opus esset. C. Terentio consuli propagari in annum imperium: neque de eo exercitu, quem ad praesidium Apuliae haberet, quidquam minui.

XXVI. Dum haec in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius in Hispania bellum erat; sed ad eam diem magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut Cnaeus terra, Publius navibus rem gereret; Hasdrubal, poenorum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab hoste, intervallo ac locis tutus, tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quatuor

millia peditum, et quingenti equites in supplementum missi ex Africa sunt. Tum, refecta tandem spe, castra propius hostem movit: classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas maritimamque oram tutandam. In ipso impetu movendarum de integro rerum, perculit eum praefectorum navium transitio, qui, post classem ad Iberum per pavorem desertam graviter increpiti, nunquam deinde satis fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant hi transfugae motum in Carpesiorum gente, desciverantque iis auctoribus urbes aliquot: una etiam ab ipsis vi capta fuerat. In eam gentem versum ab Romanis bellum est; infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium, pro captae ante dies paucos urbis moenibus, Chalbum, nobilem Carpesiorum ducem, cum valido exercitu castris sese tenentem, aggredi statuit. Praemissa igitur levi armatura, quae eliceret hostes ad certamen, peditum partem ad depopulandum per agros passim dimisit, ut palantes exciperent. Simul et ad castra tumultus erat, et per agros fugaque et caedes; deinde undique diversis itineribus quum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed etiam ad lacessendum hostem proelio. Erumpunt igitur agmine e castris, tripudiantes more suo; repentinaque eorum audacia terrorem hosti, paulo ante ultro lacessenti, incussit. Itaque et ipse Hasdrubal in collem satis arduum, tutum flumine etiam obiecto, tum copias subducit, et praemissam levem armaturam, equitesque palatos eodem recipit: nec aut colli aut flumini satis fidens, vallo castra permunit. In hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta: nec Numida Hispano eques par fuit; nec iaculator Maurus caetrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti.

XXVII. Postquam neque elicere Poenum ad certamen obversati castris poterant, neque castrorum oppugnatio facilis erat; urbem Ascuam, quo, fines hostium ingrediens, Hasdrubal frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt, omnique circa agro potiuntur: nec iam, aut in agmine, aut in castris, ullo imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine signis hostes aggrederentur, degressus colle, pergit ire acie instructa ad castra: quem ut adesse tumultuose nuntiavere fugientes ex speculis statio-

nibusque, ad arma conclamatum est. Vt quisque arma ceperat, sine imperio, sine signo, incompositi, inordinati in proelium ruunt. Iam primi conseruerant manus, quum alii catervatim currerent, alii nondum e castris exissent: tamen primo ipsa audacia terruere hostem: deinde, rari in confertos illati, quum paucitas parum tuta esset, respicere alii alios, et undique pulsi coire in orbem; et dum corporibus applicantur, armaque armis iungunt, in arctum compulsi, quum vix movendis armis satis spatii esset, corona hostium cincti, ad multum diei caeduntur. Exigua pars, eruptione facta, silvas ac montes petit: parique terrore et castra sunt deserta, et universa gens postero die in deditionem venit. Nec diu in pacato mansit: nam subinde ab Carthagine allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret. Quae vulgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Hasdrubal extemplo literas Carthaginem mittit, indicans, quanto fama profectionis suae damno fuisset. *Si vero inde pergeret, prius quam Iberum transiret, Romanorum Hispaniam fore; nam, praeterquam quod nec praesidium, nec ducem haberet, quem relinqueret pro se, eos imperatores esse romanos, quibus vix aequis viribus resisti possit. Itaque si ulla Hispaniae cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent; cui, ut omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.*

XXVIII. Hae literae quamquam primo admodum moverunt senatum, tamen, quia Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale, neque de copiis eius mutatum est. Himilco cum exercitu iusto et aucta classe, ad retinendam terra marique ac tuendam Hispaniam, est missus; qui, ut pedestres navalesque copias traiecit, castris communitis, navalibusque subductis, et vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus ad Hasdrubalem pervenit. Quum decreta senatus mandataque exposuisset, atque edidicisset ipse in vicem, quemadmodum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra rediit; nulla re, quam celeritate, tutior, quod undique abierat ante quam consentirent. Hasdrubal, prius quam moveret castra, pecunias imperat populis omnibus suae ditionis, satis gnarus, Hannibalem transitus quosdam

pretio mercatum: nec auxilia gallica aliter, quam conducta, habuisse; inopem, tantum iter ingressum, vix penetraturum ad Alpes fuisse. Pecuniis igitur raptim exactis, ad Iberum descendit. Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces, iunctis copiis, ire obviam coeptis atque obsistere parant; rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti, Hasdrubal dux, atque hispaniensis exercitus esset iunctus, illum romani finem imperii fore. His anxii curis ad Iberum contrahunt copias; et, transitu amne, quum diu consultassent, utrum castra castris conferrent, an satis haberent, sociis Carthaginiensium oppugnandis, morari ab itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine Iberam appellatam, opulentissimam ea tempestate regionis eius, oppugnare parant. Quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope ferenda sociis, pergit ipse ire ad urbem, deditam nuper in fidem Romanorum, oppugnandam. Ita iam coepta obsidio omissa ab Romanis est, et in ipsum Hasdrubalem versum bellum.

XXIX. Quinque millium intervallo castra distantia habuere paucos dies; nec sine levibus proeliis, nec ut in aciem exirent. Tandem uno eodemque die velut ex composito utrinque signum pugnae propositum est, atque omnibus copiis in campum descensum. Triplex stetit romana acies; velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa accepta, equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem Hispanis firmat: in cornibus, dextro Poenos locat, laevo Afros, mercenariorumque auxilia: equitum Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afris pro cornibus apponit. Nec omnes Numidae in dextro locati cornu, sed quibus, desultorum in modum, binos trahentibus equos inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex fesso armatis transultare mos erat: tanta velocitas ipsis, tamque docile equorum genus est. Quum hoc modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dispares spes erant: nam ne multum quidem aut numero, aut genere militum, hi aut illi praestabant. Militibus longe dispar animus erat: Romanis enim, quamquam procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italia atque urbe romana eos pugnare. Itaque, velut quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae verteretur, obstinaverant animis, vincere aut mori. Minus pertinaces viros

habebat altera acies: nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispaniam, quam victores in Italiam trahi, malebant. Primo igitur concursu, quum vix pila coniecta essent, retulit pedem media acies, inferentibusque sese magno impetu Romanis terga vertit. Nihilo segnius in cornibus proelium fuit: hinc Poenus, hinc Afer urget; et velut in circumventos proelio ancipiti pugnant. Sed quum in medium tota iam coisset romana acies, satis virium ad dimovenda hostium cornua habuit. Itaque duo diversa proelia erant: utroque Romani, ut qui, pulsis tandem mediis, et numero et robore virorum praestarent, haud dubie superarunt. Magna vis hominum ibi occisa; et, nisi Hispani vixdum conserto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota superfuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit; quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque viderunt, extemplo fuga effusa nuda cornua elephantis quoque prae se actis, deseruere. Et Hasdrubal, usque ad ultimum eventum pugnae moratus, e media caede cum paucis effugit: castra Romani cepere atque diripuere. Ea pugna, si qua dubia in Hispania erant, Romanis adiunxit: Hasdrubalique non modo in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis tuto in Hispania, spem reliquit. Quae postquam literis Scipionum Romae vulgata sunt, non tam victoria, quam prohibito Hasdrubalis in Italiam transitu, laetabantur.

XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis, aliquot post mensibus, quam coepta oppugnari erat, ab Himilcone, praefecto Hannibalis, expugnata est. Multo sanguine ac vulneribus ea Poenis victoria stetit: nec ulla magis vis obsessos, quam fames, expugnavit. Absumptis enim frugum alimentis, carnisque omnis generis quadrupedum, sutrinae postremo coriis, herbisque, et radicibus et corticibus teneris, strictisque rubis vixere; nec, antequam vires ad standum in muris, ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Recepta Petelia, Poenus ad Consentiam copias traducit; quam, minus pertinaciter defensam, intra paucos dies in ditionem accepit. Iisdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, graecam urbem, circumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum iam adeo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis aetatis minus viginti millia civium superessent. Itaque urbe a defensoribus vasta facile potiti sunt hostes: arx tantum retenta, in quam inter

tumultum captae urbis e media caede quidam effugere. Et Locrenses descivere ad Bruttios Poenosque, prodita multitudine a principibus. Rhegini tantummodo regionis eius et in fide erga Romanos, et potestatis suae ad ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit; et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit: namque Gelo maximus stirpis, contempta simul senectute patris, simul post cannensem cladem romana societate, ad Poenos defecit; movissetque in Sicilia res, nisi mors adeo opportuna, ut partem quoque suspicione adspergeret, armantem eum multitudinem, sollicitantemque socios absumpsisset. Haec eo anno in Italia, in Africa, in Sicilia, in Hispania vario eventu acta. Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut aedem Veneris Erycinae, quam dictator vovisset, dedicare liceret. Senatus decrevit, ut Ti. Sempronius consul designatus, quum honorem inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium duumvirum esse iuberent aedis dedicandae causa. Et M. Aemilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat, filii tres, Lucius, Marcus, Quintus, ludos funebres per triduum, et gladiatorum paria duo et viginti per triduum in foro dederunt. Aediles curules, C. Laetorius et Ti. Sempronius Gracchus, consul designatus, qui in aedilitate magister equitum fuerat, ludos romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii ludi aedilium M. Aurelii Cottae et M. Claudii Marcelli ter instaurati. Circumacto tertio anno punici belli, Ti. Sempronius consul Idibus Martiis magistratum iniit. Praetores Q. Fulvius Flaccus, qui ante bis consul censorque fuerat, urbanam; M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iurisdictione habuit. Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello proconsule imperium esse populus iussit, quod post cannensem cladem unus romanorum imperatorum in Italia prospere rem gessisset.

XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio consultus, decrevit, ut, quo eo anno duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigeretur, ex quo stipendium praesens omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad Cannas fuissent. De exercitibus ita decreverunt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul Cales ad conveniendum diem ediceret: inde ut legiones in castra Claudiana supra Suessulam deducerentur. Quae ibi legiones

essent (erant autem cannensis maxime exercitus), eas Ap. Claudius Pulcher praetor in Siciliam traiiceret; quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur. Ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius Marcellus missus, isque iussus in castra Claudiana deducere urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipiendum, deducendumque inde in Siciliam T. Metilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus. Taciti primo exspectaverunt homines, uti consul comitia collegae creando haberet: deinde, ubi ablegatum, velut de industria, M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari volebant, fremitus in curia est ortus. Quod ubi sensit consul, « Vtrumque, inquit, e republica fuit, Patres conscripti, et » M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam proficisci, et comitia non prius edici, quam is inde, confecto, quod » mandatum est, negotio revertisset; ut vos consulem, quem » tempus reipublicae postularet, quem maxime vultis, haberetis. » Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus et T. Otacilius Crassus, aedibus dedicandis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Erycinae. Vtraque in Capitolio est, canali uno discretae. Et de trecentis equitibus campanis, qui in Sicilia cum fide stipendiis emeritis, Romam venerant, dein latum ad populum, ut cives romani essent; item uti municipes cumani essent, pridie quam populus campanus a populo romano defecisset. Maxime, ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent, scire se ipsi negabant; vetere patria relicta, in eam, in quam redierant, nondum adsciti. Postquam Marcellus ab exercitu rediit, comitia uni consuli rogando in locum L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, qui extemplo magistratum occiperet: cui ineunti consulatum quum tenuisset, vocati augures vitio creatum videri pronuntiaverunt; vulgoque Patres ita fama ferebant, quod tum primum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non esse. In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Fabius Maximus tertium. Mare arsit eo anno: ad Sinuessam bos equuleum peperit: signa Lanuvii ab Iunonis Sospitae cruore manavere, lapidibusque circa id templum pluit. Ob quem imbrem novemdiale, ut adsolet, sacrum fuit: ceteraque prodigia cum cura expiata.

XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus, cui M. Iunius dictator praefuerat, evenit; Sempronio volones qui fierent, et sociorum viginti quinque millia; M. Valerio praetori legiones, quae ex Sicilia redissent, decretae; M. Claudius proconsul ad eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret, missus: praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti. Consules edixerunt, quoties in senatum vocassent, uti senatores, quibusque in senatu dicere sententiam liceret, ad portam Capenam convenirent. Praetores, quorum iuris dictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt. Eo vadimonia fieri iusserunt: ibique eo anno ius dictum est. Interim Carthaginem, unde Mago frater Hannibalis duodecim millia peditum, et mille quingentos equites, viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat cum praesidio sexaginta navium longarum, nuntius affertur, in Hispania rem male gestam, omnesque ferme eius provinciae populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum classe ea copiisque, omissa Italia, in Hispaniam averterent, quum Sardiniae recipiendae repentina spes adfulsit. ***Parvum ibi exercitum romanum esse: veterem praetorem inde, A. Cornelium, provinciae peritum decedere, novum expectari. Ad hoc, fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii; et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum: gravi tributo, et collatione iniqua frumenti pressos: nihil deesse aliud, quam auctorem, ad quem deficerent.*** Haec clandestina legatio per principes missa erat, maxime eam rem moliente Hampsicora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat. His nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt: in Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem; et tantum ferme copiarum, quantum Magoni, decernunt. Et Romae consules, transactis rebus, quae in Vrbe agendae erant, movebant iam sese ad bellum. Ti Sempronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit; et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris, ante Kalendas Iunias primas, in urbes munitas conveherent. ***Qui non invexisset, eius se agrum populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum.*** Ne praetoribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio ab belli administratione data est. Valerium praetorem in Apuliam

ire placuit, ad exercitum a Terentio accipiendum: quum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis eius praesidium: Terentianum mittit cum aliquo legatorum. Et viginti quinque naves M. Valerio datae sunt, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Tarentum tutari posset: par navium numerus Q. Fulvio praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in piceno agro conquisitionem militum haberet, locisque iis praesidio esset. Et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi praeesset, missus.

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant. Inter quos Philippus, Macedonum rex, eo magis, quod propior Italiae ac mari tantum Ionio discretus erat. Is ubi primum fama accepit, Hannibalem Alpes transgressum; ut bello inter Romanos Poenumque orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse, incertis adhuc viribus, fluctuatus animo fuerat. Postquam tertia iam pugna, tertia victoria cum Poenis erat, ad fortunam inclinavit, legatosque ad Hannibalem misit: qui, vitantes portus brundisinum tarentinumque, quia custodiis navium romanarum tenebantur, ad Laciniae Iunonis templum in terram egressi sunt. Inde per Apuliam petentes Capuam, media in praesidia romana illati sunt; deductique ad M. Valerium Laevinum praetorem, circa Luceriam castra habentem. Ibi intrepide Xenophanes, legationis princeps, a Philippo rege se missum, ait, ad amicitiam societatemque iungendam cum populo romano: mandata habere ad consules, ac senatum populumque romanum. Praetor, inter defectiones veterum sociorum, nova societate tam clari regis laetus admodum, hostes pro hospitibus comiter accepit: dat, qui prosequantur, itinera cum cura demonstrent, quae loca quosque saltus, aut Romanus, aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia romana in Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis pervenit, foedusque cum eo atque amicitiam iunxit legibus his: *ut Philippus rex quam maxima classe (ducentas autem naves videbatur effecturus) in Italiam traiiceret, et vastaret maritimam oram: bellum pro parte sua terra marique gereret. Vbi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthagi-*

niensium atque Hannibalis esset, praedaque omnis Hannibali cederet. Perdomita Italia, navigarent in Graeciam, bellumque, cum quibus regibus placeret, gererent: quae civitates continentis, quae insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi regnique eius essent.

XXXIV. In has ferme leges inter Poenum ducem legatosque Macedonum ictum foedus, missiquè cum iis ad regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo, et Bostar, et Mago, eodem ad Iunonis Laciniae templum, ubi navis occulta in statione erat, perveniunt: inde profecti, quum iam altum tenerent, conspecti a classe romana sunt, quae praesidio erat Calabriae litoribus. P. Valerius Flaccus cercuros ad persequendam retrahendamque navem quum misisset, primo fugere regii conati: deinde, ubi celeritate vinci senserunt, tradunt se Romanis, et ad praefectum classis adducti: quum quaereret, *qui*, *et unde*, *et quo tenderent cursum:* Xenophanes primo, satis iam semel felix, mendacium struere, *a Philippo se ad Romanos missum, ad M. Valerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse. Campaniam superare nequisse, septam hostium praesidiis.* Deinde, ut punicus cultus habitusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque sermo prodidit; tum, comitibus eorum seductis, ac metu territis, literae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae, et pacta inter regem Macedonum poenumque ducem. Quibus satis cognitis, optimum visum est, captivos comitesque eorum Romam ad senatum, aut ad consules, ubicumque essent, quam primum deportare. Ad id celerrimae quinque naves delectae, ac L. Valerius Antias, qui praeesset, missus: eique mandatum, ut in omnes naves legatos separatim custodiendos divideret, daretque operam, ne quod iis colloquium inter se, neve quae communicatio consilii esset. Per idem tempus Romae quum A. Cornelius Mammula, ex Sardinia provincia decedens, retulisset, qui status rerum in insula esset, bellum ac defectionem omnes spectare; Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate caeli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum, quam longum, morbum implicitum, diu ad belli vim sustinendam inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae provinciae praesidio esse, ita parum bello, quod motum iri videretur: decreverunt Patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia peditum, quadringentos

equites scriberet, eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam traiiciendam curaret, mitteretque cum imperio, quem ipsi videretur, qui rem gereret, quoad Mucius convaluisset. Ad eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul censorque fuerat, subegeratque in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam classis missa, duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata, ad Baliares insulas deiicitur: ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei navium quassati erant) subductae naves dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

XXXV. In Italia quum post cannensem pugnam, fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset: Campani per se adorti sunt rem cumanam suae ditionis facere; primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent: ubi id parum processit; dolum ad capiendos eos comparant. Campanis omnibus statum sacrificium ad Hamas: eo senatum campanum venturum certiores Cumanos fecerunt; petieruntque, ut et cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet: praesidium ibi armatum sese habituros, ne quid ab Romano Poenove periculi esset. Cumani (quamquam suspecta fraus erat) nihil abnuere; ita tegi fallax consilium posse rati. Interim Ti. Sempronius consul romanus Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum flumen, circa Liternum castra posuit. Ibi, quia, otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones (ea maxima pars volonum erat) assuescerent signa sequi, et in acie agnoscere ordines suos. Inter quae maxima inerat cura duci; itaque legatis tribunisque praeceperat, *ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunae discordiam inter ordines sereret: vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari sineret: omnes satis honestos generososque ducerent, quibus arma sua signaque populus romanus commisisset. Quae fortuna coëgisset ita fieri, eandem cogere tueri factum.* Ea non maiore cura praecepta ab ducibus sunt, quam a militibus observata; brevique tanta concordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem veniret, qua ex conditione quisque esset miles factus. Haec agenti Graccho legati cumani nuntiarunt, quae a Campanis legatio paucos ante dies venisset, et quid iis ipsi

respondissent, triduum post eum diem festum esse: non senatum solum omnem ibi futurum, sed castra etiam et exercitum campanum. Gracchus, iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere, et manere intra muros, ipse pridie, quam statum sacrificium Campanis esset, Cumas movit castra: Hamae inde tria millia passuum absunt. Iam Campani eo frequentes ex composito convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medixtuticus (summus magistratus erat Campanis) cum quatuordecim millibus armatorum habebat castra, sacrificio apparando, et inter id instruendae fraudi aliquanto intentior, quam muniendis castris, aut ulli militari operi. Triduum sacrificatum ad Hamas: nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noctem compleretur. Huic Gracchus insidiandum tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset coepta, et ab decima diei hora coactis militibus corpora curare, somnoque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa; silentique profectus agmine, quum ad Hamas media nocte pervenisset, castra campana, ut in pervigilio neglecta, simul omnibus portis invadit: alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes redeuntes obtruncat. Hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo millia, cum ipso duce Mario Alfio: capta sunt signa militaria quatuor et triginta.

XXXVI. Gracchus, minus centum militum iactura castris hostium potius, Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat castra. Nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal, ab re bene gesta insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte servorumque, spoliantem victos, praedasque agentem, ad Hamas se inventurum; citatum agmen praeter Capuam rapit, obviosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. Ipse Hamis vacua ab hostibus castra, nec quidquam praeter recentis vestigia caedis, strataque passim corpora sociorum invenit. Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret, urbemque oppugnaret. Id quamquam haud modice Hannibal cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem, maritimam urbem, haberet; tamen, quia praeter arma nihil secum miles, raptim acto agmine, extulerat,

retro in castra supra Tifata se recepit. Inde, fatigatus Campanorum precibus, sequenti die cum omni apparatu oppugnadae urbis Cumas redit; perpopulatoque agro cumano, mille passus ab urbe castra locat, quum Gracchus magis verecundia in tali necessitate deserendi socios, implorantes fidem suam populique romani, substitisset, quam satis fidens exercitui. Nec alter cousul Fabius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen traducere audebat exercitum; occupatus primo auspiciis repetendis dein prodigiis, quae alia super alia nuntiabantur, expiantique ea haud facile litari haruspices respondebant.

XXXVII. Hae causae quum Fabium tenerent, Sempronius in obsidione erat; et iam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam ingentem, admotam urbi, aliam turrem ex ipso muro excitavit consul romanus, aliquanto altiorem: quia muro satis per se alto subiectis validis subliciis pro solo usus erat. Inde primum saxis, sudibusque; et ceteris missilibus propugnatores moenia atque urbem tuebantur: postremo, ubi promoveudo adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem coniecerunt. Quo incendio trepida armatorum multitudo quum de turre sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul duabus portis stationes hostium fudit fugavitque in castra; ut eo die obsesso, quam obsidenti, similior esset Poenus. Ad mille trecenti Carthaginiensium caesi, et undesexaginta vivi capti; qui, circa muros et in stationibus solute ac negligenter agentes, quum nihil minus, quam eruptionem, timuissent, ex improviso oppressi fuerant. Gracchus prius, quam se hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit, ac suos intra muros recepit. Postero die Hannibal, laetum secunda re consulem iusto proelio ratus certaturum, aciem inter castra atque urbem instruxit. Ceterum postquam neminem moveri ab solita custodia urbis vidit, nec committi quidquam temerariae spei, ad Tifata redit infecta re. Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, iisdem diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere pugnat. Supra duo millia hostium occidit, et ducentos octoginta milites amisit; signa militaria ad quadraginta unum cepit: pulsus finibus lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et ex Hirpinis oppida tria, quae a populo romano defe-

cerant, vi recepta per M. Valerium praetorem, Vercellium, Vescellium, et Sicilinum: et auctores defectionis securi percussi. Supra mille captivorum sub hasta venierunt; praeda alia militi concessa, exercitus Luceriam reductus.

XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poenorum captos legatos Romam portabant, ab supero mari ad inferum circumvectae prope omnem Italiae oram, quum praeter Cumas velis ferrentur, neque, hostium an sociorum essent, satis sciretur, Gracchus obvium ex classe sua naves misit. Quum percunctando in vicem cognitum esset, consulem Cumis esse; naves Cumas appulsae, captivique ad consulem deducti, et literae datae. Consul, literis Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit: navibus devehi legatos iussit. Quum eodem fere die literae legatique Romam venissent, et, percunctatione facta, dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura Patres incessit, cernentes, quanta vix tolerantibus punicum bellum macedonici belli moles instaret. Cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quemadmodum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. Captivis in vincula condi iussis, comitibusque eorum sub hasta venditis, ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus praefectus praeerat, viginti paratas alias decernunt. His comparatis deductisque, et additis quinque navibus, quae advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum profectae: iussusque P. Valerius, militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti praeerat, in naves impositis, quinquaginta navium classe non tueri modo Italiae oram, sed explorare de macedonico bello. Si congruentia literis legatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Valerium praetorem literis certiorem faceret: isque, L. Apustio legato exercitui praeposito, Tarentum ad classem profectus, primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret, daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia ac classem tuendam bellumque macedonicum ea decreta est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi: ea per L. Apustium legatum Tarentum est devecta. Simul ab Hierone missa ducenta millia modium tritici, et hordei centum.

XXXIX. Dum haec Romani parant aguntque, ad Philippum captiva navis, una ex iis, quae Romam missae erant, ex cursu refugit: inde scitum, legatos cum literis captos. Itaque ignarus de iis, quae cum Hannibale legatis suis convenissent, quaeque legati eius ad se allaturi fuissent, legationem alia cum eiusdem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi, Heraclitus, cui Scotino cognomen erat, et Crito Beroeaeus et Sositheus Magnes: hi prospere tulerunt ac retulerunt mandata. Sed prius se aestas circumegit, quam movere ac moliri quidquam rex posset: tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad dilationem imminentis Romanis belli. Et circa Capuam, trangresso Vulturnum Fabio post expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Compulteriam, et Trebulam, et Saticulam, urbes, quae ad Poenum defecerant, Fabius vi cepit: praesidiaque in iis Hannibalis Campanique permulti capti. Et Nolae, sicut priore anno, senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat: consiliaque occulta de caede principum et proditione urbis inibantur. Quibus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto exercitu, Fabius super Vesurium in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum proconsulem cum iis copiis, quas habebat, Nolam in praesidium misit.

XL. Et in Sardinia res per T. Manlium praetorem administrari coeptae, quae omissae erant, postquam Q. Mucius praetor gravi morbo est implicitus. Manlius, navibus longis ad Carales subductis, navalibusque sociis armatis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu accepto, duo et viginti millia peditum, mille et ducentos equites confecit. Cum his equitum peditumque copiis profectus in agrum hostium haud procul ab Hampsicorae castris castra posuit: Hampsicora tum forte profectus erat in Pellitos Sardos, ad iuventutem armandam, qua copias augeret. Filius eius, nomine Hiostus, castris praeerat: is, adolescentia ferox, temere proelio inito fusus fugatusque. Ad tria millia Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme viri capti. Alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus; dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum, caput eius regionis, confugit. Debellatumque eo proelio in Sardinia esset, ut classis punica cum duce Hasdrubale, quae tempestate deiecta ad Baliares erat, in tempore ad spem rebellandi

advenisset. Manlius post famam appulsae punicae classis, Carales se recepit: ea occasio Hampsicorae data Poeno se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis, et classe remissa Carthaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi romani agrum populandum profectus, Carales perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione continuisset. Primo castra castris modico intervallo sunt obiecta, deinde procursationes leviaque certamina vario eventu inita: postremo descensum in aciem, signisque collatis, iusto proelio per quatuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem Poeni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt: postremo et ipsi, quum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent, fusi: ceterum terga dantes, circumducto cornu, quo pepulerat Sardos, inclusit Romanus. Caedes inde magis, quam pugna, fuit: duodecim millia hostium caesa Sardorum simul Poenorumque, ferme tria millia et septingenti capti, et signa militaria septem et viginti.

XLI. Ante omnia claram et memorabilem pugnam fecit Hasdrubal imperator captus, et Hanno, et Mago, nobiles Carthaginienses: Mago ex gente Barcina, propinqua cognatione Hannibali iunctus; Hanno auctor rebellionis Sardis, bellique eius haud dubie concitor. Nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt: nam et filius Hampsicorae Hiostus iu acie cecidit; et Hampsicora, cum paucis equitibus fugiens, ut super aflictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne cuius interventus coepta impediret, mortem sibi conscivit. Ceteris urbs Cornus eadem, quae ante, fugae receptaculum fuit. Quam Manlius, victore exercitu aggressus, intra paucos dies recepit. Deinde aliae quoque civitates, quae ad Hampsicoram Poenosque defecerant, obsidibus datis, dediderunt sese. Quibus stipendio frumentoque imperato, pro cuiusque, aut viribus, aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi navibus longis deductis, impositoque, quem secum advexerat, milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nuntiat Patribus: et stipendium quaestoribus, frumentum aedilibus, captivosque Fulvio praetori tradidit. Per idem tempus T. Otacilius praetor, quinquaginta navium ab Lilybaeo classe in Africam transvectus, depopulatusque agrum carthaginiensem, quum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem a Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam

repetenti occurrit, levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum sociis navalibus cepit: ceteras metus haud secus, quam tempestas, passim disiecit. Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus, ad supplementum Carthagine missis, elephantisque et commeatu, Locros accessit. Quem ut incautum opprimeret Ap. Claudius per simulationem provinciae circumeundae Messanam raptim exercitu ducto, aestu suo Locros traiecit. Iam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat, et Locrenses portas Romanis clauserunt. Appius magno conatu nulla re gesta, Messanam repetit. Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio obtinebat, crebras excursiones in agrum hirpinum et Samnites Caudinos fecit: adeoque omnia ferro atque igni vastavit, ut antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret.

XLII. Itaque extemplo legati, ad Hannibalem missi simul ex utraque gente, ita Poenum alloquuti sunt: « Hostes populi romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra » arma, nostrae vires nos tutari poterant. Postquam iis parum » fidebamus, Pyrrho regi nos adiunximus: a quo relicti pacem » necessariam accepimus, fuimusque in ea per annos prope quinquaginta, ad id tempus, quo in Italiam venisti. Tua nos non » magis virtus fortunaque, quam unica comitas ac benignitas erga » cives nostros, quos captos nobis remisisti, conciliavit tibi, » ut, te salvo atque incolumi amico, non modo populum romanum, sed ne deos quidem iratos (si dici fas est) timeremus. » At, hercule, non solum incolumi et victore, sed praesente te, » quum ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire, et flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquoties » hac aestate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal, vicisse » ad Cannas videatur; glorienturque Romani, te, ad unum modo » ictum vigentem, velut aculeo emisso, torpere. Per centum prope » annos cum populo romano bellum gessimus, nullo externo » adiuti nec duce, nec exercitu: nisi quod per biennium Pyrrhus » nostro magis milite suas auxit vires, quam suis viribus nos defendit. Non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos consules, » ac duos consulares exercitus a nobis sub iugum missos, et si » qua alia aut laeta aut gloriosa nobis evenerunt. Quae aspera » adversaque tunc acciderunt, minore indignatione referre possu-

» mus, quam quae hodie eveniunt. Magni dictatores cum magistris » equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus ingre» diebantur fines nostros; ante explorato et subsidiis positis, et » sub signis ad populandum ducebant. Nunc proprii unius et parvi » ad tuendam Nolam praesidii praeda sumus. Iam ne manipula» tim quidem, sed latronum modo, percursant totis finibus nostris » negligentius, quam si in romano vagarentur agro. Causa autem » haec est, quod neque tu defendis, et nostra iuventus, quae, si » domi esset, tutaretur, omnis sub signis militat tuis. Nec te, nec » exercitum tuum norim, nisi, a quo tot romanas acies fusas » stratasque esse sciam, ei facile esse ducam opprimere populato» res nostros vagos, sine signis, palatos, quo quemque trahit, » quamvis vana, praedae spes. Numidarum paucorum illi quidem » praeda erunt, praesidiumque missum nobis et Nolae ademeris, » si modo, quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud indiguos » iudicas, quos in fidem receptos tuearis. »

XLIII. Ad ea Hannibal respondit: *Omnia simul facere Hirpinos Samnitesque; et indicare clades suas, et petere praesidium, et queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem fuisse primum, dein petendum praesidium; postremo, ni impetraretur, tum denique querendum, frustra opem imploratam. Exercitum sese non in agrum hirpinum samnitemve, ne et ipse oneri esset, sed in proxima loca sociorum populi romani adducturum. Iis populandis et militem suum repleturum se, et metu procul ab iis submoturum hostes. Quod ad bellum romanum attineret, si Trasymeni quam Trebiae, si Cannarum quam Trasymeni pugna nobilior esset; Cannarum se quoque memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum.* Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit. Ipse, praesidio modico relicto in Tifatis, profectus cetero exercitu ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttis, cum supplemento Carthagine advecto atque elephantis, venit. Castris haud procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt, quam quae a legatis sociorum audierat: nihil enim Marcellus ita gerebat, ut aut fortunae, aut temere hosti commissum dici posset. Explorato, cum firmisque praesidiis, tuto receptu, praedatum ierat: omniaque, velut adversus praesentem Hannibalem, cauta provisaque fuerunt. Tum ubi

sensit hostem adventare, copias intra moenia tenuit: per muros inambulare senatores nolanos iussit, et omnia circa explorare, quae apud hostes fierent. Ex iis Hanno, quum ad murum successisset, Herennium Bassum et Herium Pettium, ad colloquium evocatos, permissuque Marcelli egressos, per interpretem alloquitur. Hannibalis virtutem fortunamque extollit; populi romani obterit senescentem cum viribus maiestatem. *Quae si paria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in captivos omnes italici nominis fuisset, punicam romanae societatem atque amicitiam praeoptandam esse. Si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent: nedum praetor unus, cum paucis et novis militibus, Nolam tutari possit. Ipsorum, quam Hannibalis, interesse, capta an tradita Nola potiretur. Potiturum eam, ut Capua Nuceriaque potitus esset: sed, quid inter Capuae Nuceriaeque fortunam interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. Nolle ominari, quae captae urbi cessura forent: sed potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac Nolam tradidissent, neminem aliam, quam ipsos, legem, qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum.*

XLIV. Ad ea Herennius Bassus respondit: *Multos annos iam inter romanum nolanumque populum amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem poenitere; et sibi cum fortuna mutanda fides fuerat, sero iam esse mutare eam. Dedituris se Hannibali non fuisse arcessendum romanum praesidium: cum iis, qui ad se tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata, et ad ultimum fore.* Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem recipiendae Nolae: itaque oppidum corona circumdedit, ut simul ab omni parte moenia aggrederetur. Quem ut successisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie, cum magno tumultu erupit: aliquot primo impetu perculsi caesique sunt; dein, concursu ad pugnantes facto, aequatisque viribus, atrox coepit esse pugna. Memorabilisque inter paucas fuisset, in ingentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die, commisso modico certamine, atque irritatis animis, in urbem Romani,

Poeni in castra sese receperunt: tamen Poenorum prima eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta, Romanorum nullus. Imber continens per noctem totam usque ad horam tertiam diei insequentis tenuit; itaque, quamquam utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis. Tertio die, Hannibal partem copiarum praedatum in agrum nolanum misit. Quod ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias eduxit: neque Hannibal detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant castraque: eo spatio (et sunt omnia campi circa Nolam) concurrerunt. Clamor, ex parte utraque sublatus, proximos ex cohortibus iis, quae in agros praedatum exierant, ad proelium iam commissum revocavit. Et Nolani aciem romanam auxerunt: quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare, et saucios ex acie efferre iussit; pugna abstinere, ni ab se signum accepissent.

XLV. Proelium erat anceps: summa vi et duces hortabantur, et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nola ab eodem se duce, milite alio, instare iubet. *Non omnes esse in acie: praedantes vagari in agro: sed, qui pugnent, marcere campana luxuria, vino, et scortis, omnibusque lustris per totam hiemem confectos. Abisse illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint iuga; reliquias illorum virorum, vix arma membraque sustinentes, pugnare: Capuam Hannibali Cannas fuisse. Ibi virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti temporis famam, ibi spem futuri extinctam.* Quum haec exprobrando hosti Marcellus suorum militum animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpat: *Arma signaque eadem se noscere, quae ad Trebiam Trasymenumque, postremo ad Cannas viderit habueritque. Militem alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde eduxisse.* » Legatumne romanum, » et legionis unius atque alae magno certamine vix toleratis pugnam, quos binae acies consulares nunquam sustinuerant? Mar» cellus, tirone milite ac nolanis subsidiis, inultus nos iam iterum » lacessit? Ubi ille meus miles est, qui erepto ex equo C. Fla» minio consuli caput abstulit? ubi, qui L. Paulum ad Cannas » occidit? Ferrum nunc hebet? an dextrae torpent? an quid pro-

» digii est aliud? Qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis » plures vix restatis. Romam vos expugnaturos, si quis duceret, » fortes lingua, iactabatis. Enim minor est res; hic experiri vim » virtutemque volo: expugnate Nolam, campestrem urbem, non » flumine, non mari septam. Hinc vos ex tam opulenta urbe » praeda spoliisque onustos vel ducam, quo voletis, vel sequar. »

XLVI. Nec bene, nec male dicta profuerunt ad confirmandos animos. Quum omni parte pellerentur, Romanisque crescerent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per clamorem, favoris indicem, accendentibus ardorem pugnae; terga Poeni dederunt, atque in castra compulsi sunt: quae oppugnare cupientes milites romanos Marcellus Nolam reduxit, cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatior ad Poenos fuerat. Hostium plus quinque millia caesa eo die, vivi capti sexcenti, et signa militaria undeviginti, et duo elephanti: quatuor in acie occisi. Romanorum minus mille interfecti. Posterum diem, induciis tacitis, sepeliendo utrinque caesos in acie, consumpserunt. Spolia hostium Marcellus, Vulcano votum, cremavit. Tertio post die (ob iram credo aliquam, aut spem liberalioris militiae) mille ducenti septuaginta duo equites, mixti Numidae Hispanique, ad Marcellum transfugerunt: eorum forti fidelique opera in eo bello usi sunt saepe Romani. Ager Hispanis in Hispania, Numidis in Africa post bellum, virtutis causa, datus est. Hannibal, ab Nola remisso in Bruttios Hannone, cum quibus venerat copiis, ipse Apuliae hiberna petit, circaque Arpos consedit. Q. Fabius, ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae super Suessulam erant, munimentisque firmatis, et praesidio, quod per hiberna ad tutandum locum satis esset, relicto, ipse Capuam propius movit castra agrumque campanum ferro ignique est depopulatus: donec coacti sunt Campani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi portis, et castra, ante urbem in aperto communire. Sex millia armatorum habebant, peditem imbellem; equitatu plus poterant: itaque equestribus proeliis lacessebant hostem. Inter multos nobiles equites campanos Cerrinus Iubellius erat, cognomine Taurea: civis indidem erat, longe omnium Campanorum fortissimus eques; adeo ut, quum apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus

gloria equestri aequaret. Hunc Taurea quum diu perlustrans oculis obequitasset hostium turmis, tandem facto silentio, *ubi esset Claudius Asellus*, quaesivit, *et*, *quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus esset*, *cur non ferro decerneret: daretque opima spolia victus*, *aut victor caperet?*

XLVII. Haec ubi Asello nuntiata sunt id castra, id modo moratus, ut consulem percunctaretur, liceretne extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eius arma extemplo cepit: provectusque ante stationes equo, Tauream nomine compellavit, congredique, ubi vellet, iussit. Iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequentes exierant: et Campani non vallum modo castrorum, sed moenia etiam urbis prospectantes repleverant. Quum iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis concitarunt equos: dein libero spatio inter se ludificantes, sine vulnere pugnam extrahebant. Tum Campanus Romano, « Equorum, inquit, hoc, non » equitum, erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam » demittimus equos: ibi nullo ad evagandum spatio cominus » conserentur manus. » Dicto prope citius equum in viam Claudius deiecit. Taurea, verbis ferocior, quam re, « Minime, sis, » inquit, cantherium in fossam: » quae vox in rusticum inde proverbium prodita. Claudius quum ea via longe perequitasset, nullo obvio hoste in campum rursum evectus, increpans ignaviam hostis, cum magno gaudio et gratulatione victor in castra redit. Huic pugnae equestri rem (quam vera sit, communis existimatio est) mirabilem certe, adiiciunt quidam annales: quum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur, patenti hostium portae invectum, per alteram, stupentibus miraculo hostibus, intactum evasisse.

XLVIII. Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam consul movit castra, ut sementem Campani facerent: nec ante violavit agrum campanum, quam iam altae in segetibus herbae pabulum praebere poterant: id convexit in Claudiana castra super Suessulam; ibique hiberna aedificavit M. Claudio proconsuli imperavit, ut, retento Nolae necessario ad tuendam urbem praesidio, ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis, et sumptui reipublicae essent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apuliam legiones quum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brundusium, cum eo,

quem Luceriae habuerat, exercitu misit, tuerique oram agri sallentini, et providere, quod ad Philippum bellumque macedonicum attineret, iussit. Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsimus, literae a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quamque prosperas in Hispania res gessissent. Sed pecuniam in stipendium, vestimentaque, et frumentum exercitui, et sociis navalibus omnia deesse. Quod ad stipendium attineat, si aerarium inops esset, se aliquam rationem inituros, quo modo ab Hispanis sumant. Cetera utique ab Roma mittenda esse: nec aliter aut exercitum aut provinciam attineri posse. Literis recitatis, nemo omnium erat, quin, et vera scribi, et postulari aequa, fateretur: sed occurrebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tuerentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum macedonicum moveretur. *Siciliam ac Sardiniam, quae ante bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum exercitus alere: tributo sumptus suppeditari: eum ipsum tributum conferentium numerum tantis exercituum stragibus, et ad Trasymenum lacum, et ad Cannas, imminutum; qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. Itaque, nisi fide staret respublica, opibus non staturam. Prodeundum in concionem Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessitates: cohortandosque, qui redempturis auxissent patrimonia, ut reipublicae, ex qua crevissent, ad tempus commodarent: conducerentque ea lege praebenda, quae ad exercitum hispaniensem opus essent, ut, quum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur.* Haec praetor in concione edixit, qua die vestimenta, frumentum, hispaniensi exercitui praebenda, quaeque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus.

XLIX. Vbi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere: unum, ut militia vacarent, dum in eo publico essent; alterum, ut, quae in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent. Vtroque impetrato, conduxerunt; privataque pecunia respublica administrata est: hi mores, eaque caritas patriae per omnes ordines velut tenore uno pertinebat. Quemadmodum conducta omnia magno animo sunt, sic summa fide praebita, nec secus quam si ex opulento aerario, ut quondam, alerentur. Quum hi

commeatus venerunt, Illiturgi oppidum ab Hasdrubale, ac Magone, et Hannibale, Bomilcaris filio, ob defectionem ad Romanos, oppugnabatur. Inter haec trina castra hostium Scipiones, quum in urbem sociorum magno certamine ac strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat, advexerunt: cohortatique oppidanos, ut eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantem romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt. Eodem et duo duces et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convenerunt: itaque eruptione e castris pugnatum est. Sexaginta hostium millia eo die in pugna fuerunt, sexdecim circiter Romanis. Tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, quam ipsi erant, Romani hostium occiderint: ceperint amplius tria millia hominum, paulo minus mille equorum, undesexaginta militaria signa, septem elephantos, quinque in proelio occisis: trinisque castris eo die potiti sunt. Illiturgi obsidione liberato, ad Intibili oppugnandum punici exercitus traducti, suppletis copiis ex provincia, ut quae maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces esset, et tum iuventute abundante. Iterum signis collatis, eadem fortuna utriusque partis pugnatum: supra tredecim millia hostium caesa, supra duo capta, cum signis duobus et quadraginta, et novem elephantis. Tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt: multoque maiores ea aestate in Hispania, quam in Italia, res gestae.

LIBER IV.

I. Vt ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno, adiutoribus et ducibus Bruttiis, graecas urbes tentavit, eo facilius in societate manentes romana, quod Bruttios, quos et oderant, et metuebant, Carthaginiensium partis factos cernebant. Rhegium primum tentatum est, diesque aliquot ibi nequidquam assumpti. Interim Locrenses frumentum, lignaque, et cetera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum praedae hostibus esset: et in dies maior omnibus portis multitudo effundi. Postremo ii modo relicti in urbe erant, qui reficere muros ac portas, telaque in propugnacula congerere cogebantur. In permixtam omnium aetatum ordinumque multitudinem, et vagantem in agris magna ex parte inermem, Hamilcar Poenus equites emisit; qui, violare quemquam vetiti, tantum, ut excluderent ab urbe fuga dissipatos, turmas obiecere. Dux ipse, loco superiore capto unde agros urbemque posset conspicere, Bruttiorum cohortem adire muros, atque evocare principes Locrensium ad colloquium iussit, et, pollicentes amicitiam Hannibalis, adhortari ad urbem tradendam. Bruttiis in colloquio nullius rei primo fides est: deinde, ut Poenus apparuit in collibus, et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium esse afferebant; tum, metu victi, consulturos se populum responderunt. Advocataque extemplo concione, quum et levissimus quisque novas res, novamque societatem mallent, et, quorum propinqui extra urbem interclusi ab hostibus erant, velut obsidibus datis, pigneratos haberent animos; pauci magis taciti probarent constantem fidem, quam probatam tueri auderent; haud dubio in speciem consensu fit ad Poenos deditio. L. Atilio praefecto praesidii, quinque cum eo milites romani erant, clam in portum deductis, atque impositis in

naves, ut Rhegium deveherentur, Hamilcarem Poenosque ea conditione, ut foedus extemplo aequis legibus fieret, in urbem acceperunt: cuius rei prope non servata fides deditis est, quum Poenus dolo dimissum Romanum incusaret; Locrenses profugisse ipsum causarentur. Insequuti etiam equites sunt, si quo casu in freto aestus morari, aut deferre naves in terram posset. Et eos quidem, quos sequebantur, non sunt adepti: alias a Messana traiicientes freto Rhegium naves conspexerunt. Milites erant romani a Claudio praetore missi ad obtinendam urbem praesidio: itaque Rhegio extemplo abscessum est. Locrensibus iussu Hannibalis data pax, *ut liberi suis legibus viderent; urbs pateret Poenis, portus in potestatem Locrensium esset; societas eo iure staret, ut Poenus Locrensem, Locrensisque Poenum pace ac bello iuvaret.*

II. Sic a freto Poeni reducti, frementibus Bruttiis, quod Rhegium ac Locros, quas urbes direpturos se destinaverant, intactas reliquissent. Itaque per se ipsi, conscriptis armatisque iuventutis suae quindecim millibus, ad Crotonem oppugnandum pergunt ire, graecam et ipsam urbem, et maritimam: plurimum accessurum opibus, si in ora maris urbem portu ac moenibus validam tenuissent, credentes. Ea cura augebat, quod neque non arcessere ad auxilium Poenos satis audebant, ne quid non pro sociis egisse viderentur; et, si Poenus rursus magis arbiter pacis, quam adiutor belli, fuisset, ne in libertatem Crotonis: sicut ante Locrorum, frustra pugnaretur. Itaque optimum visum est, ad Hannibalem mitti legatos, caverique ab eo, ut receptus Croto Bruttiorum esset. Hannibal quum praesentium eam consultationem esse respondisset, et ad Hannonem eos reiecisset, ab Hannone nihil certi ablatum: nec enim diripi volebant nobilem atque opulentam urbem; et sperabant, quum Bruttius oppugnaret, Poenos nec probare, nec iuvare eam oppugnationem appareret, eo maturius ad se defecturos. Crotone nec consilium unum inter populares, nec voluntas erat: unus velut morbus invaserat omnes Italiae civitates, ut plebes ab optimatibus dissentirent; senatus Romanis faveret: plebs ab Poenos rem traheret. Eam dissensionem in urbe perfuga nuntiat Bruttiis; Aristomachum esse principem plebis, tradendaeque auctorem urbis; et in vasta urbe lateque omnibus disiectis moenibus raras et stationes custodiasque senatorum esse: quacumque cu-

stodiant plebis homiues, ea patere aditum. Auctore ac duce perfuga, Bruttii corona cinxerunt urbem: acceptique a plebe primo impetu locos omnes, praeter arcem, cepere. Arcem optimates tenebant, praeparato iam ante ad talem casum perfugio. Eodem Aristomachus perfugit; tanquamPoenis, non Bruttiis, auctor urbis tradendae fuisset.

III. Vrbs Croto murum in circuitu patentem duodecim millia passuum habuit, ante Pyrrhi in Italiam adventum. Post vastitatem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur: flumen, quod medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca praeterfluebat; et ars procul iis, quae habitabantur. Sex millia aberat ab urbe nobile templum (ipsa urbe erat nobilius) Laciniae Iunonis, sanctum omnibus circa populis. Lucus ibi, frequenti sylva et proceris abietis arboribus septus, laeta in medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deae pascebatur pecus sine ullo pastore; separatimque egressi cuiusque generis greges nocte remeabant ad stabula, nunquam insidiis ferarum, non fraude violati hominum. Magni igitur fructus ex eo pecore capti, columnaque inde aurea solida facta et sacrata est: inclytumque templum, divitiis etiam, non tantum sanctitate, fuit. Ac miracula aliqua affingunt, ut plerumque tam insiguibus locis. Fama est, aram esse in vestibulo templi, cuius cinerem nullus unquam moveat ventus. Sed arx Crotonis, una parte imminens mari, altera, vergente in agrum, situ tantum naturali quondam munitia, postea et muro cincta est; qua per aversas rupes ab Dionysio, Siciliae tyranno, per dolum fuerat capta. Eam tum arcem, satis, ut videbatur, tutam, Crotoniatum optimates tenebant, circumsedente cum Bruttiis eos etiam plebe sua. Postremo Bruttii, quum suis viribus inexpugnabilem viderent arcem, coacti necessitate, Hannonis auxilium implorant. Is, conditionibus ad deditiouem compellere Crotoniatas conatus, ut coloniam Bruttiorum eo deduci, antiquamque frequentiam recipere vastam ac desertam bellis urbem paterentur, omnium neminem praeter Aristomachum, novit: morituros se affirmabant citius, quam, immixti Bruttiis, in alienos ritus, mores legesque, ac mox linguam etiam verterentur. Aristomachus unus, quando nec suadendo ad deditionem satis valebat, nec, sicut urbem prodiderat, locum prodendae arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Locrenses brevi post legati, quum permissu Hannonis arcem intrassent, persuadent, ut

traduci se in Locros paterentur, nec ultimo experiri vellent. Iam hoc ut sibi liceret, impetraverant et ab Hannibale, missis ad ipsum legatis. Ita Crotonem excessum est, deductique Crotoniatae ad mare naves conscendunt. Locros omnis multitudo abeunt. In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos atque Hannibalem erat. Luceriae Sempronius consul, Hannibal haud procul Arpis hibernabat. Inter eos levia proelia ex occasione aut opportunitate huius aut illius partis, oriebantur: meliorque eis Romanus, et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

VI. In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hieronis, regnumque ad Hieronyimum, nepotem eius, translatum. Puerum, vixdum libertatem, nedum dominationem, modice laturum, et aetas, et ingenium, et tutores, atque amici praecipitandum in omnia vitia acceperunt. Quae ita futura cernens Hiero ultima senecta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere, ne sub dominatu puerili, per ludibrium, bonis artibus partum firmatumque interiret regnum. Huic consilio eius summa ope obsistere filiae, nomen regium penes puerum futurum ratae, regimen rerum omnium penes se virosque suos, Andranodorum et Zoippum: nam ii tutorum primi relinquebantur. Non facile erat nonagesimum iam agenti annum, circumsesso dies noctesque mulieribus blanditiis, liberare animum, et convertere ad publicam privata curam. Itaque tutores modo quindecim puero reliquit: quos precatus est moriens, ut fidem erga populum romanum, quinquaginta annos ab se cultam, inviolatam servarent, iuvenemque suis potissimum vestigiis insistere vellent, disciplinaeque in qua edoctus esset: haec mandata. Quum expirasset, per tutores testamento prolato, pueroque in concionem producto (erat autem quindecim tunc ferme annorum), paucis, qui per concionem ad excitandos clamores dispositi erant, approbantibus testamentum, ceteris velut patre amisso in orba civitate omnia timentibus, funus fit regium, magis amore civium et caritate, quam cura suorum, celebre. Deinde ceteros tutores submovet Andranodorus, iuvenem iam esse dictitans Hieronymum, ac regni potentem: deponendoque tutelam ipse, quae cum pluribus communis erat, in se unum omnium vires convertit.

V. Vix quidem ulli bono moderatoque regi facilis erat favor apud Syracusanos, succedenti tantae caritati Hieronis. Verum enim

vero Hieronymus, velut suis vitiis desiderabilem efficere vellet avum, primo statim conspectu, omnia quam disparia essent, ostendit: nam qui per tot annos Hieronem, filiumque eius Gelonem nec vestis habitu, nec alio ullo insigni differentes a ceteris civibus vidissent, conspexere purpuram, ac diadema, ac satellites armatos, quadrigisque etiam allorum equorum interdum ex regia procedentem, more Dionysii tyranni. Hunc tam superbum apparatum habitumque convenientes sequebantur contemptus omnium hominum, superbae aures, contumeliosa dicta; rari aditus, non alienis modo, sed tutoribus etiam libidines novae, inhumana crudelitas. Itaque tantus omnes terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte voluntaria, aut fuga praeverterent metum suppliciorum. Tres ex iis, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Andranodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam, de aliis quidem rebus haud magnopere audiebantur: tendendo autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad societatem romanam, certamine ac studiis interdum in se convertebant animum adolescentis; quum coniuratio, in tyranni caput facta, indicatur per Calonem quendam, aequalem Hieronymi, et iam inde a puero in omnia familiaria iura assuetum. Index unum ex coniuratis Theodotum, a quo ipse appellatus erat, nominare potuit: qui comprehensus extemplo, traditusque Andranodoro torquendus, de se ipse haud cunctanter fassus, conscios celabat. Postremo, quum omnibus intolerandis patientiae humanae cruciatibus laceraretur, victum malis se simulans, avertit ab consciis in insontes indicium. Thrasonem esse auctorem consilii mentitus, nec, nisi tam potenti duce confisos, rem tantam ausuros. Ab latere inde eos nominant tyranni, quorum capita vilissima fingenti inter dolores gemitusque occurrere. Maxime animo tyranni credibile indicium Thraso nominatus fecit: ita extemplo traditur ad supplicium adiectique poenae ceteri iuxta insontes. Consciorum nemo, quum diu socius consilii torqueretur, aut latuit, aut fugit: tantum illis in virtute ac fide Theodoti fiduciae fuit; tantumque ipsi Theodoto virium ad arcana occultanda.

VI. Ita, quod unum vinculum cum Romanis societatis erat, Thrasone sublato e medio, extemplo haud dubie ad defectionem res spectabat: legatique ad Hannibalem missi; ac remissi ab eo

cum Hannibale, nobili adolescente, Hippocrates et Epicydes, nati Carthagine, sed oriundi ab Syracusis exule avo, Poeni ipsi materno genere. Per hos iuncta societas Hannibali ac syracusano tyranno: nec invito Hannibale apud tyrannum manserunt. Ap. Claudius praetor, cuius Sicilia provincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hieronymum misit: qui, quum sese ad renovandam societatem, qua cum avo fuisset, venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissique sunt ab quererente per iocum Hieronymo, *quae fortuna eis pugnae ad Cannas fuisset; vix credibilia enim legatos Hannibalis narrare. Velle, quid veri sit, scire, ut ex eo, utram spem sequatur, consilium capiat.* Romani, *quum serio legationes audire coepisset, redituros se ad eum* dicentes *esse,* monito magis eo, quam rogato, ne fidem temere mutaret, proficiscuntur. Hieronymus legatos Carthaginem misit ad foedus ex societate cum Hannibale faciendum. Pacto convenit, ut, quum Romanos Sicilia expulissent (id autem brevi fore, si naves atque exercitum misissent), Himera amnis, qui ferme insulam dividit, finis regni syacusani ac punici imperii esset. Aliam deinde, inflatus assentationibus eorum qui eum non Hieronis tantum, sed Pyrrhi etiam regis, materni avi, iubebant meminisse, legationem misit, qua aequum censebat, Sicilia sibi omni cedi; Italiae imperium proprium quaeri carthaginiensi populo. Hanc levitatem ac iactationem animi neque mirabantur in iuvene furioso, neque arguebant, dummodo averterent eum ab Romanis.

VII. Sed omnia in eo praecipitia ad exitium fuerunt: nam quum, praemissis Hippocrate atque Epicyde cum binis millibus armatorum ad tentandas urbes, quae praesidiis tenebantur romanis, et ipse in Leontinos cum cetero omni exercitu (erant autem ad quindecim millia peditum equitumque) profectus esset; liberas aedes coniurati (et omnes forte militabant) imminentes viae angustae, qua descendere ad forum rex solebat, sumpserunt. Ibi, quum instructi armatique ceteri transitum expectantes starent, uni ex eis (Dinomeni fuit nomen), quia custos corporis erat, partes datae sunt, ut, quum appropinquaret ianuae rex, per causam aliquam in angustiis sustineret ab tergo agmen. Ita, ut convenerat, factum est. Tanquam laxaret elatum pedem ab stricto nodo, moratus turbam Dinomenes, tantum intervalli fecit, ut, quum in

praetereuntem sine armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius vulneribus, quam succurri posset. Clamore et tumultu audito, in Dinomenem, iam haud dubie obstantem, tela coniiciuntur: inter quae tamen, duobus acceptis vulneribus, evasit. Fuga satellitum, ut iacentem videre regem, facta est. Interfectores pars in forum ad multitudinem laetam libertate, pars Syracusas pergunt, ad praeoccupanda Andranodori regiorumque aliorum consilia. Incerto rerum statu, Ap. Claudius bellum oriens ex propinquo quum cerneret, senatum literis certiorem fecit, Siciliam carthaginiensi populo et Hannibali conciliari. Ipse adversus syracusana consilia, provinciam regnique fines omnia convertit praesidia. Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Puteolos, per bellum coeptum frequentari emporium, communiit, praesidiumque imposuit. Inde Romam comitiorum causa veniens in eum, quem primum diem comitialem habuit, comitia edixit; atque ex itinere praeter urbem in campum descendit. Eo die quam sors praerogativae Aniensi iuniorum exisset, eaque T. Otacilium, M. Aemilium Regillum consules diceret, tum Q. Fabius; silentio facto, tali oratione est usus:

VIII. « Si aut pacem in Italia, aut bellum cum eo hoste haberemus, in quo negligentiae laxior locus esset, qui vestris studiis, quae in campum ad mandandos, quibus velitis, honores affertis, moram ullam offerret, is mihi parum meminisse videretur vestrae libertatis. Sed quum in hoc bello, in hoc hoste, nunquam ab ullo duce sine ingenti nostra clade erratum sit, eadem vos cura, quam in aciem armati descenditis, inire suffragium ad creandos consules decet, et sibi sic quemque dicere: Hannibali imperatori parem consulem nomino. Hoc anno ad Capuam Iubellio Taureae campano summo equiti provocanti summus romanus eques Asellus Claudius est oppositus: adversus Gallum, quondam provocantem in ponte Anienis T. Manlium, fidentem et animo et viribus, misere maiores nostri: ob eandem causam haud multis annis post fuisse non negaverim, cur M. Valerio non diffideretur adversus similiter provocantem arma capienti Gallum ad certamen. Quemadmodum pedites equitesque optamus, ut validiores, si minus, ut pares hosti habeamus; ita duci hostium parem imperatorem quaeramus. Quum, qui est sum-

» mus in civitate dux, eum legerimus; tamen repente lectus, in annum creatus, adversus veterem ac perpetuum imperatorem comparabitur, nullis neque temporis, neque iuris inclusum angustiis, quo minus ita omnia gerat administretque, ut tempora postulabunt belli. Nobis autem in apparatu ipso, ac tantum inchoantibus res, annus circumagitur. Quoniam, quales viros creare vos consules deceat, satis est dictum; restat ut pauca de eis, in quos praerogativae favor inclinavit, dicam. M. Aemilius Regillus flamen est Quirinalis, quem neque mittere ab sacris, neque retinere possumus, ut non deum aut belli deseramus curam. Otacilius sororis meae filiam uxorem atque ex ea liberos habet. Ceterum non ea vestra in me maioresque meos merita sunt, ut non potiorem privatis necessitudinibus rem publicam habeam. Quilibet nautarum vectorumque tranquillo mari gubernare potest: ubi saeva orta tempestas est, ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro et gubernatore opus est. Non tranquillo navigamus, sed iam aliquot procellis submersi paene sumus. Itaque, quis ad gubernacula sedat, summa cura providendum ac praecavendum vobis est. In nomine te experti, T. Otacili, re sumus: haud sane, cur ad maiora tibi fidamus, documenti quidquam dedisti. Classem hoc anno, cui tu praefuisti, trium rerum causa paravimus: ut Africae oram popularetur:, ut tuta nobis Italiae litora essent; ante omnia, ne supplementum cum stipendio commeatuque ab Carthagine Hannibali transportaretur. Create consulem T. Otacilium, non dico, si omnia haec, sed si aliquid eorum reipublicae praestitit. Sin autem, te classem obtinente, etiam, velut pacato mari, quaelibet Hannibali tuta atque integra ab domo venerunt; si ora Italiae infestior hoc anno, quam Africae, fuit: quid dicere potes, cur te potissimum ducem Hannibali hosti opponant? Si consul esses, dictatorem dicendum exemplo maiorum nostrorum censeremus. Nec tu id indignari posses, aliquem in civitate romana meliorem bello haberi, quam te. Magis nullius interest, qua tua, T. Otacili non imponi cervicibus tuis onus, sub quo concidas. Ego magnopere suadeo, eodem animo, quo, si stantibus vobis in aciem armatis repente delegendi duo imperatores essent, quorum ductu atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules creetis: qui-

» bus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum edictum conve-
» niant sub quorum tutela atque cura militent. Lacus Trasymenus
» et Cannae tristia ad recordationem exempla, sed ad praecaven-
» dum simile utili documento sunt. Praeco, Aniensem iuniorum
» in suffragium revoca. »

IX. Quum T. Otacilius ferociter, cum continuare consulatum velle, vociferaretur atque obstreperet, lictores ad eum accedere consul iussit; et, quia in Vrbem non inierat, protinus in campum ex itinere profectus, admonuit, cum securibus sibi fasces praeferri. Iterum praerogativa suffragium init; creatique in ea consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Marcellus tertium. Eosdem consules ceterae centuriae sine variatione ulla dixerunt. Et praetor unus refectus Q. Fulvius Flaccus: novi alii creati, T. Otacilius Crassus iterum, Q. Fabius consulis filius, qui tum aedilis curulis erat, P. Cornelius Lentulus. Comitiis praetorum perfectis, senatusconsultum factum est, *ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset; isque potissimus, consulibus ad bellum profectis, Vrbi praeesset.* Aquae magnae bis eo anno fuerunt; Tiberisque agros inundavit cum magna strage tectorum, pecorumque et hominum pernicie. Quinto anno secundi punici belli Q. Fabius Maximus quartum, M. Claudius Marcellus tertium, consulatum ineuntes, plus solito converterant in se civitatis animos; multis enim annis tale consulum par non fuerat. Referebant senes, sic Maximum Rullum cum P. Decio ad bellum gallicum, sic postea Papirium Carviliumque adversus Samnites Bruttiosque et lucanum cum tarentino populum, consules declaratos. Absens Marcellus consul creatus, quum ad exercitum esset; praesenti Fabio atque ipso comitia habente, consulatus continuatus. Tempus ac necessitas belli ac discrimen summae rerum faciebant, ne quis aut exemplum exquireret, aut suspectum cupiditatis imperii consulem haberet. Quin laudabant potius magnitudinem animi, quod, quum summo imperatore esse opus reipublicae sciret, seque eum haud dubie esse, minoris invidiam suam, si qua ex re oriretur, quam utilitatem reipublicae, fecisset.

X. Quo die magistratum inierunt consules, senatus in Capitolio est habitus: decretumque omnium primum, ut consules sortirentur compararentve inter se, uter censoribus creandis comitia haberet

prius, quam ad exercitum proficisceretur. Prorogatum deinde imperium omnibus, qui ad exercitus erant, iussique in provinciis manere. Ti. Gracchus Luceriae, ubi cum volonum exercitu erat, C. Terentius Varro in agro Piceno, M. Pomponius in gallico: ex praetoribus prioris anni pro praetore Q. Mucius obtineret Sardiniam, M. Valerius ad Brundusium orae maritimae, intentus adversus omnes motus Philippi Macedonum regis, praeesset. P. Cornelio Lentulo praetori Sicilia decreta provincia; T. Otacilio classis eadem, quam adversus Carthaginienses priore anno habuisset. Prodigia eo anno multa nuntiata sunt; quae quo magis credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntiabantur: Lanuvii in aede intus Sospitae Iunonis corvos nidum fecisse: in Apulia palmam viridem arsisse: Mantuae stagnum effusum Mincio amni cruentum visum: et Calibus creta, et Romae in foro Boario sanguine pluisse: et in vico Istrico fontem sub terra tanta vi aquarum fluxisse, ut serias doliaque, quae in eo loco erant, provoluta velut impetus torrentis tulerit: tacta de caelo atrium publicum in Capitolio, aedem in campo Vulcani, arcem in Sabinis publicamque viam, murum ac portam Gabiis. Iam alia vulgata miracula erant: hastam Martis Praeneste sua sponte promotam: bovem in Sicilia loquutum: infantem in utero matris in Marrucinis, *Io triumphe!* clamasse: ex muliere Spoleti virum factum: Hadriae aram in caelo speciesque hominum circum eam, cum candida veste, visas esse. Quin Romae quoque in ipsa urbe, secundum apum examen in foro visum, affirmantes quidam, legiones se armatas in Ianiculo videre, concitaverunt civitatem ad arma. Qui tum in Ianiculo essent, negarunt quemquam ibi, praeter assuetos collis eius cultores, apparuisse. Haec prodigia hostiis maioribus procurata sunt ex haruspicum responso: et supplicatio omnibus deis, quorum pulvinaria Romae essent, indicta est.

XI. Perpetratis, quae ad pacem deum pertinebant, de republica belloque gerendo, et quantum copiarum, et ubi quaeque essent, consules ad senatum retulerunt. Duodeviginti legionibus bellum geri placuit: binas consules sibi sumere: binis Galliam Siciliamque ac Sardiniam obtineri, duabusque Q. Fabium praetorem Apuliae, duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam praeesse; singulas C. Terentio proconsuli ad Picenum, et M. Valerio ad classem circa

Brundisium relinqui, et duas Vrbi praesidio esse. Hic ut numerus legionum expleretur, sex novae legiones erant scribendae. Eas primo quoque tempore consules scribere iussi, et classem parare; ut cum eis navibus, quae pro Calabriae litoribus in statione essent, centum quinquaginta longarum navium classis eo anno expleretur. Delectu habito, et centum navibus novis deductis, Q. Fabius comitia censoribus creandis habuit: creati M. Atilius Regulus et P. Furius Philus. Quum increbresceret rumor, bellum in Sicilia esse, T. Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. Quum deessent nautae, consules ex senatusconsulto edixerunt, *ut, qui, L. Aemilio, C. Flamino censoribus, millibus aeris quinquaginta ipse aut pater eius census fuisset usque ad centum millia, aut cui postea res tanta esset facta, nautam unum cum sex mensium stipendio daret: qui supra centum millia usque ad trecenta millia, tres nautas cum stipendio annuo: qui supra trecenta millia usque ad decies aeris, quinque nautas: qui supra decies, septem: senatores octo nautas cum annuo stipendio darent.* Ex hoc edicto dati nautae, armati, instructique ab dominis, cum triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. Tum primum est factum, ut classis romana sociis navalibus, privata impensa paratis, compleretur.

XII. Hic maior solito apparatus praecipue conterruit Campanos, ne ab obsidione Capuae bellum eius anni Romani inciperent. Itaque legatos Hannibalem oratum miserunt, ut Capuam exercitum admoveret: *ad eam oppugnandam novos exercitus scribi Romae; nec ullius urbis defectioni magis infensos eorum animos esse.* Id quia tam trepidi nuntiabant, maturandum Hannibal ratus, ne praevenirent Romani, profectus Arpis, ad Tifata in veteribus castris super Capuam consedit. Inde Numidis Hispanisque ad praesidium simul castrorum, simul Capuae relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per speciem sacrificandi, re ipsa ut tentaret Puteolos quodque ibi praesidii erat, descendit. Maximus, postquam Hannibalem Arpis profectum, et regredi in Campaniam, allatum est, nec die nec nocte intermisso itinere, ad exercitum redit: et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum copias admovere, Q. Fabium praetorem (is filius consulis erat) Luceriam Graccho succedere iubet. In Siciliam eodem tempore duo praetores profecti,

P. Cornelius ad exercitum, Otacilius, qui maritimae orae reique navali praeesset; et ceteri in suas quasque provincias profecti: et, quibus prorogatum imperium erat, easdem, quas priore anno, regiones obtinuerunt.

XIII. Ad Hannibalem, quum ad lacum Averni esset, quinque nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad Trasymenum lacum, partim ad Cannas capti, dimissique domos cum eadem comitate, qua usus adversus omnes Romanorum socios Poenus fuerat. Ii, *memores beneficiorum eius perpulisse magnam partem se iuventutis Tarentinae*, referunt, *ut Hannibalis amicitiam ac societatem, quam populi romani, mallent; legatosque ab suis missos rogare Hannibalem, ut exercitum propius Tarentum admoveat. Si signa eius, si castra conspecta a Tarento sint, haud ullam intercessuram moram, quin urbs dedatur. In potestate iuniorum plebem, in manu plebis rem tarentinam esse.* Hannibal collaudatos eos, oneratosque ingentibus promissis domum ad coepta maturanda redire iubet: se in tempore adfuturum esse: hac cum spe dimissi Tarentini. Ipsum ingens cupido incesserat Tarenti potiundi: urbem esse videbat, quum opulentam nobilemque, tum maritimam, et in Macedoniam opportune versam; regemque Philippum hunc portum, si transiret in Italiam, quum Brundisium Romani haberent, petiturum. Sacro inde perpetrato, ad quod venerat, et, dum ibi moratur, pervastato agro cumano usque ad Miseni promontorium, Puteolos repente agmen convertit, ad opprimendum praesidium romanum. Sex millia hominum erant, et locus munimento quoque, non natura modo, tutus. Triduum ibi moratus Poenus, ab omni parte tentato praesidio, deinde, ut nihil procedebat, ad populandum agrum neapolitanum, magis ira quam potiundae urbis spe, processit. Adventu eius in propinquum agrum nolana mota est plebs, iam diu aversa ab Romanis, et infesta senatui suo. Itaque legati ad arcessendum Hannibalem, cum haud dubio promisso tradendae urbis, venerunt. Praevenit inceptum eorum Marcellus consul, a primoribus accitus: die uno Suessulam a Calibus, quum Volturnus amnis traiicientem moratus esset, contenderat. Inde proxima nocte sex millia peditum, equitesque trecentos, qui praesidio senatui essent, Nolam intromisit: et, uti a consule omnia impigre facta sunt ad praeoccupan-

*

dam Nolam, ita Hannibal tempus terebat; bis iam ante nequidquam tentata re, segnior ad credendum Nolanis factus.

XIV. Iisdem diebus et Q. Fabius consul ad Casilinum tentandum, quod praesidio punico tenebatur, venit; et ad Beneventum, velut ex composito, parte altera Hanno ex Bruttiis cum magna peditum equitumque manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria accessit; qui primo oppidum intravit. Deinde, ut Hannonem tria millia ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse, et inde agrum populari audivit, et ipse, egressus moenibus, mille ferme passus ab hoste castra locat; ibique concionem militum habuit. Legiones magna ex parte volonum habebat; qui iam alterum annum libertatem tacite mereri, quam postulare palam, maluerant. Senserat tamen hibernis egrediens murmur in agmine esse quaerentium, *en unquam liberi militaturi essent?* scripseratque senatui, non tam quid desiderarent, quam quid meruissent: *bona fortique opera eorum se ad eam diem usum: neque ad exemplum iusti militis quidquam eis, praeter libertatem, deesse.* De eo permissum ipsi erat, faceret, quod e republica duceret esse. Itaque prius quam cum hoste manum consereret, pronuntiat, *tempus venisse eis libertatis, quam diu sperassent, potiundae. Postero die signis collatis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu vera virtute geri res posset: qui caput hostis retulisset, eum se extemplo liberum iussurum esse: qui loco cessisset, in eum servili supplicio animadversurum. Suam cuique fortunam in manu esse: libertatis auctorem eis non se fore solum, sed consulem M. Marcellum et universos Patres; quos, consultos ab se de libertate eorum, sibi permisisse.* Literas inde consulis ac senatusconsultum recitavit: ad quae clamor cum ingenti assensu est sublatus. Pugnam poscebant, signumque ut daret extemplo, ferociter instabant. Gracchus, proelio in posterum diem pronuntiato, concionem dimisit. Milites laeti, praecipue quibus merces navatae in unum diem operae libertas futura erat, armis expediendis quod reliquum consumunt.

XV. Postero die, ubi signa coeperunt canere, primi omnium parati instructique ad praetorium conveniunt. Sole orto, Gracchus in aciem copias educit: nec hostes moram dimicandi fecerunt. Decem et septem millia peditum erant, maxima ex parte Bruttii ac

Lucani: equites mille ducenti; inter quos pauci admodum Italici, ceteri Numidae fere omnes Maurique. Pugnatum est et acriter, et diu. Quatuor horis neutro inclinata est pugna: nec alia magis Romanum impediebat res, quam capita hostium pretia libertati facta. Nam ut quisque hostem impigre occiderat, primum capite aegre inter turbam tumultumque abscidendo tempus terebat: deinde, occupata dextra tenendo caput, fortissimus quisque pugnator esse desierat: segnibus ac timidis tradita pugna erat. Quod ubi tribuni militum Graccho nuntiaverunt, *neminem stantem iam vulnerari hostem, carnificari iacentes, et in dextris militum pro gladiis humana capita esse:* signum dari propere iussit, *proiicerent capita invaderentque hostem. Claram satis et insignem virtutem esse: nec dubiam libertatem futuram strenuis viris.* Tum redintegrata pugna est, et eques etiam in hostem emissus: quibus quum impigre Numidae concurrissent, nec segnior equitum, quam peditum, pugna esset, iterum in dubium adducta res. Quum utrinque duces, Romanus Bruttium Lucanumque, toties a maioribus suis victos subactosque; Poenus mancipia romana et ex ergastulo militem verbis obtereret; postremo pronuntiat Gracchus, *esse nihil, quod de libertate sperarent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent.*

XVI. Ea demum vox ita animos accendit, atque renovato clamore, velut alii repente facti, tanta vi se in hostem intulerunt, ut sustineri ultra non possent. Primo antesignani Poenorum, deinde signa perturbata, postremo tota impulsa acies; inde haud dubie terga data; ruuntque fugientes in castra, adeo pavidi trepidique, ut ne in portis quidem aut vallo quisquam restiterit, ac prope continenti agmine Romani insequuti novum de integro proelium, inclusi hostium vallo, ediderint. Ibi, sicut pugna impeditior in angustiis, ita caedes atrocior fuit: et adiuvere captivi, qui, rapto inter tumultum ferro, conglobati et ab tergo ceciderunt Poenos, et fugam impedierunt. Itaque minus duo millia hominum ex tanto exercitu, et ea maior pars equitum, cum ipso duce effugerunt: alii omnes caesi aut capti: capta et signa duodequadraginta: ex victoribus duo millia ferme cecidere. Praeda omnis (praeterquam hominum captorum) militi concessa est: et pecus exceptum est, quod intra dies triginta domini cognovissent. Quum praeda onusti

in castra redissent, quatuor millia ferme volonum militum, qui pugnaverant segnius, nec in castra irruperant simul, metu poenae collem haud procul castris ceperunt. Postero die per tribunos militum inde deducti, concione militum advocata a Gracecho, superveniunt. Vbi quum proconsul veteres milites primum, prout cuiusque virtus atque opera in ea pugna fuerat, militaribus donis donasset, tunc, quod ad volones attineret, *omnes*, ait, *malle laudatos a se, dignos indignosque; quam quemquam eo die castigatum esse. Quod bonum, faustum, felixque reipublicae ipsisque esset, omnes eos liberos esse iubere.* Ad quam vocem quum clamor ingenti alacritate sublatus esset, ac nunc complexi inter se gratulantesque, nunc manus ad caelum tollentes, bona omnia populo romano Gracchoqne ipsi precarentur; tum Gracchus: « Priusquam omnes iure libertatis aequassem, inquit, » neminem nota strenui aut ignavi militis notasse volui. Nunc, » exsoluta iam fide publica, ne discrimen omne virtutis ignaviae» que pereat, nomina eorum, qui, detrectatae pugnae memores, » secessionem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo: cita» tosque singulos iureiurando adigam, nisi queis morbus causa » erit, non aliter, quam stantes, cibum potionemque, quoad sti» pendia facient, capturos esse. Hanc mulctam ita aequo animo » feretis, si reputabitis, nulla ignaviae nota leviore vos designari » potuisse. » Signum deinde colligendi vasa dedit: militesque praedam portantes agentesque, per lasciviam ac iocum ita ludibundi Beneventum rediere, ut ab epulis per celebrem festumqne diem actis, non ex acie, reverti viderentur. Beneventani omnes turba effusa quum obviam ad portas exissent, complecti milites, gratulari, vocare in hospitium. Apparata convivia omnibus in propatulo aedium fuerant: ad ea invitabant, Gracchumque orabant, ut epulari permitteret militibus. Et Gracchus ita permisit, in publico epularentur omnes: ante suas quibusque fores prolata omnia. Pileati aut lana alba velatis capitibus volones epulati sunt; alii accubantes, alii stantes, qui simul ministrabant vescebanturqne. Digna res visa, nt simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postquam Romam rediit, pingi iuberet in aede Libertatis, quam pater eius in Aventino ex mulctatitia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

XVII. Dum haec ad Beneventum geruntur, Hannibal, depopulatus agrum neapolitanum, ad Nolam castra movet. Quem ubi adventare consul sensit, Pomponio propraetore cum eo exercitu, qui super Suessulam in castris erat, accito, ire obviam hosti parat nec moram dimicandi facere. C. Claudium Neronem cum robore equitum silentio noctis per aversam maxime ab hoste portam emittit; circumvectumque occulte subsequi sensim agmen hostium iubet, et, quum coortum proelium videret, ab tergo se obiicere. Id errore viarum, an exiguitate temporis, Nero exsequi non potuerit, incertum est. Absente eo quum proelium commissum esset, superior quidem haud dubie Romanus erat: sed, quia equites non adfuere in tempore, ratio compositae rei turbata est. Non ausus insequi cedentes Marcellus, vincentibus suis signum receptui dedit. Plus tamen duo millia hostium eo die caesa traduntur: Romani minus quadringentis. Solis fere occasu Nero, diem noctemque nequidquam fatigatis equis hominibusque, ne viso quidem hoste rediens, adeo graviter est ab consule increpitus, ut per eum stetisse diceret, quo minus accepta ad Cannas redderetur hosti clades. Postero die Romanus in aciem descendit: Poenus, tacita etiam confessione victus, castris se tenuit. Tertio die, silentio noctis, omissa spe Nolae potiundae, rei nunquam prospere tentatae, Tarentum ad certiorem spem proditionis proficiscitur.

XVIII. Nec minore animo res romana domi, quam militiae, gerebatur. Censores, vacui ab operum locandorum cura, propter inopiam aerarii, ad mores hominum regendos animum adverterunt castigandaque vitia, quae, velut diutinis morbis aegra corpora ex se gignunt, nata bello erant. Primum eos citaverunt, qui post cannensem pugnam rempublicam deseruisse Italiaque excessisse velle dicebantur. Princeps eorum L. Caecilius Metellus quaestor tum forte erat. Iusso deinde eo ceterisque eiusdem noxae reis causam dicere, quum purgari nequissent, pronuntiarunt, verba orationemque eos adversus rempublicam habuisse, quo coniuratio deserendae Italiae causa fieret. Secundum eos citati nimis callidi exsolvendi iurisiurandi interpretes, qui captivorum, ex itinere regressi clam in castra Hannibalis, solutum, quod iuraverant redituros, rebantur. His superioribusque illis equi adempti, qui publicum equum habebant, tribuque moti, aerarii omnes facti.

Neque senatu modo aut equestri ordine regendo cura se censorum tenuit. Nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt, qui quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta militiae, neque morbus causa fuisset: et ea supra duo millia nominum in aerarios relata, tribuque omnes moti. Additumque incerti censoriae notae triste senatusconsultum: ut ii omnes, quos censores notassent, pedibus mererent, mitterenturque in Siciliam ad cannensis exercitus reliquias, cui militum generi non prius, quam pulsus Italia hostis esset, finitum stipendiorum tempus erat. Quum censores, ob inopiam aerarii, se iam locationibus abstinerent aedium sacrarum tuendarum curuliumque equorum praebendorum ac similium his rerum; convenere ad eos frequentes, qui hastae huius generis assueverant, hortatique censores, ut omnia perinde agerent, locarent, ac si pecunia in aerario esset: neminem, nisi bello confecto, pecuniam ab aerario petiturum esse. Convenere deinde domini eorum, quos Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat: arcessitosque se ab triumviris mensariis esse dixerunt, ut pretia servorum acciperent: ceterum non ante, quam bello confecto, accepturos esse. Quum haec inclinatio animorum plebis ad sustinendam inopiam aerarii fieret; pecuniae quoque pupillares primo, deinde viduarum, coeptae conferri; nusquam eas tutius sanctiusque deponere credentibus, qui deferebant, quam in publica fide. Inde, si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quaestore perscribebantur. Manavit ea privatorum benignitas ex urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio stipendium acciperent, mercenariumque increpantes vocarent, qui accepisset.

XIX. Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, quod duum millium Campanorum et septingentorum militum Hannibalis tenebatur praesidio. Praeerat Statius Metius, missus ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medixtuticus erat, servitiaque et plebem promiscue armabat, ut castra romana invaderet, intento consule ad Casilinum oppugnandum. Nihil eorum Fabium fefellit: itaque Nolam ad collegam mittit, *altero exercitu, dum Casilinum oppugnatur, opus esse, qui Campanis opponatur. Vel ipse, relicto Nolae praesidio modico, veniret, vel, si eum Nola teneret, et necdum securae res ab Hannibale essent, se Ti. Gracchum proconsulem a Benevento acciturum.* Hoc nuntio Marcellus,

duobus militum millibus Nolae in praesidio relictis, cum cetero exercitu Casilinum venit, adventuque eius Campani, iam moventes sese, quieverunt. Ita a duobus consulibus Casilinum oppugnari coeptum. Vbi quum multa, succedentes temere moenibus, romani milites acciperent vulnera, neque satis inceptis succederet, Fabius omittendam rem parvam ac iuxta magnis difficilem, abscedendumque inde censebat, quum res maiores instarent. Marcellus, multa magnis ducibus sicut non aggredienda, ita semel aggressis non dimittenda esse, dicendo, quia magna famae momenta in utramque partem fierent, tenuit, ne irrito incepto abiretur. Vineae inde omniaque alia operum machinationumque genera quum admoverentur, Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam tuto liceret; paucis egressis, Marcellus portam, qua egrediebatur, occupavit, caedesque promiscue omnium circa portam primo, deinde, irruptione facta, etiam in urbe fieri coepta est. Quinquaginta fere primo egressi Campanorum, quum ad Fabium confugissent, praesidio eius Capuam pervenerunt. Casilinum, inter colloquia cunctationemque petentium fidem, per occasionem captum est. Captivi, quique Campanorum, quique Hannibalis militum erant, Romam missi, atque ibi in carcere inclusi sunt: oppidanorum turba per finitimos populos in custodiam divisa.

XX. Quibus diebus a Casilino, re bene gesta, recessum est, eis Gracchus in Lucanis aliquot cohortes, in ea regione conscriptas, cum praefecto sociorum in agros hostium praedatum misit. Eos effuse palatos Hanno adortus, haud multo minorem, quam ad Beneventum acceperat, reddidit hosti cladem, atque in Bruttios raptim, ne Gracchus assequeretur, concessit. Consules, Marcellus retro, unde venerat, Nolam redit; Fabius in Samnium ad populandos agros recipiendasque armis, quae defecerant, urbes processit. Caudinus Samnis gravius devastatus; perusti late agri, praedae pecudum hominumque actae. Oppida vi capta, Compulteria, Telesia, Compsa, Melae, Fulfulae et Orbitanium. Ex Lucanis Blandae: Apulorum Aecae oppugnatae. Millia hostium in his urbibus viginti quinque capta aut occisa; et recepti perfugae trecenti septuaginta: quos quum Romam misisset consul, virgis in comitio caesi omnes, ac de saxo deiecti. Haec a Q. Fabio intra paucos dies gesta. Marcellum ab gerundis rebus valetudo adversa Nolae tenuit.

Et a praetore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Accua oppidum per eos dies vi captum; stativaque ad Ardoneas communita. Dum haec aliis locis ab Romanis geruntur, iam Tarentum pervenerat Hannibal, cum maxima omnium, quacumque ierat, clade: in tarentino demum agro pacatum incedere agmen coepit. Nihil ibi violatum, neque usquam viam excessum est; apparebatque, non id modestia militum aut ducis, nisi ad conciliandos Tarentinorum animos, fieri. Ceterum quum propemodo muris accessisset, nullo ad conspectum primi agminis, ut rebatur, motu facto, castra ab urbe ferme passus mille locat. Tarenti, triduo ante, quam Hannibal ad moenia accederet, a M. Valerio propraetore, qui classi ad Brundisium praeerat, missus M. Livius, primore conscripta iuventute, dispositisque ad omnes portas circaque muros, qua res postulabat, stationibus, die ac nocte plurimum intentus, neque hostibus, neque dubiis sociis loci quidquam praebuit ad tentandum. Quare diebus aliquot frustra ibi absumptis Hannibal, quum eorum nemo, qui ad lacum Averni adissent, aut ipsi venirent, aut nuntium literasve mitterent, vana promissa se temere sequutum cernens, castra inde movit. Tum quoque, intacto agro tarentino (quamquam simulata lenitas nihildum profuerat, tamen spe labefactandae fidei haud absistens), Salapiam ut venit, frumentum ex agris metapontino atque heracliensi (iam media aestas exacta erat, et hibernis placebat locus) comportat. Praedatum inde Numidae Maurique per sallentinum agrum proximosque Apuliae saltus dimissi. Vnde ceterae praedae haud multum, equorum greges maxime abacti: e quibus ad quatuor millia domanda equitibus divisa.

XXI. Romani, quum bellum nequaquam contemnendum in Sicilia oriretur, morsque tyranni duces magis impigros dedisset Syracusanis, quam causam aut animos mutasset, M. Marcello alteri consulum eam provinciam decernunt. Secundum Hieronymi caedem primo tumultuatum in Leontinis apud milites fuerat, vociferatumque ferociter, parentandum regi sanguine coniuratorum esse. Deinde libertatis restitutae dulce auditu nomen crebro usurpatum, spes facta ex pecunia regia largitionis militiaeque fungendae potioribus ducibus, et relata tyranni foeda scelera foedioresque libidines adeo mutavere animos, ut insepultum iacere corpus paulo ante deside-

rati regis paterentur. Quum ceteri ex coniuratis ad exercitum obtinendum remansissent, Theodotus ex Sosis regiis equis, quanto maximo cursu poterant, ut ignaros omnium regios opprimerent, Syracusas contendunt. Ceterum praevenerat non fama solum (qua nihil in talibus rebus est celerius), sed nuntius etiam ex regiis servis. Itaque Andranodorus et Insulam et arcem et alia, quae poterat, quaeque opportuna erant, praesidiis firmarat. Hexapylo Theodotus ac Sosis post solis occasum iam obscura luce invecti, quum cruentam regiam vestem atque insigne capitis ostentarent, travecti per Tycham, simul ad libertatem, simul ad arma vocantes, in Achradinam convenire iubent. Multitudo pars procurrit in vias, pars in vestibulis stat; pars ex tectis fenestrisque prospectant, et, quid rei sit, rogitant. Omnia luminibus collucent, strepituque vario complentur. Armati locis patentibus congregantur. Inermes ex Olympii Iovis templo spolia Gallorum Illyriorumque, dono data Hieroni a populo romano fixaque ab eo, detrahunt, precantes Iovem, ut volens propitius praebeat sacra arma, pro patria, pro deum delubris, pro libertate sese armantibus. Haec quoque multitudo, stationibus per principes regionum urbis dispositis, adiungitur. In Insula inter cetera Andranodorus praesidiis firmat horrea publica. Locus, saxo quadrato septus atque arcis in modum emunitus, capitur ab iuventute, quae praesidio eius loci attributa erat mittuntque nuntios in Achradinam, horrea frumentumque in senatus potestate esse.

XXII. Luce prima populus omnis armatus inermisque in Achradinam ad curiam convenit. Ibi pro Concordiae ara, quae in eo sita loco erat, ex principibus unus nomine Polyaenus concionem et liberam et moderatam habuit: *Servitudinis indignitatisque homines expertos adversus notum malum irritatos esse. Discordia civilis quas importet clades, audisse magis a patribus Syracusanos, quam ipsos vidisse. Arma quod impigre ceperint, laudare: magis laudaturum, si non utantur, nisi ultima necessitate coacti. In praesentia legatos ad Andranodorum mitti placere, qui denuntient, ut in potestate senatus ac populi sit, portas Insulae patefaciat, reddat praesidium. Si tutelam alieni regni suum regnum velit facere, eundem se censere, multo acrius ab Andranodoro, quam ab Hieronymo, repeti libertatem.* Ab

hac concione legati missi sunt. Senatus inde haberi coeptus est: quod sicut, regnante Hierone, manserat publicum consilium, ita post mortem eius, ante eam diem, nulla de re neque convocati, neque consulti fueraut. Vt ventum ad Andranodorum est, ipsum quidem movebat et civium consensus, et quum aliae occupatae urbis partes, tum pars Insulae, velut munitissima, prodita, atque alienata. Sed evocatum eum ab legatis Damarata uxor, filia Hieronis, inflata adhuc regiis animis ac muliebri spiritu, admonet saepe usurpatae Dionysii tyranni vocis, qua, *pedibus tractum, non insidentem equo, relinquere tyrannidem*, dixerit, *debere. Facile esse momento, quo quis velit, cedere possessione magnae fortunae: facere et parare eam, difficile atque arduum esse. Paulum sumeret spatii ad consultandum ab legatis. Eo uteretur ad arcessendos ex Leontinis milites: quibus si pecuniam regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura.* Haec muliebria consilia Andranodorus neque tota aspernatus est, neque extemplo accepit: tutiorem ad opes affectandas ratus esse viam, si in praesentia tempori cessisset. Itaque legatos renuntiare iussit, futurum se in senatus ac populi potestate. Postero die luce prima, patefactis Insulae portis, in forum Achradinae venit. Ibi in aram Concordiae, ex qua pridie Polyaenus concionatus erat, escendit, orationemque eam orsus est, qua primum cunctationis suae veniam petivit. *Se enim clausas habuisse portas, non separantem suas res a publicis, sed strictis semel gladiis timentem, qui finis caedibus esset futurus: utrum, quod satis libertati foret, contenti nece tyranni essent, an, quicumque aut propinquitate, aut affinitate, aut aliquibus ministeriis regiam contigissent, alienae culpae rei trucidarentur. Postquam animadverterit, eos, qui liberassent patriam, servare etiam liberatam velle, atque undique consuli in medium, non dubitasse, quin et corpus suum, et cetera omnia, quae suae fidei tutelaeque essent, quoniam eum, qui mandasset, suus furor absumpsisset, patriae restitueret.* Conversus deinde ad interfectores tyranni, ac nomine appellans Theodotum ac Sosim: *Facinus*, inquit, *memorabile fecistis. Sed, mihi credite, inchoata vestra gloria, nondum perfecta est; periculumque ingens manet, nisi paci et concordiae consulitis, ne libera efferatur res publica.*

XXIII. Post hanc orationem claves portarum pecuniaeque regiae ante pedes eorum posuit: atque illo quidem die dimissi ex concione laeti, circa omnia fana deum supplicaverunt cum coniugibus ac liberis: postero die comitia praetoribus creandis habita. Creatus in primis Andranodorus; ceteri magna ex parte interfectores tyranni. Duos etiam absentes, Sopatrum ac Dinomenem, fecerunt. Qui, auditis, quae Syracusis acta erant, pecuniam regiam, quae in Leontinis erat, Syracusas devectam, quaestoribus ad id ipsum creatis tradiderunt; et ea, quae in Insula erat et Achradina, tradita est: murique ea pars, quae ab cetera urbe nimis firmo munimento intersepiebat Insulam, consensu omnium deiecta est. Sequutae et ceterae res hanc inclinationem animorum ad libertatem. Hippocrates atque Epicydes, audita morte tyranni, quam Hippocrates, etiam nuntio interfecto, celare voluerat, deserti a militibus, quia id tutissimum ex praesentibus videbatur, Syracusas rediere. Vbi ne suspecti obversarentur, tanquam novandi res aliquam occasionem quaerentes; praetores primum, dein per eos senatum adeunt. *Ab Hannibale se missos* praedicant *ad Hieronymum, tanquam amicum ac socium: paruisse imperio eius, cuius imperator suus voluerit: velle ad Hannibalem redire. Ceterum, quum iter tutum non sit, vagantibus passim per totam Siciliam romanis armis, petere, ut praesidii dent aliquid, quo Locros in Italiam perducantur. Gratiam magnam eos parva opera apud Hannibalem inituros.* Facile res impetrata: abire enim duces regios, quum peritos militiae, tum egentes eosdem atque audaces, cupiebant: sed, quod volebant, non, quam maturato opus erat, naviter expediebant. Interim iuvenes militares et assueti militibus, nunc apud eos ipsos, nunc apud transfugas, quorum maxima pars ex navalibus sociis Romanorum erat, nunc etiam apud infimae plebis homines, crimina serebant in senatum optimatesque: *id moliri clam eos atque struere, ut Syracusae per speciem reconciliatae societatis in ditione Romanorum sint; dein factio et pauci auctores foederis renovati dominentur.*

XXIV. His audiendis credendisque opportuna multitudo, maior in dies, Syracusas confluebat: nec Epicydi solum spem novandarum rerum, sed Andranodoro etiam, praebebat. Qui, fessus tandem uxoris vocibus, monentis, *nunc illud esse tempus occupandi*

res, dum turbata omnia nova atque incondita libertate essent, dum regiis stipendiis pastus obversaretur miles, dum ab Hannibale missi duces, assueti militibus, iuvare possent incepta, cum Themisto, cui Gelonis filia nupta, rem consociatam paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui et alia arcana committere assuerat, incaute aperit. Huic et genus et fortuna honesta erant; nec ars, quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea deformabat. Itaque, fidem potiorem ratus, quam patriae debebat, iudicium ad praetores defert. Qui ubi rem haud vanam esse certis indiciis compererunt, consultis senioribus, et auctoritate eorum praesidio ad fores posito, ingressos curiam Themistum atque Andranodorum interfecerunt; et quum tumultus ab re in speciem atrociore, causam aliis ignorantibus, ortus esset, silentio tandem facto, indicem in curiam introduxerunt. Qui quum ordine omnia edocuisset, et principium coniurationis factum ab Harmeniae, Gelonis filiae, nuptiis, quibus Themisto iuncta esset; Afrorum Hispanorumque auxiliares instructos ad caedem praetorum principumque aliorum; bonaque eorum praedae futura interfectoribus pronuntiatum, iam mercenariorum manum assuetam imperiis Andranodori paratam fuisse ad Insulam rursus occupandam; singula deinde, quae per quosque agerentur, totamque viris armisque instructam coniurationem ante oculos posuisset; senatui quidem tam iure caesi, quam Hieronymus, videbantur. Ante curiam variae atque incertae rerum multitudinis clamor erat. Quam, ferociter minitantem in vestibulo curiae, corpora coniuratorum eo metu compresserunt, ut silentes integram plebem in concionem sequerentur. Sopatro mandatum ab senatu et ab collegis, ut verba faceret.

XXV. Is, tanquam reos ageret, ab anteacta vita orsus, quaecumque post Hieronis mortem sceleste atque impie facta essent, Andranodorum ac Themistum arguit fecesse. *Quid enim sua sponte fecisse Hieronymum puerum, ac vixdum pubescentem facere potuisse? Tutores ac magistros eius sub aliena invidia regnasse. Itaque aut ante Hieronymum, aut certe cum Hieronymo perire eos debuisse. At illos, debitos iam morti destinatosque, alia nova scelera post mortem tyranni molitos: palam primo, quum clausis Andranodorus Insulae portis hereditatem regni creverit, quaeque procurator tenuerat, pro domino possederit; proditus*

deinde ab eis, qui in Insula erant, circumsessus ab universa civitate, quae Achradinam tenuerit, nequidquam palam atque aperte petitum regnum clam et dolo affectare conatus sit, et ne beneficio quidem atque honore potuerit vinci, quum inter liberatores patriae insidiator ipse libertatis creatus esset praetor. Sed animos eis regios coniuges regias fecisse, alteri Hieronis, alteri Gelonis, filias nuptas. Sub hanc vocem ex omnibus partibus concionis clamor oritur, nullam earum vivere debere, nec quemquam superesse tyrannorum stirpis. Haec natura multitudinis est; aut servit humiliter, aut superbe dominatur: libertatem, quae media est, nec spernere modice, nec habere sciunt: et non ferme desunt irarum indulgentes ministri, qui avidos atque intemperantes plebeiorum animos ad sanguinem et caedes irritent, sicut tum extemplo praetores rogationem promulgarunt: acceptaque paene prius, quam promulgata, est, ut omnis regia stirps interficeretur; missique a praetoribus Damaratam Hieronis, et Harmoniam Gelonis filias, coniuges Andranodori et Themisti, interfecerunt.

XXVI. Heraclea erat filia Hieronis, uxor Zoippi; qui legatus ab Hieronymo ad regem Ptolemaeum missus, voluntarium consciverat exilium. Ea quum ad se quoque venire praescisset, in sacrarium ad Penates confugit cum duabus filiabus virginibus, resolutis crinibus, miserabilique alio habitu: et ad ea addidit preces, nunc *per memoriam Hieronis patris Gelonisque fratris, ne se innoxiam invidia Hieronymi conflagrare sinerent. Nihil se ex regno illius, praeter exilium viri, habere: neque fortunam suam eandem vivo Hieronymo fuisse, quam sororis: neque interfecto eo causam eandem esse. Quid? quod, si Andranodoro consilia processissent, illa cum viro fuerit regnatura; sibi cum ceteris serviendum. Si quis Zoippo nuntiet, interfectum Hieronymum, ac liberatas Syracusas, cui dubium esse, quin extemplo conscensurus sit navim, atque in patriam rediturus? Quantum spes hominum falli! In liberata patria coniugem eius ac liberos de vita dimicare; quid obstantes libertati, aut legibus? Quod ab se cuiquam periculum, a sola ac prope vidua, et puellis in orbitate degentibus, esse? At enim periculi quidem nihil ab se timeri: invisam tamen regiam stirpem esse. Ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque, et asportari Alexandriam iube-*

rent, ad virum uxorem, ad patrem filias. Aversis auribus animisque, casse ne tempus tereretur, ferrum quosdam expedientes cernebat. Tum, omissis pro se precibus, *puellis ut saltem parcerent,* orare instituit: *a qua aetate etiam hostes iratos abstinere, ne, tyrannos ulciscendo, quae odissent, scelera imitarentur.* Inter haec abstractam a penetralibus iugulant: in virgines deinde, respersas matris crnore, impetum faciunt. Quae, alienata mente simul luctu metuqne, velnt captae furore, eo cursu se ex sacrario proripernnt, ut, si effugium patuisset in publicum, impleturae urbem tumultu fuerint. Tum quoque hand magno aedium spatio, inter medios tot armatos, aliquoties integro corpore evaserunt, tenentibusque, quum tot ac tam validae elnctandae manus essent, sese eripuernnt: tandem, vulneribus confectae, qnum omnia replessent sanguine, exanimes corruerunt; caedemque per se miserabilem miserabiliorem casus fecit, qnod paulo post nuntins venit, mutatis repente ad misericordiam animis, ne interficerentur. Ira deinde ex misericordia orta, quod adeo festinatum ad supplicium, neque locus poenitendi, aut regressus ab ira relictus esset. Itaque fremere multitudo, et in locum Andranodori ac Themisti (nam ambo praetores fuerant) comitia poscere: quae nequaquam ex sententia praetorum futnra essent.

XXVII. Statutus est comitiis dies: quo, nec opinantibus omnibns, unus ex ultima turba Epicydem nominavit, tum inde alins Hippocratem. Crebriores deinde eae voces, et cum haud dubio assensu mnltitudinis esse: et erat confusa concio, non populari modo, sed militari quoque turba, magna ex parte etiam perfugis, qni omnia novare cupiebant, permixtis. Praetores dissimnlare primo, et trahenda re esse: postremo vieti consensu, et seditionem metuentes, pronuntiant eos praetores. Nec illi primo statim creati nudare, quid vellent; qnamquam aegre ferebant, et de induciis dierum decem legatos isse ad Appium Cladium, et, impetratis eis, alios, qui de foedere antiquo renovando agerent, missos. Ad Murgantiam tum classem navium centum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex caedibus tyrannorum orti Syracusis, quove eos ageret nova atque insolita libertas, opperiens. Per eosdem dies quum ad Marcellum, venientem in Siciliam, legati Syracnsani missi ab Appio essent, auditis conditionibus pacis, Marcellus,

posse rem convenire ratus, et ipse legatos Syracusas qui coram cum praetoribus de renovando foedere agerent, misit. Et iam ibi nequaquam eadem quies et tranquillitas erat. Postquam punicam classem accessisse Pachynum adlatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes, nunc apud mercenarios milites, nunc apud transfugas, prodi Romano Syracusas, criminabantur. Vt vero Appius naves ad hostium portus, quo aliae partis hominibus animus accederet, in statione habere coepit, ingens in speciem criminibus vanis accesserat fides: ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo ad prohibendos, si in terram egrederentur.

XXVIII. In hac turbatione rerum in concionem vocari placuit. Vbi quum alii alio tenderent, nec procul seditione res esset, Apollonides, principum unus, orationem salutarem, ut in tali tempore, habuit, *nec spem salutis, nec perniciem propiorem unquam civitati ulli fuisse. Si enim uno animo omnes vel Romanos vel ad Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum fortunatiorem beatioremve fore. Si alii alio trahant res, non inter Poenos Romanosque bellum atrocius fore, quam inter ipsos Syracusanos; quum intra eosdem muros pars utraque suos exercitus, sua arma, suos habitura sit duces. Itaque, ut omnes idem sentiant, summa vi agendum esse: utra societas sit utilior, eam longe minorem ac levioris momenti consultationem esse. Sed tamen Hieronis potius, quam Hieronymi, auctoritatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta annis feliciter expertam amicitiam nunc incognitae, quondam infideli, praeferendam. Esse etiam momenti aliquid ad consilium, quod Carthaginiensibus ita pax negari possit, ut non utique in praesentia bellum cum eis geratur: cum Romanis extemplo aut pacem, aut bellum habendum.* Quo minus cupiditatis ac studii visa est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit. Adiectum est praetoribus ac delectis senatorum militare etiam consilium: iussi et duces ordinum praefectique auxiliorum simul consulere. Quum saepe acta res esset magnis certaminibus, postremo, quia belli cum Romanis gerendi ratio nulla apparebat, pacem fieri placuit, mittique cum eis legatos ad rem confirmandam.

XXIX. Dies haud ita multi intercesserunt, quum ex Leontinis legati, praesidium finibus suis orantes, venerunt: quae legatio

peropportuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam exonerandam, ducesque eius ablegandos. Hippocrates praetor ducere eo transfugas iussus: sequuti multi ex mercenariis auxiliis, quatuor millia armatorum effecerunt. Et mittentibus et missis ea laeta expeditio fuit: nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res occasio data est; et hi, sentinam quandam urbis rati exhaustam, laetabantur. Ceterum levaverunt modo in praesentia velut corpus aegrum, quo mox in graviorem morbum recideret. Hippocrates enim finitima provinciae romanae primo furtivis excursionibus vastare coepit: deinde, quum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio praesidium esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem cum caede multorum fecit. Quae quum essent nuntiata Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem ruptam esse dicerent: nec belli defuturam unquam causam, nisi Hippocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo, sed tota procul Sicilia, ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis absentis fratris praesens esset, aut deesset pro parte sua concitando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos adversus populum romanum convitatos cernebat, avertere ab Syracusis coepit. *Nam ita eos pacem pepigisse cum Romanis, ut quicumque populi sub regibus fuissent, et suae ditionis essent; nec iam libertate contentos esse, nisi etiam regnent ac dominentur. Renuntiandum igitur eis esse, Leontinos quoque aequum censere liberos esse, vel quod in solo urbis suae tyrannus ceciderit, vel quod ibi primum conclamatum ad libertatem, relictisque regiis ducibus Syracusas sit concursum. Itaque aut eximendum id de foedere esse, aut legem eam foederis non accipiendam.* Facili multitudini persuasum; legatisque Syracusanorum, et de caede stationis romanae querentibus, et Hippocratem atque Epicydem abire seu Locros, seu quo alio mallent, dummodo Sicilia cederent, iubentibus ferociter responsum est, *Neque mandasse sese Syracusanis, ut pacem pro se cum Romanis facerent: neque teneri alienis foederibus.* Haec ad Romanos Syracusani detulerunt, abnuentes, *Leontinos in sua potestate esse: itaque integro secum foedere bellum Romanos cum iis gesturos; neque sese defuturos ei bello; ita ut in potestatem redacti suae rursus ditionis essent, sicut pax convenisset.*

XXX. Marcellus cum omni exercitu profectus in Leontinos, Appio quoque accito, ut altera parte aggrederetur, tanto ardore militum est usus ab ira inter conditiones pacis interfectae stationis, ut primo impetu urbem expugnarent. Hippocrates atque Epicydes, postquam capi muros refringique portas videre, in arcem sese cum paucis recepere: inde clam nocte Herbessum perfugiunt. Syracusanis, octo millium armatorum agmine profectis domo, ad Mylam flumen nuntius occurrit, *captam urbem esse;* cetera falsa mixta veris ferens, *caedem promiscuam militum atque oppidanorum factam, nec quemquam puberem arbitrari superesse: direptam urbem: bona locupletium donata.* Ad nuntium tam atrocem constitit agmen; concitatisque omnibus, duces (erant autem Sosis ac Dinomenes), quid agerent, consultabant. Terroris speciem haud vanam mendacio praebuerant verberati ac securi percussi transfugae ad duo millia hominum. Ceterum Leontinorum militumque aliorum nemo, post captam urbem, violatus fuerat; suaque omnia eis, nisi quae primus tumultus captae urbis absumpserat, restituebantur. Nec ut Leontinos irent, proditos ad caedem commilitones querentes, perpelli potuere, nec ut eodem loco certiorem nuntium expectarent. Quum ad defectionem inclinatos animos cernerent praetores, sed eum motum haud diuturnum fore, si duces amentiae sublati essent, exercitum ducunt Megaram. Ipsi cum paucis equitibus Herbessum proficiscuntur, spe, territis omnibus, per proditionem urbis potiundae: quod ubi frustra eis fuit inceptum, vi agendum rati, postero die Megaris castra movent, ut Herbessum omnibus copiis oppugnarent. Hippocrates et Epicydes, non tam tutum prima specie, quam unum, spe undique abscissa, consilium esse rati, ut se militibus permitterent, et assuetis magna ex parte sibi, et tum fama caedis commilitonum accensis, obviam agmini procedunt. Prima forte signa sexcentorum Cretensium erant, qui apud Hieronymum meruerant sub eis, et Hannibalis beneficium habebant, capti ad Trasymenum inter Romanorum auxilia dimissique. Quos ubi ex signis armorumque habitu cognovere Hippocrates atque Epicydes, ramos oleae ac velamenta alia supplicium porrigentes, orare, *ut reciperent sese receptosque tutarentur, neu proderent Syracusanis, a quibus mox ipsi trucidandi populo romano dederentur.*

XXXI. *Enimvero*, conclamant, *Bonum ut animum haberent; omnem se cum illis fortunam subituros.* Inter hoc colloquium signa constiterant, tenebaturque agmen; necdum, quae morae causa foret, 'pervenerat ad duces. Postquam Hippocraten atque Epicyden adesse pervasit rumor, fremitusque toto agmine erat haud dubie approbantium adventum eorum; extemplo praetores citatis equis ad prima signa perrexerunt, *Qui mos ille, quae licentia Cretensium esset*, rogitantes *colloquia serendi cum hoste, iniussuque praetorum miscendi eos agmini suo?* Comprehendi iniicique catenas insserunt Hippocrati. Ad quam vocem tantus extemplo primum a Cretensibus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile, si ultra tenderent, appareret eis timendum esse. Solliciti incertique rerum suarum Megaram, unde profecti erant, referri signa iubent, nuntiosque de statu praesenti Syracusas mittunt. Fraudem quoque Hippocrates addit, inclinatis ad omnem suspicionem animis; et, Cretensium quibusdam ad itinera insidenda missis, velut interceptas literas, quas ipse composuerat, recitat: PRAETORES SYRACVSANI CONSVLI MARCELLO. Secundum salutem, ut adsolet, scriptum erat: *Recte eum atque ordine fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset. Sed omnium mercenariorum militum eandem esse causam, nec unquam Syracusas quieturas, donec quidquam externorum auxiliorum, aut in urbe, aut in exercitu suo esset. Itaque daret operam, ut eos, qui cum suis praetoribus castra ad Megaram haberent, in suam potestatem redigeret, ac supplicio eorum liberaret tandem Syracusas.* Haec quum recitata essent, cum tanto clamore ad arma discursum est, ut praetores inter tumultum pavidi adequitaverint Syracusas. Et ne fuga quidem eorum seditio compressa est, impetusque in syracusanos milites fiebant: nec ab ullo temperatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates irae multidudinis obviam issent; non a misericordia aut humano consilio, sed ne spem reditus praeciderent sibi, et quum ipsos simul milites fidos haberent, simul obsides, tum cognatos quoque eorum atque amicos tanto merito primum, dein pignore sibi conciliarent: expertique, quam vana aut levi aura mobile vulgus esset, militem nancti ex eo numero, qui in Leontinis circumsessis erant, subornant, ut Syracusas perferret nuntium convenientem eis, quae ad Mylam falso nuntiata

erant; auctoremque se exhibendo, ac velut visa, quae dubia erant, narrando, concitaret iras hominum.

XXXII. Huic non apud vulgum modo fides fuit, sed senatum quoque in curia introductus movit. Haud vani quidam homines palam ferre, *perbene detectam in Leontinis esse avaritiam et crudelitatem Romanorum. Eadem, si intrassent Syracusas, aut foediora etiam, quo maius ibi avaritiae proemium esset, facturos fuisse.* Itaque claudendas cuncti portas et custodiendam urbem censere: sed non ab eisdem omnes timere, nec eosdem odisse: ad militare genus omne partemque magnam plebis invisum esse nomen romanum. Praetores optimatiumque pauci, quamquam inflati vano nuntio erant, tamen ad propius praesentiusque malum cautiores esse. Et iam ad Hexapylum erant Hippocrates atque Epicydes; serebanturque colloquia per propinquos popularium, qui in exercitu erant, ut portas aperirent, sinerentque communem patriam defendi ab impetu Romanorum. Iam, unis foribus Hexapyli apertis, coepti erant recipi, quum praetores intervenerunt. Et primo imperio minisque, deinde auctoritate, deterrendo postremo, ut omnia vana erant, obliti maiestatis, precibus agebant, ne proderent patriam tyranni ante satellitibus, et tum corruptoribus exercitus. Sed surdae ad haec omnia aures concitatae multitudinis erant, nec minore intus vi, quam fortis portae effringebantur; effractisque omnibus, totum Hexapylo agmen receptum est. Praetores in Achradinam cum iuventute popularium confugiunt: mercenarii milites perfugaeque, et quidquid regiorum militum Syracusis erat, agmen hostium augent. Ita Achradina quoque primo impetu capitur, praetoresque (nisi qui inter tumultum effugerunt), omnes interficiuntur. Nox caedibus finem fecit. Postero die servi ad pileum vocati, et carcere vincti emissi confusaque haec omnis multitudo Hippocraten atque Epicyden creant praetores: Syracusaeque, quum breve tempus libertas affulsisset, in antiquam servitutem reciderunt.

XXXIII. Haec nuntiata quum essent Romanis, ex Leontinis mota sunt extemplo castra ad Syracusas: et ab Appio legati per portum missi forte in quinqueremi erant. Praemissa quadriremis, quum intrasset fauces portus, capitur; legati aegre effugerunt. Et iam non modo pacis, sed ne belli quidem iura relicta erant:

quum romanus exercitus ad Olympium (Iovis id templum est) mille et quingentis passibus ab urbe castra posuit. Inde quoque legatos praemitti placuit: quibus, ne intrarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epicydes obviam cum suis processerunt. Romanus orator *non bellum se Syracusanis, sed opem auxiliumque afferre,* ait, *et eis, qui, ex media caede elapsi, perfugerint ad se, et eis, qui, metu oppressi, foediorem, non exilio solum, sed etiam morte, servitutem patiantur: nec caedem nefandam sociorum inultam Romanos passuros. Itaque si eis, qui ad se perfugerint, tutus in patriam reditus pateat, caedis auctores dedantur, et libertas legesque Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse. Si ea non fiant, quicumque in mora sit, bello persequuturos.* Ad ea Epicydes, *Si qua ad se mandata haberent, responsum eis,* ait, *se daturos fuisse, quum in eorum, ad quos venerint, manu res syracusana esset, tum reverterentur. Si bello lacessant, ipsa re intellecturos, nequaquam idem esse Syracusas ac Leontinos oppugnare.* Ita legatis relictis portas clausit. Inde terra marique simul coeptae oppugnari Syracusae: terra ab Hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu alluitur. Et quia, sicut Leontinos terrore ac primo impetu ceperant, non diffidebant, vastam disiectamque spatio urbem parte aliqua ne invasuros, omnem apparatum oppugnandarum urbium muris admoverunt.

XXXIV. Et habuisset tanto impetu coepta res fortunam, nisi unus homo Syracusis ea tempestate fuisset. Archimedes is erat, unicus spectator caeli siderumque mirabilior tamen inventor ac machinator bellicorum tormentorum operumque, quibus ea, quae hostes ingenti mole agerent, ipse perlevi momento ludificaretur. Murum per inaequales ductum colles (pleraque alta et difficilia aditu, submissa quaedam et quae planis vallibus adiri possent), ut cuique aptum visum est loco, ita omni genere tormentorum, instruxit. Achradinae murum, qui, ut ante dictum est, mari alluitur, ex quinqueremibus Marcellus oppugnabat. Ex ceteris navibus sagittarii funditoresque et velites etiam, quorum telum inhabile ad remittendum imperitis est, vix quemquam sine vulnere consistere in muro patiebantur. Hi, quia spatio missilibus opus est, procul muro tenebant naves. Iunctae aliae binae ad quinqueremes,

demptis interioribus remis, ut latus lateri applicaretur, quum exteriore ordine remorum velut naves agerentur, turres contabulatas machinamentaque alia quatiendis muris portabant. Adversus hunc navalem apparatum Archimedes variae magnitudinis tormenta in muris disposuit. In eas, quae procul erant, naves saxa ingenti pondere emittebat; propiores levioribus, eoque magis crebris, petebat telis: prostremo, ut sui vulnera intacti tela in hostem ingererent, murum ab imo ad summum crebris, cubitalibus fere, cavis aperuit; per quae cava pars sagittis, pars scorpionibus modicis ex occulto petebant hostem. Quae propius quaedam subibant naves, quo interiores ictibus tormentorum essent, in eas tollenone super murum eminente ferrea manus, firmae catenae illigata, quum iniecta prorae esset, gravi libramento plumbi recellente ad solum, suspensa prora, navim in puppim statuebat: dein, remissa subito velut ex muro cadentem navim cum ingenti trepidatione nautarum ita undae affligebat, ut, etiamsi recta reciderat, aliquantum aquae acciperet. Ita maritima oppugnatio est elusa, omnisque vis est eo versa, ut totis viribus terra aggrederentur. Sed ea quoque pars eodem omni apparatu tormentorum instructa erat, Hieronis impensis curaque per multos annos, Archimedis unica arte. Natura etiam iuvabat loci, quod saxum, cui imposita muri fundamenta sunt, magna ex parte ita proclive est, ut non solum missa tormento, sed etiam quae pondere suo provoluta essent, graviter in hostem inciderent. Eadem causa ad subeundum arduum aditum instabilemque ingressum praebebat. Ita, consilio habito, quum omnis conatus ludibrio esset, absistere oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique commeatibus hostem placuit.

XXXV. Interim Marcellus, cum tertia fere parte exercitus ad recipiendas urbes profectus, quae in motu rerum ad Carthaginienses defecerant, Helorum atque Herbessum, dedentibus ipsis, recipit. Megara vi capta diruit ac diripuit ad reliquorum, ac maxime Syracusanorum, terrorem. Per idem fere tempus et Himilco, qui ad Pachyni promontorium classem diu tenuerat, ad Heracleam, quam vocant Minoam, quinque et viginti millia peditum, tria equitum, duodecim elephantos exposuit; nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat ad Pachynum classem. Sed postquam ab Hippocrate occupatae Syracusae erant, profectus Carthaginem adiu-

tusque ibi et ab legatis Hippocratis literisque Hannibalis, qui venisse tempus aiebat Siciliae per summum decus repetendae, et ipse haud vanus praesens monitor facile perpulerat, ut quantae maximae possent, peditum equitumque copiae in Siciliam traiicerentur. Adveniens Heracleam, inter paucos dies inde Agrigentum recipit: aliarumque civitatum, quae partis Carthaginiensium erant, adeo accensae sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos, ut postremo etiam, qui obsidebantur Syracusis, animos sustulerint, et parte copiarum satis defendi urbem posse rati, ita inter se munera belli partiti sint, ut Epicydes praeesset custodiae urbis, Hippocrates, Himilconi coniunctus, bellum adversus consulem romanum gereret. Cum decem millibus peditum, quingentis equitibus nocte per intermissa custodiis loca profectus, castra circa Acrillas urbem ponebat. Munientibus supervenit Marcellus, ab Agrigento iam occupato, quum frustra eo praevenire hostem festinans tetendisset, rediens; nihil minus ratus, quam illo tempore ac loco syracusanum sibi exercitum obviam fore; sed tamen metu Himilconis Poenorumque (ut quibus nequaquam eis copiis quas habebat, par esset) quam poterat maxime intentus atque agmine ad omnes casus composito ibat.

XXXVI. Forte ea cura, quae erat adversus Poenos praeparata, adversus Siculos usui fuit. Castris ponendis in compositos ac dispersos nanctus eos et plerosque inermes, quod peditum fuit, circumvenit: eques, levi certamine inito, cum Hippocrate Acras perfugit. Ea pugna deficientes ab Romanis quum prohibuisset Siculos, Marcellus Syracusas rediit: et post paucos dies Himilco, adiuncto Hippocrate, ad flumen Anapum, octo ferme inde millia, castra posuit. Sub idem fere tempus et naves longae quinque et quinquaginta Carthaginiensium cum Bomilcare, classis praefecto, in magnum portum Syracusas ex alto decurrere; et romana item classis, triginta quinqueremes, legionem primam Panormi exposuere; versumque ab Italia bellum (adeo uterque populus in Siciliam intentus) fuisse videri poterat. Legionem romanam, quae exposita Panormi erat, venientem Syracusas praedae haud dubie sibi futuram Himilco ratus, via decipitur. Mediterraneo namque Poenus itinere duxit; legio maritimis locis classe prosequente, ad Ap. Claudium, Pachynum cum parte copiarum obviam progressum, pervenit. Nec diutius Poeni ad Syracusas morati sunt: et Bomilcar simul pa-

rum fidens navibus suis, duplici facile numero classem habentibus Romanis, simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam aggravari sociorum, velis in altum datis, in Africam transmisit. Et Himilco, sequutus nequidquam Marcellum Syracusas, si qua, priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi esset, postquam ea nulla contigerat, tutumque ad Syracusas et munimento et viribus hostem cernebat, ne frustra adsidendo spectandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde movit; ut, quocumque vocasset defectionis ab Romanis spes, admoveret exercitum, ac praesens suas res foventibus adderet animos. Murgantiam primum, prodito ab ipsis praesidio romano, recepit; ubi frumenti magna vis commeatusque omnis generis convecti erant Romanis.

XXXVII. Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatum animi: praesidiaque romana aut pellebantur arcibus, aut prodita per fraudem opprimebantur. Henna, excelso loco ac praerupto undique sita, quum loco inexpugnabilis erat, tum praesidium in arce validum praefectumque praesidii haud sane opportunum insidiantibus habebat. L. Pinarius erat vir acer, et qui plus in eo, ne posset decipi, quam in fide Siculorum, reponeret. Et tum intenderant eum ad cavendi omnia curam tot auditae proditiones defectionesque urbium, et clades praesidiorum. Itaque nocte dieque iuxta parata instructaque omnia custodiis ac vigiliis erant: nec ab armis aut loco suo miles abscedebat. Quod ubi Hennensium principes, iam pacti cum Himilcone de proditione praesidii, animadverterunt, nulli occasioni fraudis Romanum patere, palam rentur agendum. *Vrbem arcemque suae potestatis*, aiunt, *debere esse*, *si liberi in societatem*, *non servi in custodiam*, *traditi essent Romanis*. *Itaque claves portarum reddi sibi* aequum censent. *Bonis sociis fidem suam maximum vinculum esse*: *et ita sibi populum romanum senatumque gratias habiturum*, *si volentes ac non coacti mansissent in amicitia*. Ad ea Romanus, *Se in praesidio impositum esse*, dicere, *ab imperatore suo*; *clavesque portarum et custodiam arcis ab eo accepisse*; *quae nec suo nec Hennensium arbitrio haberet*, *sed eius*, *qui commisisset*. *Praesidio decedere apud Romanos capital esse*; *et nece liberorum etiam suorum eam legem parentes sanxisse*. *Consulem Marcellum haud pro-*

cul esse: ad eam mitterent legatos, cuius iuris atque arbitrii esset. Se vero negare illi missuros; testarique, si verbis nihil agerent, vindictam aliquam libertatis suae quaesituros. Tum Pinarius: *At illi, si ad consulem gravarentur mittere, sibi saltem darent populi concilium: ut sciretur, utrum ea paucorum denuntiata, an universae civitatis essent.* Consensu in posterum diem concio edicitur.

XXXVIII. Postquam ab eo colloquio in arcem sese recepit, convocatis militibus, « Credo ego vos audisse, milites, inquit, quemadmodum praesidia romana ab Siculis circumventa et oppressa sint per hos dies. Eam vos fraudem, deum primo benignitate, dein vestra ipsi virtute, dies noctesque perstando ad pervigilando in armis, vitastis. Vtinam reliquum tempus nec patiendo infanda, nec faciendo, traduci possit! Haec occulta in fraude cautio est, qua usi adhuc sumus: cui quoniam parum succedit, aperte ac propalam claves portarum reposcunt; quas simul tradiderimus, Carthaginiensium extemplo Henna erit, foediusque hic trucidabimur, quam Murgantiae praesidium interfectum est. Noctem unam aegre ad consultandum sumpsi, qua vos certiores periculi instantis facerem. Orta luce concionem habituri sunt ad criminandum me concitandumque in vos populum. Itaque crastino die aut vestro, aut Henneusium sanguine Henna inundabitur. Nec praeoccupati spem ullam, nec occupantes periculi quidquam habebitis: qui prior strinxerit ferrum, eius victoria erit. Intenti ergo omnes armatique signum expectabitis. Ego in concione ero; et tempus, quoad omnia instructa sint, loquendo altercandoque traham. Quum toga signum dedero, tum mihi undique clamore sublato turbam invadite, ac sternite omnia ferro; et cavete, quisquam supersit, a quibus aut vis, aut fraus timeri possit. Vos, Ceres mater ac Proserpina, precor, ceteri superi infernique dii, qui hanc urbem, hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita nobis volentes propitii adsitis si vitandae, non ferendae fraudis causa hoc consilii capimus. Pluribus vos, milites, hortarer, si cum armatis dimicatio futura esset: inermes, incautos ad satietatem trucidabitis. Et consulis castra in propinquo sunt, ne quid ab Himilcone et Carthaginiensibus timeri possit. »

XXXIX. Ab hac adhortatione dimissi corpora curant. Postero die alii aliis locis, ad obsidenda itinera claudendosque oppositi exitus, pars maxima super theatrum circaque, assueti et ante spectaculis concionum, consistunt. Productus ad populum a magistratibus praefectus romanus, quum consulis ea de re ius ac potestatem esse, non suam, et pleraque eadem, quae pridie, dixisset; primo sensim ac plures reddere claves, dein iam una voce id omnes iuberent, cunctantique ac differenti ferociter minitarentur, nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi; tum praefectus toga signum, ut convenerat, dedit; militesque intenti dudum ac parati, alii superne in aversam concionem clamore sublato decurrunt, alii ad exitus theatri conferti obsistunt. Caeduntur Hennenses cavea inclusi, coacervanturque, non caede solum, sed etiam fuga; quum alii super aliorum capita ruerent, atque integri sauciis, vivi mortuis incidentes, cumularentur. Inde passim discurritur, et urbis captae modo fugaque et caedes omnia tenet: nihilo remissiore militum ira, quod turbam inermem caedebant, quam si periculum par et ardor certaminis eos irritaret. Ita Henna aut malo, aut necessario facinore retenta. Marcellus nec factum improbavit, et praedam Hennensium militibus concessit, ratus, timore deterritos temperaturos proditionibus praesidiorum Siculos. Atque ea clades, ut urbis in media Sicilia sitae, claraeque vel ob insignem munimento naturali locum, vel ob sacrata omnia vestigiis raptae quondam Proserpinae, prope uno die omnem Siciliam pervasit. Et quia caede infanda rebantur, non hominum tantum, sed etiam deorum sedem violatam esse, tum vero, qui etiam ante dubii fuerant, defecere ad Poenos. Hippocrates inde Murgantiam, Himilco Agrigentum sese recepit, quum acciti a proditoribus nequidquam ad Hennam exercitum admovissent. Marcellus retro in Leontinos redit; frumentoque et commeatibus aliis in castra convectis, praesidio modico ibi relicto, ad Syracusas obsidendas venit. Inde Ap. Claudio Romam ad consulatum petendum misso, T. Quintium Crispinum in eius locum classi castrisque praeficit veteribus: ipse hibernacula quinque millia passuum Hexapylo (Leonta vocant locum) communiit aedificavitque. Haec in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

XL. Eadem aestate et cum Philippo rege, quod iam ante suspectum fuerat, motum bellum est. Legati ab Orico ad M. Valerium

praetorem venerunt, praesidentem classi Brundisio Calabriaeque circa litoribus, nuntiantes, Philippum primum Appolloniam tentasse, lembis biremibus centum viginti flumine adverso subvectum: deinde, ut ea res tardior spe fuerit, ad Oricum clam nocte exercitum admovisse; eamque urbem sitam in plano, neque moenibus, neque viris atque armis validam, primo impetu oppressam esse. Haec nuntiantes orabant, ut opem ferret, hostemque haud dubium Romanis terra aut maritimis viribus arceret; qui ob nullam aliam causam, nisi quod imminerent Italiae, peterentur. M. Valerius, praesidio loci eius relicto P. Valerio legato cum classe instructa parataque, et, quod longae naves militum capere non poterant, in onerarias impositis, altero die Oricum pervenit; urbemque eam levi tenente praesidio, quod recedens inde reliquerat Philippus, haud magno certamine recepit. Legati eo ab Apollonia venerunt, nuntiantes, in obsidione sese, quod deficere ab Romanis nollent, esse; neque sustinere ultra vim Macedonum posse, nisi praesidium mittatur romanum. Facturum se, quae vellent, pollicitus, duo millia delectorum navibus longis mittit ad ostium fluminis, cum praefecto socium, Q. Naevio Crista, viro impigro et perito militiae. Is, expositis in terram militibus navibusque Oricum retro, unde venerat, ad ceteram classem remissis, milites procul a flumine per viam minime ab regiis obsessam duxit, et nocte, ita ut nemo hostium sentiret, urbem est ingressus. Die insequenti quievere, dum praefectus iuventutem Appolloniatum armaque et urbis vires inspiceret. Vbi ea visa inspectaque satis animorum fecere, simulque ab exploratoribus comperit, quanta socordia ac negligentia apud hostes esset; silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu egressus, castra hostium adeo neglecta atque aperta intravit, ut satis constaret, prius mille hominum vallum intrasse, quam quisquam sentiret, ac, si caede abstinuissent, pervenire ad tabernaculum regium potuisse. Caedes proximorum portae excitavit hostes. Inde tantus terror pavorque omnes occupavit, ut non modo alius quisquam arma caperet, aut castris pellere conaretur; sed etiam ipse rex, sicut somno excitus erat, prope seminudus fugiens, militi quoque, nedum regi, vix decoro habitu, ad flumen navesque perfugerit. Eodem et alia turba effusa est. Paulo minus tria millia militum in castris aut capta, aut occisa: plus tamen

hominum aliquanto captum, quam caesum est. Castris direptis, Appolloniatae catapultas, balistas tormentaque alia, quae oppugnandae urbi comparata erant, ad tuenda moenia, si quando similis fortuna venisset, Appolloniam devexere: cetera omnis praeda castrorum Romanis concessa est. Haec quum Oricum essent nuntiata, M. Valerius classem extemplo ad ostium fluminis duxit, ne navibus capessere fugam rex posset. Itaque Philippus, neque terrestri, neque navali certamine satis fore parem se fidens, subductis aut incensis navibus, terra Macedoniam petiit, magna ex parte inermi exercitu spoliatoque. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

XLI. Eodem anno in Hispania varie res gestae; nam prius, quam Romani amnem Iberum transirent, ingentes copias Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt: defecissetque ab Romanis ulterior Hispania, ni P. Cornelius, raptim traducto exercitu Iberum, dubiis sociorum animis in tempore advenisset. Primo ad castrum Altum (locus est insignis caede magni Hamilcaris) castra Romani habuere. Arx erat munita, et convexerant ante frumentum: tamen, quia omnia circa hostium plena erant, agmenque romanum impune incursatum ab equitibus hostium fuerat, et ad duo millia, aut moratorum aut palantium per agros, interfecta, cessere inde Romani propius pacata loca, et ad montem Victoriae castra communivere. Eo Cn. Scipio cum omnibus copiis, et Hasdrubal Gisgonis filius tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto advenit: contraque castra romana trans fluvium omnes consedere. P. Scipio, cum expeditis clam profectus ad loca circa visenda, haud fefellit hostes; oppressissentque eum in patentibus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. Ibi quoque circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo, urbs Hispaniae valida ac nobilis, et adeo coniuncta societate Poenis, ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit. Carthaginienses Illiturgin oppugnare adorti, quia praesidium ibi romanum erat; videbanturque inopia eum locum maxime expugnaturi. Cn. Scipio, ut sociis praesidioque ferret opem, cum legione expedita profectus, inter bina castra cum magna caede hostium urbem est ingressus, et postero die eruptione aeque felici pugnavit. Supra duodecim millia hominum caesa duobus proeliis: plus mille capti, cum sex et triginta militaribus signis. Ita ab Illiturgi recessum est. Bigerra inde urbs (so-

cia et haec Romanorum erat) a Carthaginiensibus oppugnari coepta est. Eam obsidionem sine certamine adveniens Cn. Scipio solvit.

XLII. Ad Mundam exinde castra punica mota: et Romani eo confestim sequuti sunt. Ibi signis collatis pugnatum per quatuor ferme horas; egregieque vincentibus Romanis signum receptui est datum, quod Cn. Scipionis femur tragula confixum erat; pavorque circa eum ceperat milites, ne mortiferum esset vulnus. Ceterum haud dubium fuit, quin, nisi ea mora intervenisset, castra eo die punica capi potuerint. Iam non milites solum, sed elephanti etiam usque ad vallum acti erant, superque ipso novem et triginta elephanti pilis confixi. Hoc quoque proelio ad duodecim millia hominum dicuntur caesa, prope tria capta, cum signis militaribus septem et quinquaginta. Ad Auringen inde urbem Poeni recessere; et, ut territis instaret, sequutus Romanus. Ibi iterum Scipio lecticula in aciem illatus conflixit: nec dubia victoria fuit; minus tamen dimidio hostium, quam antea, quia pauciores superfuerant, qui pugnarent, occisum. Sed gens nata instaurandis reparandisque bellis, Magone ad conquisitione militum fratre misso, brevi replevit exercitum, animosque ad tentandum de integro certamen fecit. Alii plerique milites, sicut pro parte toties intra paucos dies victa, iisdem animis, quibus prius, ita eodem eventu pugnavere. Plus octo millia hominum caesa: haud multo minus quam mille captum, et signa militaria quinquaginta octo; et spolia plurima gallica fuere, aurei torques armillaeque, magnus numerus. Duo etiam insignes reguli Gallorum (Moenicapto et Civismaro nomina erant) eo proelio ceciderunt. Octo elephanti capti, tres occisi. Quum iam res prosperae in Hispania essent, verecundia Romanos tandem cepit, Saguntum oppidum, quae causa belli esset, octavum iam annum sub hostium potestate esse. Itaque id oppidum, vi pulso praesidio punico, receperunt, cultoribusque antiquis; quos vis reliquerat belli, restituerunt: et Turdetanos, qui contraxerant eius cum Carthaginiensibus bellum, in potestatem redactos sub corona vendiderunt, urbemque eorum delevere.

XLIII. Haec in Hispania, Q. Fabio, M. Claudio consulibus, gesta. Romae quum tribuni plebis novi magistratum inissent, extemplo censoribus, P. Furio et M. Attilio, a L. Metello tribuno plebis dies dicta ad populum est. Quaestorem eum, proximo anno,

adempto equo, tribu moverant, atque aerarium fecerant, propter coniurationem deserendae Italiae ad Cannas factam. Sed novem tribunorum auxilio vetiti causam in magistratu dicere dimissique fuerant. Ne lustrum perficerent, mors prohibuit P. Furii. M. Atilius magistratu se abdicavit. Consularia comitia habita a Q. Fabio Maximo consule: creati consules ambo absentes Q. Fabius Maximus consulis filius, et Ti. Sempronius Gracchus iterum. Praetores fiunt M. Attilius, et, qui tum aediles curules erant, P. Sempronius Tuditanus, et Cn. Fulvius Centumalus, et M. Aemilius Lepidus. Ludos scenicos per quatriduum eo anno primum factos ab curulibus aedilibus, memoriae proditur. Aedilis Tuditanus hic erat, qui ad Cannas, pavore aliis in tanta clade torpentibus, per medios hostes evasit. Comitiis perfectis, auctore Q. Fabio consule, designati consules Romam arcessiti magistratum inierunt: senatumque de bello ac provinciis suis praetorumque, et de exercitibus, quibus quique praeessent, consuluerunt.

XLIV. Itaque provinciae atque exercitus divisi. Bellum cum Hannibale consulibus mandatum, et exercituum unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter, quem Fabius consul: eae binae erant legiones. M. Aemilius praetor, cuius peregrina sors erat, iuris dictione M. Attilio collegae, praetori urbano, mandata, Luceriam provinciam haberet, legionesque duas, quibus Q. Fabius, qui tum consul erat, praetor praefuerat. P. Sempronio provincia Ariminum, Cn. Fulvio Suessula, cum binis item legionibus, evenerunt; ut Fulvius urbanas legiones duceret, Tuditanus a M. Pomponio acciperet. Prorogata imperia provinciaeque, M. Claudio Sicilia finibus eis, quibus regnum Hieronis fuisset; Lentulo propraetori provincia vetus; T. Octacilio classis: exercitus nulli additi novi M. Valerio Graecia Macedoniaque cum legione et classe, quam haberet: Q. Mucio cum vetere exercitu (duae autem legiones erant) Sardinia; C. Terentio legio una, cui iam praeerat, et Picenum. Scribi praeterea duae legiones urbanae iussae et viginti millia sociorum. His ducibus, his copiis, adversus multa simul, aut mota, aut suspecta, bella munierunt romanum imperium. Consules duabus urbanis legionibus scriptis supplementoque in alias lecto, prius, quam ab Vrbe moverent, prodigia procurarunt, quae nuntiata erant. Murus ac portae tactae, et Ariciae etiam Iovis

aedes de caelo tacta fuerat : et alia ludibria oculorum auriumque credita pro veris: navium longarum species in flumine Tarracinae quae nullae erant, visae, et in Iovis Vicilini templo, quod in compsano agro est, arma concrepuisse, et flumen Amiterni cruentum fluxisse. His procuratis ex decreto pontificum, profecti consules, Sempronius in Lucanos, in Apuliam Fabius. Pater filio legatus ad Suessulam in castra venit. Quem obviam filius progrederetur, lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, praeter undecim fasces equo praevectus senex, ut consul animadvertere proximum lictorem iussit, et is, ut descenderet ex equo, inclamavit; tum demum desiliens, « Experiri, inquit, volui, fili, » satin' scires, consulem te esse. »

XLV. In ea castra Dasius Altinius arpinus clam nocte cum tribus servis, venit, promittens, si sibi praemio foret, se Arpos proditurum esse. Quum eam rem ad consilium retulisset Fabius, aliis *pro transfuga verberandus necandusque* videri, *ancipitis animi communis hostis, qui post cannensem cladem, tanquam cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem discessisset traxissetque ad defectionem Arpos; quumque res romana contra spem votaque eius velut resurgeret, turpius videatur novam referre proditionem proditis olim; qui aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus socius, vanus hostis; ad Faleriorum Pyrrhive proditorem tertium transfugis documentum esset.* Contra ea consulis pater Fabius, *temporum oblitos homines, in medio ardore belli, tanquam in pace, libera de quoque arbitrio agere*, aiebat: *qui, quum illud potius agendum atque eis cogitandum sit, si quo modo fieri possit, ne qui socii a populo romano desciscant, id non cogitent, documentum autem dicant statui oportere, si quis resipiscat, et antiquam societatem respiciat. Quod si abire ab Romanis liceat, redire ad eos non liceat, cui dubium esse, quin brevi deserta ab sociis romana res foederibus punicis omnia in Italia iuncta visura sit? Se tamen non eum esse, qui Altinio fidei quidquam censeat habendum, sed mediam consequuturum consilii viam. Neque eum pro hoste, neque pro socio in praesentiam habitum, libera custodia haud procul a castris placere in aliqua fida civitate servari per belli tempus: perpetrato bello, tum consultandum, utrum defectio*

prior plus merita sit poenas, an hic reditus veniae. Fabio assensum est; catenisque ligatus, traditur et ipse et comites: et aurisatis magnum pondus, quod secum tum attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdiu solutum custodes sequebantur: nocte clausum adservabant. Arpis domi primum desiderari quaerique est coeptus: dein fama, per totam urbem vulgata, tumultum, ut principe amisso, fecit: metuque rerum novarum exemplo nuntii ad Hannibalem missi. Quibus nequaquam offensus Poenus, quia et ipsum, ut ambiguae fidei virum, suspectum iam pridem habebat, et causam nactus erat tam ditis hominis bona possidendi vendendique: ceterum ut irae magis, quam avaritiae, datum crederent homines, crudelitatem quoque gravitati addidit; coniugemque eius ac liberos in castra accitos, quaestione prius habita, primum defuga Altinii, dein quantum auri argentique domi relictum esset, satis cognitis omnibus, vivos combussit.

XLVI. Fabius, ab Suessula profectus, Arpos primum instituit oppugnare. Vbi quum a quingentis fere passibus castra posuisset, contemplatus ex propinquo situm urbis moeniaque, quae pars tutissima moenibus erat, qua maxime neglectam custodiam vidit, ea potissimum aggredi statuit. Comparatis omnibus, quae ad urbes oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu delegit, tribunosque viros fortes eis praefecit, et milites sexcentos, quantum satis visum est, attribuit: eosque, ubi quartae vigiliae signum cecinisset, ad eum locum scalas iussit ferre. Porta ibi humilis et angusta erat, via infrequenti per desertam partem urbis. Eam portam scalis prius transgressos ad murum pergere, et ex interiore parte vi claustra refringere iubet, et tenentes partem urbis cornu signum dare, ut ceterae copiae admoverentur: parata omnia atque instructa sese habiturum. Ea impigre facta; et, quod impedimentum agentibus fore videbatur, id maxime ad fallendum adiuvit. Imber, ab nocte media coortus, custodes vigilesque, dilapsos e stationibus, subfugere in tecta coëgit; sonituque primo largioris procellae strepitum molientium portam exaudiri prohibuit, lentior deinde aequaliorque accidens auribus magnam partem hominum sopivit. Postquam portam tenuerunt, cornicines in via paribus intervallis dispositos canere iubent, ut consulem excirent. Id ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet, ac paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur.

XLVII. Tum demum hostes excitati sunt, iam et imbre conquiescente, et propinqua luce. Praesidium in urbe erat Hannibalis, quinque millia ferme armatorum: et ipsi Arpini tria millia hominum armabant. Eos primos Poeni, ne quid ab tergo fraudis esset, hosti opposuerunt. Pugnatum primo in tenebris angustisque viis est; quum Romani non vias tantum, sed tecta etiam proxima portae occupassent, ne peti superne ac vulnerari possent. Cogniti inter se quidam Arpinique et Romani; atque inde colloquia coepta fieri, percunctantibus Romanis, quid sibi vellent Arpini; quam ob noxam Romanorum, quod ob meritum Poenorum pro alienigenis ac barbaris Italici adversus veteres socios Romanos bellum gererent, et vectigalem ac stipendiariam Italiam Africae facerent? Arpinis purgantibus, ignaros omnium se venum a principibus datos Poeno, captos oppressosque a paucis esse. Initio orto, plures cum pluribus colloqui. Postremo praetor arpinus ab suis ad consulem deductus; fideque data inter signa aciesque, Arpini repente pro Romanis adversus Carthaginiensem arma verterunt. Hispani quoque, paul minus mille homines, nihil praeterea cum consule pacti, quam ut sine fraude punicum emitteretur praesidium, ad consulem transtulerunt signa. Carthaginiensibus portae patefactae, emissique cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt. Arpi sine clade ullius, praeterquam unius veteris proditoris, novi perfugae, restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria dari iussa; operaque eorum forti ac fideli persaepe res publica usa est. Quum consul alter in Apulia, alter in Lucania esset; equites centum duodecim nobiles Campani, per speciem praedandi ex hostium agro, permissu magistratuum ab Capua profecti, ad castra romana, quae super Suessulam erant, venerunt. Stationi militum, qui essent, dixerunt, colloqui sese cum praetore velle. Cn. Fulvius castris praeerat: cui ubi nuntiatum est, decem ex eo numero iussis inermibus deduci ad se, ubi, quae postularent, audivit (nihil autem aliud petebant, quam ut, Capua recepta, bona sibi restituerentur), in fidem omnes accepti. Et ab altero praetore Sempronio Tuditano oppidum Aternum expugnatum. Amplius septem millia hominum capta, et aeris argentique signati aliquantum. Romae foedum incendium per duas noctes ac diem unum tenuit: solo aequata omnia inter Salinas ac portam Carmentalem, cum Aequimaelio Iugarioque vico. In tem-

plis Fortunae ac Matris Matutae et Spei extra portam late vagatus ignis sacra profanaque multa absumpsit.

XLVIII. Eodem anno P. et Cn. Cornelii, quum in Hispania res prosperae essent, multosque et veteres reciperent socios, et novos adiicerent, in Africam quoque spem extenderunt. Syphax erat rex Numidarum, subito Carthaginiensibus hostis factus: ad eum centuriones tres legatos miserunt, qui cum eo amicitiam societatemque facerent, et pollicerentur, si perseveraret urgere bello Carthaginienses, gratam eam rem fore senatui populoque romano, et adnisuros, ut in tempore et bene cumulatam gratiam referant. Grata ea legatio Barbaro fuit; colloquutusque cum legatis de ratione belli gerendi, ut veterum militum verba audivit, quam multarum rerum ipse ignarus esset, ex comparatione tam ordinatae disciplinae, animum advertit. Tum, primum ut pro bonis ad fidelibus sociis facerent, oravit, *ut duo legationem referrent ad imperatores suos; unus apud sese magister rei militaris remaneret. Rudem ad pedestria bella Numidarum gentem esse, equis tantum habilem. Ita iam inde a principiis gentis maiores suos bella gessisse, ita se a pueris insuetos; sed habere hostem pedestri fidentem Marte. Cui si aequari robore virium velit, et sibi pedites comparandos esse; et ad id multitudine hominum regnum abundare: sed armandi ornandique et instruendi eos artem ignorare. Omnia, velut forte congregata turba, vasta ac temeraria esse.* Facturos se in praesentia, quod vellet, legati responderunt; fide accepta, ut remitteret extemplo eum, si imperatores sui non comprobassent factum. Q. Statorio nomen fuit, qui ad regem remansit. Cum duobus Romanis reliquis Numida legatos in Hispaniam misit ad accipiendam fidem ad imperatoribus romanis. Iisdem mandavit, ut protenus Numidas, qui intra praesidia Carthaginiensium auxiliares essent, ad transitionem perlicerent. Et Statorius ex multa iuventute regi pedites conscripsit; ordinatosque proxime morem romanum instruendo et decurrendo signa sequi et servare ordines docuit; et operi aliisque iustis militaribus ita assuefecit, ut brevi rex non equiti magis fideret, quam pediti; collatisque aequo campo signis, iusto proelio Carthaginiensem hostem superaret. Romanis quoque in Hispania legatorum regis adventus magno emolumento fuit: namque ad famam eorum transitiones cre-

*

brae ab Numidis coeptae fieri. Ita cum Syphace Romanis iuncta amicitia est. Quod ubi Carthaginienses acceperunt, extemplo ad Galam, in parte altera Numidiae (Massyli ea gens vocatur) regnantem, legatos mittunt.

XLIX. Filium Gala Masinissam habebat, septem et decem annos natum, ceterum iuvenem ea indole, ut iam tum appareret, latius regnum opulentiusque, quam accepisset, facturum. Legati, *quoniam Syphax se Romanis iunxisset, ut potentior societate eorum adversus reges populosque Africae esset*, docent, *melius fore Galae quoque, Carthaginiensibus iungi quam primum, ante quam Syphax in Hispaniam, aut Romani in Africam transeant: opprimi Syphacem, nihildum praeter nomen ex foedere romano habentem, posse.* Facile persuasum Galae, filio deposcente id bellum, ut exercitum mitteret; qui, Carthaginiensium legionibus coniunctis, magno proelio Syphacem devicit. Triginta millia eo proelio hominum caesa dicuntur. Syphax cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Numidas (extremi prope oceanum adversus Gades colunt) refugit: affluentibusque ad famam eius undique Barbaris ingentes brevi copias armavit. Cum quibus ante quam in Hispaniam, angusto diremptam freto, traiiceret, Masinissa cum victore exercitu advenit: isque ibi cum Syphace ingenti gloria per se, sine ullis Carthaginiensium opibus, gessit bellum. In Hispania nihil memorabile gestum, praeterquam quod Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Carthaginiensibus erat, imperatores romani ad se perduxerunt: et nobilissimos Hispanos supra trecentos in Italiam ad sollicitandos populares, qui inter auxilia Hannibalis erant, miserunt. Id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est, quod mercenarium militem in castris neminem ante, quam tum Celtiberos, Romani habuerunt.

LIBER V.

I. Dum haec in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal in agro terentino aestatem consumpsit, spe per proditionem urbis Tarentinorum potiundae. Ipsorum interim et Sallentinorum ignobiles urbes ad eum defecerunt. Eodem tempore in Bruttiis ex duodecim populis, qui anno priore ad Poenos desciverant, Consentini et Thurini in fidem populi romani redierunt. Et plures rediissent, ni T. Pomponius Veientanus, praefectus socinm, prosperis aliquot populationibus in agro bruttio iusti ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto, cum Hannone conflixisset. Magna ibi vis hominum, sed inconditae turbae agrestium servorumque, caesa aut capta est: minimumque iacturae fuit, quod praefectus inter ceteros est captns, et tum temerariae pugnae auctor, et ante publicanus, omnibus malis artibus et reipublicae et societatibns infidus damnosusque. Sempronius consul in Lncanis multa proelia parva, haud ullum dignum memoratu, fecit; et ignobilia oppida Lucanorum aliquot expugnavit. Quo diutius trahebatur bellum, et variabant secundae adversaeque res non fortunam magis, quam animos, hominum; tanta religio, et ea magna ex parte externa, civitatem incessit, ut aut homines, aut dii repente alii viderentur facti. Nec iam in secreto modo atque intra parietes abolebantnr romani ritus; sed in publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat, nec sacrificantinm, nec precantium deos patrio more. Sacrificuli ac vates ceperant hominum mentes: quorum numerum auxit rustica plebs, ex incultis diutino bello infestisque agris egestate et metu in Vrbem compulsa, et quaestus ex alieno errore facilis, quem velut ex concessae artis usu exercebant. Primo secretae bonorum indignationes exaudiebantnr, deinde ad Patres etiam et ad publicam querimoniam excessit res. Incusati graviter ab senatu aediles trium-

virique capitales, quod non prohiberent, quum emovere eam multitudinem e foro, ac disiicere apparatus sacrorum conati essent, haud procul abfuit, quin violarentur. Vbi potentius iam esse id malum apparuit, quam ut minores per magistratus sedaretur, M. Atilio, praetori Vrbis, negotium ab senatu datum est, ut his religionibus populum liberaret. Is et in concione senatusconsultum recitavit, et edixit, *Vt, quicumque libros vaticinos precationesve aut artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnes literasque ad se ante calendas apriles deferret: neu quis, in publico sacrove loco, novo aut externo ritu sacrificaret.*

II. Et aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt: L. Cornelius Lentulus pontifex maximus, et C. Papirius C. F. Maso pontifex, et P. Furius Philus augur, et C. Papirius L. F. Maso decemvir sacrorum. In Lentuli locum M. Cornelius Cethegus, in Papirii Cn. Servilius Caepio, pontifices suffecti sunt. Augur creatus L. Quintius Flamininus, decemvir sacrorum L. Cornelius Lentulus. Comitiorum consularium iam adpetebat tempus; sed, quia consules a bello intentos avocare non placebat, Ti. Sempronius consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Claudium Centhonem: ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius Flaccus. Dictator primo comitiali die creavit consules Q. Fulvium Flaccum, magistrum equitum, et Ap. Claudium Pulchrum, cui Sicilia provincia in praetura fuerat. Tum praetores creati Cn. Fulvius Flaccus, C. Claudius Nero, M. Iunius Silanus, P. Cornelius Sulla. Comitiis perfectis, dictator magistratu abiit. Aedilis curulis fuit eo anno cum M. Cornelio Cethego P. Cornelius Scipio, cui post Africano fuit cognomen. Huic petenti aedilitatem quum obsisterent tribuni plebis, negantes rationem eius habendam esse, quod nondum ad petendum legitima aetas esset: « Si me, inquit, omnes Quintos » aedilem facere volunt satis, annorum habeo. » Tanto inde favore ad suffragium ferendum in tribus discursum est, ut tribuni repente incepto destiterint. Aedilitia largitio haec fuit: ludi romani pro temporis illius copiis magnifice facti et diem unum instaurati, et congii olei in vicos singulos dati. L. Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus, aediles plebeii, aliquot matronas apud populum probari accusarunt; quasdam ex eis damnatas in exilium egerunt. Ludi plebeii per biduum instaurati; et Iovis epulum fuit ludorum causa.

III. Q. Fulvius Flaccus tertium, Ap. Claudius consulatum ineunt. Et praetores provincias sortiti sunt; P. Cornelius Sulla urbanam et peregrinam, quae duorum ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam, M. Iunius Silanus Tuscos. Consulibus bellum cum Hannibale et binae legiones decretae: alter a Q. Fabio superioris anni consule, alter a Fulvio Centumalo acciperet. Praetorum, Fulvii Flacci, quae Luceriae sub Aemilio praetore; Neronis Claudii, quae in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent. Supplementum in eas quisque scriberet sibi M. Iunio in Tuscos legiones urbanae prioris anni datae. Ti. Sempronio Graccho et P. Sempronio Tuditano imperium provinciaeque Lucani et Galliae cum suis exercitibus prorogatae: item P. Lentulo, qua vetus provincia in Sicilia esset; M. Marcello Syracusae, et qua Hieronis regnum fuisset: T. Otacilio classis: Graecia M. Valerio: Sardinia Q. Mucio Scaevolae; Hispaniae P. et Cn. Corneliis. Ad veteres exercitus duae urbanae legiones a consulibus scriptae, summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est. Delectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno prope motu rerum factum impediit. Publicanus erat Postumius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in civitate habuerat, praeter T. Pomponium Veientanum, quem, populantem temere agros in Lucanis, ductu Hannonis priore anno ceperant Carthaginienses. Hi, quia publicum periculum erat a vi tempestatis in iis, quae portarentur ad exercitus, et ementiti erant falsa naufragia, et ea ipsa, quae vera renuntiaverant, fraude ipsorum facta erant, non casu. In veteres quassasque naves paucis et parvi pretii rebus impositis, quum mersissent eas in alto, exceptis in praeparatas scaphas nautis, multiplices fuisse merces ementiebantur. Ea fraus indicata M. Atilio praetori priore anno fuerat, ac per eum ad senatum delata, nec tamen ullo senatusconsulto notata: quia Patres ordinem publicanorum in tali tempore offensum nolebant. Populus severior vindex fraudis erat; excitatique tandem duo tribuni plebis Sp. et L. Carvilii, quum rem invisam infamemque cernerent, ducentum millium aeris mulctam M. Postumio dixerunt. Cui certandae quum dies advenisset, conciliumque tam frequens plebis adesset, ut multitudinem area Capitolii caperet; perorata causa, spes una videbatur esse, si C. Servilius Casca tribunus

plebis, qui propinquus cognatusque Postumio erat, prius, quam ad suffragium tribus vocarentur, intercessisset. Testibus datis, tribuni populum submoverunt; sitellaque allata est, ut sortirentur, ubi Latini suffragium ferrent. Interim publicani Cascae instare, ut concilio diem eximeret. Populus reclamare: et forte in cornu primus sedebat Casca, cui simul metus pudorque animum versabat. Quum in eo parum praesidii esset, turbandae rei causa publicani per vacuum in submoto locum cuneo irruperunt, iurgantes simul cum populo tribunisque. Nec procul dimicatione res erat, quum Fulvius consul tribunis. « Nonne videtis, inquit, vos in » ordinem coactos esse, et rem ad seditionem spectare, ni propere » dimittitis plebis concilium? »

IV. Plebe dimissa, senatus vocatur, et consules referunt de concilio plebis turbato vi atque audacia publicanorum. *M. Furium Camillum, cuius exilium ruina Vrbis sequuta fuerit, damnari se ab iratis civibus passum esse. Decemviros ante eum, quorum legibus ad eum diem viverent, multos postea principes civitatis, iudicium de se populi passos, Postumium Pyrgensem suffragium populo romano extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordinem coëgisse, contra populum romanum aciem instruxisse, locum occupasse, ut tribunos a plebe intercluderet, tribus in suffragium vocari prohiberet. Nihil aliud a caede ac dimicatione continuisse homines, nisi patientiam magistratuum, quod cesserint in praesentia furori atque audaciae paucorum, vincique se ac populum romanum passi sint: et comitia, quae reus vi atque armis prohibiturus erat, ne causa quaerentibus dimicationem daretur, voluntate ipsius sustulerint.* Haec quum ab optimo quoque pro atrocitate rei acta essent, vimque eam contra rempublicam et pernicioso exemplo factam, senatus decresset; confestim Carvilii tribuni plebis, omissa mulctae certatione, rei capitalis diem Postumio dixerunt; ac, ni vades daret, prehendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt. Postumius, vadibus datis, non adfuit. Tribuni plebem rogaverunt, plebesque ita scivit: *Si M. Postumius ante calendas maias non prodisset, citatusque eo die non respondisset neque excusatus esset; videri eum in exilio esse, bonaque eius venire, ipsi aqua et igni placere interdici.* Singulis deinde eorum, qui turbae ac tumultus concia-

tores fuerant, rei capitalis diem dicere ac vades poscere ceeperunt. Primo non dantes, deinde etiam eos, qni dare possent, in carcerem couiiciebant: cuius rei periculnm vitantes plerique in exilium abierunt.

V. Hunc fraus publieanorum, deinde fraudem audacia protegens, exitum habuit. Comitia inde pontifici maximo creando sunt habita; ea comitia novus poutifex M. Cornelius Cethegus habuit. Tres ingenti certamine petierunt: Q. Fulvius Flaccus consul, qui et ante bis consul et censor fuerat: et T. Manlius Torquatus, et ipse duobus consulatibus et censura insignis; et P. Licinius Crassus, qui et aedilitatem curulem petiturns erat. Hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine vicit. Aute hnuc, intra centum annos et vigiuti, nemo praeter P. Cornelium Calussam, pontifex maximus creatus fuerat, qui sella cnruli uou sedisset. Consules quum aegre delectum conficerent, quod inopia iuniorum non facile in utrumque, ut et novae urbanae legiones, et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat; senatus *absistere eos incepto* vetnit, *et triumviros binos creari* iussit: *alteros, qui citra, alteros, qui ultra quinquagesimum lapidem in pagis forisque et conciliabulis omnem copiam ingenuorum inspicerent, et, si qui roboris satis ad ferenda arma habere viderentur, etiamsi non dum militari aetate essent, milites facerent Tribuni plebis, si iis videretur, ad populum ferrent, ut, qui minores septem et decem annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent, ac si septem et decem annorum, aut maiores, milites facti essent.* Ex hoc senatusconsulto creati triumviri bini conquisitionem ingeuuorum per agros habuerunt. Eodem tempore ex Sicilia literae M. Marcelli de postulatis militum, qui cum P. Lentulo militabaut, iu senatu recitatae sunt: cannensis reliquiae cladis hic exercitus erat, relegatus iu Siciliam, sicut ante dictum est, ne ante puuici belli finem in Italiam reportaretur.

VI. Hi permissu Lentuli primores equitum centuriouumque et robora ex legionibus peditnm legatos iu hiberna ad M. Marcellum miseruut, e quibus unus, potestate dicendi facta, « Consulem, » inquit, te, M. Marcelle, iu Italiam adissemus, quum primum » de nobis, etsi non iniquum, certe triste senatusconsultum factum » est, nisi hoc sperassemus, in provinciam nos morte regum tur-

» batam ad grave bellum adversus Siculos simul Poenosque mitti, » et sanguine nostro vulneribusque nos senatui satis facturos esse; » sicut patrum memoria, qui capti a Pyrrho ad Heracleam erant, » adversus Pyrrhum ipsum pugnantes satis fecerunt. Quamquam » quod ob meritum nostrum succensuistis, Patres conscripti, no- » bis, aut succensetis? Ambo mihi consules et universum senatum » intueri videor, quum te, M. Marcelle, intueor: quem si ad » Cannas consulem habuissemus, melior et reipublicae et nostra » fortuna esset. Sine, quaeso, priusquam de conditione nostra » queror, noxam, cuius arguimur, nos purgare. Si non deum ira, » nec fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo seritur, » sed culpa periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa fuit? mi- » litum, an imperatorum? Equidem miles nihil unquam dicam » de imperatore meo, cui praesertim gratias sciam ab senatu actas, » quod non desperaverit de republica; cui post fugam ab Cannis » per omnes annos prorogatum imperium. Ceteros item ex reli- » liquiis cladis eius, quos tribunos militum habuimus, honores » petere et gerere, et provincias obtinere audivimus. An vobis » vestrisque liberis ignoscitis facile, Patres conscripti, in haec » vilia capita saevitis? et consuli primoribusque aliis civitatis » fugere, quum spes alia nulla esset, turpe non fuit; milites » utique morituros in aciem misistis? Ad Alliam prope omnis » exercitus fugit: ad Furculas Caudinas, ne expertus quidem cer- » tamen, arma tradidit hosti, ut alias pudendas clades exercituum » taceam: tamen tantum abfuit ab eo, ut ulla ignominia iis exer- » citibus quaereretur, ut et urbs Roma per eum exercitum, qui » ab Allia Veios transfugerat, recuperaretur; et caudinae legiones, » quae sine armis redierant Romam, armatae remissae in Samnium, » eundem illum hostem sub iugum miserint, qui hac sua ignomi- » nia laetatus fuerat. Cannensem vero quisquam exercitum fugae » aut pavoris insimulare potest, ubi plus quinquaginta millia ho- » minum ceciderunt? unde consul cum equitibus septuaginta fu- » git? unde nemo superest, nisi quem hostis caedendo fessus » reliquit? Quum captivis redemptio negabatur, nos vulgo homi- » nes laudabant, quod reipublicae nos reservassemus; quod ad » consulem Venusiam redissemus, et speciem iusti exercitus fecis- » semus. Nunc deteriore conditione sumus, quam apud patres

» nostros fuerant captivi. Quippe illis arma tantum atque ordo » militandi, locusque, in quo tenderent in castris, est mutatus: » quae tamen, semel navata reipublicae opera, et uno felici proe- » lio, recuperarunt. Nemo eorum relegatus in exilium est: ne- » mini spes emerendi stipendia adempta: hostis denique est datus, » cum quo dimicantes, aut vitam semel, aut ignominiam finirent. » Nos, quibus, nisi quod commisimus, ut quisquam ex cannensi » acie miles romanus superesset, nihil obiici potest, non solum » a patria procul Italiaque, sed ab hoste etiam, relegati sumus; » ubi senescamus in exilio, ne qua spes, ne qua occasio abolen- » dae ignominiae, ne qua placandae civium irae, ne qua denique » bene moriendi sit. Neque ignominiae finem, nec virtutis prae- » mium petimus; modo experiri animum et virtutem exercere » liceat: laborem et periculum petimus, ut virorum, ut militum » officio fungamur. Bellum in Sicilia iam alterum annum ingenti » dimicatione geritur: urbes alias Poenus, alias Romanus expu- » gnat: peditum, equitum acies concurrunt; ad Syracusas terra » marique res geritur: clamorem pugnantium crepitumque armo- » rum exaudimus, resides ipsi ac segnes, tanquam nec manus, » nec arma habeamus. Servorum legionibus Ti. Sempronius consul » toties iam cum hoste signis collatis pugnavit: operae pretium » habent, libertatem civitatemque. Pro servis saltem ad hoc bellum » emptis vobis sumus: congredi cum hoste liceat, et pugnando » quaerere libertatem. Vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus » oppugnandis experiri virtutem? Asperrima quaeque ad laborem » periculumque deposcimus, ut, quod ad Cannas faciundum fuit, » quam primum fiat; quoniam, quidquid postea viximus, id omne » destinatum ignominiae est. »

VII. Sub haec dicta ad genua Marcelli procubuerunt. Marcellus id nec iuris, nec potestatis suae esse dixit: senatui scripturum se, omniaque de sententia Patrum facturum esse. Hae literae ad novos consules allatae, ac per eos in senatu recitatae sunt; consultusque de his literis ita decrevit senatus: ***Militibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantes deseruissent, senatum nihil videre, cur respublica committenda sit. Si M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret, quod e republica fideque sua videret; dum ne quis eorum munere vacaret, neu dono militari virtutis ergo do-***

naretur, neu in Italiam reportaretur, donec hostis in terra Italia esset. Comitia deinde a praetore urbano de senatus sententia plebisque scitu sunt habita: quibus creati sunt quinqueviri muris turribusque reficiendis, et triumviri bini; uni sacris conquirendis donisque persignandis; alteri reficiendis aedibus Fortunae et matris Matutae intra portam Carmentalem, sed et Spei extra portam; quae priore anno incendio consumptae fuerant. Tempestates foedae fuere: in Albano monte biduum continenter lapidibus pluit. Tacta de caelo multa; duae in Capitolio aedes; vallum in castris multis locis supra Suessulam, et duo vigiles exanimati. Murus turresque quaedam Cumis non ictae modo fulminibus, sed etiam decussae. Reate saxum ingens visum volitare: sol rubere solito magis sanguineoque similis. Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit, et per aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt; et per eosdem dies sacrum novemdiale fuit. Quum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hannibali, et in suspicione Romanis esset, causa forte extrinsecus maturandae eius intervenit. Phileas Tarentinus, diu iam per speciem legationis Romae quum esset, vir inquieti animi, et minime otium, quo tum diutino senescere videbatur, patientis, aditum sibi ad obsides tarentinos invenit. Custodiebantur in atrio Libertatis minore cura, quia nec ipsis, nec civitati eorum fallere Romanos expediebat. Hos crebis colloquiis sollicitatos, corruptis aedituis duobus, quum primis tenebris custodia eduxisset, ipse comes occulti itineris factus profugit. Luce prima vulgata per Vrbem fuga est: missique, qui sequerentur, ab Tarracina comprehensos omnes retraxerunt. Deducti in comitio, virgisque, approbante populo, caesi, de saxo deiiciuntur.

VIII. Huius atrocitas poenae duarum nobilissimarum in Italia graecarum civitatum animos irritavit, quum publice, tum etiam singulos privatim, ut quisque tam foede interemptos, aut propinquitate, aut amicitia contingebat. Ex iis tredecim fere nobiles iuvenes tarentini coniuraverunt, quorum principes Nico et Philemenus erant. Hi, prius, quam aliquid moverent, colloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem venandi urbem egressi, ad eum proficiscuntur: et quum haud procul castris abessent, ceteri silva prope viam sese occuluerunt; Nico et Philemenus,

progressi ad stationes comprehensique, ultro id petentes, ad Hannibalem deducti sunt. Qui quum et causas consilii sui, et quid pararent, exposuissent, collaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem popularibus facerent, praedandi causa se urbem egressos, pecora Carthaginiensium, quae pastum propulsa essent, ad urbem agere. Tuto ac sine certamine id facturos, promissum est. Conspecta ea praeda iuvenum est; minusque, iterum ac saepius id eos audere, miraculo fuit. Congressi cum Hannibale rursus, fide sanxerunt, liberos Tarentinos leges suaque omnia habituros, neque ullum vectigal Poeno pensuros, praesidiumve invitos recepturos: prodita praesidia Carthaginiensium fore. Haec ubi convenerunt, tunc vero Philemenus consuetudinem nocte egrediundi redeundique in urbem frequentiorem facere (et erat venandi studio insignis): canesque et alius apparatus sequebatur; captumque ferme aliquid, aut ab hoste ex praeparato ablatum reportando, donabat aut praefecto, aut custodibus portarum. Nocte maxime commeare propter metum hostium, credebant. Vbi iam eo consuetudinis adducta res est, ut, quocumque noctis tempore sibilo dedisset signum, porta aperiretur, tempus agendae rei Hannibali visum est. Tridui viam aberat: ubi, quo minus mirum esset, uno eodemque loco stativa eum tamdiu habere, aegrum simulabat. Romanis quoque, qui in praesidio Tarenti erant, suspecta esse iam segnis mora eius desierat.

IX. Ceterum postquam Tarentum ire constituit, decem millibus peditum atque equitum, quos in expeditione velocitate corporum ac levitate armorum aptissimos esse ratus est, electis, quarta vigilia noctis signa movit: praemissisque octoginta fere Numidis equitibus praecepit, ut discurrerent circa vias perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul spectator agminis falleret; praegressos retraherent, obvios occiderent, ut praedonum magis, quam exercitus accolis species esset. Ipse, raptim agmine acto, quindecim ferme millium spatio castra ab Tarento posuit; et, ne ibi quidem nuntiato, quo pergerent, tantum convocatos milites monuit, via omnes irent, nec deverti quemquam, aut excedere ordinem agminis paterentur, et in primis intenti ad imperia accipienda essent, neu quid nisi ducum iussu facerent: se in tempore editurum, quae vellet agi. Eadem ferme hora Tarentum fama per-

venerat, Numidas equites paucos populari agros, terroremque late agrestibus iniecisse. Ad quem nuntium nihil ultra motus praefectus romanus, quam ut partem equitum postero die luce prima iuberet exire ad arcendum populationibus hostem. In cetera adeo nihil ob id intenta cura est, ut contra pro argumento fuerit illa procursatio Numidarum, Hannibalem exercitumque castris non movisse. Hannibal concubia nocte movit: dux Philemenus erat, cum solito captae venationis onere. Ceteri proditores ea, quae composita erant, exspectabant. Convenerat autem, ut Philemenus, portula assueta venationem inferens, armatos induceret: parte alia portam Temenida adiret Hannibal: ea mediterranea regione orientem spectabat. Aliquantum intra moenia includuntur. Quum portae appropinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale est refulsitque. Idem redditum ab Nicone signum; exstinctae deinde utrinque flammae sunt. Hannibal silentio ducebat ad portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles in cubilibus suis obtruncat, portamque aperit. Hannibal cum peditum agmine aggreditur, equites subsistere iubet; ut, quo res postulet, occurrere libero campo possent. Et Philemenus portulae parte alia, qua commeare assuerat, appropinquabat. Nota vox eius et familiare iam signum quum excitasset vigilem, dicenti, vix sustinere grandis bestiae onus, portula aperitur. Inferentes aprum duos iuvenes sequutus ipse cum expedito venatore, vigilem, incautius miraculo magnitudinis in eos, qui ferebant, versum, venabulo traiicit. Ingressi deinde triginta fere armati ceteros vigiles obtruncant, refringuntque portam proximam: et agmen sub signis confestim irrupit. Inde cum silentio in forum ducti, Hannibali sese coniunxerunt. Cum duobus millibus Gallorum Poenus, in tres divisis partes, per urbem dimittit Tarentinos, et itinera quam maxime frequentia occupare iubet; tumultu orto, Romanos passim caedi, oppidanis parci. Sed, ut fieri id posset, praecipit iuvenibus tarentinis, ut, ubi quem suorum procul vidissent, quiescere et silere ac bono animo esse iuberent.

X. Iam tumultus erat clamorque, qualis esse in capta urbe solet; sed, quid rei esset, nemo satis pro certo scire. Tarentini Romanos ad diripiendam urbem credere coortos: Romanis seditio aliqua cum fraude videri ab oppidanis mota. Praefectus primo

excitatus tumultu, in portum effugit: inde, acceptus scapha, in arcem circumvehitur. Terrorem et tuba audita ex theatro faciebat: nam et romana erat, a proditoribus ad hoc ipsum praeparata; et inscienter a Graeco inflata, quis, aut quibus signum daret, incertum efficiebat. Vbi illuxit, et Romanis punica et gallica arma cognita, tum dubitationem exemerunt; et, Graeci, Romanos passim caede stratos cernentes, ab Hannibale captam urbem senserunt. Postquam lux certior erat, et Romani, qui caedibus superfuerant, in arcem confugerant, conticescebatque paulatim tumultus, tum Hannibal Tarentinos sine armis convocare iubet. Convenere omnes, praeterquam qui, cedentes in arcem, Romanos ad omnem adeundam simul fortunam prosequuti fuerant. Ibi Hannibal, benigne alloquutus Tarentinos, testatusque, quae praestitisset civibus eorum, quos ad Trasymenum aut ad Cannas cepisset, simul in dominationem superbam Romanorum invectus, recipere se in domos suas quemque iussit, et foribus nomen suum inscribere: se domos eas, quae inscriptae non essent, signo extemplo dato, diripi iussurum. Si quis hospitio civis romani (vacuas autem tenebant domos) nomen inscripsisset, eum se pro hoste habiturum. Concione dimissa, quum titulis notatae fores discrimen pacatae ab hostili domo fecissent, signo dato, ad diripienda hospitia romana passim discursum est: et fuit praedae aliquantum.

XI. Postero die ad oppugnandam arcem ducit: quam quum et mari, quo in peninsulae modum pars maior circumluitur, praealtis rupibus, et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti septam videret, eoque nec vi, nec operibus expugnabilem esse; ne aut se ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur, aut in relictos sine valido praesidio Tarentinos impetum ex arce, quum vellent, Romani facerent, vallo urbem ab arce intersepire statuit: non sine illa etiam spe, cum prohibentibus opus Romanis manum posse conseri, et, si ferocius procucurrissent, magna caede ita attenuari praesidii vires, ut facile per se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. Vbi coeptum opus est, patefacta repente porta, in munientes impetum fecerunt Romani; pellique se statio passa est, quae pro opere erat, ut successu cresceret audacia, pluresque et longius pulsos persequerentur. Tum signo dato coorti undique Poeni sunt, quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat; nec sustinere impetum

Romani, sed ab effusa fuga loci angustiae eos, impeditaque alia opere iam coepto, alia apparatu operis, morabantur. Plurimi in fossam praecipitavere, occisique sunt plures in fuga, quam in pugna. Inde et opus nullo prohibente fieri coeptum. Fossa ingens ducta et vallum intra eam erigitur: modicoque post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut vel sine praesidio tueri se adversus Romanos possent. Reliquit tamen modicum praesidium, ut simul in faciendo muro adiuvaret. Ipse, profectus cum ceteris copiis, ad Galaesum flumen (quinque millia ab urbe abest) posuit castra. Ex iis stativis regressus ad inspiciendum opus (quod aliquantum opinione eius celerius creverat) spem cepit, etiam arcem expugnari posse: et est non altitudine, ut cetera, tuta, sed loco plano posita, et ab urbe muro tantum ac fossa divisa. Quum iam machinationum omni genere et operibus oppugnaretur, missum a Metaponto praesidium Romanis fecit animum, ut nocte ex improviso opera hostium invaderent. Alia disiecerunt, alia igni corruperunt; isque finis Hannibali fuit ea parte arcem oppugnandi. Reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis efficax, quia arcem tenentes, quae in peninsula posita imminet faucibus portus, mare liberum habebant; urbs contra exclusa maritimis commeatibus, propiusque inopiam erant obsidentes, quam obsessi. Hannibal, convocatis principibus Tarentinorum, omnes praesentes difficultates exposuit: *neque arcis tam munitae expugnandae viam cernere, neque in obsidione quidquam habere spei, donec mari potiantur hostes. Quod si naves sint, quibus commeatus invehi prohibeant, extemplo aut abscessuros, aut dedituros se hostes.* Assentiebantur Tarentini; ceterum ei, qui consilium afferret, opem quoque in eam rem afferendam esse, censebant. *Punicas enim naves ex Sicilia accitas id posse facere: suas, quae sinu exiguo intus inclusae essent, quum claustra portus hostis haberet, ecquem ad modum inde in apertum mare evasuras?* « Evadent, » inquit Hannibal. Multa, quae impedita natura sunt, consilio » expediuntur. Vrbem in campo sitam habetis: planae et satis la» tae viae patent in omnes partes. Via, quae in portum per me» diam urbem ad mare transmissa est, plaustris transveham naves » haud magna mole. Et mare nostrum erit, quo nunc hostes po» tiuntur; et illinc mari, hinc terra circumsidebimus arcem. Immo

» brevi aut relictam ab hostibus, aut cum ipsis hostibus capie» mus. » Haec oratio non spem modo effectus, sed ingentem etiam ducis admirationem fecit. Contracta extemplo undique plaustra iunctaque inter se; et machinae ad subducendas naves admotae, munitumqne iter, quo faciliora plaustra minorque moles in transitu esset. Iumenta inde et homines contracti, et opus impigre coeptum; paucosque post dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem, et ante os ipsum portus ancoras iacit. Hunc statum rerum Hannibal Tarenti reliquit, regressus ipse in hiberna. Ceterum defectio Tarentinorum utrum priore anno, an hoc, facta sit, in diversum auctores trahunt: plures propioresque aetate memoriae rerum hoc anno tradunt factam.

XII. Romae consules praetoresque usque ante diem quintum kalendas maias Latinae tenuerunt: eo die perpetrato sacro in monte, in suas quique provincias proficiscuntur. Religio deinde nova obiecta est ex carminibus marcianis. Vates hic Marcius illustris fuerat, et quum conquisitio priore anno ex senatusconsulto talium librorum fieret, in M. Atilii praetoris urbani, qui eam rem agebat, manus venerant: is protinus novo praetori Sullae tradiderat. Ex huius Marcii duobus carminibus, alterius post rem actam editi cum rato auctoritas eventu, alteri quoque, cuius nondum tempus venerat, afferebat fidem. Priore carmine cannensis praedicta clades in haec ferme verba erat: *Amnem Troiugena Cannam Romane fuge: ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere manus. Sed neque credes tu mihi, donec compleris sanguine campum; multaque millia occisa tua deferat amnis in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus ferisque, quae incolunt terras, iis fuat esca caro tua: nam mihi ita Iupiter fatus est.* Et Diomedis argivi campos et Cannam flumen, qui militaverant in iis locis, iuxta atque ipsam cladem agnoscebant. Tum alterum carmen recitatum, non eo tantum obscurius, quia incertiora futura praeteritis sunt, sed perplexius etiam scripturae genere. « Hostem, Romani, si expellere vultis vomicamque, quae gentium » venit longe, Apollini vovendos censeo ludos, qui quotannis » comiter Apollini fiant: quum populus dederit ex publico partem, » privati uti conferant pro se suisque. Iis ludis faciendis praeerit » praetor is, qui ius populo plebeique dabit summum. Decemviri

» graeco ritu hostiis sacra faciant. Haec si recte faxitis, gaudebitis » semper, fietque res vestra melior: nam is divus exstinguet per» duelles vestros, qui vestros campos pascunt placide. » Ad id carmen explanandum diem unum sumpserunt. Postero die senatusconsultum factum est, ut decemviri libros, de ludis Apollini reque divina faciunda, inspicerent. Ea quum inspecta relataque ad senatum essent, censuerunt Patres: *Apollini ludos vovendos faciundosque; et, quando ludi facti essent, duodecim millia aeris praetori ad rem divinam et duas hostias maiores dandas.* Alterum senatusconsultum factum est, *Vt decemviri sacra graeco ritu facerent iisque hostiis, Apollini bove aurato et capris duabus albis auratis, Latonae bove femina aurata.* Ludos praetor in circo maximo quum facturus esset, edixit, ut populus per eos ludos stipem Apollini, quantum commodum esset, conferret. Haec est origo ludorum Apollinarium victoriae, non valetudinis ergo, ut plerique rentur, votorum factorumque. Populus coronatus spectavit: matronae supplicavere: vulgo apertis ianuis in propatulis epulati sunt, celeberque dies omni ceremoniarum genere fuit.

XIII. Quum Hannibal circa Tarentum, consules ambo in Samnio essent, sed circumsessuri Capuam viderentur; quod malum diuturnae obsidionis esse solet, iam famem Campani sentiebant, quia sementem facere prohibuerant eos romani exercitus. Itaque legatos ad Hannibalem miserunt, orantes, ut prius, quam consules in agros suos educerent legiones, viaeque omnes hostium praesidiis insiderentur, frumentum ex propinquis locis convehi iuberet Capuam. Hannibal, Hannonem ex Bruttiis cum exercitu in Campaniam transire, et dare operam, ut frumenti copia fieret Campanis, iussit. Hanno, ex Bruttiis profectus cum exercitu, vitabundus castra hostium consulesque, qui in Samnio erant, quum Benevento iam appropinquaret, tria passuum millia ab ipsa urbe loco edito castra posuit. Inde ex sociis circa populis, quo aestate comportatum erat, devehi frumentum in castra iussit; praesidiis datis, quae commeatus eos prosequerentur. Capuam inde nuntium misit, qua die in castris ad accipiendum frumentum praesto essent, omni undique genere vehiculorum iumentorumque ex agris contracto. Id pro cetera socordia negligentiaque a Campanis actum. Paulo plus quadringenta vehicula missa, et pauca praeterea iumenta.

Ob id castigatis ab Hannone, quod ne fames quidem, quae mutas accenderet bestias, curam eorum stimulare posset, alia prodicta dies ad frumentum maiore apparatu petendum. Ea omnia, sicut acta erant, quum enuntiata Beneventanis essent, legatos decem extemplo ad consules (circa Bovianum castra Romanorum erant) miserunt. Qui quum, auditis, quae ad Capuam agerentur, inter se comparassent, ut alter in Campaniam exercitum duceret; Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus, nocte Beneventi moenia est ingressus. Ex propinquo cognoscit, Hannonem cum exercitus parte profectum frumentatum: per quaestorem Campanis datum frumentum: duo millia plaustrorum, inconditam inermemque aliam turbam, advenisse: per tumultum ac trepidationem omnia agi, castrorumque formam et militarem ordinem, immixtis agrestibus iis ex terris, sublatum. His satis compertis, consul militibus edicit, signa tantum armaque in proximam noctem expedirent: castra punica oppugnanda esse. Quarta vigilia profecti, sarcinis omnibus impedimentisque Beneventi relictis, paulo ante lucem quum ad castra pervenissent, tantum pavoris iniecerunt, ut, si in plano castra posita essent, haud dubie primo impetu capi potuerint. Altitudo loci et munimenta defenderunt, quae nulla ex parte adiri, nisi arduo ac difficili ascensu, poterant. Luce prima proelium ingens accensum est : nec vallum modo tutantur Poeni, sed, ut quibus locus aequior esset, deturbant nitentes per ardua hostes.

XIV. Vicit tamen omnia pertinax virtus, et aliquot simul partibus ad vallum ac fossas perventum est; sed cum multis vulneribus ac militum pernicie. Itaque convocatis tribunis militum consul, *absistendum temerario incepto*, ait: *tutius sibi videri, reduci eo die exercitum Beneventum: dein postero castris se hostium iungi, ne exire inde Campani, neve Hanno regredi posset. Id quo facilius obtineatur, collegam quoque et exercitum eius se acciturum, totumque eo versuros bellum.* Haec consilia ducis, quum iam receptui canerent, clamor militum aspernantium tam segne imperium disiecit. Proxima portae hostium erat cohors Peligna; cuius praefectus Vibius Accuacus arreptum vexillum trans vallum hostium traiecit. Exsecratus inde seque et cohortem, si eius vexilli hostes potiti essent, princeps ipse per fossam vallumque in castra irrumpit. Iamque intra vallum Peligni pugnabant, quum altera

parte, Valerio Flacco tribuno militum tertiae legionis exprobrante Romanis ignaviam, qui sociis captorum castrorum concederent decus, T. Pedanius, princeps primus centurio, quum signifero signum ademisset. « Iam hoc signum et hic centurio, inquit, intra vallum » hostium erit. Sequantur, qui capi signum ab hoste prohibituri » sunt. » Manipulares sui primum trascendentem fossam, dein legio tota sequuta est. Iam et consul, ad conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab revocando ad incitandos hortandosque versus milites, ostendere, in quanto discrimine ac periculo fortissima cohors sociorum et civium legio esset. Itaque pro se quisque omnes per aequa atque iniqua loca, quum undique tela coniicerentur, armaque et corpora hostes obiicerent, pervadunt irrumpuntque. Multi vulnerati, etiam, quos vires sanguisque desereret; ut intra vallum hostium caderent, nitebantur. Capta itaque momento temporis, velut in plano sita nec permunita castra. Caedes inde, non iam pugna erat, omnibus intra vallum permixtis. Supra sex millia hostium occisa, supra septem millia capitum, cum frumentatoribus campanis omnique plaustrorum et iumentorum apparatu, capta: et alia ingens praeda fuit, quam Hanno, populabundus passim quum isset, ex sociorum populi romani agris traxerat. Inde, deiectis hostium castris, Beneventum reditum est, praedamque ibi ambo consules (nam et Ap. Claudius eo post paucos dies venit) vendiderunt diviseruntque. Et donati, quorum opera castra hostium capta erant: ante alios Accuaeus Pelignus, et T. Pedanius princeps tertiae legionis. Hanno ab Cominio Cerito, quo nuntiata castrorum clades est, cum paucis frumentatoribus, quos forte secum habuerat; fugae magis, quam itineris, modo in Bruttios rediit.

XV. Et Campani, audita sua pariter sociorumque clade, legatos ad Hannibalem miserunt, qui nuntiarent, *duos consules ad Beneventum esse, diei iter a Capua; tantum non ad portas et muros bellum esse. Ni propere subveniat, celerius Capuam, quam Arpos, in potestatem hostium venturam. Ne Tarentum quidem, non modo arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam Carthagini aequare sit solitus, desertam indefensamque populo romano tradat.* Hannibal, curae sibi fore rem campanam pollicitus, in praesentia duo millia equitum cum legatis mittit, quo

praesidio agros populationibus possent prohibere. Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis tarentinae praesidiique, quod ibi obsideretur, cura esset C. Servilius legatus, ex auctoritate Patrum a P. Cornelio praetore in Etruriam ad frumentum coëmendum missus, cum aliquot navibus onustis in portum tarentinum inter hostium custodias pervenit. Cuius adventu, qui, ante, in exigua spe, vocati saepe ad transitionem ab hostibus per colloquia erant, ultro ad transeundum hostes vocabant sollicitabantque. Et erat satis validum praesidium, traductis ad arcem Tarenti tuendam, qui Metaponti erant, militibus. Itaque Metapontini extemplo, metu, quo tenebantur, liberati, ad Hannibalem defecere. Hoc idem eadem ora maris et Thurini fecerunt: movit eos non Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque, quibus, indidem ex Achaia oriundi, etiam cognatione iuncti erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper interfectos. Eorum amici cognatique literas ac nuntios ad Hannonem Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, miserunt, *si exercitum ad moenia admovissent, se in potestatem eorum urbem tradituros esse.* M. Atinius Thuriis cum modico praesidio praeerat. Quem facile elici ad certamen temere ineundum rebantur posse; non militum, quos perpaucos habebat, fiducia, quam iuventutis thurinae. Eam ex industria centuriaverat armaveratque ad tales casus. Divisis copiis inter se, duces Poeni quum agrum thurinum ingressi essent, Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem pergit. Mago cum equitatu, tectus collibus ad tegendas insidias oppositis, subsistit. Atinius, peditum tantum agmine per exploratores comperto, in aciem copias educit, et fraudis intestinae, et hostium insidiarum ignarus. Pedestre proelium fuit persegne, paucis in prima acie pugnantibus Romanis; Thurinis exspectantibus magis, quam adiuvantibus, eventum: et Carthaginiensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret. Quo ubi ventum est, coorti cum clamore equites prope inconditam Thurinorum turbam, nec satis fido animo, unde pugnabat, stantem, extemplo in fugam averterunt. Romani, quamquam circumventos hinc pedes, hinc eques urgebat, tamen aliquandiu pugnam traxere. Postremo et ipsi terga vertunt, atque ad urbem fugiunt. Ibi proditores conglobati, quum popularium agmen patentibus

portis accepissent, ubi Romanos fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant, *instare Poenum, permixtosque et hostes urbem invasuros, ni propere portas claudant.* Ita exclusos Romanos praebuere hosti ad caedem: Atinius tamen cum paucis receptus. Seditio inde paulisper tenuit, quum alii urbem tuendam, inde alii cedendum fortunae, et tradendam urbem victoribus censerent. Ceterum, ut plerumque, fortuna et consilia mala vicerunt: Atinio cum suis ad mare ac naves deducto, magis quia ipsi, ob imperium in se mite ac iustum, consultum volebant, quam respectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt. Consules a Benevento in campanum agrum legiones ducunt, non ad frumenta modo, quae iam in hibernis erant, corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam; nobilem se consulatum tam opulentae urbis excidio rati facturos, simul et ingens flagitium imperio dempturos, quod urbi tam propinquae tertium annum impunita defectio esset. Ceterum, ne Beneventum sine praesidio esset, et ut ad subita belli, si Hannibal (quod facturum haud dubitabant) ad opem ferendam sociis Capuam venisset, equites vim sustinere possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum venire iubent: legionibus stativisque ad obtinendas res in Lucanis aliquem praeficeret.

XVI. Graccho, prius quam ex Lucanis moveret, sacrificanti triste prodigium factum est. Ad exta, sacrificio perpetrato, angues duo ex occulto allapsi, edere iecur, conspectique repente ex oculis abierunt. Id quum haruspicum monitu sacrificium instauraretur, atque intentius exta reserata servarentur; iterum ac tertium venisse tradunt, libatoque iecinore intactos angues abiisse. Quum haruspices, ad imperatorem id pertinere prodigium, praemonuissent, et ab occultis cavendum hominibus consultisque, nulla tamen providentia fatum imminens moveri potuit. Flavius Lucanus fuit, caput partis eius Lucanorum, quum pars ad Hannibalem defecisset, quae cum Romanis stabat: et iam anno in magistratu erat; ab eisdem illis creatus praetor. Is, mutata repente voluntate, locum gratiae apud Poenum quaerens, neque transire ipse, neque trahere ad defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et eiusdem hospitis proditi capite ac sanguine foedus cum hostibus sanxisset. Ad Magonem, qui in Bruttiis praeerat, clam in colloquium venit;

fideque ab eo accepta, si romanum iis imperatorem tradidisset, liberos cum suis legibus venturos in amicitiam Lucanos, deducit Poenum in locum, quo erat cum paucis Gracchum adducturus. Magonem ibi pedites equitesque armare, et capere eas latebras, ubi ingentem numerum occuleret, iubet. Loco satis inspecto atque undique explorato, dies composita gerendae rei est. Flavius ad romanum imperatorem venit: *Rem se*, ait, *magnam inchoasse, ad quam perficiendam ipsius Gracchi opera opus esse. Omnium populorum praetoribus, qui ad Poenum in illo communi Italiae motu descissent, persuasisse, ut redirent in amicitiam Romanorum; quando res quoque romana, quae prope exitium clade cannensi venisset, in dies melior atque auctior fieret; Hannibalis vis senesceret, ac prope ad nihilum venisset. Veteri delicto haud implacabiles fore Romanos: nullam unquam gentem magis exorabilem, promptioremque veniae dandae fuisse. Quoties rebellioni etiam maiorum suorum ignotum? Haec ab se*, ait, *dicta: ceterum ab ipso Graccho eadem haec audire malle eos, praesentisque contingere dextram: id pignus fidei secum ferre. Locum se consiliis dixisse a conspectu amotum, haud procul a castris romanis. Ibi paucis verbis transigi rem posse, ut omne nomen lucanum in fide ac societate romana sit.* Gracchus, fraudem et sermoni et rei abesse ratus, ac similitudine viri captus, cum lictoribus ac turma equitum e castris profectus, duce hospite in insidias praecipitatur. Hostes subito exorti; et, ne dubia proditio esset, Flavius his se adiungit: tela undique in Gracchum atque equites coniiciuntur. Gracchus ex equo desilit. Idem ceteros facere iubet, hortaturque, *Vt, quod unum reliquum fortuna fecerit, id cohonestent virtute. Reliquum autem quid esse paucis, a multitudine in valle, silva ac montibus septa, circumventis, praeter mortem? Id referre, utrum praebentes corpora pecorum modo inulti trucidentur, an, toto animo a patiendo exspectandoque eventu in impetum atque iram verso, agentes cudentesque, perfusi hostium cruore, inter exspirantium inimicorum cumulata armaque et corpora cadant. Lucanum proditorem ac transfugam omnes peterent. Qui eam victimam prae se ad inferos misisset, eum decus eximium egregiumque solatium suae morti inventurum.* Inter haec dicta, paludamento cir-

cum laevum brachium intorto (nam ne scuta quidem secum extulerant), in hostes impetum fecit. Maior, quam pro numero hominum, editur pugna. Iaculis maxime aperta corpora Romanorum, et, quum undique ex altioribus locis in cavam vallem coniectus esset, transfiguntur. Gracchum, iam nudatum praesidio, vivum capere Poeni nituntur. Ceterum ille, conspicatus Lucanum hospitem inter hostes, adeo infestus confertos invasit, ut parci ei sine multorum pernicie non posset. Exanimem eum Mago extemplo ad Hannibalem misit, poni que cum captis simul fascibus ante tribunal imperatoris iussit. Haec vera fama est. Gracchus in Lucanis ad campos, qui Veteres vocantur, periit.

XVII. Sunt, qui in agro beneventano, prope Calorem fluvium, ostendant a castris cum lictoribus ac tribus servis lavandi causa progressum, quum forte inter salicta innata ripis laterent hostes, nudum atque inermem, saxisque, quae volvit amnis, propugnantem, interfectum. Sunt, qui haruspicum monitu quingentos passus a castris progressum, uti loco puro ea, quae ante dicta prodigia sunt, procuraret, ab insidentibus forte locum duabus turmis Numidarum circumventum scribant: adeo nec locus, nec ratio mortis in viro tam claro et insigni constat. Funeris quoque Gracchi varia est fama. Alii in castris romanis sepultum ab suis, alii ab Hannibale (et ea vulgatior fama est) tradunt in vestibulo punicorum castrorum rogum extructum esse: armatum exercitum decucurrisse cum tripudiis Hispanorum, motibusque armorum et corporum, suae cuique genti assuetis, ipso Hannibale omni rerum verborumque honore exsequias celebrante. Haec tradunt, qui in Lucanis rei gestae auctores sunt. Si illis, qui ad Calorem fluvium interfectum memorant, credere velis, capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt. Eo delato ad Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo, qui in castra romana ad Cn. Cornelium quaestorem deferret: is funus imperatoris in castris, celebrantibus cum exercitu Beneventanis, fecit.

XVIII. Consules, agrum campanum ingressi, quum passim popularentur, eruptione oppidanorum et Magonis cum equitatu territi et trepidi, ad signa milites palatos passim revocarunt; et, vixdum instructa acie fusi, supra mille et quingentos milites amiserunt. Inde ingens ferocia superbae suopte ingenio genti crevit,

multisque proeliis lacessebant Romanos. Sed intentiores ad cavendum consules una pugna fecerat, incaute atque inconsulte inita: restituit tamen his animos, et illis minuit audaciam parva una res; sed in bello nihil tam leve est, quod non magnae interdum rei momentum faciat. T. Quintio Crispino Badius campanus hospes erat, perfamiliari hospitio iunctus: creverat consuetudo, quod aeger Romae apud Crispinum Badius ante defectionem campanam liberaliter comiterque curatus fuerat. Tum Badius, progressus ante stationes, quae pro porta stabant, vocari Crispinum iussit: quod ubi est Crispino nuntiatum, ratus colloquiûm amicum ac familiare quaeri, manente memoria, etiam in discidio publicorum foederum, privati iuris, paulum a ceteris processit. Postquam in conspectum venere, « Provoco te, inquit, ad pugnam, Crispine, » Badius: conscendamus equos, submotisque aliis, uter bello » melior sit, decernamus. » Ad ea Crispinus, *nec sibi, nec illi*, ait, *hostes deesse, in quibus virtutem ostendant: se, etiamsi in acie occurrat, declinaturum, ne hospitali caede dextram violet;* conversusque abibat. Enimvero ferocius tum Campanus increpare mollitiem ignaviamque, et se digna probra in insontem iacere, *hospitalem hostem* appellans, *simulantemque parcere, cui sciat parem se non esse. Si parum publicis foederibus ruptis dirempta simul et privata iura esse putet, Badium campanum T. Quintio Crispino romano, palam duobus exercitibus audientibus, renuntiare hospitium. Nihil sibi cum eo consociatum, nihil foederatum hosti cum hoste, cuius patriam ac penates publicos privatosque oppugnatum venisset. Si vir esset, congrederetur.* Diu cunctantem Crispinum perpulere turmales, ne impune insultare Campanum pateretur. Itaque tantum moratus, dum imperatores consuleret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eorum arma cepit, equumque conscendit, et Badium, nomine compellans, ad pugnam evocavit. Nulla mora a Campano facta est: infestis equis concurrerunt. Crispinus supra scutum sinistrum humerum Badio hasta transfixit, superque delapsum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes iacentem conficeret. Badius, prius quam opprimeretur, parma atque equo relicto, ad suos aufugit. Crispinus, equum, armaque capta, et cruentam cuspidem insignis spoliis ostentans, cum magna laude et gratula-

tione militum, ad consules est deductus, laudatusque ibi magnifice, et donis donatus.

XIX. Hannibal ex agro beneventano castra ad Capuam quum movisset, tertio post die, quam venit, copias in aciem eduxit; haudquaquam dubius, quod Campanis, absente se, paucos ante dies secunda fuisset pugna, quin multo minus se suumque toties victorem exercitum sustinere Romani possent. Ceterum, postquam pugnari coeptum est, equitum maxime incursu, quum iaculis obrueretur, laborabat romana acies; donec signum equitibus datum est, ut in hostem admitterent equos: ita equestre proelium erat, quum procul visus Sempronianus exercitus, cui Cn. Cornelius quaestor praeerat, utrique parti parem metum praebuit, ne hostes novi adventarent. Velut ex composito utrinque signum receptui datum; reductique in castra prope aequo Marte discesserunt. Plures tamen ab Romanis primo incursu equitum ceciderunt. Inde consules, ut averterent Capua Hannibalem, nocte, quae sequuta est, diversi, Fulvius in agrum cumanum, Claudius in Lucanos abiit. Postero die, quum vacua castra esse Romanorum nuntiatum Hannibali esset, et duobus agminibus diversos abiisse; incertus primo, utrum sequeretur, Appium institit sequi. Ille, circumducto hoste, qua voluit, alio itinere ad Capuam rediit. Hannibali alia in his locis bene gerendae rei fortuna oblata est. M. Centenius fuit cognomine Penula, insignis inter primipili centuriones, et magnitudine corporis, et animo. Is, perfunctus militia, per P. Cornelium Sullam praetorem in senatum introductus, petit a Patribus, uti sibi quinque millia militum darentur: *se, peritum et hostis et regionum, brevi operae pretium facturum; et, quibus artibus ad id locorum nostri et duces et exercitus capti forent, iis adversus inventorem usurum.* Id non promissum magis stolide, quam stolide creditum; tanquam eaedem militares et imperatoriae artes essent. Data, pro quinque, octo millia militum; pars dimidia cives, pars socii; et ipse aliquantum voluntariorum itinere in agris concivit, ac prope duplicato exercitu, in Lucanos pervenit; ubi Hannibal, nequidquam sequutus Claudium, substiterat. Haud dubia res est, quippe inter Hannibalem ducem et centurionem, exercitusque, alterum vincendo veteranum, alterum novum totum, et magna ex parte etiam tumultuarium ac semiermem. Vt conspecta

inter se agmina sunt, et neutra pars detrectavit pugnam, extemplo instructae acies: pugnatum tamen, ut in nulla pari re, duas amplius horas, concitata et, donec dux stetisset, romana acie. Postquam is, non pro vetere fama solum, sed etiam metu futuri dedecoris, si sua temeritate contractae cladi superesset, obiectans se hostium telis, cecidit; fusa extemplo est romana acies: sed adeo ne fugae quidem iter patuit, omnibus viis ab equite insessis, ut ex tanta multitudine vix mille evaserint; ceteri passim, alii alia peste, absumpti sint.

XX. Capua a consulibus iterum summa vi obsideri coepta est; quaeque in eam rem opus erant, comportabantur parabanturque. Casilinum frumentum convectum: ad Vulturni ostium, ubi nunc urbs est, castellum communitum (ante Fabius Maximus munierat): praesidium impositum, ut mare proximum et flumen in potestate essent. In ea duo maritima castella frumentum, quod ex Sardinia nuper missum erat, quodque M. Iunius praetor ex Etruria coëmerat, ab Ostia convectum est, ut exercitui per hiemem copia esset. Ceterum super eam cladem, quae in Lucanis accepta erat, volonum quoque exercitus, qui, vivo Graccho, summa fide stipendia fecerat, velut exauctoratus morte ducis, ab signis discessit. Hannibal non Capuam neglectam, neque, ut tanto discrimine, desertos volebat socios; sed, prospero ex temeritate unius romani ducis successu, in alterius ducis exercitusque opprimendi occasionem imminebat. Cn. Fulvium praetorem Apuli legati nuntiabant, primo, dum urbes quasdam Apulorum, quae ad Hannibalem descivissent, oppugnaret, intentius rem egisse; postea nimio successu et ipsum et milites, praeda impletos, in tantam licentiam socordiamque effusos, ut nulla disciplina militiae esset. Quum saepe alias, tum paucis diebus ante expertus, qualis sub inscio duce exercitus esset, in Apuliam castra movit.

XXI. Circa Herdoniam romanae legiones et praetor Fulvius erant: quo ubi allatum est, hostes adventare, prope est factum, ut iniussu praetoris signis convulsis in aciem exirent; nec res ulla magis tenuit, quam spes haud dubia, suo id arbitrio, ubi vellent, acturos. Nocte insequenti Hannibal, quum tumultuatum in castris, et plerosque ferociter, signum ut daret, institisse duci ad arma vocantes sciret, haud dubius prosperae pugnae occasionem dari,

tria millia expeditorum militum in villis circa vepribusque et silvis disponit, qui, signo dato, simul omnes e latebris exsisterent; et Magonem ac duo ferme millia equitum, qua fugam inclinaturam credebat, omnia itinera insidere iubet: his nocte praeparatis, prima luce in aciem copias educit. Nec Fulvius est cunctatus, non tam sua ulla spe, quam militum impetu fortuito tractus. Itaque eadem temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa acies ad libidinem militum forte procurrentium consistentiumque, quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per libidinem aut metum deserentium locum. Prima legio et sinistra ala in primo instructae, et in longitudinem porrecta acies: clamantibus tribunis, *nihil introrsus roboris ac virium esse, et, quacumque impetum fecisset hostis, perrupturos;* nihil, quod salutare esset, non modo ad animum, sed ne ad aures quidem admittebant. Et Hannibal, haudquaquam similis dux, neque simili exercitu, neque ita instructo aderat. Ergo ne clamorem quidem atque impetum primum eorum Romani sustinere. Dux, stultitia et temeritate Centenio par, animo nequaquam comparandus, ubi rem inclinatam ac trepidantes suos vidit, equo arrepto, cum ducentis ferme equitibus effugit: cetera a fronte pulsa, a tergo atque alis circumventa, acies eo usque est caesa, ut ex duodeviginti millibus hominum duo millia haud amplius evaserint. Castris hostes potiti sunt.

XXII. Hae clades, super aliam alia, Romam quum essent nuntiatae, ingens quidem et luctus et pavor civitatem cepit: sed tamen, quia consules, ubi summa rerum esset, ad id locorum prospere rem gererent, minus his cladibus commovebantur. Legatos ad consules mittunt C. Laetorium, M. Metilium, qui nuntiarent, ut reliquias duorum exercituum cum cura colligerent, darentque operam, ne per metum ac desperationem hosti se dederent (id quod post cannensem accidisset cladem), et ut desertores de exercitu volonum conquirerent. Idem negotii P. Cornelio datum, cui et delectus mandatus erat: isque per fora conciliabulaque edixit, ut conquisitio volonum fieret, iique ad signa reducerentur. Haec omnia intentissima cura acta. Ap. Claudius consul, D. Iunio ad ostium Vulturni, M. Aurelio Cotta Puteolis praeposito, qui, ut quaeque naves ex Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mitterent frumentum, ipse ad Capuam regressus, Q. Fulvium

collegam invenit Casilini, omnia inde portantem molientemque ad oppugnandam Capuam. Tum ambo circumsederunt urbem, et Claudium Neronem praetorem ab Suessula ex Claudianis castris exciverunt. Is quoque modico ibi praesidio ad tenendum locum relicto, ceteris omnibus copiis ad Capuam descendit. Ita tria praetoria circa Capuam erecta, tres et exercitus, diversis partibus opus aggressi, fossa valloque circumdare urbem parant, et castella excitant modici intervallis; multisque simul locis cum prohibentibus opera Campanis eo eventu pugnant, ut postremo portis muroque se contineret Campanus. Prius tamen, quam haec continuarentur opera, legati ad Hannibalem missi, qui quererentur, desertam ab eo Capuam, ac prope redditam Romanis; obtestarenturque, ut tunc saltem opem non circumsessis modo, sed etiam circumvallatis, ferret. Consulibus literae a P. Cornelio praetore missae, *Vt, prius quam clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis facerent, ut, qui eorum vellent, exirent ab Capua, suasque res secum auferrent. Liberos fore suaque omnia habituros, qui ante idus martias exissent: post eam diem, quique exissent, quique ibi mansissent, hostium futuros numero.* Ea pronuntiata Campanis, atque ita spreta, ut ultro dicerent contumelias, minarenturque, Hannibal ab Herdonia Tarentum duxerat legiones; spe, aut vi, aut dolo, arcis tarentinae potiundae. Quod ubi parum processit, ad Brundusium flexit iter, prodi id appidum ratus. Ibi quoque quum frustra tereret tempus, legati campani ad eum venerunt, querentes simul orantesque: quibus Hannibal magnifice respondit, et antea solvisse obsidionem, et nunc adventum suum consules non laturos. Cum hac spe dimissi legati vix regredi Capuam, iam duplici fossa valloque cinctam, potuerunt.

XXIII. Quum maxime Capua circumvallaretur, Syracusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam vi ac virtute ducis exercitusque, intestina etiam proditione adiuta. Namque Marcellus initio veris incertus, utrum Agrigentum ad Himilconem et Hippocratem verteret bellum, an obsidione Syracusas premeret, quamquam nec vi capti videbat posse inexpugnabilem terrestri ac maritimo situ urbem, nec fame, quam prope liberi ab Carthagine commeatus alerent; tamen, ne quid inexpertum relinqueret, transfugas syracusanos (erant autem apud Romanos aliqui nobilissimi

viri, inter defectionem ab Romanis, quia ab novis consiliis abhorrebant, pulsi) colloquiis suae partis tentare hominum animos iussit, et fidem dare, si traditae forent Syracusae, liberos eos ac suis legibus victuros esse. Non erat colloquii copia, quia multorum animi suspecti omnium curam oculosque converterent, ne quid falleret tale admissum. Servus unus exsulum, pro transfuga intromissus in urbem, conventis paucis, initium colloquendi de tali re fecit. Deinde in piscatoria quidam navi, retibus operti, circumvectique ita ad castra romana, colloquutique cum transfugis; et idem saepius eodem modo alii atque alii: postremo ad octoginta facti. Et, quum iam composita omnia ad proditionem essent, indicio delato ad Epicyden per Attalum quendam, indignantem sibi rem creditam non esse, necati omnes cum cruciatu sunt. Alia subinde spes, postquam haec vana evaserat, excepit. Damippus quidam Lacedaemonius, missus ab Syracusis ad Philippum regem, captus ab romanis navibus erat: huius utique redimedi et Epicydae cura erat ingens; nec abnuit Marcellus, iam tum Aetolorum, cuius gentis socii Lacedaemonii erant, amicitiam affectantibus Romanis. Ad colloquium de redemptione eius missis, medius maxime atque utrisque opportunus locus, ad portum Trogiliorum, propter turrim, quam vocant Galeagram, est visus. Quo quum saepius commearent, unus ex Romanis, ex propinquo murum contemplatus, numerando lapides aestimandoque ipse secum, quid in fronte paterent singuli, altitudinem muri, quantum proxime coniectura poterat, permensus, humilioremque aliquanto pristina opinione sua et ceterorum omnium ratus esse, et vel mediocribus scalis superabilem, ad Marcellum rem defert. Haud spernenda visa. Sed, quum adiri locus, qui ob id ipsum intentius custodiebatur, non posset, occasio quaerebatur: quam abtulit transfuga, nuntians, diem festum Dianae per triduum agi, et, quia alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari, et ab Epicyde praebito universae plebei, et per tribus a principibus diviso. Id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum militum colloquutus, electisque per eos ad rem tantam agendam audendamque idoneis centurionibus militibusque, et scalis in occulto comparatis, ceteris signum dari iubet, ut mature corpora curarent, quietique darent: nocte in expeditionem eundum esse. Inde ubi id temporis visum,

quo de die epulatis iam vini satias principiumque somni esset, signi unius milites ferre scalas iussit; et ad mille fere armati tenui agmine per silentium eo deducti. Vbi sine strepitu ac tumultu primi evaserunt in murum, sequuti ordine alii, quum priorum audacia dubiis etiam animum faceret.

XXIV. Iam mille armatorum ceperant partem, quum ceterae admotae, pluribusque scalis in murum evadebant, signo ab Hexapylo dato; quo per ingentem solitudinem erat perventum, quia magna pars, in turribus epulati, aut sopiti vino erant, aut semigraves potabant: paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfecerunt. Prope Hexapylon est portula magna vi refringi coepta; et e muro ex composito tuba datum signum erat. Et iam undique, non furtim, sed vi aperta, gerebatur res: quippe ad Epipolas, frequentem custodiis locum, perventum erat, terrendique magis hostes erant, quam fallendi; sicut territi sunt: nam simul ac tubarum est auditus cantus, clamorque tenentium muros partemque urbis, omnia teneri custodes rati, alii per murum fugere, alii salire de muro, praecipitarique turba paventium. Magna pars tamen ignara tanti mali erat, et gravatis omnibus vino somnoque, et, in vastae magnitudinis urbe, partium sensu non satis pertinente in omnia. Sub luce, Hexapylo effracto, Marcellus, omnibus copiis urbem ingressus, excitavit convertitque omnes ad arma capienda, opemque, si quam possent, iam captae prope urbi ferendam. Epicydes, ab Insula, quam ipsi Nason vocant, citato profectus agmine, haud dubius, quin paucos, per negligentiam custodum transgressos murum, expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum augere eos, dictitans, et maiora ac terribiliora vero afferre, postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa, lacessito tantum hoste paucis missilibus, retro in Achradinam agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium metuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oriretur, clausasque inter tumultum Achradinae atque Insulae inveniret portas. Marcellus, ut, moenia ingressus, ex superioribus locis urbem, omnium ferme illa tempestate pulcherrimam, subiectam oculis vidit, illacrymasse dicitur, partim gaudio tantae perpetratae rei, partim vetusta gloria urbis. Atheniensium classes demersae, et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant, et tot bella

cum Carthaginiensibus tanto cum discrimine gesta; tot tam opulenti tyranni regesque; praeter ceteros Hiero, quum recentissimae memoriae rex, tum ante omnia, quae virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis in populum romanum insignis. Ea quum universa occurrerent animo, subiretque cogitatio, iam illa momento horae arsura omnia, et ad cineres reditura; prius quam signa Achradinam admoveret, praemittit Syracusanos, qui intra praesidia romana, ut ante dictum est, fuerant, ut alloquio leni perlicerent hostes ad dedendam urbem.

XXV. Tenebant Achradinae portas murosque maxime transfugae, quibus nulla erat per conditiones veniae spes. Ii nec adire muros, nec alloqui quemquam passi: itaque Marcellus, postquam id inceptum irritum fuit, et Euryalum signa referri iussit. Tumulus est in extrema parte urbis versus a mari, viaeque imminens ferenti in agros, mediterraneaeque insulae, percommode situs ad commeatus excipiendos. Praeerat huic arci Philodemus Argivus, ab Epicyde impositus, ad quem missus a Marcello Sosis, unus ex interfectoribus tyranni, quum, longo sermone habito, dilatus per frustrationem esset, retulit Marcello, tempus eum ad deliberandum sumpsisse. Quum is diem de die differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent castra legionesque, haud dubius, si in arcem accepisset eos, deleri romanum exercitum inclusum muris posse; Marcellus, ut Euryalum neque tradi, neque capi vidit posse, inter Neapolim et Tycham (nomina partium urbis et instar urbium sunt) posuit castra, timens, ne, si frequentia intrasset loca, contineri ab discursu miles avidus praedae non posset. Legati eo ab Tycha et Neapoli cum infulis et velamentis venerunt, precantes, ut a caedibus et ab incendiis parceretur. De quorum precibus, quam postulatis, magis consilio habito, Marcellus ex omnium sententia edixit militibus, *ne qui liberum corpus violaret: cetera praedae futura*. Castraque tectis parietum pro muro septa. Portis regione platearum patentibus stationes praesidiaque disposuit, ne quis in discursu militum impetus in castra fieri posset. Inde, signo dato, milites discurrerunt: refractisque foribus, quum omnia terrore ac tumultu streperent, a caedibus tamen temperatum est. Rapinis nullus ante modus fuit, quam omnia diuturna felicitate cumulata bona egessere. Inter haec et Philodemus;

quum spes auxilii nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicydem rediret, deducto praesidio, tradidit tumulum Romanis. Aversis omnibus ad tumultum ex parte captae urbis, Bomilcar, noctem eam nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in salo romana classis non posset, cum triginta quinque navibus ex portu syracusano profectus, libero mari vela in altum dedit, quinque et quinquaginta navibus Epicydae et Syracusanis relictis; edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res syracusana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies redit, multis (ut fama est) donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

XXVI. Marcellus, Euryalo recepto praesidioque addito, una cura erat liber, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta inclusos impeditosque moenibus suos turbaret. Achradinam inde, trinis castris per idonea dispositis loca, spe ad inopiam omnium rerum inclusos redacturum, circumsedit. Quum per aliquot dies quietae stationes utrinque fuissent, repente adventus Hippocratis et Himilconis, ut ultro undique oppugnarentur Romani, fecit. Nam et Hippocrates, castris ad magnum portum communitis, signoque iis dato, qui Achradinam tenebant, castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus praeerat; et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit; et classis punica litori, quod inter urbem et castra romana erat, appulsa est, ne quid praesidii Crispino submitti a Marcello posset. Tumultum tamen maiorem hostes praebuerunt, quam certamen: nam et Crispinum Hippocratem non repulit tantum munimentis, sed insequutus etiam est trepide fugientem; et Epicyden Marcellus in urbem compulit: satisque iam etiam in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis eorum excursionibus periculi foret. Accessit et pestilentia, commune malum, quod facile utrorumque animos averteret a belli consiliis. Nam tempore autumni et locis natura gravibus, multo tamen magis extra urbem, quam in urbe, intoleranda vis aestus per utraque castra omnium ferme corpora movit. Et primo temporis ac loci vitio et aegri erant, et moriebantur: postea curatio ipsa et contactus aegrorum vulgabat morbos; ut aut neglecti desertique, qui incidissent, morerentur, aut adsidentes curantesque eadem vi morbi repletos secum traherent; quotidianaque funera et mors ob oculos esset, et undique dies noctesque ploratus audi-

rentur. Postremo ita assuetudine mali efferaverant animos, ut non modo lacrymis instoque comploratu prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem, aut sepelirent, iacerentque strata exanima corpora in cospectu similem mortem exspectantium; mortuique aegros, aegri validos, cum metu, tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent. Et, ut ferro potius morerentur, quidam invadebant soli hostium stationes. Multo tamen vis maior pestis Poenorum castra, quam romana (diu circumsedendo Syracusas, caelo aquisque assuerant magis), affecerat. Ex hostium exercitu Siculi, ut primum videre ex gravitate loci vulgari morbos, in suas quisque propinquas urbes dilapsi sunt. At Carthaginienses, quibus nusquam receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate atque Himilcone, ad internecionem omnes perierunt. Marcellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem suos; infirmaque corpora tecta et umbrae recreaverant. Multi tamen ex romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

XXVII. Deleto terrestri punico exercitu, Siculi, qui Hippocratis milites fuerant, in haud magna oppida, ceterum et situ et munimentis tuta (tria millia alterum ab Syracusis, alterum quindecim abest), eo et commeatus e civitatibus suis comportabant, et auxilia arcessebant. Interea Bomilcar, iterum cum classe profectus Carthaginem, ita exposita fortuna sociorum, ut spem faceret, non ipsis modo salutarem opem ferri posse, sed Romanos quoque in capta quodammodo urbe capi, perpulit, ut onerarias naves quam plurimas omni copia rerum onustas secum mitterent classemque suam augerent. Igitur, centum triginta navibus longis et septingentis onerariis profectus a Carthagine, satis prosperos ventos ad traiiciendum in Siciliam habuit. Sed iidem venti superare eum Pachynum prohibebant. Bomilcaris adventus, fama primo, dein praeter spem, mora, quum gaudium et metum in vicem Romanis Syracusanisque praebuisset, Epicydes metuens, ne, si pergerent iidem, qui tum tenebant, ab ortu solis flare per dies plures venti, classis punica Africam repeteret, tradita Achradina mercenariorum militum ducibus, ad Bomilcarem navigat. Classem in statione versa in Africam habentem, atque timentem navale proelium, non tam quod impar viribus aut numero navium esset (quippe etiam plures habebat), quam quod venti aptiores romanae, quam

suae, classi flarent, perpulit tandem, ut fortunam navalis certaminis experiri vellet. Et Marcellus, quum et siculum exercitum et tota insula conciri videret, et cum ingenti commeatu classem punicam adventare, ne simul terra marique inclusus urbe hostium urgueretur, quamquam impar numero navium erat, prohibere aditu Syracusarum Bomilcarem constituit. Duae classes infestae circa promontorium Pachynum stabant, ubi prima tranquillitas maris in altum evexisset, concursurae. Itaque, cadente iam Euro, qui per dies aliquot saevierat, prior Bomilcar movit: cuius prima classis petere altum visa est, quo facilius superaret promontorium. Ceterum, postquam tendere ad se romanas naves vidit, incertum qua subita territus re, Bomilcar vela in altum dedit, missisque nuntiis Heracleam, qui onerarias retro in Africam repetere iuberent, ipse, Siciliam praetervectus, Tarentum petit. Epicydes, a tanta repente destitutus spe, ne in obsidionem magna ex parte captae urbis rediret, Agrigentum navigat, exspectaturus magis eventum, quam inde quidquam moturus.

XXVIII. Quae ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam, et prope iterum Romanis traditam; legatos de conditionibus dedendae urbis, explorata prius per colloquia voluntate eorum, qui obsidebantur, ad Marcellum mittunt. Quum haud ferme discreparet, quin, quae ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus suis servarentur; evocatis ad colloquium his, quibus ab Epicyde creditae res erant, *missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exercitu Siculorum*, aiunt, *ut una omnium, qui obsiderentur quique extra obsidionem essent, fortuna esset; neve alteri proprie sibi paciscerentur quidquam.* Recepti deinde ab iis, ut necessarios hospitesque alloquerentur, expositis, quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salutis perpulere eos, ut secum praefectos Epicydis, Polyclitum et Philistionem et Epicyden, cui Sindon cognomen erat, aggrederentur. Interfectis iis et multitudine ad concionem vocata, et inopiam, qua ipsi inter se fremere occulte soliti erant, conquesti, *quamquam tot mala urguerent*, negarunt, *fortunam accusandam esse, quod in ipsorum esset potestate, quamdiu ea paterentur. Romanis causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracusanorum,*

non odium: nam, ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis, deinde Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde audierint, tum bellum movisse, et obsidere urbem coepisse, ut crudeles tyrannos eius, non ut ipsam urbem, expugnarent. Hippocrate vero interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis, et praefectis eius occisis, Carhaginiensibus omni possessione Siciliae terra marique pulsis, quam superesse cassam Romanis, cur non, perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus romanae amicitiae cultor, incolumes Syracusas esse velint? Itaque nec urbi nec hominibus aliud periculum, quam ab semetipsis, esse, si occasionem reconciliandi se Romanis praetermisissent (eam autem, qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore), simul libertas ab impotentibus tyrannis apparuisset.

XXIX. Omnium ingenti assensu audita ea oratio est. Praetores tamen prius creari, quam legatos nominari, placuit: ex ipsorum deinde praetorum numero missi oratores ad Marcellum. Quorum princeps, « Neque primo, inquit, Syracusani a vobis defecimus, » sed Hieronymus, nequaquam tam in vos impius, quam in nos: » nec postea pacem, tyranni caede compositam, Syracusanus » quisquam, sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes, op» pressis nobis hinc metu, hinc fraude, turbaverunt. Nec quisquam » dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse, quod » pacis vobiscum non fuerit. Nunc certe caede eorum, qui oppres» sas tenebant Syracusas, quum primum nostri arbitrii esse coe» pimus, extemplo venimus ad tradenda arma; dedendos nos, » urbem, moenia; nullam recusandam fortunam, quae imposita » a vobis fuerit. Gloriam captae nobilissimae pulcherrimaeque » urbis graecarum dii tibi dederunt, Marcelle. Quidquid umquam » terra marique memorandum gessimus, id tui triumphi titulo » accedit. Famae ne credi velis, quanta urbs a te capta sit, quam » posteris quoque eam spectaculo esse (quo quisque terra, quisque » mari venerit, nunc nostra de Atheniensibus Carthaginiensibus» que tropaea, nunc tua de nobis ostendat), incolumesque Syra» cusas familiae vestrae sub clientela nominis Marcellorum tute» laque habendas tradas. Ne plus apud vos Hieronyma, quam » Hieronis, memoria momenti faciat. Diutius ille multo amicus » fuit, quam hic hostis: et illius etiam benefacta persensistis;

» huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit. » Omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos. Inter ipsos plus belli ac periculi erat: namque transfugae, tradi se Romanis rati, mercenariorum quoque militum auxilia in eundem compulere metum; arreptisque armis praetores primum obtruncant, inde ad caedem Syracusanorum discurrunt, quosque fors obtulit, irati interfecere, atque omnia, quae in promptu erant, diripuerunt. Tum, ne sine ducibus essent, sex praefectos creavere, ut terni Achradinae ac Naso praeessent. Sedato tandem tumultu, exsequentibus sciscitando mercenariis, quae acta cum Romanis essent, dilucere, id quod erat, coepit; aliam suam ae perfugarum causam esse.

XXX. Iu tempore legati a Marcello redierunt, falsa eos suspicione incitatos memorantes, nec causam expetendae poenae eorum ullam Romanis esse. Erat ex tribus Achradinae praefectis Hispanus, Mericus nomine. Ad eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispanorum auxiliaribus est missus; qui, sine arbitris Mericum nanctus, primum, quo in statu reliquisset Hispaniam (et nuper inde venerat), exponit: *Omnia Romanis ibi obtineri armis. Posse eum, si operae pretium faciat, principem popularium esse; seu militare cum Romanis, seu in patriam reverti libeat. Contra, si malle obsideri pergat, quam spem esse terra marique clauso?* Motus his Mericus, quum legatos ad Marcellum mitti placuisset, fratrem inter eos mittit, qui, per eundem illum Hispanum secretus ab aliis ad Marcellum deductus, quum fidem accepisset composuissetque agendae rei ordinem, Achradinam redit. Tum Mericus, ut ab suspicione proditionis averteret omnium animos, negat *sibi placere, legatos commeare ultro citroque, neque recipiendum quemquam, neque mittendum; et, quo intentius custodiae serventur, opportuna dividenda praefectis esse, ut suae quisque partis tutandae reus sit.* Omnes assensi sunt partibus dividundis; ipsi regio evenit ab Arethusa fonte usque ad ostium magni portus. Id ut scirent Romani, fecit. Itaque Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco quadriremis trahi ad Achradinam iussit, exponitque milites regione portae, quae prope fontem Arethusam est. Hoc quum quarta vigilia factum esset, exspositosque milites porta, ut convenerat, recepisset Mericus, luce prima Marcellus omnibus copiis moenia

Achradinae aggreditur, ita ut non eos solum, qui Achradinam tenebant, in se converteret, sed ab Naso etiam agmina armatorum concurrerent, relictis stationibus suis, ad vim et impetum Romanorum arcendum. In hoc tumultu actuariae naves, instructae iam ante circumvectaeque, ad Nasum armatos exponunt, qui, improviso adorti semiplenas stationes et adapertas fores portae, qua paulo ante excurrerant armati, haud magno certamine Nasum cepere, desertam trepidatione et fuga custodum: neque ullis minus praesidii aut pertinaciae ad manendum, quam transfugis, fuit, quia, ne suis quidem satis credentes se, medio certamine effugerunt. Marcellus ut captam esse Nasum didicit, et Achradinae ragionem unam teneri Mericumque cum praesidio suis adiunctum, receptui cecinit; ne regiae opes, quarum fama maior, quam res, erat, diriperentur.

XXXI. Suppresso impetu militum, et iis, qui in Achradina erant, transfugis spatium locusque fugae datus est; et Syracusani, tandem liberi metu, portis Achradinae apertis, oratores ad Marcellum mittunt, nihil petentes aliud, quam incolumitatem sibi liberisque suis. Marcellus, consilio advocato, et adhibitis etiam Syracusanis, qui per seditiones pulsi ab domo intra praesidia romana erant, respondit; *non plura per annos quinquaginta benefacta Hieronis, quam paucis his annis maleficio eorum, qui Syracusas tenuerint, erga populum romanum esse. Sed pleraque eorum, quo debuerint, recidisse; foederumque ruptorum ipsos ab se graviores multo, quam populus romanus voluerit, poenas exegisse. Se quidem tertium annum circumsedere Syracusas: non ut populus romanus servam civitatem haberet, sed ne transfugarum duces captam et oppressam tenerent. Quid potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos Syracusanorum esse, qui intra praesidia romana fuerint, vel hispanum ducem Mericum, qui praesidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo, serum quidem, sed forte consilium. Omnium sibi laborum periculorumque, circa moenia syracusana terra marique tam diu exhaustorum, nequaquam tantum fructum esse quam capere Syracusas potuisse.* Inde quaestor cum praesidio ad Nasum ad accipiendam pecuniam regiam custodiendamque missus, Vrbs diripienda militi data est, custodibus divisis per domos eorum, qui intra

praesidia romana fuerant. Quum multa irae, multa avaritiae, foeda exempla ederentur, Archimeden, memoriae proditum est, in tanto tumultu, quantum capta urbs in discursu diripientium militum ciere poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat, ab ignaro milite, quis esset, interfectum: aegre id Marcellum tulisse, sepulturaeque curam habitam; et propinquis etiam inquisitis honori praesidioque nomen ac memoriam eius fuisse. Hoc maxime modo Syracusae captae: in quibus praedae tantum fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, cum qua viribus aequis certabatur. Paucis ante diebus, quam Syracusae caperentur, T. Otacilius cum quinqueremibus octoginta Vticam ab Lilybaeo transmisit, et, quum ante lucem portum intrasset, onerarias frumento onustas cepit; egressusque in terram, depopulatus est aliquantum agri circa Vticam, praedamque omnis generis retro ad naves egit. Lilybaeum tertio die, quam inde profectus erat, cum centum triginta onerariis navibus frumento praedaque onustis rediit; idque frumento extemplo Syracusas misit. Quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pariter perniciosa fames instabat.

XXXII. Eadem aestate in Hispania, quum biennio ferme nihil admodum memorabile factum esset, consiliisque magis, quam armis, bellum gereretur, romani imperatores egressi hibernis copias coniunxerunt. Ibi consilium advocatum, omniumque in unum congruerunt sententiae: quando ad id locorum id modo actum esset, ut Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tempus esse id iam agi, ut bellum in Hispania finiretur: et satis ad id virium credebant accessisse, viginti millia Celtiberorum ea hyeme ad arma excitata. Tres exercitus erant: Hasdrubal Gisgonis filius et Mago, coniunctis castris, quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant. Propior erat Hamilcaris filius Hasdrubal, vetus in Hispania imperator. Ad urbem nomine Anitorgin exercitum habebat. Eum volebant prius opprimi duces romani: et spes erat satis superque ad id virium esse. Illa restabat cura, ne, fuso eo perculsi, alter Hasdrubal et Mago, in avios saltus montesque recipientes sese, bellum extraherent. Optimum igitur rati, divisis bifariam copiis totius simul Hispaniae amplecti bellum, ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius duas partes exercitus Romanorum sociorumque adversus Magonem duceret atque Hasdrubalem; Cn. Cor-

nelius cum tertia parte veteris exercitus Celtiberis adiunctis, cum Hasdrubale Barcino bellum gereret. Vna profecti ambo duces exercitusque, Celtiberis praegredientibus, ad urbem Anitorgin in conspectu hostium, dirimente amni, ponunt castra. Ibi Cn. Scipio, cum quibus ante dictum est copiis, substitit, et P. Scipio profectus ad destinatam belli partem.

XXXIII. Hasdrubal postquam animadvertit, exiguum romanum exercitum in castris, et spem omnem in Celtiberorum auxiliis esse; peritus omnis barbaricae et praecipue omnium earum gentium, in quibus per tot annos militabat, perfidiae, facili linguae commercio, quum utraque castra plena Hispanorum essent, per occulta colloquia paciscitur magna mercede cum Celtiberorum principibus, ut copias inde abducant. Nec atrox visum facinus: non enim, ut in Romanos verterent arma, agebatur; et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne bellum gererent; et quum quies ipsa, tum reditus domum fructusque videndi suos suaque, grata vulgo erant. Itaque non ducibus facilius, quam multitudini, persuasum est: simul ne metus quidem ab Romanis erat, quippe tam paucis, si vi retinerent. Id quidem cavendum semper romanis ducibus erit, exemplaque haec vere pro documentis habenda, ne ita externis credant auxiliis, ut non plus sui roboris suarumque proprie virium in castris habeant. Signis repente sublatis Celtiberi abeunt, nihil aliud quaerentibus causam, obtestantibusque ut manerent, Romanis respondentes, quam domestico se avocari bello. Scipio, postquam socii nec precibus, ne vi retineri poterant, nec se, aut parem sine illis hosti esse, aut fratri rursus coniungi vidit posse, nec ullum aliud salutare consilium in promptu esse, retro, quantum posset, cedere statuit; in id omni cura intentus, necubi hosti aequo se committeret loco; qui, transgressus flumen, prope vestigiis abeuntium insistebat.

XXXIV. Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculum maius ab novo hoste, urgebat. Masinissa erat iuvenis, eo tempore socius Carthaginiensium, quem deinde clarum potentemque romana fecit amicitia. Is tum cum equitatu Numidarum et advenienti P. Scipioni occurrit, et deinde assidue dies noctesque infestus aderat, ut non vagos tantum, procul a castris lignatum pabulatumque progressos, exciperet, sed ipsis obsequitaret castris, in-

vectusque in medias saepe stationes omnia ingenti tumultu turbaret. Noctibus quoque saepe incursu repentino in portis valloque trepidatum est; nec aut locus, aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat Romanis: compulsisque intra vallum, adempto rerum omnium usu, quum prope iusta obsidio esset, futuramque arctiorem eam appareret, si se Indibilis, quem cum septem millibus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Poenis coniunxisset; dux cautus et providens Scipio, victus necessitatibus, temerarium capit consilium, ut nocte Indibili obviam iret, et, quocumque occurrisset loco, proelium consereret. Relicto igitur modico praesidio in castris, praepositoque T. Fonteio legato, media nocte profectus, cum obviis hostibus manus conseruit. Agmina magis, quam acies, pugnabant: superior tamen, ut in tumultuaria pugna, Romanus erat. Ceterum et equites Numidae repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab lateribus circumfusi, magnum terrorem intulere. Contracto adversus Numidas certamine novo, tertius insuper advenit hostis, duces poeni, assequuti ab tergo iam pugnantes; ancepsque proelium Romanos circumsteterat, incertos in quem potissimum hostem, quamve in partem conferti eruptionem facerent. Pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, ubi plurimus labor erat, latus dextrum lancea traiicitur: cuneusque is hostium, qui in confertos circa ducem impetum fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem nuntiantes discurrunt; imperatorem romanum cecidisse. Haec pervagata passim vox, ut et hostes haud dubie pro victoribus, et Romani pro victis essent, fecit. Fuga confestim ex acie, duce amisso, fieri coepta est; ceterum ut ad erumpendum inter Numidas leviumque armarum alia auxilia haud difficilis erat; ita effugere tantum equitum, aequantiumque equos velocitate peditum vix poterant; caesique prope plures in fuga, quam in pugna, sunt. Nec superfuisset quisquam, ni praecipiti iam ad vesperum die nox intervenisset.

XXXV. Haud segniter inde duces poeni fortuna usi, confestim e proelio, vix necessaria quiete data militibus, ad Hasdrubalem Hamilcaris, citatum agmen rapiunt, non dubia spe, quum coniunxissent, debellari posse. Quo ubi est ventum, inter exercitus ducesque, victoria recenti laetos, gratulatio ingens facta, imperatore

tanto cum omni exercitu deleto, et alteram pro haud dubia parem victoriam exspectantes. Ad Romanos nondum quidem fama tantae cladis pervenerat, sed moestum quoddam silentium erat et tacita divinatio, qualis iam praesagientibus animis imminentis mali esse solet; imperator ipse, praeterquam quod ab sociis se desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura etiam et ratione ad suspicionem acceptae cladis, quam ad ullam bonam spem, pronior erat: *Quonam modo enim Hasdrubalem ac Magonem, nisi defunctos suo bello, sine certamine adducere exercitum potuisse? Quomodo autem non obstitisse, aut ab tergo sequutum fratrem? ut, si prohibere, quo minus in unum coirent et duces et exercitus hostium, non posset, ipse certe cum fratre coniungeret copias.* His anxius curis, id modo esse salutare in praesens credebat, cedere inde, quantum posset: et inde una nocte, ignaris hostibus, et ob id quietis, aliquantum emensus est iter. Luce, ut senserunt profectos hostes, praemissis Numidis, quam poterant maxime citato agmine sequi coeperunt: ante noctem assequuti Numidae, nunc ab tergo, nunc in latera incursantes. Consistere coeperunt, ac tutari agmen, quantum possent; tamen, tuto ut simul pugnarent procederentque, Scipio hortabatur, prius quam pedestres copiae assequerentur.

XXXVI. Ceterum nunc agendo, nunc sustinendo agmen, quum aliquamdiu haud multum procederetur, et nox iam instaret, revocat e proelio suos Scipio; et collectos in tumulum quendam, non quidem satis tutum (praesertim agmini perculso), editiorem tamen quam cetera circa erant, subducit. Ibi primo, impedimentis et equitatu in medium receptis, circumdati pedites haud difficulter impetus incursantium Numidarum arcebant: dein, postquam toto agmine tres imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant, apparebatque, parum armis ad tuendum locum sine munimento valituros esse: circumspectare atque agitare dux coepit, si quo modo posset vallum circuminiicere. Sed erat adeo nudus tumulus et asperi soli, ut nec virgulta vallo caedendo, nec terra cespiti faciendo aut ducendae fossae, aliive ulli operi apta inveniri posset: nec natura quidquam satis arduum aut abscissum erat, quod hosti aditum ascensumve difficilem praeberet; omnia fastigio leni subvexa. Vt tamen aliquam imaginem valli obiicerent, clitellas illigatas

oneribus, velut struentes ad altitudinem solitam, circumdabant; cumulo sarcinarum omnis generis obiecto, ubi ad moliendum clitellae defuerant. Punici exercitus postquam advenere, in tumulum quidem perfacile agmen erexere, munitionis vero facies nova primo eos velut miraculo quodam tenuit, quum duces undique vociferarentur, *Quid starent? et non ludibrium illud, vix feminis puerisve morandis satis validum, distraherent diriperentque? Captum hostem teneri, latentem post sarcinas.* Haec contemptim duces increpabant: ceterum, neque transilire, neque moliri onera obiecta, nec caedere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis, facile erat. Tardatis diu, quum amolita obiecta onera armatis dedissent viam, pluribusque idem partibus fieret, capta iam undique castra erant: pauci ab multis perculsique a victoribus passim caedebantur. Magna pars tamen militum, quum in propinquas refugisset silvas, in castra P. Scipionis, quibus T. Fonteius legatus praeerat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii in tumulo primo impetu hostium caesum tradunt: alii cum paucis in propinquam castris turrim perfugisse; hanc igni circumdatam, atque ita exustis foribus, quas nulla moliri potuerunt vi, captam; omnesque intus cum ipso imperatore occisos. Anno octavo, postquam in Hispaniam venerat, Cn. Scipio, undetrigesimo die post fratris mortem, est interfectus. Luctus ex morte eorum non Romae maior, quam per totam Hispaniam, fuit. Quin apud cives partem doloris et exercitus amissi et alienata provincia et publica trahebat clades: Hispaniae ipsos lugebant desiderabantque duces: Cnaeum tamen magis, quo diutius praefuerat iis, priorque et favorem occupaverat, et specimen iustitiae temperantiaeque romanae primus dederat.

XXXVII. Quum deletus exercitus amissaeque Hispaniae viderentur, vir unus res perditas restituit. Erat in exercitu L. Marcius Septimi filius, eques romanus, impiger iuvenis, animique et ingenii aliquanto, quam pro fortuna, in qua erat natus, maioris. Ad summam indolem accesserat Cn. Scipionis disciplina, sub qua per tot annos omnes militiae artes edoctus fuerat. Hic, et ex fuga collectis militibus, et quibusdam de praesidiis deductis, haud contemnendum exercitum fecerat, iunxeratque cum T. Fonteio P. Scipionis legato. Sed tantum praestitit eques romanus auctoritate inter milites atque honore, ut, castris citra Iberum communitis, quum

ducem exercituum comitiis militaribus creari placuisset, subeuntes alii aliis in custodiam valli stationesque, donec per omnes suffragium iret, ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint. Omne inde tempus (exiguum id fuit) muniendis castris convehendisque commeatibus consumptum; et omnia imperia milites, cum impigre, tum haudquaquam abiecto animo, exsequebantur. Ceterum postquam Hasdrubalem Gisgonis, venientem ad reliquias belli delendas, transisse Iberum et appropinquare allatum est, signumque pugnae propositum ab novo duce milites viderunt; recordati, quos paulo ante imperatores habuissent, quibusque et ducibus et copiis freti prodire ad pugnam soliti essent, flere omnes repente et offensare capita; et alii manus ad caelum tendere, deos incusantes, alii, strati humi, suum quisque nominatim ducem implorare: neque sedari lamentatio poterat, excitantibus centurionibus manipuleres, et ipso mulcente et increpante Marcio, *quid in muliebres et inutiles se proiecissent fletus potius, quam ad tutandos semetipsos et rempublicam secum acuerent animos? et ne inultos imperatores suos iacere sinerent:* quum subito, clamor turbarumque sonus (iam enim prope vallum hostes erant) exauditur. Inde, verso repente in iram luctu, discurrere ad arma, ac, velut accensi rabie, discurrunt ad portas, et in hostem, negligenter atque incomposite venientem, incurrunt. Extemplo improvisa res pavorem incutit Poenis; mirabundique, unde tot hostes tam subito exorti, prope deleto exercitu, forent, unde tanta audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis imperator duobus Scipionibus caesis exstitisset, quis castris, praeesset, quis signum dedisset pugnae, ad haec tot tam nec opinata, primo omnium incerti stupentesque referunt pedem: dein, valida impressione pulsi, terga vertunt. Et aut fugientium caedes foeda fuisset, aut temerarius periculosusque sequentium impetus, ni Marcius, propere receptui dedisset signum, obsistensque ad prima signa, quosdam et ipse retinens, concitatam repressisset aciem. Inde in castra avidos adhuc caedisque et sanguinis reduxit. Carhaginienses, trepide primo ab hostium vallo acti, postquam neminem insequi viderunt, metu substitisse rati, contemptim rursus et sedato gradu in castra abeunt. Par negligentia in castris custodiendis fuit nam, etsi propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse duorum exercituum ante paucos dies deletorum

succurrebat. Ob hoc quum omnia neglecta apud hostes essent, exploratis iis, Marcius ad consilium, prima specie temerarium magis, quam audax, animum adiecit, ut ultro castra hostium oppugnaret: facilius esse ratus, unius Hasdrubalis expugnari castra, quam, si se rursus tres exercitus ac tres duces iunxissent, sua defendi: simul aut, si successisset coeptis, recepturum se afflictas res; aut, si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma, contemptum sui dempturum.

XXXVIII. Ne tamen subita res et nocturnus terror etiam non suae fortunae consilium perturbaret, alloquendos adhortandosque sibi milites ratus, concione advocata ita disseruit: « Vel mea » erga imperatores nostros vivos mortuosque pietas, vel praesens » omnium nostrum, milites, fortuna fidem cuivis facere potest, » mihi hoc imperium, ut amplum iudicio vestro, ita re ipsa grave » ac sollicitum esse. Quo enim tempore, nisi metus moerorem » obstupefaceret, vix ita compos mei essem, ut aliqua solatia invenire aegro animo possem; cogor vestram omnium vicem (quod » difficillimum in luctu est) unus consulere: et ne tum quidem, » ubi, quonam modo has reliquias duorum exercituum patriae » conservare possim, cogitandum est, avertere animum ab assiduo » moerore libet. Praesto est enim acerba memoria, et Scipiones » me ambo dies noctesque curis insomniisque agitant et excitant » saepe somno: neu se, neu invictos per octo annos in his terris » milites suos, commilitones vestros, neu rempublicam patiar » inultam, et suam disciplinam suaque instituta sequi iubent; et, » ut imperiis vivorum nemo obedientior me uno fuerit, ita post » mortem suam, quod quaque in re facturos illos fuisse maxime » censeam, id optimum ducere. Vos quoque velim, milites, non » lamentis lacrymisque, tanquam exstinctos prosequi (vivunt vigentque fama rerum gestarum), sed, quotiescumque occurret » memoria illorum, velut si adhortantes signumque dantes videatis eos, ita proelia inire. Nec alia profecto species, hesterno » die oculis animisque vestris oblata, memorabile illud edidit » proelium; quo documentum dedistis hostibus, non cum Scipionibus exstinctum esse nomen romanum, et cuius populi vis atque » virtus non obruta sit cannensi clade, ex omni profecto saevitia » fortunae emersuram esse. Nunc, quia tantum ausi estis sponte

» vestra, experiri libet, quantum audeatis duce vestro auctore. » Non enim hesterno die, quum signum receptui dedi sequenti» bus effuse vobis turbatum hostem, frangere audaciam vestram, » sed differre in maiorem gloriam atque opportunitatem, volui; » ut postmodo praeparati incautos; armati inermes, atque etiam » sopitos, per occasionem aggredi possetis. Nec huius occasionis » spem, milites, forte temere, sed ex re ipsa conceptam habeo. » A vobis quoque profecto si quis quaerat, quonam modo pauci » a multis, victi a victoribus castra tutati sitis; nihil aliud re» spondeatis, quam id ipsum timentes vos omnia et operibus fir» mata habuisse, et ipsos paratos instructosque fuisse. Et ita se » res habet: ad id, quod, ne timeatur, fortuna facit, minime tuti » sunt homines; quia, quod neglexeris; incautum atque apertum » habeas. Nihil omnium nunc minus metuunt hostes, quam ne » obsessi modo ipsi atque oppugnati castra sua ultro oppugnemus. » Audemus, quod credi non potest ausuros nos: eo ipso, quod » difficillimum videtur, facillimum erit. Tertia vigilia noctis si» lenti agmine ducam vos: exploratum habeo, non vigiliarum » ordinem, non stationes iustas esse: clamor in portis auditus » et primus impetus castra ceperit. Tum inter torpidos somno » paventesque ad nec opinatum tumultum, et inermes in cubi» libus suis oppressos, illa caedes edatur, a qua vos hesterno die » revocatos aegre ferebatis. Scio, audax videri consilium: sed in » rebus asperis et tenui spe fortissima quaeque consilia tutissima » sunt; quia, si in occasionis momento, cuius praetervolat op» portunitas, cunctatus paulum fueris, nequidquam mox omissam » quaeras. Vnus exercitus in propinquo est: duo haud procul » absunt. Nunc aggredientibus spes aliqua est: et iam tentastis » vestras atque illorum vires. Si diem proferimus, et hesternae » eruptionis fama contemni desierimus, periculum est, ne omnes » duces, omnes copiae conveniant. Tres deinde duces, tres exer» citus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio, incolumi exercitu, » non sustinuit? Vt dividendo copias periere duces nostri, ita » separati ac divisi opprimi possunt hostes: alia belli gerendi via » nulla est. Proinde nihil, praeter noctis proximae opportunita» tem, exspectemus. Ite, diis bene iuvantibus corpora curate, ut » integri viventesque, eodem animo in castra hostium irrumpa-

» tis, quo vestra tutati estis. » Laeti et audiere ab novo duce novum consilium, et, quo audacins erat, magis placebat. Reliquum diei expediendis armis et cnratione corporum consumptum, et maior pars noctis quieti data est: quarta vigilia movere.

XXXIX. Erant nltra proxima castra sex millium intervallo distantes aliae copiae Poenorum. Vallis cava intererat, condensa arboribus: in huius silvae medio ferme spatio, cohors romana arte punica abditur et equites. Ita, medio itinere intercepto, ceterae copiae silenti agmine ad proximos hostes ductae; et, quum statio nulla pro portis, neque in vallo custodiae essent, velut in sua castra, nullo usquam obsistente, penetravere: inde signa cannnt, et tollitur clamor. Pars semisomnos hostes caedunt: pars ignes casis, stramento arido tectis, iniiciunt; pars portas occupant, ut fugam intercludant. Hostes simul ignis, clamor, caedes velut alienatos sensibus, nec audire, nec providere quidquam sinnnt. Incidunt inermes inter catervas armatorum: alii ruunt ad portas, alii obseptis itineribus super vallum saliunt; et, ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt: ubi ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus circumventi caesique ad unum omnes sunt: quamquam, etiam si quis ex ea caede effugisset, adeo raptim captis propioribus castris in altera transcursum castra ab Romanis est, ut praevenire nuntius cladis non posset. Ibi vero, quo longius ab hoste aberant, et quia sub lucem pabulatum, lignatum et praedatum quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta invenere: arma tantum in stationibus posita; milites inermes, aut humi sedentes accubantesque, aut obambulantes ante vallum portasqne. Cum his tam securis solutisque Romani, calentes adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria, proelium ineunt: itaque nequaqnam resisti in portis potuit. Intra portas, concnrsu ex totis castris ad primum clamorem et tumultum facto, atrox proelium oritur; diuque tenuisset, ni cruenta scuta Romanorum visa, indicium alterius cladis Poenis, atque inde pavorem iniecissent. Hic terror in fugam avertit omnes; effusique, qua iter est, nisi quos caedes oppressit, exuuntur castris. Ita nocte ac die bina castra hostium expugnata dnctu L. Mercii: ad triginta septem millia hostium caesa, auctor est Claudius, qui annales Acilianos ex graeco in latinum sermonem vertit; captos ad mille octingentos triginta; praedam ingentem

partam: in ea fuisse clypeum argenteum pondo centum triginta octo, cum imagine Barcini Hasdrubalis. Valerius Antias una castra Magonis capta tradit; septem millia caesa hostium: altero proelio, eruptione pugnatum cum Hasdrubale; decem millia occisa, quatuor millia trecentos triginta captos. Piso quinque millia hominum, quum Mago cedentes nostros effuse sequeretur, caesa ex insidiis scribit. Apud omnes magnum nomen Mercii ducis est; et verae gloriae eius etiam miracula addunt: flammam ei concionanti fusam e capite, sine ipsius sensu, cum magno pavore circumstantium militum: monimentumque victoriae eius de Poenis, usque ad incensum Capitolium, fuisse in templo clypeum, Marcium appellatum, cum imagine Hasdrubalis. Quietae deinde aliquandiu in Hispania res fuere, utrisque, post tantas acceptas in vicem illatasque clades, cunctantibus periculum summae rerum facere.

XL. Dum haec in Hispania geruntur, Marcellus captis Syracusis, quum cetera in Sicilia tanta fide atque integeritate composuisset, ut non modo suam gloriam, sed etiam maiestatem populi romani, augeret, ornamenta urbis, signa, tabulasque, quibus abundabant Syracusae, Romam devexit. Hostium quidem illa spolia et parta belli iure: ceterum inde primum initium mirandi graecarum artium opera, licentiaeque huic sacra profanaque omnia vulgo spoliandi factum est: quae postremo in romanos deos, templum id ipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit. Visebantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata a Marcello templa, propter excellentia eius generis ornamenta, quorum perexigua pars comparet. Legationes omnium ferme civitatum Siciliae ad eum conveniebant. Dispar ut causa earum, ita conditio erat: qui ante captas Syracusas aut non desciverant, aut redierant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique; quos metus post captas Syracusas dediderat, ut victi a victore leges acceperunt. Erant tamen haud parvae reliquiae belli circa Agrigentum Romanis; Epicydes et Hanno duces reliquit prioris belli, et tertius novus ab Hannibale in locum Hippocratis missus, Libyphoenicum generis Hipponiates (Mutinem populares vocabant), vir impiger, et sub Hannibale magistro omnes belli artes edoctus. Huic ab Epicyde et Hannone Numidae dati auxiliares: cum quibus ita pervagatus est hostium agros, ita socios, ad retinendos in fide animos eorum

ferendumque in tempore cuique auxilium, adiit, ut brevi tempore totam Siciliam impleret nominis sui, nec spes alia maior apud faventes rebus Carthaginiensium esset. Itaque inclusi ad tempus moenibus Agrigenti dux poenus syracusanusque, non consilio Mutinis, quam fiducia magis ausi egredi extra muros, ad Himeram amnem posuerunt castra. Quod ubi perlatum ad Marcellum est, extemplo copias movit, et ab hoste quatuor ferme millium intervallo consedit, quid agerent pararentve expectaturus. Sed nullum neque locum, neque tempus cunctationi consiliove dedit. Mutines transgressus amnem, ac stationibus hostium cum ingenti terrore ac tumultu invectus. Postero die prope iusto proelio compulit hostem intra munimenta. Inde revocatus seditione Numidarum in castris facta, quum treceni ferme eorum Heracleam Minoam concessissent, ad mitigandos revocandosque eos profectus, magnopere monuisse duces dicitur, ne absente se cum hoste manus consererent. Id ambo aegre passi duces, magis Hanno, iam ante anxius gloria eius: ***Mutinem sibi modum facere, degenerem Afrum imperatori carthaginiensi, misso ab senatu populoque.*** Is perpulit cunctantem Epicyden, ut, transgressi flumen, in aciem exirent: nam si Mutinem opperirentur, et secunda pugnae fortuna evenisset, haud dubie Mutinis gloriam fore.

XLI. Enimvero indignum ratus Marcellus, se, qui Hannibalem subnisum victoria cannensi ab Nola repulisset, his terra marique victis ab se hostibus cedere, arma propere capere milites, et efferri signa iubet. Instruenti exercitum decem effusis equis advolant ex hostium acie Numidae, nuntiantes, populares suos, primum ea seditione motos, qua treceni ex numero suo concesserint Heracleam, dein quod praefectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriae eius sub ipsam certaminis diem allegatum videant, quieturos in pugna. Gens fallax promissi fidem praestitit: itaque et Romanis crevit animus, nuntio celeri per ordines misso, destitutum ab equite hostem esse, quem maxime timuerant: et territi hostes, praeterquam quod maxima parte virium suarum non iuvabatur, timore etiam incusso, ne ab suo et ipsi equite oppugnarentur: itaque haud magni certaminis fuit. Primus clamor atque impetus rem decrevit. Numidae, quum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut terga dantes suos viderunt, fugae tantum parumper

comites facti, postquam omnes Agrigentum trepido agmine petentes viderunt, ipsi metu obsidionis passim in civitates proximas dilapsi. Multa millia hominum caesa captaque et octo elephanti. Haec ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit; victor inde Syracusas rediit: iam ferme in exitu annus erat. Itaque senatus Romae decrevit, ut P. Cornelius praetor literas Capuam ad consules mitteret: dum Hannibal procul abesset, nec ulla magni discriminis res ad Capuam gereretur, alter eorum, si ita videretur, ad magistratus subrogandos Romam veniret. Literis acceptis, inter se consules compararunt, ut Claudius comitia perficeret, Fulvius ad Capuam maneret. Consules Claudius creavit Cn. Fulvium Centumalum et P. Sulpicium Servii filium Galbam, qui nullum antea curulem magistratum gessisset. Praetores deinde creati, L. Cornelius Lentulus, M. Cornelius Cethegus, C. Sulpicius, C. Calpurnius Piso. Pisoni iurisdictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia, Lentulo Sardinia evenit. Consulibus prorogatum in annum imperium est.

LIBER VI.

I. Cn. Fulvius Centumalus, P. Sulpicius Galba consules, quum idibus martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vocato, de republica, de administratione belli, de provinciis exercitibusque Patres consuluerunt. Q. Fulvio, Ap. Claudio prioris anni consulibus, prorogatum imperium est, atque exercitus, quos habebant, decreti; adiectumque, ne a Capua, quam obsidebant, abscederent, prius quam expugnassent. Ea tum cura maxime intentos habebat Romanos; non ab ira tantum, quae in nullam unquam civitatem iustior fuit, quam quod urbs tam nobilis ac potens, sicut defectione sua traxerat aliquot populos, ita recepta inclinatura rursus animos videbatur ad veteris imperii respectum. Et praetoribus prioris anni, M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia, cum binis legionibus quas habuerant, prorogatum est imperium. Prorogatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia reliqua belli perficeret eo exercitu, quem haberet. Si supplemento opus esset, suppleret de legionibus, quibus P. Cornelius propraetor in Sicilia praeesset; dum ne quem militem legeret ex eo numero, quibus senatus missionem reditumque in patriam negasset ante belli finem. C. Sulpicio, cui Sicilia evenerat, duae legiones, quas P. Cornelius habuisset, decretae, et supplementum de exercitu Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia foede caesus fugatusque erat. Huic generi militum senatus eundem, quem cannensibus, finem statuerat militiae; additum etiam utrorumque ignominiae est, ne in oppidis hibernarent, neve hiberna propius ullam urbem decem millibus passuum aedificarent. L. Cornelio in Sardinia duae legiones datae, quibus Q. Mucius praefuerat. Supplementum, si opus esset, consules scribere iussi. T. Otacilio et M. Valerio Siciliae Graeciaeque

*

ora cum legionibus classibusque, quibus praeerant, decretae. Quinquaginta Graeci, cum legione una, centum Siculi cum duabus legionibus habebant naves. Tribus et viginti legionibus romanis eo anno bellum terra marique est gestum.

II. Principio eius anni quum de literis L. Marcii referretur, res gestae magnificae senatui visae: titulus honoris (quod, imperio non populi iussu, non ex auctoritate Patrum dato, *Propraetor senatui*, scripserat) magnam partem hominum offendebat. Rem mali exempli esse, imperatores legi ab exercitibus, et solemne auspicatorum comitiorum in castra et provincias, procul ab legibus magistratibusque, ad militarem temeritatem transferri. Et, quum quidam referendum ad senatum censerent, melius visum differri eam consultationem, donec proficiscerentur equites, qui ab Marcio literas attulerant. Rescribi de frumento et vestimentis exercitus placuit: *eam utramque rem curae fore senatui.* Adscribi autem, *Propraetori L. Marcio*, non placuit; ne id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret. Dimissis equitibus, de nulla re prius consules retulerunt, omniumque in unum sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset: ea res cum tribunis acta promulgataque est. Sed aliud certamen occupaverat animos: C. Sempronius Blaesus die dicta Cn. Fulvium, ob exercitum in Apulia amissum, in concionibus vexabat; *multos imperatores temeritate atque inscientia exercitum in locum praecipitem perduxisse* dictitans; *neminem, praeter Cn. Fulvium, ante corrupisse omnibus vitiis legiones suas, quam proderet. Itaque vere dici posse, prius eos periisse, quam viderent hostem; nec ab Hannibale, sed ab imperatore suo, victos esse. Neminem, quum suffragium ineat, satis cernere, cui imperium, cui exercitum permittat. Quid interfuisse inter Ti. Sempronium? Quum ei servorum exercitus datus esset, brevi effecisse disciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in acie esset, praesidio sociis, hostibus terrori essent. Cumas, Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Hannibalis ereptas populo romano restituisse. Cn. Fulvium Quiritium Romanorum exercitum, ho-*

neste genitos, liberaliter educatos, servilibus vitiis imbuisse. Ergo effecisse, ut feroces et inquieti inter socios, ignavi et imbelles inter hostes essent; nec impetum modo Poenorum, sed ne clamorem quidem sustinere possent. Nec hercule mirum esse, milites in acie non stetisse, quum primus omnium imperator fugeret. Magis mirari se, aliquos stantes cecidisse, et non omnes comites Cn. Fulvii fuisse pavoris ac fugae. C. Flaminium, L. Paulum, L. Postumium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse, quam deserere circumventos exercitus. Cn. Fulvium prope unum nuntium deleti exercitus Romam redisse. Facinus indignum esse, cannensem exercitum, quod ex acie fugerit, in Siciliam deportatum, ne prius inde dimittatur, quam hostis ex Italia decesserit, et hoc idem Cn. Fulvii legionibus nuper decretum: Cn. Fulvio fugam ex proelio, ipsius temeritate commisso, impunitam esse, et eum in ganea lustrisque, ubi inventam egerit, senectutem acturum: milite, qui nihil aliud peccaverint, quam quod imperatoris similes fuerint, relegatos prope in exilium, ignominiosam pati militiam. Adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse.

III. Reus ab se culpam in milites transferebat: *Eos ferociter pugnam poscentes productos in aciem, non eo, quo voluerint (quia serum diei fuerit), sed postero die, et tempore et loco aequo instructos, seu famam, seu vim hostium non sustinuisse. Quum effuse omnes fugerent, se quoque turba ablatum: ut Varronem cannensi pugna, ut multos alios imperatores. Qui autem solum se restantem prodesse reipublicae, nisi si mors sua remedio publicis cladibus futura esset, potuisse? Non se inopia commeatus, non in loca iniqua incaute deductum, non agmine inexplorato euntem insidiis circumventum. Vi aperta, armis, acie victum: nec suorum animos, nec hostium, in potestate habuisse. Suum cuique ingenium audaciam aut pavorem facere.* Bis est accusatus, pecuniaque anquisitum: tertio, testibus datis, quum, praeterquam quod omnibus probris onerabatur, iurati permulti dicerent, fugae pavorisque initium a praetore ortum; ab eo desertos milites, quam haud vanum timorem ducis crederent, terga dedisse; tanta ira accensa est, ut capita anquirendum concio succlamarat. De eo quoque novum certamen ortum: nam, quum

tribunus bis pecunia anquisisset, tertio capitis se anquirere diceret; tribuni plebis appellati, *collegae* negarunt, *se in mora esse, quo minus, quod ei more maiorum permissum esset, seu legibus, seu moribus mallet, anquireret, quoad vel capitis, vel pecuniae iudicasset privato.* Tum Sempronius, *perduellionis se iudicare Cn. Fulvio*, dixit, diemque comitiis ab C. Calpurnio praetore Vrbis petit. Inde alia spes ab reo tentata est; si adesse in iudicio Q. Fulvius frater posset, florens tum et fama rerum gestarum, et propinqua spe Capuae potiundae. Id quum per literas miserabiliter pro fratris capite scriptas petisset Fulvius, negassentque Patres e republica esse, abscedi a Capua; postquam dies comitiorum aderat, Cn. Fulvius exulatum Tarquinios abiit. Id ei iustum exilium esse, scivit plebs.

IV. Inter haec vis omnis belli versa in Capuam erat: obsidebatur tamen acrius, quam oppugnabatur; nec aut famem tolerare servitia ac plebs poterant, aut mittere nuntios ad Hannibalem per custodias tam arctas. Inventus est Numida, qui, acceptis literis, evasurum se professus, ut promissum praestaret, per media romana castra nocte egressus, spem accendit Campanis, dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem tentandi. Ceterum in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera faciebant; pedites superabantur. Sed nequaquam tam laetum vincere, quam triste vinci ulla parte erat ab obsesso et prope expugnato hoste. Inita tandem ratio est, ut, quod viribus deerat, arte aequaretur. Ex omnibus legionibus electi sunt iuvenes, maxime vigore ac levitate corporum veloces: eis parmae breviores, quam equestres: et septena iacula quaternos longa pedes data, praefixa ferro, quale hastis velitaribus inest. Eos singulos in equos suos accipientes equites assuefecerunt, et vehi post sese, et desilire perniciter, ubi signum datum esset. Postquam assuetudine quotidiana satis intrepide visum est fieri, in campum, qui medius inter castra murumque erat, adversus instructos Campanorum equites processerunt; et, ubi ad coniectum teli ventum est, signo dato velites desiliunt. Pedestris inde acies ex equitatu repente in hostium equites incurrit, iaculaque cum impetu alia super alia emittunt. Quibus plurimis in equos virosque passim coniectis permultos vulneraverunt: pavoris tamen plus ex re nova atque inopinata iniectum est; et in perculsum

hostem equites invecti fugam stragemque eorum usque ad portas fecerunt: inde equitatu quoque superior romana res fuit. Institutum, ut velites in legionibus essent. Auctorem peditum equiti immiscendorum centurionem Q. Navium ferunt, honorique id ei apud imperatorem fuisse.

V. Quum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem diversum tarentinae arcis potiundae Capuaeque retinendae trahebant curae. Vicit tamen respectus Capuae, in quam omnium sociorum hostiumque conversos videbat animos; documento futurae, qualemcumque eventum defectio ab Romanis habuisset. Igitur magna parte impedimentorum relicta in Bruttiis et omni graviore armatu, cum delectis peditum equitumque, quam poterat aptissimis ad maturandum iter, in Campaniam contendit: sequuti tamen tam raptim eum tres et triginta elephanti. In valle occulta post Tifata montem imminentem Capuae consedit. Adveniens quum castellum Galatiam, praesidio vi pulso, cepisset, in circumsedentes Capuam se vertit. Praemissis ante nuntiis Capuam, quo tempore castra romana aggressurus esset, ut eodem et illi, ad eruptionem parati, portis omnibus sese effunderent, ingentem praebuit terrorem: nam alia parte ipse adortus est: alia Campani omnes, pedites equitesque, et cum iis punicum praesidium, cui Bostar et Hanno praeerant, erupit. Romani, ut in re trepida, ne ad unam concurrendo partem aliquid indefensi relinquerent, ita inter se copias partiti sunt: Ap. Claudius Campanis, Fulvius Hannibali est oppositus: C. Nero propraetor cum equitibus sextae legionis via, quae Suessulam fert; C. Fulvius Flaccus legatus cum sociali equitatu constitit e regione Vulturni amnis. Proelium non solito modo clamore ac tumultu est coeptum, sed ad alium virorum, equorum armorumque sonum, disposita in muris Campanorum imbellis multitudo tantum cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte cieri solet, edidit clamorem, ut averteret etiam pugnantium animos. Campanos facile a vallo Appius arcebat: maior vis ab altera parte Fulvium, Hannibal et Poeni, urguebant. Legio ibi sexta loco cessit: qua pulsa, cohors Hispanorum cum tribus elephantis usque ad vallum pervasit; superatque mediam aciem Romanorum, et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra perrumperet, an intercluderetur a suis. Quem pavorem legionis

periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium primoresque alios centurionum hortatur, *ut cohortem hostium sub vallo pugnantem invadant. In summo discrimine rem verti: aut viam dandam iis esse, et minore conatu, quam condensam aciem irrupissent, in castra irrupturos; aut conficiendos sub vallo esse. Nec magni certaminis rem fore: paucos esse ab suis interclusos; et quae, dum paveat Romanus, interrupta acies videatur, eam, si se utrinque in hostem vertat, ancipiti pugna medios circumventuram.* Navius ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum signifero in hostes infert; iacturum in medios eos minitans, ni se propere sequantur milites, et partem capessant pugnae. Ingens corpus erat, et arma honestabant; et sublatum alte signum converteret ad spectaculum cives hostesque. Ceterum, postquam iam ad signa pervenerat Hispanorum, tum undique in eum tragulae coniectae, et prope tota in unum acies versa: sed neque hostium multitudo, neque telorum vis arcere impetum eius viri potuerunt.

VI. Et M. Atilius legatus, primi principis ex eadem legione signum inferri in cohortem Hispanorum, coëgit; et, qui castris praeerant, L. Porcius Licinus et T. Popillius legati pro vallo acriter propugnant, elephantosque transgredientes in ipso vallo conficiunt. Quorum corporibus quum oppleta esset fossa, velut aggere aut ponte iniecto, transitum hostibus dedit. Ibi per stragem iacentium elephantorum atrox edita caedes. Altera in parte castrorum iam impulsi erant Campani punicumque praesidium, et sub ipsa porta Capuae, quae Vulturnum fert, pugnabatur: neque tam armati irrumpentibus Romanis resistebant, quam quod porta, ballistis scorpionibusque instructa, missilibus procul hostes arcebat. Et suppressit impetum Romanorum vulnus imperatoris Ap. Claudii, cui, suos ante prima signa adhortanti, sub laevo humero summum pectus gaeso ictum est: magna tamen vis hostium ante portam est caesa; ceteri trepidi in urbem compulsi. Et Hannibal, postquam cohortis Hispanorum stragem vidit, summaque vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione, recipere signa et convertere agmen peditum, obiecto a tergo equitatu, ne hostis instaret, coepit. Legionum ardor ingens ad hostem insequendum fuit: sed Flaccus receptui cani iussit; satis ad utrumque profectum ratus,

ut et Campani, quam haud multum in Hannibale praesidii esset, et ipse Hannibal sentiret. Caesa eo die, qui huius pugnae auctores sunt, octo millia hominum de Hannibalis exercitu, tria ex Campanis tradunt; signaque Carthaginiensibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis. Apud alios nequaquam tantam molem pugnae inveni, plusque pavoris, quam certaminis, fuisse; quum inopinato in castra romana Numidae Hispanique cum elephantis irrupissent; elephanti, per media castra vadentes, stragem tabernaculorum ingenti sonitu ac fugam abrumpentium vincula inmentorum facerent: fraudem quoque super tumultum adiectam, immissis ab Hannibale, qui (habuit aliquot) gnari latinae lingnae iuberent consulum verbis, quoniam amissa castra essent, pro se quemque militum in proximos montes fugere: sed eam celeriter cognitam fraudem oppressamque magna caede hostium; elephantos igni e castris exactos. Hoc ultimum (utcumque initum finitumque est) ante deditionem Capuae proelium fuit. Medixtnticus, qui summus magistratus apud Campanos est, eo anno Seppins Lesius erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. Matrem eius quondam, pro pupillo eo procurantem familiare ostentum, quum respondisset haruspex, summum quod esset imperium Capuae, perventurnm ad eum puerum, nihil ad eam spem agnoscentem, dixisse ferunt » Nae tu perditas res Campanorum narras, ubi summus honos ad » filium meum perveniet! » Ea ludificatio veri, et ipsa in verum vertit: nam quum fame ferroque urguerentur, nec spes nlla superesset, iis, qni nati in spem honorum erant, honores detrectantibus, Lesius, querendo desertam ac proditam a primoribus Capuam, summum magistratum ultimus omnium Campanorum cepit.

VII. Ceterum Hannibal, ut nec hostes elici amplius ad pugnam vidit, nec per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere irrito incepto et movere a Capua statuit castra. Multa secum, quo iam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus, caput ipsum belli Romam petendi: cuius rei semper cupitae praetermissam occasionem post cannensem pugnam et alii vulgo fremebant, et ipse non dissimulabat. *Nec opinato pavore ac tumultu, non esse desperandum, aliquam partem urbis occupari posse, at, si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros aut ambo impe-*

ratores romanos, aut alterum ex iis; et, si divisissent copias, utrumque infirmiorem factum aut sibi, aut Campanis, bene gerendae rei fortunam daturos esse. Vna ea cura angebat: ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis perlicit, ut, literis acceptis, specie transfugae castra romana ingressus, altera parte Capuam clam pervadat. Literae autem erant adhortatione plenae: *Profectionem suam, quae salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus romanos. Ne desponderent animos: tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem.* Inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id, quod iam ante praesidii causa fecerat, castellum iussit. Quarum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traiici posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum praeparatis, deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem traiecit.

VIII. Id prius quam fieret, ita futurum compertum ex transfugis, Fulvius Flaccus senatui Romam quum scripsisset, varie hominum animi pro cuiusque ingenio affecti sunt. Vt in re tam trepida, senatu extemplo vocato, P. Cornelius, cui Asinae cognomen erat, omnes duces exercitusque ex tota Italia, neque Capuae, neque ullius alterius rei memor, ad Vrbis praesidium revocabat. Fabius Maximus, abscedi a Capua terrerique et circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis, flagitiosum ducebat: *Qui ad Cannas victor ire tamen ad Vrbem ausus non esset, eum, a Capua repulsum, spem potiundae urbis Romae cepisse? Non ad Romam obsidendam, sed ad Capuae liberandam obsidionem, ire. Romam cum eo exercitu, qui ad urbem esset, Iovem, foederum ruptorum ab Hannnibale testem, deosque alios defensuros esse.* Has diversas sententias media sententia P. Valerii Flacci vicit; qui utriusque rei memor, imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit: *Quid ad Vrbem praesidii esset, quantas autem Hannibal copias duceret, aut quanto exrcitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos scire. Si et Romam e ducibus alter, et exercitus pars mitti posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur; inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua, utri, ad prohibendam obsidione patriam, Romam veniundum esset.* Hoc

senatusconsulto Capuam perlato, Q. Fulvius proconsul, cui, collega ex vulnere aegro, eundum Romam erat, e tribus exercitibus milite electo, ad quindecim millia peditum, mille equites, Vulturnum traducit. Inde quum Hannibalem Latina via iturum satis comperisset, ipse per Appiae municipia, quaeque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, Lanuvium praemisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent, et ex agris deviis in viam proferrent, praesidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique respublica in manu esset.

IX. Hannibal, quo die Vulturnum est transgressus, haud procul a flumine castra posuit. Postero die praeter Cales in agrum sidicinum pervenit. Ibi diem unum populando moratus, per Suessulam, allifanumque et casinatem agrum via Latina ducit. Sub Casinum biduo stativa habita et passim populationes factae. Inde, praeter Interamnam Aquinumque, in fregellanum agrum ad Lirim fluvium ventum: ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi itineris causa invenit. Et Fulvium Vulturnus tenuerat amnis, navibus ab Hannibale incensis, rates ad traiiciendum exercitum, in magna inopia materiae, aegre comparantem. Traiecto ratibus exercitu, reliquum Fulvio expeditum iter, non per urbes modo, sed circa viam, expositis benigne commeatibus, erat: alacresque milites alius alium, ut adderet gradum, memor ad defendendam ire patriam, hortabantur. Romam fregellanus nuntius, diem noctemque itinere continuato, ingentem attulit terrorem. Tumultuosius, quam allatum erat, cursus hominum, adfingentium vana auditis, totam Vrbem conciverat. Ploratus mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur; sed undique matronae, in publicum effusae, circa deum delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes, nixae genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes, orantesque, ut urbem romanam e manibus hostium eriperent, matresque romanas et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus in foro praesto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt imperia, disceduntque ad suas quisque officiorum partes: alii offerunt se, si quo usus operae sit. Praesidia in arce, in Capitolio, in muris, circa Vrbem, in monte etiam Albano atque arce Aesulana ponuntur. Inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem profectum cum exercitu a Capua affertur: cui ne minuere-

tur imperium, si in Vrbem venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal, infestius perpopulato agro fregellano propter intercisos pontes, per frusinatem ferentinatemque et anagninum agrum in lavicanum venit. Inde Algido Tusculum petiit: nec receptus moenibus, infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit. Inde in Pupiniam exercitu demisso, octo millia passuum ab Roma posuit castra. Quo propius hostis accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium, praecedentibus Numidis; pluresque omnium generum atque aetatum capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus, porta Capena cum exercitu Romam ingressus, media urbe per Carinas Esquilias contendit. Inde egressus, inter Esquilinam Collinamque portam posuit castra; aediles plebis commeatum eo comportarunt; consules senatusque in castra venerunt: ibi de summa republica consultatum. Placuit, consules circa portas Collinam Esquilinamque ponere castra: C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio atque arci praeesse: et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset. Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium, tria millia passuum ab Vrbe, castra admovit. Ibi stativis positis, ipse cum duobus millibus equitum a porta Collina usque ad Herculis templum est progressus; atque, unde proxime poterat, moenia situmque Vrbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter atque otiose facere, Flacco indignum visum est. Itaque immisit equites, submoverique atque in castra redigi hostium equitatum iussit. Quum commissum proelium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducentos erant, media Vrbe transire Esquilias iusserunt; nullos aptiores, inter convalles tectaque hortorum et sepulcra aut cavas undique vias, ad pugnandum futuros rati. Quos quum ex arce Capitolioque clivo Publicio in equis decurrentes quidam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam praebuit, ut, nisi castra punica extra Vrbem fuissent, effusura se omnis pavida multitudo fuerit. Tunc in domos atque in tecta rofugiebant, vagosque in viis suos pro hostibus lapidibus telisque incessebant. Nec comprimi tumultus aperirique error poterat, refertis itineribus agrestium turba pecorumque, quae repentinus pavor in Vrbem compulerat. Equestre proelium secundum fuit,

submotique hostes sunt; et, quia multis locis comprimendi tumultus erant, qui temere oriebautur, placuit, omnes, qui dictatores, consules censoresve fuissent, cum imperio esse, douec recessisset a muris hostis. Et diei quod reliquum fuit, et nocte insequenti, multi temere excitati tumultus sunt compressique.

XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnes copias eduxit; nec Flaccus consulesque certamen detrectavere. Instructis utrinque exercitibus in eius pugnae casum, in qua urbs Roma victori praemium esset, imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra sese receperint, nullius rei minore, quam hostium metu. Et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit. Vbi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res apud Poenos versa est; auditaque vox Hannibalis fertur, *Potiundae sibi urbis Romae modo mentem non dari, modo fortunam.* Minuere etiam spem eius aliae, parva magnaque, res; magna illa, quod, quum ipse ad moenia urbis Romae armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniae profectos audivit: parva autem, quod per eos dies cum forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse, nihil ob id deminuto pretio, cognitum ex quodam captivo est. Id vero adeo superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum Romae emptorem, ut, extemplo vocato praecone, tabernas argentarias, quae circa forum romanum tunc essent, iusserit venire. His motus ad Tutiam fluvium castra retulit, sex millia passuum ab Vrbe. Inde ad locum Feroniae pergit ire, templum ea tempestate inclytum divitiis. Capenates aliqui accolae eius erant; primitias frugum eo donaque alia pro copia portantes, multo auro argentoque id exornatum habebant: his omnibus donis tum spoliatum templum. Aeris acervi, quum rudera milites religione inducti iacerent, post profectionem Hannibalis magni inventi. Huius populatio templi haud dubia inter scriptores est. Coelius, Romam euntem ab Ereto devertisse eo Hannibalem, tradit; iterque eius ab Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur. Ex Campania in Samnium, inde in Pelignos pervenisse; praeterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse; inde albensi agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque vicum venisse. Neque ibi

error est, quod tanti exercitus vestigia intra tam brevis aevi memoriam potuerint confundi: isse enim ea constat. Tantum id interest; veneritne eo itinere ad Vrbem, an ab Vrbe in Campaniam redierit.

XII. Ceterum non quantum pertinaciae ad premendam obsidione Capuam Romanis fuit, tantum ad defendendam Hannibali: namque ex Lucanis in bruttium agrum, ad fretum vero ac Rhegium eo cursu contendit, ut prope repentino adventu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo segnius obsessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit; et admiratio orta est, non simul regressum Hannibalem. Inde per colloquia intellexerunt, relictos se desertosque, et spem Capuae retinendae deploratam apud Poenos esse. Accessit edictum proconsulis ex senatusconsulto propositum vulgatumque apud hostes: *ut qui civis campanus ante certam diem transisset, sine fraude esset.* Nec ulla facta est transitio, metus magis eos quam fide, continente; quia maiora in defectione deliquerant, quam quibus ignosci posset. Ceterum quemadmodum nemo privato consilio ad hostem transibat, ita nihil salutare in medium consulebatur. Nobilitas rem publicam deseruerat, neque in senatum cogi poterat. In magistratu autem erat, qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua vim ac ius magistratui, quem gerebat, demsisset. Iam ne in foro quidem, aut publico loco, principum quisquam apparebat: domibus inclusi patriae occasum cum suo exitio in dies exspectabant. Summa curae omnis in Bostarem Hannonemque praefectos praesidii punici versa erat, suo, non sociorum, periculo sollicitos. Hi, conscriptis ad Hannibalem literis, non libere modo, sed etiam aspere, quibus *non Capuam solam traditam in manum hostibus, sed se quoque et praesidium in omnes cruciatus proditos*, incusabant: *abiisse eum in Bruttios, velut avertentem sese, ne Capua in oculis eius caperetur. At hercule Romanos ne oppgunatione quidem urbis romanae abstrahi ab Capua obsidenda potuisse: tanto constantiorem inimicum Romanum, quam amicum Poenum esse. Si redeat Capuam bellumque omne eo vertat et se et Campanos paratos eruptioni fore. Non cum Rheginis neque Tarentinis bellum gesturos transisse Alpes: ubi romanae legiones sint, ibi et Carthaginiensium exercitus debere esse. Sic ad Cannas, sic ad Trasymenum rem bene gestam; coëundo, conferendo cum hoste*

castra, fortunam tentando. In hanc sententiam literae conscriptae Numidis, proposita mercede iam professis operam, dantur. Hi specie transfugarum quum ad Flaccum in castra venissent, ut inde tempore capto abirent, famesque, quae tam diu Capuae erat, nulli non probabilem causam transitionis faceret; mulier repente campana in castra venit, scortum transfugarum unius, indicatque imperatori romano, Numidas fraude composita transisse, literasque ad Hannibalem ferre: id unum ex iis, qui sibi rem aperuisset, arguere sese paratam esse. Productus primo satis constanter ignorare se mulierem simulabat: paulatim dein convictus veris, quum tormenta posci et parari videret, fassus id ita esse; literaeque prolatae; et additum etiam indicio, quod celabatur, et alios specie transfugarum Numidas vagari in castris romanis. Hi supra septuaginta comprehensi, et cum transfugis novis mulcati virgis manibusque praecisis Capuam rediguntur. Conspectum tam triste supplicium fregit animos Campanorum.

XIII. Concursus ad curiam populi factus coëgit Lesium senatum vocare; et primoribus, qui iam diu publicis consiliis aberant, propalam minabantur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros se, et in publicum omnes vi extracturos esse: is timor frequentem senatum magistratui praebuit. Ibi quum ceteri de legatis mittendis ad imperetores romanos agerent, Vibius Virrius, qui defectionis ab Romanis auctor fuerat, interrogatus sententiam, negat, *eos, qui de legatis et de pace ac deditione loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in potestate habuissent; nec quid ipsis patiendum sit.* Quid! vos, inquit, » eam deditionem fore censetis, qua quondam, ut adversus Samni» tes auxilium impetraremus, nos nostraque omnia Romanis dedi» dimus? Iam e memoria excessit, quo tempore, et in qua for» tuna a populo romano defecerimus? iam, quemadmodum in de» fectione praesidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad » contumeliam necarimus? quoties in obsidentes, quam inimice » eruperimus, castra oppugnarimus? Hannibalem vocaverimus, » ad opprimendos eos? hoc quod recentissimum est, ad oppugnan» dam Romam hinc eum miserimus? Age contra, quae illi infeste » in nos fecerint, repetite; ut ex eo, quid speretis, habeatis. » Quum hostis alienigena in Italia esset, et Hannibal hostis, et

» cuncta bello arderent, omissis omnibus, omisso ipso Hannibale, ambo consules et duo consulares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. Alterum annum circumvallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi nobiscum ultima pericula ac gravissimos labores perpessi, circa vallum ac fossas saepe trucidati, et prope ad extremum castris exsuti. Sed omitto haec: vetus atque usitata res est, in oppugnanda hostium urbe labores ac pericula pati. Illud irae atque odii exsecrabilis indicium est. Hannibal ingentibus copiis peditum equitumque castra oppugnavit, et ex parte cepit: tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione. Profectus trans Vulturnum perussit calcnum agrum: nihil tanta sociorum clade avocati sunt. Ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit: eam quoque tempestatem imminentem spreverunt. Transgressus Anienem, tria millia passuum ab Vrbe castra posuit; postremo ad moenia ipsa et ad portas accessit: Romam se adempturum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit. Non omiserunt. Feras bestias, caeco impetu ac rabie concitatas, si ad cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis ferendam avertas. Romanos Roma circumsessa, coniuges, liberi, quorum ploratus hinc prope exaudiebantur, arae, foci, deum delubra, sepulcra maiorum temerata ac violata, a Capua non averterunt: tanta aviditas supplicii expetendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis! Nec iniuria forsitan: nos quoque idem fecissemus, si data fortuna esset. Itaque quando aliter diis immortalibus visum est, quum mortem ne recusare quidem debeam, cruciatus contumeliasque, quas sperat hostis, dum liber, dum mei potens sum effugere morte, praeterquam honesta, etiam leni, possum. Non videbo Ap. Claudium et Q. Fulvium victoria insolenti subnisos, neque vinctus per urbem romanam triumphi spectaculum trahar, ut deinde in carcere, aut ad palum deligatus, lacerato virgis tergo, cervicem securi romanae subiiciam: nec dirui incendique patriam videbo: nec rapi ad stuprum matres campanas, virginesque et ingenuos pueros. Albam, unde ipsi oriundi erant, a fundamentis proruerunt, ne stirpis, ne memoria originum suarum exstaret: nedum eos Capuae parsuros credam, cui infestiores, quam Carthagini, sunt. Itaque quibus vestrum ante fato cedere, quam haec tot tam acerba videant,

» in animo est, iis apud me hodie epulae instructae parataeque » sunt. Satiatis vino ciboque poculum idem, quod mihi datum » fuerit, circumferetur: ea potio corpus ab cruciatu, animum a » contumeliis, oculos, aures, a videndis audiendisque omnibus » acerbis indignisque, quae manent victos, vindicabit. Parati » erunt, qui magno rogo in propatulo aedium accenso corpora » exanima iniiciant. Haec una via et honesta et libera ad mortem: » et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et Hannibal fortes socios » sciet ab se desertos ac proditos esse. »

XIV. Hanc orationem Virrii plures audierunt cum assensu, quam forti animo id, quod probabant, exsequi potuerunt. Maior pars senatus, multis saepe bellis expertam populi romani clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miseruntque. Vibium Virrium septem et viginti ferme senatores domum sequuti sunt epulatique cum eo; et, quantum facere potuerant, alienatis mentibus vino ab imminentis sensu mali, venenum omnes sumpserunt: inde misso convivio, dextris inter se datis ultimoque complexu, collacrymantes suum patriaeque casum, alii, ut eodem rogo cremarentur, manserunt, alii domos digressi sunt. Impletae cibis vinoque venae minus efficacem in maturanda morte vim veneni fecerunt: itaque noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem quum animam egissent; omnes tamen, prius quam aperirentur hostibus portae, exspirarunt. Postero die porta Iovis, quae adversus castra romana erat, iussu proconsulis aperta est. Ea intromissa legio una et duae alae cum C. Fulvio legato. Is quum omnium primum arma telaque, quae Capuae erant, ad se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti posset, praesidium punicum comprehendit, senatum campanum ire in castra ad imperatores romanos iussit. Quo quum venissent, extemplo his omnibus catenae iniectae, iussique ad quaestores deferre, quod auri argentique haberent. Auri pondo septuaginta fuit, argenti tria millia pondo et ducenta. Senatores quinque et viginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum missi: quorum de sententia maxime descitum ab Romanis constabat.

XV. De supplicio campani senatus haudquaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat. Facilis impetrandae veniae Claudius,

Fulvio durior sententia erat. Itaque Appins Romam ad senatum arbitrium eius rei totnm reiiciebat: percunctandi etiam aequnm esse potestatem fieri Patribus, num communicassent consilia cum aliquibus sociorum latini nominis municipiorum; et num ope eorum in bello forent et municipiorum adinti. *Id vero minime committendum esse*, Fnlvins dicere, *ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi, et subiicerentur indicibus, queis, neque quid facerent, neque quid dicerent, quidquam unquam pensi fuisset: itaque se eam quaestionem oppressurum exstincturumque*. Ab hoc sermone quum digressi essent, et Appius, quamvis ferociter loquentem collegam, non dubitaret tamen literas super tanta re ab Roma exspectaturum; Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens praetorium, tribunis militum ac praefectis socium imperavit, uti duobus millibus equitum delectis denuntiarent, ut ad tertiam buccinam praesto essent. Cnm hoc equitatn nocte Teanum profectus, prima luce portam intravit, atque in forum perrexit: concursuque ad primum equitum ingressum facto, magistratum Sidicinum citari inssit, imperavitque, ut produceret Campanos, quos in custodia haberet. Producti omnes virgisque caesi ac securi percussi. Inde citato equo Cales percurrit: ubi quum in tribunali consedisset, productique Campani deligarentur ad palnm, eques citus ab Roma venit, literasque a C. Calpurnio praetore Fulvio et senatusconsultum tradidit. Murmur ab tribnnali totam concionem pervasit, differri rem integram ad Patres de Campanis; et Fulvius, id ita esse ratus, acceptas literas neque resolutas quum in gremio reposuisset, praeconi imperavit, ut lictorem lege agere iuberet: ita de iis quoque, qui Calibus erant, sumptum supplicium. Tum literae lectae senatusque consultum, serum ad impediendam rem actam: quae summa ope approperata erat, ne impediri posset. Consurgentem iam Fulvium Taurea Iubellius campanns, per mediam vadens urbem turbamque, nomine inclamavit, et, quum mirabundus quiduam sese vellet, resedisset Flaccus, « Me quoque, inquit, iube occidi, nt gloriari » possis, multo fortiorem, quam ipse es, virum abs te occisum » esse. » Quum Flaccns negaret, *profecto satis compotem mentis esse*, modo, *prohiberi etiam se, si id vellet; senatusconsulto*, diceret; tum Inbellius, « Quandoquidem, inquit, capta patria,

» propinquis amicisque amissis, quum ipse manu mea coniugem » liberosque interfecerim, ne quid indigni paterentur, mihi ne » mortis quidem copia eadem est, quae his civibus meis; petatur » a virtute invisae huius vitae vindicta. » Atque ita gladio, quem veste texerat, per adversum pectus transfixus, ante pedes imperatoris moribundus procubuit.

XVI. Quia et quod ad supplicium attinet Campanorum et pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum Ap. Claudium sub deditionem Capuae, quidam tradunt: hunc quoque ipsum Tauream neque sua sponte venisse Cales, neque sua manu interfectum; sed, dum inter ceteros ad palum deligatur, quia parum inter strepitus exaudiri possent, quae vociferabatur, silentium fieri Flaccum iussisse; tum Tauream illa, quae ante memorata sunt, dixisse, *virum se fortissimum ab nequaquam pari ad virtutem occidi;* sub haec dicta iussu proconsulis praeconem ita pronuntiasse: « Lictor, viro forti adde virgas, et in eum primum » lege age. » Lectum quoque senatusconsultum, prius quam securi feriret, quidam auctores sunt: sed, quia adscriptum in senatusconsulto fuerit, *si ei videretur, integram rem ad senatum reiiceret,* interpretatum esse, quid magis e republica duceret, aestimationem sibi permissam. Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia in deditionem acceptae. Ibi quoque in eos, qui capita rerum erant, animadversum. Ita ad septuaginta principes senatus interfecti; trecenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi: alii, per sociorum latini nominis urbes in custodias dati, variis casibus interierunt: multitudo alia civium campanorum venum data. De urbe agroque reliqua consultatio fuit, quibusdam delendam censentibus urbem praevalidam, propinquam, inimicam. Ceterum praesens utilitas vicit: nam propter agrum, quem omni fertilitate terrae satis constabat primum in Italia esse, urbs servata est, ut esset aliqua aratorum sedes. Vrbi frequentandae multitudo incolarum libertinorumque et institorum opificumque retenta: ager omnis et tecta publica populi romani facta. Ceterum habitari tantum, tanquam urbem, Capuam frequentarique placuit: corpus nullum civitatis, nec senatus, nec plebis concilium, nec magistratus esse. Sine consilio publico, sine imperio, multitudinem, nullius rei inter se sociam, ad consensum inhabilem fore.

Praefectum ad iura reddenda ab Roma quotannis missuros. Ita ad Capuam res compositae, consilio ab omni parte laudabili: severe et celeriter in maxime noxios animadversum; multitudo civium dissipata in nullam spem reditus; non saevitum incendiis ruinisque in tecta innoxia murosque; et cum emolumento quaesita etiam apud socios lenitatis species incolumitate urbis nobilissimae opulentissimaeque, cuius ruinis omnis Campania, omnes, qui Campaniam circa accolunt, populi ingemuissent; confessio expressa hosti, quanta vis in Romanis ad expetendas poenas ab infidelibus sociis, et quam nihil in Hannibale auxilii ad receptos in fidem tuendos esset.

XVII. Romani Patres, perfuncti, quod ad Capuam attinebat, cura, C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas ad Capuam habuerat, sex millia peditum et trecentos equites quos ipse legisset, et socium latini nominis peditum numerum parem et octingentos equites decernunt. Eum exercitum Puteolis in naves impositum Nero in Hispaniam transportavit. Quum Tarraconem navibus venisset, expositisque ibi copiis et navibus subductis, socios quoque navales multitudinis augendae causa armasset; profectus ad Iberum flumen, exercitum ab T. Fonteio et L. Marcio accepit: inde pergit ad hostes ire. Hasdrubal Hamilcaris ad Lapides atros castra habebat in Ausetanis; is locus est inter oppida Illiturgin et Mentissam: huius saltus fauces Nero occupavit. Hasdrubal, ne in arcto res esset, caduceatorem misit, qui promitteret, si inde missus foret, se omnem exercitum ex Hispania deportaturum. Quam rem quum laeto animo Romanus accepisset, diem posterum Hasdrubal colloquio petivit, ut Romani leges conscriberent de tradendis arcibus urbium dieque statuenda, ad quam praesidia deducerentur, suaque omnia sine fraude Poeni deportarent. Quod ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte, quod gravissimum exercitus erat, Hasdrubal, quacumque posset, evadere e saltu iussit. Data sedulo opera est, ne multi ea nocte exirent, ut ipsa paucitas quum ad hostem silentio fallendum aptior, tum ad evadendum per arctas semitas ac difficiles esset. Ventum insequenti die ad colloquium est: sed loquendo plura scribendoque, dedita opera, quae in rem non essent, die consumpto, in posterum dilatum est. Addita insequens nox spatium dedit et alios emit-

tendi: nec postero die res finem invenit. Ita aliquot dies disceptando palam de legibus, noctesque emittendis clam e castris Carthaginiensibus, absumptae; et, postquam maior pars emissa exercitus erat, iam ne iis quidem, quae ultro dicta erant, stabatur, minusque ac minus (cum timore simul fide decrescente) conveniebant. Iam ferme pedestres omnes copiae evaserant e saltu; quum prima luce densa nebula saltum omnem camposque circa intexit. Quod ubi sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem, qui in posterum diem colloquium differret; illum diem religiosum Carthaginiensibus ad agendum quidquam rei seriae esse: ne tum quidem suspecta fraus. Quum data esset venia eius diei, extemplo Hasdrubal, cum equitatu elepantisque castris egressus, sine ullo tumultu in tutum evasit. Hora ferme quarta dispulsa sole nebula aperuit diem, vacuaque hostium castra conspexerunt Romani. Tum demum Claudius, punicam fraudem agnoscens, ut se dolo captum sensit, proficiscentem instituit sequi, paratus confligere acie: sed hostis detrectabat pugnam; levia tamen proelia inter extremum punicum agmen praecursoresque Romanorum fiebant.

XVIII. Inter haec Hispaniae populi, nec qui post cladem acceptam defecerant, redibant ad Romanos, nec ulli novi deficiebant. Et Romae senatui populoque, post receptam Capuam, non Italiae iam maior, quam Hispaniae, cura erat: et exercitum augeri, et imperatorem mitti placebat. Nec tamen, quem mitterent, satis constabat, quam illud, ubi duo summi imperatores intra dies triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet, extraordinaria cura deligendum esse. Quum alii alium nominarent, postremum eo decursum est, ut populus proconsuli creando in Hispaniam comitia haberet; diemque comitiis consules edixerunt. Primo exspectaverant, ut, qui se tanto imperio dignos crederent, nomina profiterentur. Quae ut destituta exspectactio est, redintegratus luctus acceptae cladis desideriumque imperatorum amissorum. Moesta itaque civitas, prope inops consilii, comitiorum die tamen in campum descendit; atque in magistratus versi circumspectant ora principum, aliorum alios intuentium, fremuntque, adeo perditas res desperatumque de republica esse, ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere: quum subito P. Cornelius, illius, qui in Hispania ceciderat, filius, quatuor et viginti ferme annos natus,

professus se petere, in superiore, unde conspici posset, loco constitit. In quem postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore ominati extemplo sunt felix faustumque imperium. Iussi deinde inire confusum suffragium, ad unum omnes non centuriae modo, sed etiam homines, P. Scipioni imperium esse in Hispania iusserunt. Ceterum post rem actam, ut iam resederat impetus animorum ardorque, silentium subito ortum, et tacita cogitatio, quidnam egissent? num favor plus valuisset, quam ratio? Aetatis maxime poenitebat: quidam fortunam etiam domus horrebant nomenque ex funestis duabus familiis in eas provincias, ubi inter sepulcra patris patruique res gerendae essent, proficiscentis.

XIX. Quam ubi ab re tanto impetu acta sollicitudinem curamque hominum animadvertit, advocata concione, ita de aetate sua imperioque mandato et bello, quod gerendum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum, qui resederat, excitaret rursus novaretque; et impleret homines certioris spei, quam quantam fides promissi humani aut ratio ex fiducia rerum subiicere solet. Fuit enim Scipio non veris tantum virtutibus mirabilis, sed arte quoque quadam ab iuventa in ostentationem earum compositus: pleraque apud multitudinem, aut per nocturnas visa species, aut velut divinitus mente monita, agens; sive et ipse capti quadam superstitione animi, sive ut imperia consiliaque, velut sorte oraculi missa, sine cunctatione assequeretur. Ad hoc iam inde ab initio praeparans animos, ex quo togam virilem sumpsit, nullo die prius ullam publicam privatamque rem egit, quam in Capitolium iret ingressusque aedem consideret, et plerumque solus in secreto ibi tempus tereret. Hic mos, per omnem vitam servatus, seu consulto, seu temere, vulgatae opinioni fidem apud quosdam fecit, stirpis eum divinae virum esse: retulitque famam, in Alexandro Magno prius vulgatam, et vanitate et fabula parem, anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo matris eius persaepe visam prodigii eius speciem, interventuque hominum evolutam repente atque ex oculis elapsam. His miraculis nunquam ab ipso elusa fides est: quin potius aucta arte quadam, nec abnuendi tale quidquam, nec palam affirmandi. Multa alia eiusdem generis, alia vera, alia assimilata, admirationis humanae in eo iuvene

excesserant modum, quibus freta tunc civitas aetati haudquaquam maturae tantam molem rerum tantumque imperium permisit. Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania habebat, quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem millia militum et mille equites adduntur: et M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est. Ita cum triginta navium classe (omnes autem quinqueremes erant) ostiis tiberinis profectus praeter oram tusci maris, Alpes atque gallicum sinum, et deinde Pyrenaei circumvectus promontorium, Emporiis urbe graeca (oriundi et ipsi a Phocaea sunt) copias exposuit: inde sequi navibus iussis, Tarraconem pedibus profectus, conventum omnium sociorum (etenim legationes ad famam adventus eius ex omni se provincia effuderant), habuit. Naves ibi subduci iussit, remissis quatuor triremibus Massiliensium, quae officii causa ab domo prosequutae fuerant. Responsa inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare coepit, ita elato ab ingenti virtutum suarum fiducia animo, ut nullum ferox verbum excideret, ingensque omnibus, quae diceret, quum maiestas inesset, tum fides.

XX. Profectus ab Tarracone, et civitates sociorum et hiberna exercitus adiit; collaudavitque milites, quod, duabus tantis cladibus deinceps icti, provinciam obtinuissent, nec fructum secundarum rerum sentire hostes passi, omni cis Iberum agro eos arcuissent, sociosque cum fide tutati essent. Marcium secum habebat cum tanto honore, ut facile appareret, nihil minus, quam vereri, ne quis obstaret gloriae suae. Successit inde Neroni Silanus, et in hiberna novi milites deducti. Scipio, omnibus, quae adeunda agendaque erant, mature aditis peractisque, Tarraconem concessit. Nihilo minor fama apud hostes Scipionis erat, quam apud cives sociosque, et divinatio quaedam futuri, quo minus ratio timoris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens metum. In hiberna diversi concesserant: Hasdrubal Gisgonis usque ad oceanum et Gades: Mago in mediterranea, maxime supra castulonensem saltum: Hasdrubal Hamilcaris filius proximus Ibero circa Saguntum hibernavit. Aestatis eius extremo, qua capta est Capua et Scipio in Hispania venit, punica classis, ex Sicilia Tarentum accita ad arcendos commeatus praesidii romani, quod in arce tarentina erat, clauserat quidem omnes ad arcem a mari aditus; sed assidendo

diutius arctiorem annonam sociis, quam hosti, faciebat. Non enim tantum subvehi oppidanis per pacata litora apertosque portus praesidio navium punicarum poterat, quantum frumenti classis ipsa turba navali mixta ex omni genere hominum absumebat: ut arcis praesidium, etiam sine invecto (quia pauci erant), ex ante praeparato sustentari posset; Tarentinis classique ne invectum quidem sufficeret. Tandem maiore gratia, quam venerat, classis dimissa est. Annona haud multum laxaverat, quia, remoto maritimo praesidio, subvehi frumentum non poterat.

XXI. Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Sicilia provincia quum ad Vrbem venisset, a C. Calpurnio praetore senatus ei ad aedem Bellonae datus est. Ibi quum de rebus a se gestis disseruisset, questus leniter non suam magis, quam militum, vicem, quod provincia confecta exercitum deportare non licuisset, postulavit, ut triumphanti Vrbem inire liceret: id non impetravit. Quum multis verbis actum esset, utrum minus conveniret, cuius nomine absentis, ob res prospere ductu eius gestas, supplicatio decreta foret et diis immortalibus habitus honos, ei praesenti negare triumphum; an, quem tradere exercitum successori iussissent (quod, nisi manente in provincia bello, non decerneretur), eum quasi debellato triumphare, quum exercitus, testis meriti atque immeriti triumphi, abesset: medium visum, ut ovans Vrbem iniret. Tribuni plebis ex auctoritate senatus ad populum tulerunt, ut M. Marcello, quo die Vrbem ovans iniret, imperium esset. Pridie quam Vrbem iniret, in monte Albano triumphavit: inde ovans multam prae se praedam in Vrbem intulit. Cum simulacro capturum Syracusarum catapultae balistaeque et alia omnia instrumenta belli lata, et pacis diuturnae regiaeque opulentiae ornamenta, argenti aerisque fabrefacti vis, alia supplex pretiosaque vestis et multa nobilia signa, quibus inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae fuerant: punicae quoque victoriae signum, octo ducti elephanti. Et non minimum fuit spectaculum cum coronis aureis praecedentes Sosis syracusanus et Mericus hispanus: quorum altero duce nocturno Syracusas introitum erat; alter Nasum, quodque ibi praesidii erat, prodiderat: his ambobus civitas data et quingena iugera agri. Sosidi in agro syracusano, qui aut regius, aut hostium populi romani fuisset, et aedes Syracusis cuius vellet eorum, in quos

belli iure animadversum esset; Merico Hispanisque, qui cum eo transierant, urbs agerque in Sicilia ex iis, qui a populo romano defecissent, iussa dari. Id M. Cornelio mandatum, ut, ubi ei videretur, urbem agrumque eis assignaret. In eodem agro Belligeni, per quem illectus ad transitionem Mericus erat, quadringenta iugera agri decreta. Post profectionem ex Sicilia Marcelli, punica classis octo millia peditum, tria numidarum equitum exposuit: ad eos murgantinae desciverunt terrae. Sequutae defectionem earum Hybla et Macella sunt et ignobiliores quaedam aliae: et Numidae, praefecto Mutine, vagi per totam Siciliam, sociorum populi romani agros urebant. Super haec exercitus romanus iratus, partim quod cum imperatore non devectus ex provincia esset, partim quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni fungebantur militia: magisque eis auctor ad seditionem, quam animus, deerat. Inter has difficultates M. Cornelius praetor et militum animos, nunc consolando, nunc castigando, sedavit, et civitates omnes, quae defecerant, in ditionem redegit; atque ex his Murgantiam Hispanis, quibus urbs agerque debebatur, ex senatusconsulto attribuit.

XXII. Consules, quum ambo Apuliam provinciam haberent minusque iam terroris a Poenis et Hannibale esset, sortiri iussi Apuliam Macedoniamque provincias. Sulpicio Macedonia evenit, isque Laevino successit. Fulvius, Romam comitiorum causa arcessitus, quum comitia consulibus rogandis haberet, praerogativa Veturia iuniorum declaravit T. Manlium Torquatum et T. Otacilium. Manlius, qui praesens erat, gratulandi causa quum turba coiret, nec dubius esset consensus populi, magna circumfusus turba ad tribunal consulis venit, petitque, ut pauca sua verba audiret, centuriamque, quae tulisset suffragium, revocari iuberet. Erectis omnibus expectatione, quidnam postulaturus esset, oculorum valetudinem excusavit. *Impudentem et gubernatorem et imperatorem esse, qui, quum alienis oculis ei omnia agenda sint, postulet sibi aliorum capita ac fortunas committi. Proinde, si videretur, et redire in suffragium Veturiam iuniorum iuberet, et meminisset in consulibus creandis belli, quod in Italia sit, temporumque reipublicae. Vixdum requiesse aures a strepitu et tumultu hostili, quo paucos ante menses assederint prope moenia romana.* Post haec quum centuria frequens succlamasset, *nihil se mu-*

tare sententiae, eosdemque consules dicturos esse; tum Torquatus, *Neque ego vestros*, inquit, *mores consul ferre potero, neque vos imperium meum. Redite in suffragium, et cogitate bellum punicum in Italia et hostium ducem Hannibalem esse.* Tum centuria, et auctoritate mota viri, et admirantium circa fremitu, petit a consule ut Veturiam seniorum citaret: *Velle se cum maioribus natu colloqui et ex auctoritate eorum consules dicere.* Citatis Veturiae senioribus, datum secreto in Ovili cum his colloquendi tempus. Seniores de tribus consulendnm dixernnt esse, duobus iam plenis honornm, Q. Fabio et M. Marcello, et, si utique novum aliquem adversus Poenos consulem creari vellent, M. Valerium Laevinum egregie adversus Philippum regem terra marique res gessisse. Ita de tribus consultatione data, senioribus dimissis, iuniores suffragium ineunt. M. Claudium Marcellum, fulgentem tum Sicilia domita, et M. Valerium absentes consules dixerunt: auctoritatem praerogativae omnes centuriae sequntae sunt. Eludant nunc antiqua mirantes: non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis, quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii, aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse. Centuriam vero iuniornm seniores consulere voluisse, quibus imperium suffragio mandaret, vix ut verisimile sit, parentum quoque hoc saeculo vilis levisque apud liberos auctoritas fecit.

XXIII. Praetoria inde comitia habita. P. Manlius Vulso et L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cincius Alimentus creati sunt. Forte ita incidit, ut comitiis perfectis nuntiaretur, T. Otacilium, quem T. Manlio, nisi interpellatus ordo comitiorum esset, collegam absentem daturus fuisse videbatur popnlus, mortuum in Sicilia esse. Ludi Apollinares et priore anno fuerant, et, eo anno nt fierent, referente Calpurnio praetore, senatus decrevit, ut in perpetuum voverentur. Eodem anno prodigia aliquot visa nuntiataque sunt: in aede Concordiae Victoria, qnae in culmine erat, fulmine icta decussaque, ad Victorias, quae in antefixis erant, haesit, neque inde procidit: et Anagnia et Fregellis, nuntiatum est, murum portasque de caelo tactas; et in foro Subertano sanguinis rivos per diem totum fluxisse, et Ereti lapidibus pluisse, et Reate mulam peperisse. Ea prodigia hostiis maioribus sunt pro-

curata, et obsecratio in unum diem populo indicta et novemdiale sacrum. Sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt novique suffecti: in locum M'. Aemilii Numidae decemviri sacrorum M. Aemilius Lepidus; in locum M'. Pomponii Mathonis pontificis C. Livius; in locum Sp. Carvilii Maximi auguris M. Servilius. T. Otacilius Crassus pontifex quia exacto anno mortuus erat, ideo nominatio in locum eius non est facta. C. Claudius flamen dialis, quod exta perperam dederat, flaminio abiit.

XXIV. Per idem tempus M. Valerius, Laevinus, tentatis prius per secreta colloquia principum animis, ad indictum ante ad id ipsum concilium Aetolorum classe expedita venit. Vbi quum Syracusas Capuamque captas, in fidem in Sicilia Italiaque rerum secundarum, ostentasset, adiecissetque, *iam inde a maioribus traditum morem Romanis colendi socios, ex quibus alios in civitatem atque aequum secum ius accepissent, alios in ea fortuna haberent, ut socii esse, quam cives, mallent. Aetolos eo in maiore futuros honore, quod gentium transmarinarum in amicitiam primi venissent. Philippum eis et Macedonas graves accolas esse; quorum se vim ac spiritus et iam fregisse, et eo redacturum esse, ut non his modo urbibus, quas per vim ademissent Aetolis, excedant, sed ipsam Macedoniam infestam habeant. Et Acarnanas, quos aegre ferrent Aetoli a corpore suo diremptos, restituturum se in antiquam formulam iurisque ac ditionis eorum.* Haec, dicta promissaque ab romano imperatore, Scopas, qui tum praetor gentis erat, et Dorimachus, princeps Aetolorum, affirmaverunt auctoritate sua, minore cum verecundia et maiore cum fide vim maiestatemque populi romani extollentes. Maxime tamen spes potiundae movobat Acarnaniae: igitur conscriptae conditiones, quibus in amicitiam societatemque populi romani venirent; additumque, *ut, si placeret vellentque, eodem iure amicitiae Elei Lacedaemoniique, et Attalus, et Pleuratus et Scerdilaedus essent* (Asiae Attalus, hi Thracum et Illyriorum reges). *Bellum ut extemplo Aetoli cum Philippo terra gererent; navibus ne minus viginti quinqueremibus adiuvaret Romanus. Vrbium Corcyrae tenus ab Aetolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Aetolorum; alia omnis praeda populi romani esset; darentque operam Romani, ut Acarnaniam Aetoli haberent. Si*

Aetoli pacem cum Philippo facerent, foederi adscriberent, ita ratam eorum pacem, si Philippus arma ab Romanis sociisque, quique eorum ditionis essent, abstinuisset. Item, si populus romanus foedere iungeretur regi, ut caveret, ne ius ei belli inferendi Aetolis sociisque eorum esset. Haec convenerunt, conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis, in Capitolio ab Romanis, ut testata sacratis monumentis essent, sunt posita. Morae causa fuerant retenti Romae diutius legati Aetolorum: nec tamen impedimento id rebus gerendis fuit. Et Aetoli extemplo moverunt adversus Philippum bellum: et Laevinus Zacynthum (parva insula est propinqua Aetoliae: urbem unam eodem, quo ipsa est, nomine habet), eam praeter arcem vi cepit, et Oeniadas Nasumque Acarnanum captas Aetolis contribuit. Philippum quoque satis implicatum bello finitimo ratus, ne Italiam Poenosque et pacta cum Hannibale posset respicere, Corcyram ipse se recepit.

XXV. Philippo Aetolorum defectio Pellae hibernanti allata est: itaque, quia primo vere moturus exercitum in Graeciam erat, Illyrios finitimasque eis urbes alterno metu quietas ut Macedonia haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque Apolloniatium fines fecit, egressosque Apolloniatas cum magno terrore atque pavore compulit intra muros. Vastatis proximis Illyrici, in Pelagoniam eadem celeritate vertit iter: inde Dardanorum urbem, sitam in Macedonia, transitum Dardanis facturam, cepit. His raptim actis, memor aetolici iunctique cum eo romani belli, per Pelagoniam et Lyncum et Bottiaeam: in Thessaliam descendit. Ad bellum secum adversus Aetolos capessendum incitari posse homines credebat; et, relicto ad fauces Thessaliae Perseo cum quatuor millibus armatorum ad arcendos aditu Aetolos, ipse, prius quam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam atque inde in Thraciam exercitum ac Maedos duxit. Incurrere ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum externo bello ac sine praesidio esse regnum sensisset. Ad Phragandas igitur vastare agros, et urbem Iamphorinam, caput arcemque Maedicae, oppugnare coepit. Scopas, ubi profectum in Thraciam regem occupatumque ibi bello audivit, armata omni iuventute Aetolorum, bellum inferre Acarnaniae parat. Adversus quos Acarnanum gens et viribus impar, et iam Oeniadas Nasumque amissa cernens romanaque insuper arma

ingruere, ira magis instruit, qnam consilio, bellum. Coniugibus liberisqne et senioribus supra sexaginta annos in propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta annos coniurant, nisi victores, se non redituros. Qui victus acie excessisset, eum ne quis urbe, tecto, mensa, lare reciperet, diram exsecrationem in populares, obtestationem quam sanctissimam potuerunt adversus hospites, composuerunt; precatique simul Epirotas sunt, ut, qui suorum in acie cecidissent, eos uno tumulo contegerent, adhiberentque humatis titulum: HIC SITI SVNT ACARNANES, QUI, ADVERSVS VIM ATQUE INIVRIAM AETOLORVM PRO PATRIA PVGNANTES MORTEM OCCVBVERVNT. Per haec incitatis animis, castra in extremis finibus suis obvia hosti posuerunt. Nuntiis ad Philippum missis, quanto res in discrimine esset, omittere Philippum id, quod in manibus erat, coëgerunt bellnm, Iamphorina per deditionem recepta, et prospero alio successu rerum. Aetolorum impetnm tardaverat primo coniurationis fama acarnanicae: deinde auditus Philippi adventus regredi etiam in intimos coëgit fines. Nec Philippus, quamquam, ne opprimerentur Acarnanes, itineribus magnis ierat, ultra Dium est progressus. Inde, qunm audisset reditum Aetolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit.

XXVI. Laevinus, veris principio a Corcyra profectus navibus, superato Leucata promontorio, quum venisset Naupactnm, Anticyram inde se petiturum edixit, ut praesto ibi Scopas Aetolique essent. Sita Anticyra est in Locride laeva parte sinum corinthiacum intrantibus: breve terra iter eo, brevis navigatio ab Naupacto est. Tertio ferme post die utrinque oppugnari coepta est: gravior a mari oppugnatio erat; quia et tormenta machinaeque omnis generis in navibus erant, et Romani inde oppngnabant. Itaque intra pencos dies recepta urbs per deditionem Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis cessit. Literae Laevino redditae, consulem eum absentem declaratum, et successorem venire P. Sulpicium. Ceternm, diuturno ibi morbo implicitus, serius spe omnium Romam venit. M. Marcellus, qnum idibus martiis consulatum inisset, senatum eo die, moris modo causa, babuit, professus, *nihil se, absente collega, neque de republica, neque de provinciis, acturum. Scire se, frequentes Siculos prope Vrbem in villis obtrectatorum suorum esse. Quibus, tantum abesse, ut*

per se non liceat palam Romae crimina edita fictaque ab inimicis vulgare, ut, ni simularent, aliquem sibi timorem, absente collega, dicendi de consule esse, ipse eis extemplo daturus senatum fuerit. Vbi quidem collega venisset, non passurum quidquam prius agi, quam ut Siculi in senatum introducantur. Delectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habitum, ut quam plurimi questum de se Romam venirent. Eundem literis falsis Vrbem implesse, bellum in Sicilia esse, ut suam laudem minuat. Moderati animi gloriam eo die adeptus consul, senatum dimisit; ac prope iustitium omnium rerum futurum videbatur, donec alter consul ad Vrbem venisset. Otium, ut solet, excitavit plebis rumores: *belli diuturnitate et vastatos agros circa Vrbem, qua infesto agmine isset Hannibal, et exhaustam delectibus Italiam, et prope quotannis exercitus caesos* querebantur; *et consules bellicosos ambo, viros acres nimis et feroces, creatos, qui vel in pace tranquilla bellum excitare possent, nedum in bello respirare civitatem forent passuri.*

XXVII. Interrupit hoc sermones nocte, quae pridie quinquatrus fuit, pluribus simul locus circa forum incendium ortum: eodem tempore septem tabernae, quae postea quinque, et argentariae, quae nunc novae appellantur, arsere. Comprehensa postea privata aedificia; neque enim tum basilicae erant: comprehensae lautumiae, forumque piscatorium, et atrium regium. Aedes Vestae vix defensa est trecedim maxime servorum opera, qui in publicum redempti ac manumissi sunt. Nocte ac die continuatum incendium fuit; nec ulli dubium erat, humana id fraude factum esse, quod pluribus simul locis et iis diversis ignes coorti essent. Itaque consul ex auctoritate senatus pro concione edixit, qui, quorum opera in conflatum incendium, profiteretur, praemium fore, libero pecuniam, servo libertatem. Eo praemio inductus Campanorum Calaviorum servus (Mannus ei nomen erat) indicavit, *dominos et quinque praeterea iuvenes nobiles campanos, quorum parentes a Q. Fulvio securi percussi erant, id incendium fecisse; vulgoque facturos alia, ni comprehendantur.* Comprehensi ipsi familiaeque eorum: et primo elevabatur index indiciumque; *pridie eum verberibus castigatus ab dominis discessisse, per iram ac levitatem ex re fortuita crimen commentum.* Ceterum ut coram.

coarguebantur, et quaestio ex ministris facinoris foro medio haberi coepta est, fassi omnes, atque in dominos servosque conscios animadversum est: indici libertas data et viginti millia aeris. Consuli Laevino Capuam praetereunti circumfusa multitudo Campanorum est, obsecrantium cum lacrymis, ut sibi Romam ad senatum ire liceret, oratum, si qua misericordia tandem flecti possent, ne se ad ultimum perditum irent, nomenque Campanorum a Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus, *sibi privatam simultatem cum Campanis* negare, *nullam esse: publicas inimicitias et hostiles esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum romanum sciret. Nullam enim in terris gentem esse, nullum infestiorem populum nomini romano. Ideo se moenibus inclusos tenere eos, quia, si qui evasissent aliqua, velut feras bestias per agros vagari et laniare et trucidare, quodcumque obvium detur. Alios ad Hannibalem trasfugisse, alios ad Romam incendendam profectos. Inventurum in semiusto foro consulem vestigia sceleris Campanorum. Vestae aedem petitam et aeternos ignes et conditum in penetrali fatale pignus imperii romani. Se minime censere tutum esse, Campanis potestatem intrandi romana moenia fieri.* Laevinus Campanos, iureiurando a Flacco adactos, quinto die, quam ab senatu responsum accepissent, Capuam redituros, sequi se Romam iussit. Hac circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis Aetolisque, Romam praeivit, clarissimarum urbium excidio celeberrimis viris victos bello accusatores in Vrbem adducens. De republica tamen primum ac de provinciis ambo consules ad senatum retulere.

XXVIII. Ibi Laevinus, quo statu Macedonia et Graecia, Aetoli, Acarnanes Locrique essent, quasque ibi res ipse egisset terra marique, exposuit: *Philippum, inferentem bellum Aetolis, in Macedoniam retro ab se compulsum, ad intima penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse: classem satis esse ad arcendum Italia regem.* Haec de se deque provincia, cui praefuerat. Consulum de provinciis communis relatio fuit. Decrevere Patres, *ut alteri consulum Italia bellumque cum Hannibale provincia esset: alter classem, cui T. Otacilius praefuisset, Siciliamque provinciam cum L. Cincio praetore obtinere.* Exercitus eis duo decreti, qui in Etruria Galliaque essent; eae quatuor erant le-

giones: urbanae duae superioris anni in Etruriam; duae, quibus Sulpicius consul praefuisset, in Galliam mitterentur; Galliae et legionibus praeesset, quem consul, cuius Italia provincia esset, praefecisset. In Etruriam C. Calpurnius, post praeturam prorogato in annum imperio, missus; et Q. Fulvio Capua provincia decreta prorogatumque in annum imperium. Exercitus civium sociorumque minui iussus, ut ex duabus legionibus una legio, quinque millia peditum et trecenti equites essent; dimissis, qui plurima stipendia haberent: et sociorum septem millia peditum et trecenti equites relinquerentur, eadem ratione stipendiorum habita in veteribus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris anni nec de provincia Apulia, nec de exercitu, quem habuerat, quidquam mutatum: tantum in annum prorogatum imperium est. P. Sulpicius collega eius omnem exercitum, praeter socios navales, iussus dimittere est. Item ex Sicilia exercitus, cui M. Cornelius praeesset, ubi consul in provinciam venisset, dimitti iussus. L. Cincio praetori ad obtinendam Siciliam cannenses milites dati, duarum instar legionum. Totidem legiones in Sardiniam P. Manlio Vulsoni praetori decretae, quibus L. Cornelius in eadem provincia priore anno praefuerat. Vrbanas legiones ita scribere consules iussi, ne quem militem facerent, qui in exercitu M. Claudii, M. Valerii, Q. Fulvii, fuissent: neve eo anno plures, quam una et viginti, romanae legiones essent.

XXIX. His senatusconsultis perfectis, sortiti provincias consules. Sicilia et classis Marcello, Italia cum bello adversus Hannibalem Laevino evenit. Quae sors, velut iterum captis Syracusis, exanimavit Siculos, exspectatione sortis in consulum conspectu stantes, ut comploratio eorum flebilesque voces ex exemplo oculos hominum converterent, et postmodo sermones praebuerint. Circumibant enim senatum cum veste sordida, affirmantes, *se non modo suam quisque patriam, sed totam Siciliam, relicturos, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset. Nullo suo merito eum ante implacabilem in se fuisse; quid iratum, quod Romam de se questum venisse Siculos sciat, facturum? Obrui Aetnae ignibus, aut mergi freto, satius illi insulae esse, quam velut dedi noxae inimico.* Haec Siculorum querelae, domos primum nobilium circumlatae celebrotaeque sermonibus, quos partim misericordia Si-

culorum partim invidia Marcelli excitabat, in senatum etiam pervenerunt. Postulatum a consulibus est, ut de permutandis provinciis senatum consulerent. Marcellus, *si iam auditi ab senatu Siculi essent, aliam forsitan futuram fuisse sententiam suam*, dicere. *Nunc, ne quis timore frenari eos dicere posset, quo minus de eo libere querantur, in cuius potestate mox futuri sint, si collegae nihil intersit, mutare se provinciam paratum esse. Deprecari senatus praeiudicium; nam quum extra sortem collegae optionem dari provinciae iniquum fuerit, quanto maiorem iniuriam, immo contumeliam esse, sortem suam ad eum transferri?* Ita senatus, quum, quid placeret, magis ostendisset, quam decresset, dimittitur. Inter ipsos consules permutatio provinciarum, rapiente fato Marcellum ad Hannibalem facta est; ut, ex quo primus adversae pugnae gloriam ceperat, in eius laudem postremus romanorum imperatorum, prosperis tum maxime bellicis rebus caderet.

XXX. Permutatis provinciis, Siculi, in senatum introducti, multa de Hieronis regis fide perpetua erga populum romanum verba fecerunt, in gratiam publicam avertentes, *Hieronymum ac postea Hippocratem et Epicyden tyrannos, quum ob alia, tum propter defectionem ab Romanis ad Hannibalem, invisos fuisse sibi. Ob eam causam et Hieronymum a principibus iuventutis prope publico consilio interfectum, et in Epicydis Hippocratisque caedem septuaginta nobilissimorum invenum coniurationem factam; quos, Marcelli mora destitutos, quia ad praedictum tempus exercitum ad Syracusas non admovisset, indicio facto, omnes ab tyrannis interfectos. Eam quoque Hippocratis atque Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse, Leontinis crudeliter direptis. Nunquam deinde principes Syracusanorum desisse ad Marcellum transire pollicerique se urbem, quum vellet, ei tradituros. Sed eum primo vi capere maluisse, dein, quum id neque terra, neque mari, omnia expertus, potuisset, auctores traditarum Syracusarum fabrum aerarium Sosim et Mericum hispanum, quam principes Syracusarum habere, toties id nequidquam ultro offerentes, praeoptasse; quo scilicet iustiore de causa vetustissimos socios populi romani trucidaret ac diriperet. Si non Hieronymus ad Hannibalem defecisset, sed*

populus syracusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani publice, et non, oppressis Syracusanis, tyranni eorum Hippocrates et Epicydes, clausissent, si Carthaginiensium animis bellum cum populo romano gessissent, quid ultra, quam quod fecerit, nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Marcellum potuisse? Certe praeter moenia et tecta exhausta urbis et refracta ac spoliata deum delubra, diis ipsis ornamentisque eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse. Bona quoque multis adempta, ita ut ne nudo quidem solo reliquiis direptae fortunae alere sese ac suos possent. Orare se Patres conscriptos, ut, si nequeant omnia, saltem, quae compareant cognoscique possint, restitui dominis iubeant. Talia conquestos quum excedere ex templo, ut de postulatis eorum P. tres consuli possent, Laevinus iussisset, *Maneant immo*, inquit Marcellus, *ut coram his respondeam, quando ea conditione pro vobis, Patres conscripti, bella gerimus, ut victos armis accusatores habeamus. Duae captae hoc anno urbes Capua Fulvium reum, Marcellum Syracusae habeant.*

XXXI. Reductis in curiam legatis, tum consul, « Non adeo » maiestatis, inquit, populi romani imperiique huius oblitus sum, » Patres conscripti, ut, si de meo crimine ambigeretur, consul » dicturus causam, accusantibus Graecis, fuerim: sed non, quid » ego fecerim, in disquisitionem venit, quam quid isti pati de» buerint. Qui si non fuerunt hostes, nihil interest, nunc, an » vivo Hierone, Syracusas violaverim. Sin autem desciverunt, » legatos nostros ferro atque armis petierunt, urbem ac moenia » clauserunt, exercituque Carthaginiensium adversus nos tutati » sunt; quis passos esse hostilia, quum fecerint, indignatur? » Tradentes urbem principes Syracusanorum aversatus sum: Sosim » et Mericum hispanum, quibus tantum crederem, potiores ha» bui. Non estis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis humi» litatem obiiciatis. Quis est vestrum, qui se mihi portas apertu» rum, qui armatos milites meos in urbem accepturum promiserit? » Odistis et exsecramini eos, qui fecerunt; et ne hic quidem con» tumeliis in eos dicendis parcitis: tantum abest, ut et ipsi tale » quidquam facturi fueritis. Ipsa humilitas eorum, Patres con» scripti, quam isti obiiciunt, maximo argumento est, me nemi-

» nem, qui navatam operam reipublicae nostrae velit, aversatum » esse. Et ante quam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis, » nunc ad colloquium eundo, tentavi pacem; et, postquam neque » legatos violandi verecundia erat, nec mihi ipsi congresso ad portas cum principibus responsum dabatur, multis terra marique » exhaustis laboribus, tandem vi atque armis Syracusas cepi. Quae » captis acciderint, apud Hannibalem et Cartheginienses victosque » iustius, quam apud victoris populi senatum quererentur. Ego, » Patres conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, nun» quam spoliis earum urbem Romam exornarem. Quae autem » singulis victor aut ademi, aut dedi, quum belli iure, tum ex » cuiusque merito, satis scio me fecisse. Ea vos rata habeatis, » Patres conscripti, nae magis reipublicae interest, quam mea. » Mea quippe fides exsoluta est: ad rempublicam pertinet, ne acta » mea rescindendo alios in posterum segniores duces faciatis. Et » quoniam coram et Siculorum et mea verba audistis, Patres » conscripti, simul templo excedemus, ut: me absente, liberius » consuli senatus possit. » Ita dimissis Siculis, et ipse in Capitolium ad delectum discessit.

XXXII. Consul alter de postulatis Siculorum ad Patres retulit. Ibi quum diu de sententiis certatum esset, et magna pars senatus, principe eius sententiae T. Manlio Torquato, *cum tyrannis bellum gerendum fuisse*, censerent, *hostibus et Syracusanorum et populi romani; et urbem recipi, non capi; et receptam legibus antiquis et libertate stabiliri, non fessam miseranda servitute bello affligi. Inter tyrannorum et ducis romani certamina praemium victoris in medio positam urbem pulcherrimam ac nobilissimam periisse, horreum atque aerarium quondam populi romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus, hoc denique ipso punico bello, adiuta ornataque respublica esset. Si ab inferis exsistat rex Hiero, fidissimus imperii romani cultor, quo ore aut Syracusas, aut Romam ei ostendi posse? quum, ubi semirutam ac spoliatam patriam respexisset, ingrediens Romam in vestibulo urbis, prope in porta, spolia patriae suae visurus sit?* Haec taliaque quum ad invidiam consulis miserationemque Siculorum dicerentur, mitius tamen decreverunt Patres causa Marcelli; *quae is gerens bellum victorque egisset,*

rata habenda esse. In reliquum, curae senatui fore rem syracusanam, mandaturosque consuli Laevino, quod sine iactura reipublicae fieri posset, fortunis eius civitatis consuleret. Missis duobus senatoribns in Capitolium ad consulem, uti rediret in cnriam, et introductis Siculis, senatusconsultum recitatum est: legatique, benigne appellati ac dimissi, ad genua se Marcelli consulis proiecerunt, obsecrantes, *ut, quae deplorandae ac levandae calamitatis causa dixissent, veniam eis daret, et in fidem clientelamque se urbemque Syracusas acciperet.* Post haec consul clementer appellatos dimisit.

XXXIII. Campanis deinde senatus datus est, qnorum oratio miserabilior, cansa durior erat: neque enim meritas poenas negare poterant, nec tyranni erant, in quos culpam conferrent: sed satis pensum poenarum, tot veneno absumptis, tot securi percussis senatoribus, credebant. *Paucos nobilium superstites esse, quos nec sua conscientia, ut quidquam de se gravius consulerent, impulerit, nec victoris ira capitis damnaverit; eos libertatem sibi suisque et bonorum aliquam partem orare, cives romanos, affinitatibus plerosque et propinquis iam cognationibus ex connubio vetusto iunctos.* Submotis deinde e templo, paulisper dubitatum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset (mortuus enim post captam Claudius consul erat), ut coram imperatore, qui res gessisset, sicut inter Marcellum Siculosque disceptatum fuerat, disceptaretur: dein, quum M. Atilium, C. Fnlvium fratrem Flacci, legatos eius, ac Q. Minucium et L. Veturium Philonem, item Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus adfuerant in senatu viderent, nec Fulvium avocari a Capua, nec differri Campanos vellent; interrogatus sententiam M. Atilius Regulus, cuius ex iis, qui ad Capuam fuerant, maxima auctoritas erat, « In consilio, » inquit, arbitror me fuisse consulibus, Capua capta, quum quaereretur, ecquis Campanorum de republica nostra bene meritus » esset: duas mulieres compertum est, Vestiam Oppiam Atellanam » Capuae habitantem et Fauculam Cluviam, quae quondam quaestum corpore fecisset; illam quotidie sacrificasse pro salute et » victoria populi romani; hanc captivis egentibus alimenta clam » suppeditasse. Ceterorum omnium Campanorum eundem erga » nos animum, quem Carthaginiensium fuisse; securique percus-

» sos a Q. Fulvio esse magis, quorum dignitas inter alios, quam » quorum culpa eminebat. Per senatum agi de Campanis, qui » cives romani sunt, iniussu populi non video posse: idque et » apud maiores nostros in Satricanis factum est, quum defecissent, » ut M. Antistius tribunus plebis prius rogationem ferret, sciret- » que plebs, uti senatui de Satricanis sententiae dicendae ius esset. » Itaque censeo, cum tribunis plebis agendum esse, ut eorum » unus pluresve rogationem ferant ad plebem, qua nobis statuendi » de Campanis ius fiat. » L. Atilius tribunus plebis ex auctoritate senatus plebem in haec verba rogavit: « Omnes Campani, Atellani, » Calatini, Sabatini, qui se dediderunt in arbitrium ditionemque » populi romani Fulvio proconsuli, quaeque una secum dedide- » runt, agrum urbemque, divina humanaque utensiliaque, sive » quid aliud dediderunt; de iis rebus quid fieri velitis, vos rogo, » Quirites. « Plebs sic iussit: « Quod senatus iuratus, maxima » pars, censeat, qui assident, id volumus iubemusque. »

XXXIV. Ex hoc plebiscito senatusconsultus *Oppiae Cluviaeque primum bona ac libertatem restituit: si qua alia praemia petere ab senatu vellent, venire eas Romam.* Campanis in familias singulas decreta facta, quae non operae pretium est omnia enumerare. *Aliorum bona publicanda; ipsos liberosque eorum et coniuges vendendas, extra filias, quae enupsissent prius quam in populi romani potestatem venirent. Alios in vincula condendos, ac de his posterius consulendum.* Aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt, publicanda necne bona essent: *pecua captiva praeter equos, et mancipia praeter puberes virilis sexus, et omnia, quae solo non continerentur, restituenda* censuerunt *dominis. Campanos omnes, Atellanos, Calatinos, Sabatinos, extra quam qui eorum, aut ipsi aut parentes eorum, apud hostes essent, liberos esse* iusserunt, *ita ut nemo eorum civis romanus aut latini nominis esset: neve quis eorum, qui Capuae fuissent, dum portae clausae essent, in urbe agrove campano intra certam diem maneret. Locus, ubi habitarent, trans Tiberim, qui non contingeret Tiberim, daretur. Qui nec Capuae, nec in urbe campana, quae a populo romano defecisset, per bellum fuissent, eos cis Lirim amnem Romam versus; qui ad Romanos transissent prius quam Hannibal Capuam veniret, cis Vultur-*

num emovendos censuerunt. *Ne quis eorum propius mare quindecim millibus passuum agrum aedificiumve haberet. Qui eorum trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum uspiam pararent haberentve, nisi in veiente aut sutrino nepesinove agro; dum ne cui maior, quam quinquaginta iugerum, agri modius esset. Senatorum omnium, quique magistratus Capuae, Atellae, Calatiae gessissent, bona venire Capuae* iusserunt. *Libera corpora, quae venum dari placuerat, Romam mitti ac Romae venire. Signa, statuas aeneas, quae capta de hostibus dicerentur, quae eorum sacra ac profana essent, ad pontificum collegium* reiecerunt. Ob haec decreta moestiores aliquanto, quam Romam venerant, Campanos dimiserunt. Nec iam Q. Fulvii saevitiam in sese, sed iniquitatem deum atque exsecrabilem fortunam suam incusabant.

XXXV. Dimissis Siculis Campanisque, delectus habitus: scripto deinde exercitu, de remigum supplemento agi coeptum. In quam rem quum neque hominum satis, nec, ex qua pararentur stipendiumque acciperent, pecuniae quidquam ea tempestate in publico esset, edixerunt consules, ut privati ex censu ordinibusque, sicut antea, remiges darent cum stipendio cibariisque dierum triginta. Ad id edictum tantus fremitus hominum, tanta indignatio fuit, ut magis dux, quam materia, seditioni deesset. *Secundum Siculos Campanosque plebem romanam perdendam lacerandamque sibi consules sumpsisse. Per tot annos tributo exhaustos nil reliqui, praeter terram nudam ac vastam, habere; tecta hostes incendisse, servos agri cultores rempublicam abduxisse, nunc ad militiam parvo aere emendo, nunc remiges imperando. Si quid cui argenti aerisve, fuerit, stipendio remigum et tributis annuis ablatum: se, ut dent, quod non habeant, nulla vi, nullo imperio cogi posse. Bona sua venderent; in corpora, quae reliqua essent, saevirent: ne unde redimantur quidem quidquam superesse.* Haec non in occulto, sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum ingens turba circumfusi fremebant: nec eos sedare consules, nunc castigando, nunc consolando, poterant. Spatium deinde his tridui se dare ad cogitandum dixerunt: quo ipsi ad rem inspiciendam expediendamque usi sunt. Senatum postero die habuerunt de remigum supplemento: ubi quum multa disse-

ruissent, cur aeqna plebis recusatio esset, verterunt orationem eo, ut dicerent, *Privatis id, seu aequum, seu iniquum, onus iungendum esse: nam unde, quum pecunia in aerario non esset, paraturos navales socios? Quomodo autem sine classibus aut Siciliam obtineri, aut Italia Philippum arceri posse, aut tuta Italiae litora esse?*

XXXVI. Quum in hac difficultate rerum consilium haereret, ac prope torpor quidam occupasset hominum mentes, tum Laevinus consul *Magistratus senatui et senatum populo, sicut honore praestent, ita ad omnia, quae dura atque aspera essent, subeunda duces debere esse.* « Si quid iniungere inferiori velis, » id prius in te ac tuos si ipse iuris statueris, facilius omnes » obedientes habeas. Nec impensa gravis est, quum ex ea plus » quam pro virili parte sibi quemque capere principum vident: » itaque classes habere atque ornare volumus populum romanum? » privatos sine recusatione remiges dare? nobismet ipsis primum » imperemus. Aurum, argentum, aes signatum omne senatores » crastino die in publicum conferamus; ita ut annulos sibi quis» que et coniugi et liberis, et filio bullam, et, quibus uxor filiaeve » sunt, singulas uncias pondo auri relinquant; argenti, qui cu» ruli sella sederunt, equi ornamenta et libras pondo, ut sali» num patellamque deorum causa habere possint: ceteri senatores » libram argenti tantum, aeris signati quina millia in singulos » patresfamiliae relinquamus. Ceterum omne aurum, argentum, » aes signatum, ad triumviros mensarios extemplo deferamus, » nullo ante senatusconsulto facto, ut voluntaria collatio et certa» men adiuvandae reipublicae excitet ad aemulandum animos pri» mum equestris ordinis, dein reliquae plebis. Hanc unam viam, » multa inter nos colloquuti, consules invenimus: ingredimini, » diis bene iuvantibus. Respublica incolumis et privatas res facile » salvas praestat: publica prodendo, tua nequidquam serves. » In haec tanto animo consensum est, ut gratiae ultro consulibus agerentur. Senatu inde misso, pro se quisque aurum, argentum et aes in publicum conferunt, tanto certamine iniecto, ut prima inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse; ut nec triumviri accipiundo, nec scribae referundo sufficerent. Hunc consensum senatus equester ordo est sequutus; equestris ordinis ple-

bes. Ita sine edicto, sine coërcitione magistratus, nec remige in supplementum, nec stipendio respublica eguit; paratisque omnibus ad bellum, consules in provincias profecti sunt.

XXXVII. Neque aliud magis tempus belli fuit, quo Carthaginienses Romanique pariter variis casibus immixtis magis in ancipiti spe ac metu fuerint. Nam Romanis et in provinciis, hinc in Hispania adversae res, hinc prosperae in Sicilia, luctum et laetitiam miscuerant: et in Italia, quum Tarentum amissum damno et dolori, tum arx cum praesidio retenta praeter spem gaudio fuit: et terrorem subitum pavoremque urbis Romae obsessae et oppugnatae Capua post dies paucos capta in laetitiam vertit. Transmarinae quoque res quadam vice pensatae: Philippus hostis tempore haud satis opportuno factus; Aetoli novi adsciti socii Attalusque Asiae rex, iam velut despondente fortuna Romanis imperium Orientis. Carthaginienses quoque Capuam amissam et Tarentum captum aequabant, et, ut ad moenia urbis romanae nullo prohibente se pervenisse in gloria ponebant, ita pigebat irriti incepti, pudebatque adeo se spretos, ut, sedentibus ipsis ad romana moenia, alia porta exercitus romanus in Hispaniam duceretur. Ipsae quoque Hispaniae quo propius spem venerant, tantis duobus ducibus exercitibusque caesis, debellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse; eo plus, ab L. Marcio tumultuario duce ad vanum et irritum victoriam redactam esse, indignationis praebebat. Ita aequante fortuna, suspensa omnia utrinque erant, integra spe, integro metu, velut illo tempore primum bellum inciperent.

XXXVIII. Hannibalem ante omnia angebat, quod Capua, pertinacius oppugnata ab Romanis, quam defensa ab se, multorum Italiae populorum animos averterat: quos neque omnes tenere praesidiis, nisi vellet in multas parvasque partes carpere exercitum, quod minime tum expediebat, poterat; nec deductis praesidiis, spei liberam vel obnoxiam timori sociorum relinquere fidem. Praeceps in avaritiam et crudelitatem animus ad spolianda, quae tueri nequibat, ut vastata hosti relinquerentur, inclinavit. Id foedum consilium quum incepto, tum etiam exitu fuit; neque enim indigna patientium modo abalienabantur animi, sed ceterorum etiam; quippe ad plures exemplum, quam calamitas, pertinebat. Nec consul romanus tentandis urbibus, sicunde spes aliqua se

ostendisset, deerat. Salapiae principes erant Dasius et Blattius: Dasius Hannibali amicus: Blattius, quantum ex tuto poterat, rem romanam fovebat, et per occultos nuntios spem proditionis fecerat Marcello; sed sine adiutore Dasio res transigi non poterat. Multum ac diu cunctatus, et tum quoque magis inopia consilii potioris, quam spe effectus, Dasium appellabat: at ille, quum ab re aversus, tum aemulo potentatus inimicus, rem Hannibali aperit. Arcessito utroque, Hannibal quum pro tribunali quaedam ageret, mox de Blattio cogniturus, starentque submoto populo accusator et reus: Blattius de proditione Dasium appellabat. *Enimvero*, ille, velut in manifesta re, exclamat, *sub oculis Hannibalis secum de proditione agi*. Hannibali atque eis, qui aderant, quo audacior res erat, minus similis veri visa est, *Aemulationem profecto atque odium esse; et id crimen adferri, quod, quia testem habere non posset, liberius fingenti sit*. Ita inde dimissi sunt: nec Blattius ante abstitit tamen tam audaci incepto, quam idem obtundendo docendoque, quam ea res ipsis patriaeque salutaris esset, pervicit, ut praesidium punicum (quingenti autem Numidae erant) Salapiaque traderetur Marcello. Nec sine caede multa tradi potuit: longe fortissimi equitum toto punico exercitu erant. Itaque quamquam improvisa res fuit, nec usus equorum in urbe erat, tamen, armis inter tumultum captis, et eruptionem tentaverunt, et, quum evadere nequirent, pugnantes ad ultimum occubuerunt; nec plus quinquaginta ex his in potestatem hostium vivi venerunt: plusque aliquanto damni haec ala equitum amissa Hannibali, quam Salapia, fuit: nec deinde unquam Poenus (quo longe plurimum valuerat) equitatu superior fuit.

XXXIX. Per idem tempus, quum in arce tarentina vix inopia tolerabilis esset, spem omnem praesidium, quod ibi erat, romanum praefectusque praesidii atque arcis M. Livius in commeatibus ab Sicilia missis habebant. Qui ut tuto praetervehrerentur oram Italiae, classis viginti ferme navium Rhegii stabat. Praeerat classi commeatibusque D. Quintius, obscuro genere ortus, ceterum multis fortibus factis gloria militari illustris. Primo quinque naves, quarum maximae duae triremes a Marcello ei traditae erant, habuit: postea rem impigre saepe gerenti tres additae quinqueremes: postremo ipse, a sociis Rheginisque et a Velia et a Paesto debitas ex

foedere exigendo, classem viginti navium, sicut ante dictum est, effecit. Huic ab Rhegio profectae classi Democrates cum pari classe navium tarentinarum numero, quindecim millia ferme ab urbe ad Sacriportum obvius fuit. Velis tum forte, improvidus futuri certaminis, Romanus veniebat. Sed circa Crotonem Sybarimque suppleverat remigio naves, instructamque et armatam egregie pro magnitudine navium classem habebat; et tum forte sub idem fere tempus et venti vis omnis cecidit, et hostes in conspectu fuere, ut ad componenda armamenta expediendumque remigem ac militem ad imminens certamen satis temporis esset. Raro alias tantis animis iustae concurrerunt classes: quippe quum in maioris discrimen rei quam ipsae erant, pugnarent; Tarentini, ut, recuperata urbe ab Romanis post centesimum prope annum, arcem etiam liberarent, spe commeatus quoque hostibus, si navali proelio possessionem maris ademissent: interclusuros; Romani, ut, retenta possessione arcis ostenderent, non vi aut virtute, sed proditione ac furto Tarentum amissum. Itaque ex utraque parte signo dato quum rostris concurrissent, neque retro navem inhiberent; nec dirimi ab se hostem paterentur, quam quis ideptus navem erat, ferrea iniecta manu; ita conserebant ex propinquo pugnam, ut non missilibus tantum, sed gladiis etiam prope collato pede gereretur res. Prorae inter se iunctae haerebant; puppes alieno remigio circumagebantur. Ita in arcto stipatae erant naves, ut vix ullum telum in mari vanum intercideret. Frontibus velut pedestris acies urgebant, perviaeque naves pugnantibus erant. Insignis tamen inter ceteras pugna fuit duarum, quae primae agminis concurrerant inter se. In romana nave ipse Quintius erat, in tarentina Nico, cui Perconi fuit cognomen, non publico modo, sed privato etiam odio invisus atque infestus Romanis; quod eius factionis erat, quae Tarentum Hannibali prodiderat. Hic Quintium, simul pugnantem hortantemque suos, incantum hasta transfigit: ille atque praeceps cum armis procidit ante proram. Victor Tarentinus, in turbatam duce amisso navem impigre transgressus, quum submovisset hostes, et prora iam Tarentinorum esset, puppim male conglobati tuerentur Romani, repente et alia a puppi triremis hostium apparuit. Ita in medio circumventa romana navis capitur. Hinc ceteris terror iniectus, ut praetoriam navem captam videre; fugientesque

passim, aliae in alto mersae, aliae in terram remis abreptae mox praedae fuere Thurinis Metapontinisque. Ex onerariis, quae cum commeatu sequebantur, perpaucae in potestatem hostium venere: aliae, ad incertos ventos hinc atque illinc obliqua transferentes vela, in altum evectae sunt. Nequaquam pari fortuna per eos dies Tarenti res gesta: nam ad quatuor millia hominum frumentatum egressa quum in agris passim vagarentur, Livius, qui arci praesidioque romano praeerat, intentus in omnes occasiones gerendae rei, C. Persium, impigrum virum, cum duobus millibus armatorum ex arce emisit. Qui, vage effusos per agros palatosque adortus, quum diu passim cecidisset, paucos ex multis, trepida fuga incidentes, semiapertis portarum foribus, in urbem compulit, ne urbs eodem impetu caperetur. Ita aequatae res ad Tarentum; Romanis victoribus terra, Tarentinis mari. Frumenti spes, quae in oculis fuerat, utrosque frustrata pariter.

XL. Per idem tempus Laevinus consul, iam magna parte anni circumacta, in Siciliam, veteribus novisque sociis exspectatus, quum venisset, primum ad potissimum omnium ratus, Syracusis nova pace inconditas componere res. Agrigentum inde quod belli reliquum erat, tenebaturque a Carthaginiensium valido praesidio, duxit legiones: et adfuit fortuna incepto. Hanno erat imperator Carthaginiensium, sed omnem in Mutine Numidisque spem repositam habebant. Per totam Siciliam vagus praedas agebat ex sociis Romanorum: neque intercludi ab Agrigento vi aut arte ulla, nec quin erumperet, ubi vellet, prohiberi poterat. Haec eius gloria, quia iam imperatoris quoque famae officiebat, postremo in invidiam vertit; ut ne bene gestae quidem res iam Hannoni propter auctorem satis laetae essent. Propter quae postremo praefecturam eius filio suo dedit, ratus, cum imperio auctoritatem quoque ei inter Numidas erepturum: quod longe aliter eveuit; nam veterem favorem eius sua insuper invidia auxit. Neque ille indignitatem iniuriae tulit, confestimque ad Laevinum occultos nuntios misit de tradendo Agrigento. Per quos ut est facta fides compositusque rei gerendae modus, portam ad mare ferentem Numidae quum occupassent; pulsis inde custodibus aut caesis, Romanos ad id ipsum missos in urbem acceperunt. Et quum agmine iam in media urbis ac forum magno tumultu iretur, ratus Hanno non aliud,

quam tumultum ac successionem (id quod et ante acciderat) Numidarum esse, ad comprimendam seditionem processit. Atque ille, quum ei multitudo maior, quam Numidarum, procul visa, et clamor romanus haudquaquam ignotus ad aures accidisset, prius quam ad ictum teli veniret, capessit fugam. Per aversam portam emissus, assumpto comite Epicyde, cum paucis ad mare pervenit; nactique opportune parvum navigium, relicta hostibus Sicilia, de qua per tot annos certatum erat, in Africam traiecerunt. Alia multitudo Poenorum Siculorumque, ne tentato quidem certamine, quum caeci in fugam ruerent, clausique exitus essent, circa portas caesa. Oppido recepto Laevinus, qui capita rerum Agrigenti erant, virgis caesos securi percussit: ceteros praedamque vendidit: omnem pecuniam Romam misit. Fama Agrigentinorum cladis Siciliam quum pervasisset, omnia repente ad Romanos inclinaverunt. Prodita brevi sunt viginti oppida; sex vi capta; voluntaria deditione in fidem venerunt ad quadraginta: quarum civitatum principibus quum pro cuiusque merito consul pretia poenasque exsolvisset, coëgissetque Siculos, positis tandem armis, ad agrum colendum animos convertere, ut esset non incolarum modo alimentis frugifera insula, sed urbis Romae atque Italiae (id quod multis saepe tempestatibus fecerat) annonam levaret, ab Agathyrna inconditam multitudinem secum in Italiam transvexit. Quatuor millia hominum erant, mixti ex omni colluvione exules, obaerati, capitalia ausi plerique, et quum in civitatibus suis ac sub legibus vixerant, et postquam eos ex variis causis fortuna similis conglobaverat Agathyrnam, per latrocinia ac rapinam tolerantes vitam. Hos neque relinquere Laevinus in insula, tum primum nova pace coalescente, velut materiam novandis rebus, satis tutum ratus est: et Rheginis usui futuri erant ad populandum bruttium agrum, assuetam latrociniis quaerentibus manum. Et, quod ad Siciliam attinet, eo anno debellatum est.

XLI. In Hispania principio veris P. Scipio, navibus deductis evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis, classem onerariasque ostium inde Iberi fluminis petere iubet. Eodem legiones ex hibernis convenire quum iussisset, ipse cum quinque millibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. Quo quum venisset, alloquendos maxime veteres milites, qui tantis superfue-

rant cladibus, ratus, concione advocata, ita disseruit: « Nemo
» ante me novus imperator militibus suis prius, quam opera
» eorum usus esset, gratias agere iure ac merito potuit. Me vobis
» prius, quam provinciam aut castra viderem, obligavit fortuna:
» primum, quod ea pietate erga patrem patruumque meum vivos
» mortuosque fuistis: deinde, quod amissam tanta clade provin-
» ciae possessionem integram et populo romano, et successori
» mihi virtute vestra obtinuistis. Sed quum iam benignitate deum
» id paremus atque agamus, non ut ipsi maneamus in Hispania,
» sed ne Poeni maneant, nec ut pro ripa Iberi stantes arceamus
» transitum hostis, sed ut ultro transeamus transferamusque bel-
» lum; vereor, ne cui vestrum maius id audaciusque consilium,
» quam aut pro memoria cladium nuper acceptarum, aut pro
» aetate mea, videatur. Adversae pugnae in Hispania nullius in
» animo, quam meo, minus obliterari possunt; quippe cui pater
» et patruus intra triginta dierum spatium, ut aliud super aliud
» cumularetur familiae nostrae funus, interfecti sunt. Sed ut fa-
» miliaris paene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica
» quum fortuna tum virtus desperare de summa rerum prohibet.
» Ea fato quodam data nobis sors est, ut magnis omnibus bellis
» victi vicerimus. Vetera omitto, Porsenam, Gallos, Samnites:
» a punicis bellis incipiam: quot classes, quot duces, quot exer-
» citus priore bello amissi sunt? Iam quid hoc bello memorem?
» Omnibus aut ipse adfui cladibus, aut, quibus abfui, maxime
» unus omnium eas sensi. Trebia, Trasymenus, Cannae, quid
» aliud sunt, quam monimenta occisorum exercituum consulum-
» que romanorum? Adde defectionem Italiae, Siciliae maioris
» partis, Sardiniae. Adde ultimum terrorem ac pavorem, castra
» punica inter Anienem et moenia romana posita, et visum prope
» in portis victorem Hannibalem. In hac ruina rerum stetit una
» integra atque immobilis virtus populi romani: haec omnia strata
» humi erexit ac sustulit. Vos omnium primi, milites, post can-
» nensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpes Italiamque, qui si
» se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen esset populi
» romani, ductu suspicioque patris mei obstitistis: et hae secun-
» dae res illas adversas sustinuerunt. Nunc, benignitate deum,
» omnia secunda, prospera, in dies laetiora ac meliora in Italia

» Siciliaque geruntur. In Sicilia Syracusae, Agrigentum captum,
» pulsi tota insula hostes, receptaque provincia in ditione populi
» romani est: in Italia Arpi recepti, Capua capta: iter omne ab
» urbe Roma trepida fuga emensus Hannibal, in extremum an-
» gulum agri bruttii compulsus, nihil iam maius precatur deos,
» quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra liceat.
» Quid igitur minus conveniat, milites, quam, quum aliae super
» alias clades cumularentur, ac dii prope ipsi cum Hannibale
» starent, vos hic cum parentibus meis (aequentur enim etiam
» honore nominis) sustinuisse labantem fortunam populi romani;
» nunc eosdem, quia illic omnia secunda laetaque sunt, animis
» deficere? Nuper quoque quae acciderunt, utinam tam sine meo
» luctu, quam vestro, transissent? Nunc dii immortales, imperii
» romani praesides, qui centuriis omnibus, ut mihi imperium
» iuberent pari, fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque et per
» nocturnos etiam visus omnia laeta ac prospera portendunt. Ani-
» mus quoque meus, maximus mihi ad hoc tempus vates, prae-
» sagit nostram Hispaniam esse: brevi extorre hinc omne punicum
» nomen maria terrasque foeda fuga impleturum. Quod mens sua
» sponte divinat, idem subiicit ratio haud fallax. Vexati ab iis
» socii nostram fidem per legatos implorant: tres duces discrepan-
» tes, prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in
» diversissimas regiones distraxere. Eadem in illos ingruit fortuna,
» quae nuper nos afflixit: nam et deseruntur ab sociis, ut prius
» ab Celtiberis nos, et diduxerunt exercitus; quae patri patruo-
» que meo causa exitii fuit. Nec discordia intestina coire eos in
» unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt. Vos modo, mi-
» lites, favete nomini Scipionum, soboli imperatorum vestrorum,
» velut accisis recrescenti stirpibus. Agite, milites veteres, novum
» exercitum novumque ducem traducite Iberum, traducite in terras
» cum multis fortibus factis saepe a vobis peragratas. Brevi faciam,
» ut, quemadmodum nunc noscitatis in me patris patruique similitu-
» dinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita ingenii, fidei
» virtutisque ad exemplum exspressam effigiem vobis reddam, ut
» revixisse, aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat. »

XLII. Hac oratione accensis militum animis, relicto ad prae-
sidium regionis eius M. Silano cum tribus millibus peditum et

trecentis equitibus, ceteras omnes copias (erant autem viginti quinque millia peditum, duo millia et quingenti equites) Iberum traiecit. Ibi quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas regiones discessissent punici exercitus, proximum aggrederetur, periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes contraheret, nec par esset unus tot exercitibus, Carthaginem Novam interim oppugnare statuit, urbem quum ipsam opulentam suis opibus, tum hostium omni bellico apparatu plenam (ibi arma, ibi pecunia, ibi totius Hispaniae obsides erant); sitam praeterea quum opportune ad traiiciendum in Africam, tum super portum satis amplum quantaevis classi, et nescio an unum in Hispaniae ora, qua nostro adiacet mari. Nemo omnium, quo iretur, sciebat, praeter C. Laelium. Is, classe circummissus, ita moderari cursum navium iussus erat, ut eodem tempore exercitus ostenderetur, et classis portum intraret. Septimo die ab Ibero Carthaginem ventum est simul terra marique: castra ab regione urbis, qua in septemtrionem versa est, posita: his ab tergo, nam frons natura tuta erat, vallum obiectum. Ceterum sita Carthago sic est: sinus est maris media fere Hispaniae ora, maxime africo vento oppositus, et quingentos passus introrsus, retractus, paululo plus passuum in latitudinem patens. Huius in ostio sinus parva insula obiecta ab alto portum ab omnibus ventis, praeterquam africo, tutum facit. Ab intimo sinu peninsula excurrit, tumulus is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meridie cincta mari: ab occasu stagnum claudit, paulum et ad septemtrionem fusum; incertae altitudinis, utcumque exaestuat aut deficit mare: Continenti urbem iugum ducentos fere et quinquaginta passus patens coniungit: unde quum tam parvi operis munitio esset, non obiecit vallum imperator romanus; seu fiduciam hosti superbe ostentans, sive ut subeunti saepe ad moenia urbis recursus pateret.

XLIII. Cetera, quae munienda erant, quum perfecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque ostentans obsidionem, instruxit, circumvectusque classem, quum monuisset praefectos navium, ut vigilias nocturnas intenti servarent, omnia ubique primo obsessum hostem conari; regressus in castra, ut consilii sui rationem, quod ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset, militibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret,

concione advocata ita disseruit: « Ad urbem unam oppugnandum » si quis vos adductos credit, is magis operis vestri, quam emo- » lumenti rationem exactam, milites, habet. Oppugnabitis enim » vere moenia unius urbis, sed in una urbe universam ceperitis » Hispaniam. Hic sunt obsides omnium nobilium regum populo- » rumque; qui, simul in potestate vestra erunt, extemplo omnia, » quae nunc sub Carhaginiensibus sunt, in ditionem tradent. » Hic pecunia omnis hostium, sine qua neque illi gerere bellum » possunt, quippe qui mercenarios exercitus alant, et quae nobis » maximo usui ad conciliandos animos barbarorum erit. Hic tor- » menta, arma, armamenta et omnis apparatus belli est, qui simul » et vos instruet, et hostes nudabit. Potiemur praeterea quum » pulcherrima opulentissimaque urbe, tum opportunissima portu » egregio, unde terra marique, quae belli usus poscunt, suppe- » ditentur. Quae quum magna ipsi habebimus, tum dempserimus » hostibus multo maiora: haec illis arx; hoc horreum, aerarium, » armamentarium; hoc omnium rerum receptaculum est. Hinc » rectus in Africam cursus est: haec una inter Pyrenaeum et Ga- » des statio: hinc omni Hispaniae imminet Africa. Sed, quonia » vos instructos et ordinatos cognosco, ad Carhaginem Novam » oppugnandam totis viribus et bono animo transeamus. » Quumque omnes una voce, *hoc faciendum,* succlamarent, eos Carthaginem duxit: tum terra marique eam oppugnari iubet.

XLIV. Contra Mago Poenorum dux, quum terra marique instrui oppugnationem videret, et ipse copias ita disponit. Oppidanorum duo millia ab ea parte, qua castra romana erant, opponit: quingentis militibus arcem insedit: quingentos tumulo urbis in orientem verso imponit: multitudinem aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, intentam ad omnia occurrere iubet. Patefacta deinde porta, eos, quos in via ferente ad castra hostium instruxerat, mittit. Romani, duce ipso praecipiente, parumper cessere, ut propiores subsidiis in certamine ipso submittendis essent. Et primo haud impari stetere acie: subsidia deinde, identidem submissa e castris, non averterunt solum in fugam hostes, sed adeo effusis institerunt, ut, nisi receptui cecinisset, permixti fugientibus irrupturi fuisse in urbem viderentur. Trepidatio vero non in proelio maior, quam tota urbe fuit: multae stationes pavore atque fuga

desertae sunt, relictique muri, quum, qua cuique erat proximum, desiluissent. Quod ubi egressus Scipio in tumulum, quem Mercurii vocant, animadvertit, multis partibus nudata defensoribus moenia esse; omnes castris excitos ire ad oppugnandam urbem et ferre scalas iubet. Ipse, trium prae se iuvenum validorum scutis oppositis (ingens enim iam vis omnis generis telorum e muris volabat), ad urbem succedit, hortatur, imperat, quae in rem sunt; quodque plurimum ad accendendos militum animos intererat, testis spectatorque virtutis atque ignaviae cuiusque adest. Itaque in vulnera ac tela ruunt; neque illos muri, neque superstantes armati arcere queunt, quin certatim ascendant. Et ab navibus eodem tempore ea, quae mari alluitur, pars urbis oppugnari coepta est: ceterum tumultus inde maior, quam vis adhiberi poterat. Dum applicant, dum partim exponunt scalas militesque, dum, qua cuique proximum est, interram evadere properant, ipsa festione et certamine alii alios impediunt.

XLV. Inter haec repleverat iam Poenus armatis muros, et vis magna, ex ingenti copia congesta, telorum suppeditabat. Sed neque viri, nec tela, nec quidquam aliud aeque, quam moenia ipsa sese, defendebant. Rarae enim scalae altitudini aequari poterant, et, quo quaeque altiores, eo infirmiores erant. Itaque, quum summus quisque evadere non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur. Quidam, stantibus scalis, quum altitudo caliginem oculis offudisset, ad terram delati sunt. Et quum passim homines scalaeque ruerent, et ipso successu audacia atque alacritas hostium cresceret, signum receptui datum est: quod spem non praesentis modo ab tanto certamine ac labore quietis obsessis, sed etiam in posterum dedit, scalis et corona capi urbem non posse: opera et difficilia esse, et tempus datura, ad ferendam opem imperatoribus suis. Vix prior tumultus contienerat, quum Scipio ab obsessis iam vulneratisque recentes integrosque alios accipere scalas iubet, et vi maiore aggredi urbem. Ipse, ut ei nuntiatum est aestum decedere, quod per piscatores tarraconenses, nunc levibus cymbis, nunc, ubi eae siderent, vadis pervagatos stagnum, compertum habebat, facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum armatos duxit. Medium ferme diei erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer etiam septentrio or-

tus inclinatum stagnum eodem, quo aestus, ferebant, et adeo nudaverit vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. Hoc, cura ac ratione compertum, in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagno auferrent, viasque ante nunquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi, ac medio stagno evadere ad moenia.

XLVI. Ab terra ingens labor succedentibus erat: nec altitudine tantum moenium impediebantur, sed quod euntes ad ancipites utrinque ictus subiectos habebant Romanos; ut latera infestiora subeuntibus, quam adversa corpora, essent. At parte in alia quingentis et per stagnum facilis transitus, et in murum ascensus inde fuit: nam neque opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni praesidio satis creditum foret; nec ulla armatorum statio aut custodia opposita, intentis omnibus ad opem (eo) ferendam, unde periculum ostendebatur. Vbi urbem sine certamine intravere, pergunt inde, quando maximo cursu poterant, ad eam portam, circa quam omne conctractum certamen erat. In quod adeo intenti omnium non animi solum fuere, sed etiam oculi auresque pugnantium spectantiumque et adhortantium pugnantes, ut nemo ante ab tergo senserit captam urbem, quam tela in aversos inciderunt, et utrinque ancipitem hostem habebant. Tunc, turbatis defensoribus metu, et moenia capta, et porta intus forisque pariter refringi coepta; et mox caedendo confectis ac distractis, ne iter impediretur, foribus, armati impetum fecerunt. Magna multitudo et muros transcendebat; sed hi passim ad caedem oppidanorum versi. Illa, quae portam ingressa erat, iusta acies, cum ducibus, cum ordinibus, media urbe in forum processit. Inde quum duobus itineribus fugientes videret hostes, alios ad tumulum in orientem versum, qui tenebatur quingentorum militum praesidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis, qui muris pulsis fuerant, refugerat; partim copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partim ipse ad arcem ducit. Et tumulus primo impetu est captus, et Mago, arcem conatus defendere, quum omnia hostium plena videret, neque spem ullam esse, se arcemque et praesidium dedidit. Quoad dedita arx est, caedes tota urbe passim factae: nec ulli puberum, qui obvius fuit, parcebatur: tum, signo dato, caedibus finis factus. Ad praedam victores versi, quae ingens omnis generis fuit.

XLVII. Liberorum capitum virile secus ad decem millia capta: inde, qui cives Novae Carthaginis erant, dimisit; urbemque et sua omnia, quae reliqua eis bellum fecerat, restituit. Opifices ad duo millia hominum erant; eos publicos fore populi romani edixit, cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria belli enise operam navassent. Ceteram multitudinem incolarum iuvenum ac validorum servorum in classem ad supplementum remigum dedit; et auxerat navibus octo captivis classem. Extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant; quorum perinde, ac si sociorum liberi essent, cura habita. Captus et apparatus ingens belli; catapultae maximae formae centum viginti, minores ducentae octoginta et una: ballistae maiores viginti tres, minores quinquaginta duae; scorpionum maiorum minorumque et armorum telorumque ingens numerus; signa militaria septuaginta quatuor. Et auri argentique relata ad imperatorem magna vis; paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, libras ferme omnes pondo; argenti facti signatique decem et octo millia et trecenta pondo; vasorum argenteorum magnus numerus. Haec omnia C. Flaminio quaestori appensa annumerataque sunt. Tritici quadriginta millia modium, hordei ducenta septuaginta. Naves onerariae sexaginta tres in portu expugnatae captaeque: quaedam cum suis oneribus, frumento, armis, aere praeterea ferroque et linteis et sparto et navali alia materia ad classem aedificandam: ut minimum omnium, inter tantas opes belli captas, Carthago ipsa fuerit.

XLVIII. Eo die Scipio, C. Laelio cum sociis navalibus urbem custodire iusso, ipse in castra legiones reduxit, fessosque milites omnibus uno die belli operibus (quippe qui et acie dimicassent, et capienda urbe tantum laboris periculique adissent, et capta, cum iis, qui in arcem confugerant, iniquo etiam loco pugnassent) curare corpora iussit. Postero die, militibus navalibusque sociis convocatis, primum diis immortalibus laudesque et grâtes egit, qui se non urbis solum opulentissimae omnium in Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo congessissent omnis paene Africae atque Hispaniae opes; ut neque hostibus quidquam relinqueretur, et sibi ac suis omnia superessent. Militum deinde virtutem collaudavit, quod eos non eruptio hostium, non altitudo moenium, non inexplorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm,

non munitissima arx deterruisset, quo minus transcenderent omnia perrumperentque. Itaque, quamquam omnibus omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus eius esse, qui primus murum adscendisset: profiteretur, qui se dignum eo duceret dono. Duo professi sunt, Q. Trebellius centurio legionis quartae et Sex. Digitius socius navalis; nec ipsi tam inter se acriter contendebant, quam studia excitaverant uterque sui corporis hominum. Sociis C. Laelius praefectus classis; legionariis M. Sempronius Tuditanus aderat. Ea contentio quum prope seditionem veniret, Scipio tres recuperatores quum se daturum pronuntiasset, qui, cognita causa testibusque auditis, iudicarent, uter prior in oppidum transcendisset C. Laelio et M. Sempronio, advocatis partis utriusque, P. Cornelium Caudinum de medio adiecit, eosque tres recuperatores considere et causam cognoscere iussit. Quum res eo maiore ageretur certamine, quod amoti tantae dignitatis non tam advocati, quam moderatores stadiorum fuerant; C. Laelius relicto consilio, ad tribunal ad Scipionem accedit, eumque docet, *rem sine modo ac modestia agi, ac prope esse, ut manus inter se conserant. Ceterum, etiamsi vis absit, nihilominus detestabili exemplo rem agi; quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis. Stare hinc legionarios milites, hinc classicos, per omnes deos paratos iurare, magis quae velint, quam quae sciant, vera esse, et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacramentique religionem. Haec se ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre.* Scipio, collaudato Laelio, ad concionem advocavit, pronuntiavitque: *Se satis compertum habere, Q Trebellium et Sex. Digitium pariter in murum escendisse; seque eos ambos virtutis causa coronis muralibus donare.* Tum reliquos, prout cuique meritum virtusque erat, donavit. Ante omnes C. Laelium praefectum classis et omni genere laudis sibimet ipse aequavit, et corona aurea ac triginta bubus donavit.

XLIX. Tum obsides civitatum Hispaniae vocari iussit: quorum quantus numerus fuerit, piget scribere, quippe quum alibi trecentos ferme, alibi septingentos viginti quinque fuisse inveniam: aeque et alia inter auctores discrepant. Praesidium punicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum millium fuisse scribit. Capta alibi decem millia capitum, alibi supra quinque

et viginti invenias. Scorpiones maiores minoresque ad sexaginta captos scripserim, si auctorem graecum sequar Silenum: si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex millia, minorum tredecim: adeo nullus mentiendi modus est! Ne de ducibus quidem convenit: plerique Laelium praefuisse classi; sunt, qui M. Iunium Silanum dicant. Arinem praefuisse punico praesidio deditumque Romanis, Antias Valerius; Magonem alii scriptores tradunt. Non de numero navium captarum, non de pondere auri. atque argenti et redactae pecuniae, convenit: si aliquibus assentiri necesse est, media simillima veris sunt. Ceterum Scipio, vocatis obsidibus, primum universos bonum animum habere iussit, *Venisse eos in populi romani potestatem, qui beneficio, quam metu, obligare homines malit, exterasque gentes fide ac societate iunctas habere, quam tristi subiectas servitio.* Deinde acceptis nominibus civitatum, recensuit captivos, quot cuiusque populi essent; et nuntios domum misit, ut ad suos quisque recipiendos veniret. Si quarum forte civitatum legati aderant, eis praesentibus suos restituit; ceterorum curam benigne tuendorum C. Flaminio quaestori attribuit. Inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, Mandonii uxor, qui frater Indibilis Ilergetum reguli erat, flens ad pedes imperatoris procubuit, obtestarique coepit, ut curam cultumque feminarum impensius custodibus commendaret. Quum Scipio, *nihil profecto defuturum*, diceret; tum rursus mulier, *Haud magni ista facimus*, inquit: *quid enim huic fortunae non satis est? Alia me cura, aetatem harum intuentem, (nam ipsa iam extra periculum iniuriae muliebris sum) stimulat.* Aetate ac forma florentes circa erant Indibilis filiae aliaeque nobilitate pari, quae omnes eam pro parente colebant. Tum Scipio, *Meae populique romani disciplinae causa facerem*, inquit, *ne quid, quod sanctum usquam esset, apud nos violaretur: nunc, ut id curem impensius, vestra quoque virtus dignitasque facit, quae ne in malis quidem oblitae decoris matronalis estis.* Spectatae deinde integritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac modeste, quam hospitum coniuges ac matres, iussit.

L. Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta virgo, adeo eximia forma, ut, quacumque incedebat, converteret omnium

oculos. Scipio, percunctatus patriam parentesque, inter cetera accepit, desponsam eam principi Celtiberorum adolescenti: Allucio nomen erat. Extemplo igitur parentibus sponsoque ab domo accitis, quum interim audiret deperire eum sponsae amore, ubi primum venit, accuratiore eum sermone, quam parentes, alloquitur. « Iu-
» venis, inquit, iuvenem appello, quo minor sit inter nos huius
» sermonis verecundia. Ego, quum sponsa tua capta a militibus
» nostris ad me ducta esset audiremque eam tibi cordi esse, et
» forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo aetatis,
» (praesertim recto et legitimo amore) et non res publica ani-
» mum nostrum occupasset, veniam mihi dari sponsam impensius
» amanti vellem; tuo, cuius possum, amori faveo. Fuit sponsa
» tua apud me eadem, qua apud soceros tuos parentesque suos,
» verecundia; servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque
» dari tibi donum posset. Hanc mercedem unam pro eo munere
» paciscor: amicus populo romano sis: et, si me virum bonum
» credis esse, quales patrem patruumque meum iam ante hac
» gentes norant, scias multos nostri similes in civitate romana
» esse; nec ullum in terris populum hodie dici posse, quem mi-
» nus tibi hostem tuisque esse velis, aut amicum malis. » Adolescens, simul pudore et gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens, deos omnes invocare ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis, pro suo animo atque illius erga se merito, esset. Parentes inde cognatique virginis appellati: qui, quoniam gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam satis magnum attulissent auri pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum acciperet, coeperunt, haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse, affirmantes, quam redditae inviolatae foret virginis. Scipio, quando tanto opere peterent, accepturum se pollicitus, poni ante pedes iussit, vocatoque ad se Allucio, *Super dotem*, inquit, *quam accepturus a socero es, haec tibi a me dotalia dona accedent;* aurumque tollere ac sibi habere iussit. His laetus donis honoribusque dimissus domum implevit populares laudibus meritis Scipionis: *Venisse diis simillimum iuvenem, vincentem omnia quum armis, tum benignitate ac beneficiis.* Itaque, delectu clientium habito, cum delectis mille et quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem revertit.

LI. Scipio retentum secum Laelium, dum captivos obsidesque et praedam ex consilio eius disponeret, satis omnibus compositis, data quinquereme, captivisque, Magone et quindecim fere senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem impositis, nuntium victoriae Romam mittit. Ipse paucos dies, quibus morari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pedestribusque copiis absumpsit. Primo die legiones in armis quatuor millium spatio decurrerunt; secundo die arma curare et tergere ante tentoria iussit; tertio die rudibus inter se in modum iustae pugnae concurrerunt, praepilatisque missilibus iaculati sunt; quarto die quies data, quinto iterum in armis decursum est. Hunc ordinem laboris quietisque, quoad Carthagine morati sunt, servarunt. Remigium classicique milites, tranquillo in altum evecti, agilitatem navium simulacris navalis pugnae experiebantur. Haec extra urbem terra marique corpora simul animosque ab bellum acuebant: urbs ipsa strepebat apparatu belli, fabris omnium generum in publica officina inclusis: dux cuncta pari cura obibat. Nunc in classe ac navali erat; nunc cum legionibus decurrebat; nunc operibus adspiciendis tempus dabat, quaeque in officinis, quaeque in armamentario ac navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies certamine ingenti faciebat. His ita inchoatis, refectisque, qua quassi erant, muris, dispositisque praesidiis ad custodiam urbis, Tarraconem est profectus, a multis legationibus protenus in via aditus: quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim distulit Tarraconem, quo omnibus novis veteribusque sociis edixerat conventum. Et cuncti fere, qui cis Iberum incolunt, populi, multi etiam ulterioris provinciae convenerunt. Carthaginiensium duces primo ex industria famam captae Carthaginis compresserunt: deinde, ut clarior res erat, quam ut tegi ac dissimulari posset, elevabant verbis. *Nec opinato adventu ac prope furto unius diei urbem unam Hispaniae interceptam: cuius rei tam parvae praemio elatum insolentem iuvenem immodico gaudio speciem magnae victoriae imposuisse. At, ubi appropinquare tres duces, tres victores hostium exercitus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum funerum memoriam.* Haec in vulgus iactabant, haudquaquam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium, Carthagine amissa, decessisset.

LIBER VII.

I. Hic status rerum Hispaniae erat. In Italia consul Marcellus, Salapia per proditionem recapta, Maroneam et Meles de Samnitibus vi cepit: ad tria millia militum ibi Hannibalis, quae praesidii causa relicta erant, oppressa. Praeda (et aliquantum eius fuit) militi concessa: tritici quoque ducenta quadraginta millia modium, et centum decem millia hordei inventa. Ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta clades intra paucos dies accepta est, haud procul ab Herdonea urbe. Castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat, spe recipiendae Herdoneae, quae post Cannensem cladem ab Romanis defecerat, nec loco satis tuto posita, nec praesidiis firmata. Negligentiam insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus Poenum fidem senserat, postquam, Salapia amissa, excessisse his locis in Bruttios Hannibalem auditum est. Ea omnia, ab Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali, simul curam sociae retinendae urbis, et spem fecere incautum hostem aggrediendi. Exercitu expedito, ita ut famam prope praeveniret, magnis itineribus ad Herdoneam contendit, et, quo plus terroris hosti obiiceret, acie instructa accessit. Par audacia Romanus, consilio et viribus impar, copiis raptim eductis: conflixit: quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt. Ceterum Hannibal, signo equitibus dato, ut, quum pedestres acies occupassent praesenti certamine oculos animosque, circumvecti, pars castra hostium, pars terga trepidantium invaderent, ipse in Fulvii similitudinem nominis, quod Cn. Fulvium praetorem biennio ante in iisdem devicerat locis, increpans, similem eventum pugnae fore affirmabat. Neque ea spes vana fuit: nam quum cominus acie et peditum certamine multi cecidissent Romanorum, starent tamen

ordines signaque, equestris a tergo tumultus, simul a castris clamor hostilis auditus, sextam ante legionem, quae, in secunda acie posita, prior ab Numidis turbata est; quintam deinde atque eos, qui ad prima signa erant, avertit. Pars in fugam effusi, pars in medio caesi: ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum cecidit. Romanorum sociorumque quot caesa in proelio millia sint, quis pro certo affirmet? quum tredecim millia alibi, alibi haud plus, quam septem, inveniam. Castris praedaque victor potitur; Herdoneam, quia et defecturam fuisse ad Romanos comperit, nec mansuram in fide, si inde abscessisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta, incendit: occidit principes, qui cum Fulvio colloquia occulta habuisse comperti sunt. Romani, qui ex tanta clade evaserant, diversis itineribus semermes ad Marcellum consulem in Samnium perfugerunt.

II. Marcellus, nihil admodum tanta clade territus, literas Romam ad senatum de duce et exercitu ad Herdoneam amisso scribit. *Ceterum eundem se, qui post cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem contudisset, ire adversus eum, brevem illi laetitiam, qua exsultet, facturum.* Et Romae quidem quum luctus ingens ex praeterito, tum timor in futurum erat. Consul, ex Samnio in Lucanos transgressus, ad Numistronem in conspectu Hannibalis loco plano, quum Poenus collem teneret, posuit castra; addidit et aliam fidentis speciem, quod prior in aciem eduxit: nec detrectavit Hannibal, ut signa portis efferri vidit. Ita tamen aciem instruxerunt, ut Poenus dextrum cornu in collem erigeret, Romani sinistrum ad oppidum applicarent. Ab hora tertia quum ad noctem pugnam extendissent, fessaeque pugnando primae acies essent, ab Romanis prima legio et dextera ala, ab Hannibale hispani milites et funditor baliaris, elephanti quoque, commisso iam certamine, in proelium acti, diu pugna neutro inclinata stetit. Primae legioni tertia, dexterae alae sinistra subiit, et apud hostes integri a fessis pugnam accepere. Novum atque atrox proelium ex tam segni repente exarsit, recentibus animis corporibusque: sed nox incerta victoria diremit pugnantes. Postero die Romani ab sole orto in multum diei stetere in acie. Vbi nemo hostium adversus prodiit; spolia per otium legere, et congestos in unum locum cremavere suos. Nocte insequenti Hannibal silentio movit

castra, et in Apuliam abiit, Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum praesidio modico Numistrone relictis praepositoque his L. Furio Purpureone tribuno militum, vestigiis institit sequi. Ad Venusiam adeptus eum est: ibi per dies aliquot quum ab stationibus procursaretur, mixta equitum peditumque tumultuosa magis proelia, quam magna, et ferme omnia Romanis secunda fuerunt. Inde per Apuliam ducti exercitus sine ullo memorando certamine; quum Hannibal nocte signa moveret, locum insidiis quaerens; Marcellus, nisi certa luce, et explorato ante, non sequeretur.

III. Capuae interim Flaccus dum bonis principum vendendis, agro, qui publicatus fuerat, locando (locavit autem omnem frumento) tempus terit; ne deesset materia in Campanos saeviendi, novum in occulto gliscens per indicium protractum est facinus. Milites aedificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur, simul metuens, ne suum quoque exercitum, sicut Hannibalis, nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibimet ipsos tecta militariter coëgerat aedificare. Erant autem pleraque ex cratibus aut tabulis facta, alia arundine texta, stramento intecta omnia, velut de industria, alimentis ignis. Haec noctis una hora ut omnia incenderent, centum septuaginta Campani, principibus fratribus Blosiis, coniuraverant. Indicio eius rei ex familia Blosiorum facto, portis repente iussu proconsulis clausis, quum ad arma signo dato milites concurrissent; comprehensi omnes, qui in noxa erant, et, quaestione acriter habita, damnati necatique; indicibus libertas et aeris dena millia data. Nucerinos et Acerranos querentes, ubi habitarent, non esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut aedificarent quae incensa erant: Nucerini Atellam, quia id maluerant (Atellanis Calatiam migrare iussis), traducti. Inter multas magnasque res, quae, nunc secundae, nunc adversae, occupabant cogitationes hominum, ne tarentinae quidem arcis excidit memoria, M. Ogulnius et P. Aquillius in Etruriam legati ad frumentum coëmendum, quod Tarentum portaretur, profecti; et mille milites de exercitu urbano, par numerus Romanorum sociorumque, eodem in praesidium cum frumento missi sunt.

IV. Iam aestas in exitu erat, comitiorumque consularium instabat tempus: sed literae Marcelli, negantis e re publica esse, vesti-

gium abscedi ab Hannibale, cui cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam iniecerant, ne aut consulem, tum maxime res agentem, a bello avocarent, aut in annum consules deessent. Optimum visum est, quamquam extra Italiam esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari. Ad eum literae iussu senatus ab L. Manlio praetore Vrbis missae cum literis consulis M. Marcelli; ut ex iis nosceret, quae causa Patribus eum potius, quam collegam, revocandi ex provincia esset. Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam venerunt, quae is prospera proelia cum Carthaginiensibus fecisset, memorantes. *Regem nec inimiciorem ulli populo, quam carthaginiensi, nec amiciorem, quam romano,* affirmabant *esse. Misisse eum antea legatos in Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios, imperatores romanos: nunc ab ipso velut fonte petere romanam amicitiam voluisse.* Senatus non legatis modo benigne respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium, P. Poetelium, P. Popilium. Dona tulere, togam et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque pondo auri factam. Protenus et alios Africae regulos iussi adire: iis quoque quae darentur portata, togae praetextae et terna pondo paterae aureae. Et Alexandriam ad Ptolemaeum Cleopatramque reges M. Atilius et M'. Acilius legati, ad commemorandam renovandamque amicitiam missi, dona tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo purpureo. Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex propinquis urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum cum ubere lactenti natum: Iovis aedis culmen fulmine ictum ac prope omni tecto nudatum: iisdem ferme diebus Anagniae terram, ante portam ictam, diem ac noctem sine ullo ignis alimento arsisse: et aves, ad compitum anagninum, in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse: Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitudinis mirae lascivientium piscium modo exsultasse: Tarquiniis porcum cum ore humano genitum: et in agro capenate, ad lucum Feroniae, quatuor signa sanguine multo diem noctem sudasse. Haec prodigia hostiis maioribus procurata decreto pontificum, et supplicatio diem unum Romae ad omnia pulvinaria, alterum, in capenate agro, ad Feroniae lucum indicta.

V. M. Valerius consul literis excitus, provincia exercituque mandato Cincio praetori, M. Valerio Messalla praefecto classis cum parte navium in Africam praedatum simul speculatumque, quae populus carthaginiensis ageret pararetque, misso, ipse decem navibus Romam profectus, quum prospere pervenisset, senatum extemplo habuit. Ibi de suis rebus gestis commemoravit: *Quum annos prope sexaginta in Sicilia terra marique saepe magnis cladibus bellatum esset, se eam provinciam confecisse. Neminem carthaginiensem in Sicilia esse: neminem siculum, qui metu inde fugati abfuerint, non esse: omnes in urbes, in agros suos reductos, arare, serere; desertam recoli tandem terram, frugiferam ipsis cultoribus, populoque romano pace ac bello fidissimum annonae subsidium.* Exin Mutine, et si quorum aliorum merita erga populum romanum erant, in senatum introductis, honores omnibus, ad exsolvendam fidem a consule, habiti. Mutines etiam civis romanus factus, rogatione ab tribuno plebis, ex auctoritate patrum, ad plebem lata. Dum haec Romae geruntur, M. Valerius Messalla quinquaginta navibus quum ante lucem ad Africam accessisset, improviso in agrum uticensem exscensionem fecit; eumque late depopulatus, multis mortalibus cum alia omnis generis praeda captis, ad naves rediit, atque in Siciliam transmisit; tertiodecimo die, quam profectus inde erat, Lilybaeum revectus. Ex captivis, quaestione habita, haec comperta, consulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret, quo in statu res Africae essent: *Quinque millia Numidarum cum Masinissa, Galae filio, acerrimo iuvene, Carthagine esse; et alios per totam Africam milites mercede conduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traiicerentur, ut is, quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam transgressus, iungeret se Hannibali: in eo positam victoriam credere Carthaginienses. Classem praeterea ingentem apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere brevi traiecturam.* Haec recitata a consule ita movere senatum, ut non exspectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem comitiorum habendorum causa dici, et extemplo in provinciam redeundum. Illa disceptatio tenebat, quod consul in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classi praeesset, dictatorem dicturum esse aiebat: Patres extra romanum agrum (eum

autem in Italia terminari) negabant dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis quum de ea re consuleret, ita decrevit senatus, *Vt consul prius, quam ab Vrbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret; eumque, quem populus iussisset, diceret dictatorem. Si consul noluisset, praetor populum rogaret, si ne is quidem vellet: tum tribuni ad plebem ferrent.* Quum consul se populum rogaturum negasset, quod suae potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare; tribuni plebis rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. Sed, quo die id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit, destitutique Patres literas ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertae ab collega rei publicae subveniret, diceretque, quem populus iussisset, dictatorem. Ita a M. Claudio consule Q. Fulvius pictator dictus, et ex eodem plebiscito et ab Q. Fulvio dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum dictus.

VI. Dictator postquam Romam venit, Cn. Sempronium Blaesum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit, in locum C. Calpurnii praetoris: quem, ut Capuae exercituique suo praeesset, literis excivit. Ipse comitia, in quem diem primum potuit, edixit; quae, certamine inter tribunos dictatoremque iniecto, perfici non potuerunt. Galeria iuniorum, quae sorte praerogativa erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerat, eodemque iure vocatae inclinassent, ni tribuni plebis C. et L. Arennii se interposuissent, qui, *neque magistratum continuari satis civile esse*, aiebant, *et multo foedioris exempli, eum ipsum creari, qui comitia haberet. Itaque, si suum nomen dictator acciperet, se comitiis intercessuros: si aliorum, praeterquam ipsius, ratio haberetur, comitiis se moram non facere.* Dictator causam comitiorum auctoritate senatus, plebiscito, exemplis tutabatur. *Namque, Cn. Servilio consule, quum C. Flaminius alter consul ad Trasymenum cecidisset, ex auctoritate Patrum ad plebem latum, plebemque scivisse, ut, quoad bellum in Italia esset, ex iis, qui consule fuissent, quos et quoties vellet, reficiendi consules populo ius esset; exemplumque eam in rem se habere vetus L. Postumii Megelli, qui interrex iis comitiis, quae ipse habuisset, consul cum C. Iunio Bubulco*

creatus esset; recens Q. Fabii, qui sibi continuari consulatum, nisi id bono publico fieret, profecto nunquam sivisset. His orationibus quum diu certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos convenit, ut eo, quod censuisset senatus, staretur. Patribus id tempus rei publicae visum est, ut per veteres et expertos belliqne peritos imperatores res publica gereretur; itaque moram fieri comitiis non placere. Concedentibus tribunis, comitia habita: declarati consules Q. Fabius Maximus quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum: praetores inde creati, L. Veturius Philo, T. Quintius Crispinus, C. Hostilius Tubulus, C. Aurunculeius. Magistratibus in annum creatis, Q. Fulvius dictatura se abdicavit. Extremo aestatis huius classis punica navium quadraginta, cum praefecto Hamilcare in Sardiniam traiecta, olbiensem primo, dein, postquam ibi P. Manlius Vulso praetor cum exercitu apparuit, circumacta inde ad alterum insulae latus, caralitanum agrum vastavit, et cum praeda omnis generis in Africam rediit. Sacerdotes romani eo anno mortui aliquot suffectique. C. Servilius Pontifex factus in locum T. Otacilii Crassi; Ti. Sempronius Ti. F. Longus augur factus in locum T. Otacilii Crassi; decemvir item sacris faciundis in locum Ti. Sempronii C. F. Longi Ti. Sempronius Ti. F. Longus suffectus. M. Marcius rex sacrorum mortuus est, et M. Aemilius Papus maximus curio: neque in eorum locum sacerdotes eo anno suffecti. Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem et P. Licinium Crassum, maximum pontificem: Crassus Licinius nec consul nec praetor ante fuerat, quam censor est factus: ex aedilitate gradum ad censuram fecit. Sed hi censores neque senatum legerunt, nec quidquam publicae rei egerunt: mors diremit L. Veturii: inde et Licinius censura se abdicavit. Aediles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos romanos diem unum instaurarunt: aediles plebis Q. Catius et L. Porcius Licinius ex multaticio argento signa aenea ad Cereris dedere, et ludos, pro temporis eius copia, magnifici apparatus fecerunt.

VII. Exitu anni huius, die quarto et tricesimo, quam ab Tarracone profectus erat, C. Laelius legatus Scipionis Romam venit: isque cum agmine captivorum ingressus urbem, magnum concursum hominum fecit. Postero die in senatum introductus, captam Carthaginem, caput Hispaniae, uno die, receptasque aliquot ur-

bes, quae defecissent, novasque in societatem adscitas, exposuit. Ex captivis comperta his fere congruentia, quae in literis fuerant M. Valerii Messallae. Maxime movit Patres Hasdrubalis transitus in Italiam, vix Hannibali atque eius armis subsistentem: productus et in concionem Laelius eadem edisseruit. Senatus, ob res feliciter a P. Scipione gestas, supplicationem in unum diem decrevit: C. Laelium primo quoque tempore, cum quibus venerat navibus, redire in Hispaniam iussit. Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli, multis auctoribus; haud nescius quosdam esse, qui anno insequenti captam tradiderint: quod mihi minus simile veri visum est, annum integrum Scipionem nihil gerundo in Hispania consumpsisse. Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum consulibus, idibus martiis, quo die magistratum inierunt, Italia ambobus provincia decreta; regionibus tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis ac Bruttiis rem gereret: M. Claudio prorogatum in annum imperium. Praetores sortiti provincias: C. Hostilius Tubulus urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quintius Crispinus Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. Exercitus ita per provincias divisi: Fulvio duae legiones, quas in Sicilia M. Valerius Laevinus haberet; Q. Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius praefuisset, decretae. Exercitus urbanus ut in Etruriam succederet: C. Calpurnius eidem praeesset provinciae exercituique: Capuam exercitumque, quem Q. Fulvius habuisset, T. Quintius obtineret: C. Hostilius ab C. Laetorio propraetore provinciam exercitumque, qui tum (iam) Arimini erat, acciperet. M. Marcello, quibus consul bene rem gesserat, legiones decretae: M. Valerio cum L. Cincio (his quoque est enim prorogatum in Sicilia imperium) cannensis exercitus datus; eumque supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn. Fulvii superessent, iussi. Conquisitos eos consules in Siciliam miserunt; additaque eadem militiae ignominia, sub qua cannenses militabant, quique ex praetoris Cn. Fulvii exercitu, ob similis iram fugae, missi eo ab senatu fuerant. C. Aurunculeio eaedem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius Vulso eam provinciam obtinuerat, decretae. P. Sulpicio, eadem legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso, prorogatum in annum imperium. Triginta quinqueremes ex Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consu-

lem mitti iussae: cetera classe praedatum in Africam aut ipsum M. Valerium Laevinum traiicere, aut mittere, seu L. Cincium, seu M. Valerium Messallam: nec de Hispania quidquam mutatum, nisi quod non in annum Scipioni Silanoque, sed donec revocati ab senatu forent, prorogatum imperium est. Ita provinciae exercituumque in eum annum partita imperia.

VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis, quum in locum M. Aemilii sacerdos crearetur, vetus excitaverunt certamen: patriciis negantibus C. Mamilii Vituli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem esse, quia nemo ante eum, nisi ex Patribus, id sacerdotium habuisset. Tribuni appellati ad senatum reiecerunt: senatus populi potestatem fecit. Ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius Vitulus: et flaminem dialem invitum inaugurari coëgit P. Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum. Decemvir sacris faciundis creatus in locum Q. Mucii Scaevolae demortui C. Laetorius. Causam inaugurari coacti flaminis libens reticuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset: ob adolescentiam negligentem luxuriosamque C. Flaccus flamen captus a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. Is, ut animum eius cura sacrorum et ceremoniarum cepit, ita repente exsuit antiquos mores, ut nemo tota iuventute haberetur prior, nec probatior primoribus Patrum, suis pariter alienisque, esset. Huius famae consensu elatus ad iustam fiduciam sui, rem intermissam per multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, ut in senatum introiret. Ingressum eum curiam quum L. Licinius praetor inde eduxisset, tribunos plebis appellavit flamen. Vetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga praetexta et sella curuli et flaminio esse. Praetor, non exoletis vetustate annalium exemplis stare ius, sed recentissimae cuiusque consuetudinis usu, volebat: nec patrum, nec avorum memoria dialem quemquam id ius usurpasse. Tribuni, rem inertia flaminum obliteratam ipsis, non sacerdotio, damno fuisse, quum aequum censuissent, ne ipso quidem contra tendente praetore, magno assensu patrum plebisque, flaminem in senatum introduxerunt; omnibus ita existimantibus, magis sanctitate vitae, quam sacerdotii iure, rem eam flaminem obtinuisse. Consules prius, quam in provincias irent, duas urbanas legiones,

in supplementum, quantum opus erat ceteris exercitibus militum, scripserunt. Vrbanum veterem exercitum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato (frater hic consulis erat) in Etruriam dedit ducendum, et legiones, quae in Etruria erant, Romam deducendas. Et Fabius consul reliquias exercitus Fulviani conquisitas (fuere autem ad tria millia trecenti triginta sex) Q. Maximum filium ducere in Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit, atque ab eo duas legiones et triginta quinqueremes accipere. Nihil hae eductae ex insula legiones minuerunt nec viribus nec specie eius provinciae praesidium: nam quum, praeter egregie suppletas duas veteres legiones, transfugarum etiam Numidarum equitum peditumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritos viros, milites scripsit. Ea externa auxilia quum singulis romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum servavit: altero L. Cincium partem insulae, qua regnum Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse ceteram insulam tuebatur, divisam quondam romani punicique imperii finibus; classe quoque navium septuaginta partita, ut omni ambitu litorum praesidia orae maritimae essent. Ipse cum Mutinis equitatu provinciam peragrabat, ut viseret agros cultaque ab incultis notaret, et perinde dominos laudaret castigaretque. Ita tantum ea cura frumenti provenit, ut et Romam mitteret, et Catanam conveheret, unde exercitui, qui ad Tarentum aestiva acturus esset, posset praeberi.

IX. Ceterum transportati milites in Siciliam (et erat maior pars latini nominis sociorumque) prope magni motus causa fuere: adeo ex parvis saepe magnarum momenta rerum pendent. Fremitus enim inter Latinos sociosque in conciliis ortus: *Decimum annum delectibus, stipendiis exhaustos esse. Quotannis ferme clade magna pugnare: alios in acie occidi, alios morbo absumi; magis perire sibi civem, qui ab Romano miles lectus sit, quam qui a Poeno captus: quippe ab hoste gratis remitti in patriam; ab Romanis extra Italiam in exilium verius, quam in militiam, ablegari. Octavum iam ibi annum senescere cannensem militem, moriturum ante, quam Italia hostis (quippe nunc quum maxime florens viribus) excedat. Si veteres milites non redeant in patriam, novi legantur, brevi neminem superfutu-*

rum. Itaque quod propediem res ipsa negatura sit, prius quam ad ultimam solitudinem atque egestatem perveniant, negandum populo romano esse. Si consentientes in hoc socios videant romani, profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda cogitaturos. Aliter nunquam, vivo Hannibale, sine bello Italiam fore. Haec acta in conciliis. Triginta tum coloniae populi romani erant: ex iis duodecim, quum omnium legationes Romae essent, negaverunt consulibus esse, unde milites pecuniamque darent. Eae fuere Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Cora, Suessa, Circeii, Setia, Cales, Narnia, Interamna. Nova re consules icti, quum absterrere eos a tam detestabili consilio vellent, castigando increpandoque plus quam leniter agendo, profecturos rati, *eos ausos esse consulibus dicere*, aiebant, *quod consules, in senatu ut pronuntiarent, iu animum inducere non posset. Non enim detrectationem eam munerum militiae, sed apertam defectionem a populo romano esse. Redirent itaque propere in colonias, et, tanquam integra re, loquuti magis, quam ausi, tantum nefas, cum suis consulerent. Admonerent, non Campanos, neque Tarentinos eos esse, sed Romanos; inde oriundos, inde in colonias atque in agrum bello captum stirpis augendae causa missos: quae liberi parentibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla pietas, si memoria antiquae patriae esset. Consulerent igitur de integro; nam, tum quidem quae temere agitassent, ea prodendi imperii romani, tradendae Hannibali victoriae esse.* Quum alternis haec consules diu iactassent, nihil moti legati, *neque se, quod domum renuntiarent, habere*, dixerunt, *neque senatum suum, quid novi consuleret, ubi nec miles, qui legeretur, nec pecunia, quae daretur in stipendium, esset.* Quum obstinatos eos viderent consules, rem ad senatum detulerunt; ubi tantus pavor animis omnium est iniectus, ut magna pars, *actum de imperio*, diceret. *Idem alias colonias facturas; idem socios consensisse omnes, ad prodendam Hannibali urbem romanam.*

X. Consules hortari et consolari senatum, et dicere, *Alias colonias in fide atque officio pristino fore, eas quoque ipsas, quae officio decessissent, si legati circa eas colonias mittantur, qui castigent, non qui precentur, verecundiam imperii habituras esse.* Permissum ab senatu iis quum esset, agerent (facerent-

que), ut e republica dncerent, pertentatis prius aliarum coloniarum animis, citaverunt legatos, quaesiveruntque ab iis, *ecquid milites ex formula paratos haberent?* Pro dnodeviginti coloniis M. Sextilius Fregellanns respondit: *et milites ex formula paratos esse, et si pluribus opus esset, plures daturos, et quidquid aliud imperaret velletque populus romanus, enise facturos: ad id sibi neque opes deesse, animum etiam superesse.* Consnles, sibi parum videri praefati pro merito eorum sua voce collaudari eos, nisi universi Patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum iusserunt. Senatus, quam poterat honoratissimo decreto alloquutus eos, mandat consulibus, ut ad populum quoque eos producerent, et inter mnlta alia praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent, recens etiam meritum eorum in rem publicam commemorarent. Ne nunc quidem post tot saecula sileantur, fraudenturve laude sua, Signini fuere et Norbani Saticulanique et Brnndisini et Fregellani et Lucerini et Venusini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneventani et Aeseruini et Spoletani et Placentini et Cremonenses. Harum coloniarum subsidio tum imperium populi romani stetit; iisque gratiae et in senatu, et ad populum actae. Duodecim aliarnm coloniarum, quae detrectaverunt imperinm, mentionem fieri Patres vetuerunt, neque illos dimitti, neque retineri, ueque appellari a consulibus. Ea tacita castigatio maxime ex dignitate populi romani visa est. Cetera expedientibus, qnae ad bellum opus erant, consulibus, aurnm vicesimarium, quod in sanctiore aerario ad ultimos casus servabatur, promi placuit. Prompta ad quatuor millia pondo anri: inde quingena pondo data consulibns et M. Marcello et P. Sulpicio proconsnlibus et L. Veturio praetori, qui Galliam provinciam sortitus erat; additumque Fabio consuli centum pondo auri praecipunm, quod in arcem tarentinam portaretur. Cetero usi sunt ad vestimenta praesenti pecnnia locauda exercitui, qui in Hispania bellum secnnda sua fama ducisque gerebat.

XI. Prodigia quoque, prins quam ab Vrbe consules proficiscerentnr, procurari placuit. In Albano monte tacta de caelo erant signnm Iovis arborque templo propinqna, et Ostiae lacus, et Capuae murus Fortunaeque aedes, et Sinuessae murus porta-

que: haec de caelo tacta. Cruentam etiam fluxisse aquam Albanam, quidam auctores erant: et Romae intus cellam aedis Fortis Fortunae de capite signum quod in corona erat, in manus sponte sua prolapsum: et Priverni satis constabat bovem loquutum, vulturiumque frequenti foro in tabernam devolasse, et Sinuessae natum ambiguo inter marem ac feminam sexu infantem; quos androgynos, vulgus (ut pleraque, faciliore ad duplicanda verba graeco sermone) appellat: et lacte pluisse, et cum elephanti capite puerum natum. Ea prodigia hostiis maioribus procurata, et supplicatio circa omnia pulvinaria et obsecratio in unum diem indicta; et decretum, ut C. Hostilius praetor ludos Apollini sicut his annis voti factique erant, voveret faceretque. Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul comitia habuit: creati censores, ambo qui nondum consules fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus. Hi censores ut agrum campanum fruendum locarent, ex auctoritate Patrum latum in plebem est, plebesque scivit. Senatus lectionem contentio inter censores de principe legendo tenuit. Sempronii lectio erat: ceterum Cornelius *morem traditum a patribus sequendum* aiebat; *ut, qui primus censor ex iis, qui viverent, fuisset, eum principem legerent:* is T. Manlius Torquatus erat. Sempronius, *cui dii sortem legendi dedissent, ei ius liberum eosdem dedisse deos. Se id suo arbitrio facturum, lecturumque Q. Fabium Maximum, quem tum principem romanae civitatis esse, vel Hannibale iudice, victurus esset.* Quum diu certatum verbis esset, concedente collega, lectus a Sempronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus consul: inde alius lectus senatus, octo praeteritis, inter quos L. Caecilius Metellus erat, infamis auctor deserandae Italiae post cannensem cladem. In equestribus quoque notis eadem servata causa; sed erant perpauci, quos ea infamia attingeret: illis omnibus (multi erant) adempti equi, qui cannensium legionum equites in Sicilia erant. Addiderunt acerbitati etiam tempus, ne praeterita stipendia procederent iis, quae equo publico emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent. Magnum praeterea numerum eorum conquisiverunt, qui equo merere deberent, atque ex iis, qui principio eius belli septemdecim annos nati fuerant, neque militaverant, omnes aerarios fecerunt. Locaverunt inde reficienda, quae

circa forum incendio consumpta erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, consules ad bellum profecti. Prior Fulvius praegressus Capuam: post paucos dies consequutus Fabius; qui et collegam coram obtestatus, et per literas Marcellum, ut quam acerrimo bello detinerent Hannibalem, dum ipse Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam undique pulso, nec ubi consisteret, nec quid fidum respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in Italia fore. Rhegium etiam nuntium mittit ad praefectum praesidii, quod ab Laevino consule adversus Bruttios ibi locatum erat, octo millia hominum: pars maxima ab Agathyrna (sicut antea dictum est) ex Sicilia traducta, rapto vivere hominum assuetorum: additi erant Bruttiorum indidem perfugae, et audacia et audendi omnia necessitatibus pares. Hanc manum ad bruttium primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad Cauloniam urbem oppugnandam. Imperata non impigre solum, sed etiam avide, exsequuti, direptis fugatisque cultoribus agri, summa vi urbem oppugnabant. Marcellus, et consulis literis excitus, et quia ita in animum induxerat, neminem ducem romanum tam parem Hannibali, quam se, esse, ubi primum in agris pabuli copia fuit, ex hibernis profectus, ad Canusium Hannibali occurrit. Sollicitabat ad defectionem Canusinos Poenus: ceterum, ut appropinquare Marcellum audivit, castra inde movit. Aperta erat regio, sine ullis ad insidias latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde coepit: Marcellus vestigiis instabat, castraque castris conferebat, et, opere perfecto, extemplo in aciem legiones educebat. Hannibal, turmatim per equites peditumque iaculatores levia certamina serens, casum universae pugnae non necessarium ducebat. Tractus est tamen ad id, quod vitabat, certamen: nocte praegressum eum assequitur locis planis ac patentibus Marcellus; castra inde ponentem, pugnando undique in munitores, operibus prohibet. Ita signa collata, pugnatumque totis copiis, et, quum iam nox instaret, marte aequo discessum est: castra, exiguo distantia spatio, raptim ante noctem permunita. Postero die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit: nec Hannibal detrectavit certamen; multis verbis adhortatus milites, *ut, memores Trasymeni Cannarumque, contunderent ferociam hostis*:

urguere atque instare eum: non iter quietos facere, non castra ponere pati, non respirare aut circumspicere: quotidie simul orientem solem et romanam aciem in campis videndam esse. Si uno proelio haud inrcruentus abeat, quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum. His irritati adhortationibus simulque taedio ferociae hostium quotidie instantium lacessentiumque acriter proelium ineunt. Pugnatum amplius duabus horis est. Cedere inde ab Romanis dextra ala et extraordinarii coepere: quod ubi Marcellus vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem inducit. Dum alii trepidi cedunt, alii segniter subeunt, turbata tota acies est, dein prorsus fusa; et, vincente pudorem metu, terga dabant. Cecidere in pugna fugaque ad duo millia et septingenti civium sociorumque: in his quatuor romani centuriones, duo tribuni militum, M. Licinius et M. Fulvius: signa militaria quatnor de ala prima, quae fugit; duo de legione, quae cedentibus sociis successerat, amissa.

XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est, concionem adeo saevam atque acerbam apud milites habuit, ut proelio, per diem totum infeliciter tolerato, tristior iis irati ducis oratio, esset. » Diis immortalibus, ut in tali re, laudes, gratesque inquit, ago, » qnod victor hostis, cum tanto pavore incidentibus vobis in val- » lum portasque, non ipsa castra est aggressus: deseruissetis pro- » fecto eodem terrore castra, quo omisistis pugnam. Qui pavor » hic, qui terror, quae repente, qui, et cum quibns pugnaretis, » oblivio animos cepit? nempe iidem sunt hi hostes, quos vin- » cendo et victos sequendo priorem aestatem absumpsistis: quibus » dies noctesque fugientibus per hos dies institistis; quos levibus » proeliis fatigastis; quos hesterno die nec iter facere, nec castra » ponere passi estis. Omitto ea, quibus gloriari potestis: cuius » et ipsius pudere ac poenitere vos oportet, referam: nempe, » aequis manibus hesterno die diremistis pugnam. Quid haec nox, » quid hic dies attulit? vestrae his copiae imminutae sunt, an il- » lorum auctae? Non equidem mihi cum exercitu meo loqui vi- » deor, nec cum romanis militibus: corpora tantum atque arma » eadem sunt. An, si eosdem animos habuissetis, terga vestra vi- » disset hostis? signa alicui manipulo ant cohorti abstulisset? » Adhuc caesis romanis legionibus gloriabatur. Vos illi hodierno

» die primum fugati exercitus dedistis decus. » Clamor inde ortus, ut veniam eius dici daret; ubi vellet, deinde experiretur militum suorum animos. « Ego vero experiar, inquit, milites, et vos cra- » stino die in aciem educam, ut victores potius, quam victi, ve- » niam impetretis, quam petitis. » Cohortibus, quae signa amiserant, hordeum dari iussit, centurionesque manipulorum, quorum signa ammissa fuerant, destrictis gladiis discinctos, destituit; et, ut postero die omnes equites, pedites, armati adessent, edixit. Ita concio dimissa fatentium, iure ac merito sese increpitos; neque illo die virum quemquam in acie romana fuisse, praeter unum ducem; cui aut morte satis faciendum, aut egregia victoria esset. Postero die ornati armatique ad edictum aderant. Imperator eos collaudat, pronuntiatque, *a quibus orta pridie fuga esset, cohortesque, quae signa amisissent, se in primam aciem inducturum. Edicere iam sese, omnibus pugnandum ac vincendum esse; et adnitendum singulis universisque, ne prius hesternae fugae, quam hodiernae victoriae, fama Romam perveniat.* Inde cibo corpora firmare iussit, ut, si longior pugna esset, viribus sufficerent. Vbi omnia dicta factaque sunt, quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt.

XIV. Quod ubi Hannibali nuntiatum est: » Cum eo nimirum, » inquit, hoste res est, qui nec bonam, nec malam ferre fortunam » potest. Seu vicit, ferociter instat victis: seu victus est, instaurat » cum victoribus certamen. » Signa inde canere iussit, copiae educit. Pugnatum utrinque aliquanto, quam pridie, acrius est; Poenis ad obtinendum hesternum decus adnitentibus, Romanis ad demendam ignominiam. Sinistra ala ab Romanis et cohortes, quae amiserant signa, in prima acie pugnabant, et legio vicesima ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praeerant. Marcellus mediam aciem, hortator testisque praesens, firmabat: ab Hannibale Hispani primam obtinebant frontem, et id roboris in omni exercitu erat. Quum anceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit, si quem iniicere ea res tumultum ac pavorem posset. Et primo turbarunt signa ordinesque, et partim occulcatis, partim dissipatis terrore, qui circa erant, nudaverant una parte aciem: latiusque fuga manasset, ni C. Decimius Flavus tribunus militum, signo

arrepto primi hastati, manipulum eius signi se sequi iussisset. Duxit, ubi maxime tumultum conglobatae belluae faciebant, pilaque in eas coniici iussit. Haesere omnia tela hand difficili ex propinqno iu tanta corpora ictu et tam conferta turba: sed ut non omnes vnlnerati sunt, ita, in quorum tergis infixa stetere pila (ut est genus anceps), in fugam versi etiam integros avertere. Tnm iam non unus manipnlus, sed pro se quisque miles, qui modo assequi agmen fugientium elephantorum poterat, pila coniicere. Eo magis ruere in suos belluae; tantoque maiorem stragem edere, quam inter hostes ediderant, quanto acrius pavor consternatas agit, qnam insidentis magistri imperio regitur. In perturbatam transcursu belluarum aciem signa inferunt romani pedites, et haud magno certamine dissipatos trepidantesque avertunt. Tum in fugientes equitatnm immittit Marcellus, nec ante finis sequendi est factus, qnam in castra paventes compulsi sunt: nam super alia, quae terrorem trepidationemque facerent, elephanti quoque duo in ipsa porta corruerant, coactiqne erant milites per fossam vallumqne rnere in castra. Ibi maxima hostium caedes facta: caesa ad octo millia hominum, quinque elephanti. Nec Romanis incruenta victoria fuit: mille ferme et septingenti de duabus legionibus, et sociorum supra mille et trecentos occisi; vulnerati permulti civium sociorumqne. Hannibal nocte proxima castra movit: cupientem inseqni Marcellum prohibuit multitudo sauciorum.

XV. Speculatores, qui prosequerentur agmen; missi, postero die retulerunt, Bruttios Hannibalem petere. Iisdem fere diebus et ad Q. Fulvium consnlem Hirpini et Lucani et Volscentes, traditis praesidiis Hannibalis, quae in urbibus habebant, dediderunt sese, clementerque a consule, cum verborum tantnm castigatione ob errorem praeteritum, accepti. Et Bruttiis similis spes veniae facta est, quum ab iis Vibius et Pactius fratres, longe nobilissimi gentis eius, eandem, quae data Lucanis erat, conditionem deditionis petentes venissent. Q. Fabius consul oppidum in Sallentinis Manduriam vi cepit; ibi ad quatnor millia hominum capta et ceterae praedae aliquantnm: inde Tarentum profectus, in ipsis faucibus portus posuit castra, Naves, quas Livius tutandis commeatibus habuerat, partim machinationibus onerat apparatuque moenium oppugnandorum, partim tormentis et saxis omnique missilium telo-

rum genere instruit, onerarias quoque, non eas solum, quae remis agerentur; ut alii machinas scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus vulnerarent moenium propugnatores. Eae naves, ab aperto mari ut urbem aggrederentur, instrnctae parataeque sunt. Et erat liberum mare, classe punica, quum Philippus oppugnare Actolos pararet, Corcyram transmissa. In Bruttiis interim Caulonis oppugnatores, sub adventum Hannibalis, ne opprimerentur, in tumulum, a praesenti impetu tutum, se recepere. Fabium, Tarentum obsidentem, leve dictu momentum ad rem ingentem potiundam adiuvit: praesidium Bruttiorum datum ab Hannibale Tarentini habebant. Eius praesidii praefectus deperibat amore mulierculae, cuius frater in exercitu Fabii consulis erat. Is, certior literis sororis factus de nova consuetudine advenae, locupletis, atque inter populares tam honoratis, spem nactus per sororem quolibet impelli amantem posse, quid speraret, ad consnlem detulit. Quae quum haud vana cogitatio visa esset, pro perfuga iussus Tarentum transire, ac per sororem praefecto conciliatus, primo occulte animum eius tentando, dein, satis explorata levitaie, blanditiis muliebribns perpulit eum ad proditionem custodiae loci, cui praepositus erat. Vbi et ratio agendae rei, et tempus convenit, miles, nocte per intervalla stationum clam ex urbe emissns, ea, quae acta erant, quaeque ut agerentur, convenerat, ad consulem refert. Fabius vigilia prima, dato signo iis, qui in arce erant, quique custodiam portus habebant, ipse circuito portu ab regione urbis in orientem versa occultus consedit. Canere inde tubae simul ab arce, simul a portu et ab navibus, quae ab aperto mari appulsae erant; clamorque undique cum ingenti tumultu, unde minimum periculi erat, de industria ortus. Consul interim silentio continebat suos: igitur Democrates, qui praefectus antea classis fuerat, forte illo loco praepositus, postquam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tumultu personare, ut captae nrbis interdum excitaretur clamor, veritus ne inter cunctationem suam consul aliquam vim faceret, signaque inferret, praesidium ad arcem, unde maxime terribilis accidebat sonus, traducit. Fabius, qnum et ex temporis spatio et ex silentio ipso (quod, ubi paulo ante strepebant excitantes vocantesque arma, indo nulla accidebat vox) deductas custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri, qua Brut-

tiorum cohortem praesidium agitare proditionis conciliator nuntiaverat, iubet. Et primum est captus murus, adiuvantibus recipientibusque Bruttiis, et transcensum in urbem est: inde et proxima refracta porta, ut frequenti agmine signa inferrentur. Tum, clamore sublato, sub ortum ferme lucis, nullo obvio armato, in forum perveniunt, omnesque undique, qui ad arcem portumque pugnabant, in se converterunt.

XVI. Proelium in aditu fori maiore impetu, quam perseverantia, commissum est. Non animo, non armis, non arte belli, non vigore aut viribus corporis, par Romano Tarentinus erat. Igitur, pilis tantum coniectis, prius pene, quam consererent manus, terga dederunt, dilapsique per nota urbis itinera in suas amicorumque domos: duo ex ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes cecidere. Philomenus, qui proditionis ad Hannibalem auctor fuerat, quum citato equo ex proelio avectus esset, vagus paulo post equus errans per urbem cognitus; corpus nusquam inventum est: creditum vulgo est, in puteum apertum ex equo praecipitasse. Carthalonem autem, praefectum praesidii punici, cum commemoratione paterni hospitii, positis armis, venientem ad consulem, miles obvius obtruncat. Alii alios passim sine discrimine armatos, inermes, caedunt, Carthaginienses Tarentinosque pariter. Bruttii quoque multi interfecti, seu per errorem, seu vetere in eos insito odio, seu ad proditionis famam (ut vi potius atque armis captum Tarentum videretur) existinguendam: tum ab caede ad diripiendam urbem discursum. Millia triginta servilium capitum dicuntur capti; argenti vis ingens facti signatique, auri octoginta tria millia pondo, signa tabulaeque, prope ut Syracusarum ornamenta aequaverint. Sed maiore animo generis eius praeda abstinuit Fabius, quam Marcellus; qui interroganti scribae, quid fieri signis vellet, (ingentis magnitudinis dii sunt, suo quisque habitu in modum pugnantium formati) *deos iratos Tarentinis relinqui* iussit. Murus inde, qui urbem ab arce dirimebat, dirutus est ac disiectus. Dum haec Tarenti aguntur, Hannibal iis, qui Cauloniam obsidebant, in deditionem acceptis, audita oppugnatione Tarenti, dies noctesque cursim agmine acto, quum, festinans ad opem ferendam, captam urbem audisset; ***Et Romani***, inquit, ***suum Hannibalem habent: eadem, qua ceperamus, arte Tarentum ami-***

simus. Ne tamen fugientis modo convertisse agmen videretur, quo constituerat loco, quinque millia ferme ab urbe posuit castra: ibi paucos moratus dies, Metapontum sese recepit. Inde duos Metapontinos cum literis principum eius civitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem ab consule accepturos, impunita iis priora fore, si Metapontum ei cum praesidio punico prodidissent. Fabius, vera, quae afferrent, esse ratus, diem, qua accessurus esset Metapontum, constituit; litterasque ad principes dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt. Enimvero laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo invictus fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit. Fabio auspicanti prius, quam egrederetur ab Tarento, aves semel atque iterum non addixerunt. Hostia quoque caesa consulenti deos haruspex, cavendum fraude hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini, postquam ad constitutam non venerat diem, remissi, ut cunctantem hortarentur, repente comprehensi, metu gravioris quaestionis, detegunt insidias.

XVII. Aestatis eius principio, qua haec agebantur, P. Scipio in Hispania quum hiemem totam reconciliandis barbarorum animis, partim donis, partim remissione obsidum captivorumque, absumpsisset; Edesco ad eum, clarus inter duces hispanos, venit. Erant coniux liberique eius apud Romanos: sed praeter eam causam etiam velut fortuita inclinatio animorum, quae Hispaniam omnem averterat ad romanum a punico imperio, traxit eum. Eadem causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubie omnis Hispaniae principibus, cum omni popularium manu, relicto Hasdrubale, secedendi in imminentes castris eius tumulos, unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos esset. Hasdrubal, quum hostium res tantis augescere incrementis cerneret, suas imminui, ac fore, ut nisi audendo aliquid moveret, qua coepissent, fluerent, dimicare quam primum statuit. Scipio avidior etiam certaminis erat, quum a spe, quam successus rerum augebat, tum quod prius, quam iungerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce exercituque, quam simul cum universis, malebat. Ceterum etiam, si cum pluribus pariter dimicandum foret, arte quadam copias auxerat: nam quum videret, nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora classibus punicis erat, subductis navibus Tarracone, navales socios terrestribus copiis addidit. Et armorum affatim erat

captorum Carthagine, et quae post captam eam fecerat, tanto opificum numero incluso. Cum iis copiis Scipio veris principio ab Tarracone egressus, (iam enim et Laelius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat) ducere ad hostem pergit. Per omnia pacata eunti, ut cuiusque populi fines transiret, prosequentibus excipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius cum suis copiis occurrerunt. Indibilis pro utroque loquutus, haudquaquam ut barbarus stolide incauteque, sed potius cum verecunda gravitate, propiorque excusanti transitionem ut necessariam, quam glorianti eam velut primam occasionem raptam. *Scire enim se, transfugae nomen execrabile veteribus sociis, novis suspectum esse; neque eum se reprehendere morem hominum, si tamen anceps odium causa, non nomen faciat.* Merita inde sua in duces carthaginienses commemoravit, avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis iniurias in se atque populares. *Itaque corpus dumtaxat suum ad id tempus apud eos fuisse; animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli. Ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant hominum vim atque iniurias pati. Sed id Scipionem orare, ut transitio sibi nec fraudi apud eum, nec honori sit. Quales ex hac die experiundo cognorit, perinde operae eorum pretium faceret.* Ita prorsus respondet facturum Romanus; nec pro transfugis habiturum qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quidquam, nec humani sanctum esset. Productae deinde in conspectum iis coniuges liberique lacrymantibus gaudio redduntur, atque eo die in hospitium abducti: postero die foedere accepta fides, dimissique ad copias adducendas. Iisdem deinde castris tendebant, donec ducibus iis ad hostem perventum est.

XVIII. Proximus Carthaginiensium exercitus Hasdrubalis prope urbem Baeculam erat: pro castris equitum stationes habebat. In eas velites antesignanique, et qui primi agminis erant, advenientes ex itinere, prius quam castris locum caperent, adeo contemptim impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique parti animorum esset. In castra trepida fuga compulsi equites sunt, signaque romana portis prope ipsis illata: atque illo quidem die, irritatis tantum ad certamen animis, castra romani posuerunt. Nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit, plano campo in summo patentem: flu-

vius ab tergo; ante circaque velut ripa praeceps oram eius omnem cingebat: suberat et altera inferior submissa fastigio planities: eam quoque altera crepido haud facilior in ascensum ambibat. In hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal, postquam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites numidas leviumque armorum Baliares et Afros demisit. Scipio, circumvectus ordines signaque, ostendebat, *hostem, praedamnata spe aequo dimicandi campo, captantem tumulos, loci fiducia, non virtutis armorumque, stare in conspectu. Sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae transcendisset miles romanus: nec tumulos, nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse suis. Ad id fore altitudines, quas cepissent hostes, ut per praecepitia et praerupta salientes fugerent: eam quoque se illis fugam clausurum.* Cohortesque duas, alteram tenere fauces vallis, per quam deferretur amnis, iubet; alteram, viam insidere, quae ab urbe per tumuli obliqua in agros ferret. Ipse expeditos, qui pridie stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam, infimo stantem supercilio, ducit. Per aspreta primo, nihil aliud quam via impediti, iere: deinde, ut sub ictum venerunt telorum primo omnis generis vis ingens effusa est in eos: ipsi contra, saxa, quae locus strata passim, omnia ferme missilia, praebet, ingerere, non milites solum, sed etiam turba calonum immixta armatis. Ceterum, quamquam ascensus difficilis erat, et prope obruebantur telis saxisque, assuetudine tamen succedendi muros et pertinacia animi subierunt primi. Qui, simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo consisterent gradu, levem et concursatorem hostem atque intervallo tutum, quum procul missilibus pugna eluditur, instabilem eundem ad cominus conserendas manus, expulerunt loco, et cum caede magna in aciem altiori superstantem tumulo impegere. Inde Scipio, iussis adversus mediam evadere aciem victoribus, ceteras copias cum Laelio dividit, atque cum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris ascensus viam inveniret, iubet: ipse ab laeva, circuitu haud magno, in transversos hostes incurrit. Inde primo turbata acies est, dum ad circumsonantem undique clamorem flectere cornua et obvertere ordines volunt. Hoc tumultu et Laelius subiit, et, dum pedem referunt, ne ab tergo vulnerarentur, laxata prima acies, locusque ad evadendum et mediis datus est; qui per tam iniquum

locum, stantibus integris ordinibus, elephantisque ante signa locatis, nunquam evasissent. Quum ab omni parte caedes fieret, Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat, maxime in nuda hostium latera pugnabat. Et iam ne fugae quidem patebat locus: nam et stationes utrinque romanae dextra laevaque insederant vias, et portam castrorum ducis principumque fuga clauserat; addita trepidatione elephantorum, quos territos aeque atque hostes timebant: caesa igitur ad octo millia hominum.

XIX. Hasdrubal, iam ante quam dimicaret pecunia rapta, elephantisque praemissis, quam plurimos poterant de fuga excipiens, praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum tendit. Scipio, castris hostium potitus, quum praeter libera capita omnem praedam militibus concessisset, in recensendis captivis decem millia peditum, duo millia equitum invenit. Ex iis Hispanos sine pretio omnes domum dimisit: Afros vendere quaestorem iussit. Circumfusa inde multitudo Hispanorum, et ante deditorum, et pridie captorum, REGEM eum ingenti consensu appellavit. Tum Scipio, silentio per praeconem facto, *sibi maximum nomen imperatoris esse*, dixit; *quo se milites sui appellassent Regium nomen alibi magnum, Romae intolerabile esse: regalem animum in se esse, si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, tacite iudicarent: vocis usurpatione abstinerent.* Sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii mortales stuperent, id ex tam alto fastigio aspernantis. Dona inde regulis principibusque Hispanorum divisa, et ex magna copia captorum equorum trecentos, quos vellet, eligere Indibilem iussit. Quum Afros venderet iussu imperatoris quaestor, puerum adultum inter eos forma insigni, quum audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. Quem quum percunctaretur Scipio, *quis, et cuias, et cur id aetatis in castris fuisset? Numidam esse,* ait, *Massivam populares vocare: orbum a patre relictum, apud maternum avum Galam, regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus venisset, in Hispaniam traiecisse. Prohibitum propter aetatem a Masinissa, nunquam ante proelium iniisse. Eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo, clam armis equoque sumpto, in aciem exisse; ibi, prolapso equo effusum in praeceps, captum ab Romanis*

esse. Scipio, quum asservari Numidam iussisset, quae pro tribunali agenda erant, peragit. Inde, quum se in praetorium recepisset, vocatum eum interrogat, *velletne ad Masinissam reverti?* Quum, effusis gaudio lacrymis *cupere vero*, diceret; tum puero annulum aureum, tunicam lato clavo cum hispano sagulo et aurea fibula, equumque ornatum donat, iussisque prosequi, quoad vellet, equitibus dimisit.

XX. De bello inde consilium habitum; et, auctoribus quibusdam, ut confestim Hasdrubalem consequeretur, anceps id ratus, ne Mago atque Hasdrubal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum misso, ipse reliquum aestatis recipiendis in fidem Hispaniae populis absumpsit. Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus, quum Scipio, rediens iam Tarraconem, saltu castulonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem venere, serum post male gestam rem auxilium; consilio in cetera exsequenda belli haud parum opportuni. Ibi conferentibus, quid in cuiusque provinciae regione animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis, ultimam Hispaniae oram, quae ad Oceanum et Gades vergit, ignaram adhuc Romanorum esse, eoque Carthaginiensibus satis fidam, censebat. Inter Hasdrubalem alterum et Magonem constabat, *beneficiis Scipiones occupatos omnium animos publice privatimque esse; nec transitionibus finem ante fore, quam omnes hispani milites aut in ultima Hispaniae amoti, aut traducti in Galliam forent. Itaque, etiamsi senatus Carthaginiensium non censuisset, eundum tamen Hasdrubali fuisse in Italiam, ubi belli caput rerumque summa esset; simul ut Hispanos omnes procul ab nomine Scipionis ex Hispania abduceret. Exercitum eius, cum transitionibus, tum adverso proelio imminutum, Hispanis repleri militibus. Et Magonem, Hasdrubali, Gisgonis filio, tradito exercitu, ipsum cum grandi pecunia ad conducenda mercede auxilia in Baliares traiicere. Hasdrubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam abire, nec cum Romanis manus conserere. Masinissae ex omni equitatu, quod roboris esset, tria millia equitum expleri: eumque vagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre, hostium oppida atque agros populari.* His decretis, ad exsequenda, quae

statuerant, duces digressi. Haec eo anno in Hispania acta; Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio Tarentum captum astu magis, quam virtute gloriae tamen esse: Fulvii senescere fama: Marcellus etiam adverso rumore esse, super quam quod primo male pugnaverat, quia, vagante per Italiam Hannibale, media aestate Venusium in tecta milites abduxisset. Inimicus erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis: is iam a prima pugna, quae adversa fuerat, assiduis concionibus infamem invisumque plebi Claudium fecerat, et iam de imperio abrogando eius agebat: quum tamen necessarii Claudii obtinuerunt, ut, relicto Venusiae legato, Marcellus Romam rediret ad purganda ea, quae inimici decernerent, nec de imperio eius abrogando, absente ipso, ageretur. Forte sub idem tempus et Marcellus ad deprecandam ignominiam, et Q. Fulvius consul comitiorum causa Romam venit.

XXI. Actum de imperio Marcelli in circo Flaminio est ingenti concursu plebisque et omnium ordinum; accusavitque tribunus plebis non Marcellum modo, sed omnem nobilitatem. *Fraude eorum et cunctatione fieri, ut Hannibal decimum iam annum Italiam provinciam habeat; diutius ibi, quam Carthagine, vixerit. Habere fructum imperii prorogati Marcello populum romanum: bis caesum exercitum eius aestiva Venusiae sub tectis agere.* Hanc tribuni orationem ita obruit Marcellus commemoratione rerum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abrogando antiquaretur, sed postero die consulem eum ingenti consensu centuriae omnes crearent. Additur collega T. Quintius Crispinus, qui tum praetor erat. Postero die praetores creati P. Licinius Crassus Dives, pontifex maximus, P. Licinius Varus, Sex. Iulius Caesar, Q. Claudius Flamen. Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etruriae defectione fuit: principium eius rei ab Arretinis fieri, C. Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro praetore obtinebat. Itaque confestim eo missus Marcellus, consul designatus, qui rem inspiceret, ac, si digna videretur, exercitu accito, bellum ex Apulia in Etruriam transferret: eo metu compressi Etrusci quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu est, ut redirent, quum Fabius consul Romam venisset. Ludi et romani et plebeii eo anno in singulos dies instaurati. Aediles curules fuere L. Cor-

nelius Caudinus et Serv. Sulpicius Galba; plebeii C. Servilius et Q. Caecilius Metellus. Servilium negabant iure aut tribunum plebis fuisse, aut aedilem esse; quod patrem eius, quem triumvirum agrarium occisum a Boiis circa Mutinam esse opinio per decem annos fuerat, vivere atque in hostium potestate esse satis constabat.

XXII. Vndecimo anno punici belli consulatum inierunt M. Marcellus quintum (ut numeretur consulatus, quem vitio creatus non gessit) et T. Quintius Crispinus. Vtrisque consulibus Italia decreta provincia est et duo consulares prioris anni exercitus (tertius tum erat Venusiae, cui M. Marcellus praefuerat), ita ut ex tribus eligerent duo, quos vellent; tertius ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia evenisset. Ceterae provinciae ita divisae praetoribus: P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso pontifici maximo peregrina, et quo senatus censuisset; Sex. Iulio Caesari Sicilia, Q. Claudio Flaminio Tarentum. Prorogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flaccó, ut provinciam Capuam, quae T. Quintii praetoris fuerat, cum una legione obtineret. Prorogatum et C. Hostilio Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas legiones succederet C. Calpurnio: prorogatum et L. Veturio Philoni est, ut pro praetore Galliam eandem provinciam cum iisdem duabus legionibus obtineret, quibus praetor obtinuisset. Quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculcio decretum ab senatu, latumque de prorogando imperio ad populum est, qui praetor Sardiniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat: additae ei ad praesidium provinciae quinquaginta naves, quas P. Scipio ex Hispania misisset. Et P. Scipioni et M. Silano suae Hispaniae suique exercitus in annum decreti. Scipio ex octoginta navibus, quas aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam transmittere iussus, quia fama erat, magnum navalem apparatum eo anno Carthagine esse; ducentis navibus omnem oram Italiae Siciliaeque ac Sardiniae impleturos. Et in Sicilia ita divisa res est: Sex. Caesari exercitus cannensis est datus: M. Valerius Levinus (ei quoque enim prorogatum imperium est (classem, quae ad Siciliam erat, navium septuaginta obtineret: adderet eo triginta naves, quae ad Tarentum priore anno fuerant: cum ea centum navium classe, si videretur ei, praedatum in Africam traiiceret. Et P. Sulpicio, ut eadem classe

Macedoniam Graeciamque provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. De duabus, quae ad urbem Romam fuerant, legionibus nihil mutatum: supplementum, quo opus esset, scriberent consules, permissum. Vna et viginti legionibus eo anno defensum imperium romanum est. Et P. Licinio Varo praetori Vrbis negotium datum, *ut naves longas triginta veteres reficeret, quae Ostiae erant, et viginti novas naves sociis navalibus impleret; ut quinquaginta navium classe oram maris vicinam urbi romanae tueri posset.* C. Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi quum successor venisset: idem et Tubulo imperatum, ut inde praecipue caveret, ne qua nova consilia caperentur.

XXIII. Praetores in provincias profecti: consules religio tenebat, quod, prodigiis aliquot nuntiatis, non facile litabant. Et ex Campania nuntiata erant, Capuae duas aedes, Fortunae et Martis, et sepulcra aliquot de caelo tacta: Cumis (adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos) mures in aede Iovis aurum rosisse: Casini examen apium ingens in foro consedisse: et Ostiae murum portamque de caelo tactam: Caere vulturium volasse in aede Iovis: Volsiniis sanguine lacum manasse. Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit: per dies aliquot hostiae maiores sine litatione caesae, diuque non impetrata pax deum. In capita consulum, re publica incolumi, exitiabilis prodigiorum eventus vertit. Ludi Apollinares, Q. Fulvio, Ap. Claudio consulibus, a P. Cornelio Sulla praetore Vrbis primum facti erant. Inde omnes deinceps praetores urbani fecerant: sed in unum annum vovebant, dieque incerta faciebant. Eo anno pestilentia gravis incidit in Vrbem agrosque; quae tamen magis in longos morbos, quam in perniciales, evasit. Eius pestilentiae causa et supplicatum per compita tota urbe est, et P. Licinius Varus praetor Vrbis legem ferre ad populum iussus, ut hi ludi in perpetuum in statam diem voverentur. Ipse primus ita vovit, fecitque ante diem tertium nonas quintiles: is dies deinde solemnis servatus.

XXIV. De Arretinis et fama in dies gravior, et cura crescere Patribus: itaque C. Hostilio scriptum est, ne differret obsides ab Arretinis accipere; et, cui traderet Romam deducendos, C. Terentius Varro cum imperio missus; qui ut advenit, extemplo Hostilius legionem unam, quae aute urbem castra habebat, signa in

urbem ferre iussit, praesidiaque locis idoneis disposuit; tum in foro citatis senatoribus obsides imperavit. Quum senatus biduum ad considerandum peteret tempus, aut ipsos extemplo dare, aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum, edixit. Inde portas custodire iussi tribuni militum praefectique socium et centuriones, ne quis nocte urbe exiret. Id segnius negligentiusque factum: septem principes senatus, prius quam custudiae in portis locarentur, ante noctem cum liberis evaserunt. Postero die luce prima, quum senatus in forum citari coeptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt. A ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti traditique C. Terentio Romam deducendi. Is omnia suspectiora, quam ante fuerant, in senatu fecit: itaque, tanquam imminente etrusco tumultu, legionem alteram ex urbanis Arretium ducere iussus ipse C. Terentius, eamque habere in praesidio urbis. C. Hostilium cum cetero exercitu placet totam provinciam peragrare, et cavere, ne qua occasio novare cupientibus res daretur. C. Terentius, ut Arretium cum legione venit, claves portarum quum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus, quam negligentia intercidisse, ipse alias claves omnibus portis imposuit; cavitque cum cura, ut omnia in potestate sua essent. Hostilium intentius monuit, ut in eo spem, non moturos quidquam Etruscos, poneret, si, ne quid moveri posset, cavisset.

XXV. De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendente ipso, quos ceperat armis, aliis infensis, et plerisque aequantibus eos Campanorum noxae poenaeque. Senatusconsultum in sententiam M. Acilii factum est, ut oppidum praesidio custodiretur, Tarrentinique omnes intra moenia continerentur, res integra postea referretur, quum tranquillior status Italiae esset: et de M. Livio, praefecto arcis tarentinae, haud minore certamine actum est, aliis senatusconsulto notantibus praefectum, quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset; aliis praemia decernentibus, quod per quinquennium arcem tutatus esset, maximeque unius eius opera receptum Tarentum foret, mediis ad censores, non ad senatum, notionem de eo pertinere dicentibus, cuius sententiae et Fabius fuit. Adiecit tamen, *fateri se, opera Livii Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in*

senatu iactassent; neque enim recipiundum fuisse, nisi amissum foret. Consulum alter T. Quintius Crispinus ad exercitum, quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant: in quibus, quod, quum bello gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a pontificibus impediebatur; quod negabant, unam cellam duobus recte dedicari, quia, si de caelo tacta, aut prodigii aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret, quod, utri deo res divina fieret, sciri non posset; neque enim duobus, nisi certis, rite deis una hostia fieri. Ita addita Virtutis aedes approperato opere; neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt: tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiae reliquerat, cum supplemento proficiscitur. Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus, quia magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat; et naves indidem accitae erant, quae vergentem ad mare partem urbis oppugnarent. Ea omissa oppugnatio est, quia Lacinium Hannibal admoverat copias; et collegam eduxisse iam ab Venusia exercitum fama erat, cui coniungi volebat. Itaque in Apuliam ex Bruttiis reditum, et inter Venusiam Bantiamque, minus trium millium passuum intervallo, consules binis castris consederant. In eandem regionem et Hannibal rediit, averso ab Locris bello. Ibi ambo consules, ingenio feroces, prope quotidie in aciem exire; haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset sese hostis, debellari posse.

XXVI. Hannibal quia cum Marcello bis priore anno congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem si dimicandum foret, nec spem, nec metum ex vano haberet; ita duobus consulibus haudquaquam sese parem futurum credebat: itaque, totus in suas artes versus, insidiis locum quaerebat. Levia tamen proelia inter bina castra vario eventu fiebant: quibus quum extrahi aestatem posse consules crederent, nihilominus oppugnari Locros posse rati, L. Cincio, ut ex Sicilia Locros cum classe traiiceret, scribunt; et, ut ab terra quoque oppugnari moenia possent, ab Tarento partem exercitus, qui in praesidio erat, duci eo iusserunt. Ea ita futura per quosdam Thurinos compertum Hannibali quum esset,

mittit ad insidendam ab Tarento viam. Ibi sub tumulo Peteliae tria millia equitum, peditum duo in occulto locata: in quae inexplorato euntes Romani quum incidissent, ad duo millia armatorum caesa, mille et quingenti ferme vivi capti: alii dissipati fuga per agros saltusque Tarentum rediere. Tumulus erat silvestris inter punica et romana castra, ab neutris primo occupatus; quia Romani, qualis pars eius, quae vergeret ad hostium castra, esset, ignorabant; Hannibal insidiis, quam castris, aptiorem eum crediderat. Itaque nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat, quorum interdiu nemo ab statione movebatur, ne aut arma, aut ipsi procul conspicerentur. Fremebant vulgo in castris romanis occupandum eum tumulum esse et castello firmandum; ne, si occupatus ab Hannibale foret, velut in cervicibus haberent hostem. Movit ea res Marcellum, et collegae, *Quin imus*, inquit, *ipsi cum equitibus paucis exploratum? Subiecta res oculis nostris certius dabit consilium.* Consentiente Crispino, cum equitibus ducentis et viginti, ex quibus quadraginta Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur. Sequuti M. Marcellus, consulis filius, et A. Manlius, tribuni militum; simul et duo praefecti socium, L. Aronnius et M. Aulius. Immolasse eo die quidam memoriae prodidere consulem Marcellum, et, prima hostia caesa, iecur sine capite inventum; in secunda omnia comparuisse, quae assolent auctum etiam visum in capite: nec id sane haruspici placuisse, quod secundum trunca et turpia exta nimis laeta apparuissent.

XXVII. Ceterum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat dimicandi cum Hannibale, ut nunquam satis castra castris collata crederet. Tum quoque vallo egrediens signum dedit, ut ad locum miles esset paratus, ut, si collis, in quem speculatum irent, placuisset, vasa colligerent ac sequerentur. Exiguum campi ante castra erat: inde in collem aperta undique et conspecta ferebat via. Numidis speculator, nequaquam in spem tantae rei positus, sed si quos vagos, pabuli aut lignorum causa longius a castris progressos, possent excipere, signum dat, ut pariter ab suis quisque latebris exorirentur. Non ante apparuere, quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat, quam circumiere, qui a tergo includerent viam. Tum undique omnes exorti, et clamore sublato impetum fecere.

Quum in ea valle consules essent, ut neque evadere possent in iugum occupatum ab hoste, nec receptum ab tergo circumventi haberent: extrahi tamen diutius certamen potuisset, ne coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris iniecisset. Non tamen omisere pugnam deserti ab Etruscis Fregellani, donec integri consules hortando ipsique ex parte pugnando rem sustinebant. Sed postquam vulneratos ambo consules Marcellum etiam transfixum lancea prolabentem ex equo moribundum videre, tum et ipsi (perpauci autem supererant) cum Crispino consule, duobus iaculis icto, et Marcello adolescente, saucio et ipso, effugerunt. Interfectus A. Manilius tribunus militum, et ex duobus praefectis socium M. Aulius occisus, L. Arennius captus. Et lictores consulum quinque vivi in hostium potestatem venerunt; ceteri aut interfecti, aut cum consule effugerunt: equites tres et quadraginta, aut in proelio, aut in fuga, ceciderunt, duodeviginti vivi capti. Tumultuatum et in castris fuerat, ut consulibus irent subsidio, quum consulem et filium alterius consulis saucios exiguasque infelicis expeditionis reliquias ad castra venientes cernunt. Mors Marcelli quum alioqui miserabilis fuit, tum quod nec pro aetate (maior iam enim sexaginta annis erat), neque pro veteris prudentia ducis, tam improvide se collegamque et prope totam rem publicam in praeceps dederat. Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quae de Marcelli morte variant auctores, omnia exsequi velim. Vt omittam alios, L. Coelius triplicem rei gestae ordinem edit: unam traditam fama; alteram scripta laudatione filii, qui rei gestae interfuerit; tertiam, quam ipse pro inquisita ac sibi comperta affert. Ceterum ita fama variat, ut tamen plerique loci speculandi causa castris egressum, omnes insidiis circumventum tradant.

XXVIII. Hannibal, magnum terrorem hostibus, morte consulis unius, vulnere alterius, iniectum esse ratus, ne cui deesset occasioni, castra in tumulum, in quo pugnatum erat, extemplo transfert: ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte collegae, et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis profectus, quos proximos nanctus est montes, in iis loco alto et tuto undique castra posuit. Ibi duo duces sagaciter moti sunt, alter ad inferendam, alter ad cavendam fraudem. Annulo Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat: eius signi errore ne

cui dolus necteretur a Poeno, metuens Crispinus, circa civitates proximas miserat nuntios; occisum collegam esse, annuloque eius hostem potitum, ne quibus literis crederent nomine Marcelli compositis. Paulo ante hic nuntius consulis Salapiam venerat, quum literae ab Hannibale allatae sunt, Marcelli nomine compositae: *Se nocte, quae diem illum sequutura esset, Salapiam venturum. Parati milites essent, qui in praesidio erant, si quo opera eorum opus esset.* Sensere Salapitani fraudem, et ab ira, non defectionis modo, sed etiam equitum interfectorum, rati occasionem supplicii peti, remisso retro nuntio (perfuga autem romanus erat), ut sine arbitro milites, quae vellent, agerent, oppidanos per muros urbisque opportuna loca in stationibus disponunt; custodias vigiliasque in eam noctem intentius instruunt. Circa portam, qua venturum hostem rebantur, quod roboris in praesidio erat, opponunt. Hannibal quarta vigilia ferme ad urbem accessit: primi agminis erant perfugae Romanorum, et arma romana habebant. Ii, ubi ad portam est ventum, latine omnes loquentes excitant vigiles, aperirique portam iubent: consulem adesse. Vigiles, velut ad vocem eorum excitati, tumultuari, trepidare, moliri portam; cataracta deiecta clausa erat: eam partim vectibus levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis, ut subire recti possent. Vixdum satis patebat iter, quum perfugae certatim ruunt per portam; et quum sexcenti ferme intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas negligenter ex itinere suspensa humeris, ut inter pacatos, gerentes arma, invadunt; alii e turri eius portae murisque saxis, sudibus, pilis, absterrent hostem. Ita inde Hannibal suamet ipse fraude captus abiit; profectusque ad Locrorum solvendam obsidionem, quam Cincius summa vi, operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia advecto, oppugnabat. Magoni, iam haud ferme fidenti retenturum defensorumque se urbem, prima spes, morte nuntiata Marcelli, affulsit. Sequutus inde nuntius, Hannibalem, Numidarum equitatu praemisso, ipsum, quantum accelerare posset, cum peditum agmine sequi. Itaque ubi primum Numidas edito e speculis signo adventare sensit, et ipse, patefacta repente porta, ferox in hostes erumpit. Et primo, magis quia improviso id fecerat, quam quod par viribus esset, anceps certamen erat.

Deinde, ut supervenere Numidae, tantus pavor Romanis est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent; relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant: ita adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

XXXIX. Crispinus, postquam in Bruttios profectum Hannibalem sensit, exercitum, cui collega praefuerat, M. Marcellum tribunum militum Venusiam abducere iussit. Ipse, cum legionibus suis Capuam profectus, vix lecticae agitationem prae gravitate vulnerum patiens, Romam literas de morte collegae scripsit, quantoque ipse in discrimine esset. *Se comitiorum causa non posse Romam venire, quia nec viae laborem passurus videretur, et de Tarento sollicitus esset, ne ex Bruttiis Hannibal eo converteret agmen. Legatos opus esse ad se mitti, viros prudentes, cum quibus, quae vellet, de re publica loqueretur.* Hae literae recitatae magnum et luctum morte alterius consulis, et metum de altero fecerunt: itaque et Q. Fabium filium ad exercitum Venusiam miserunt, et ad consulem tres legati missi, Sext. Iulius Caesar, L. Licinius Pollio, L. Cincius Alimentus, quum paucis ante diebus ex Sicilia redisset. Hi nuntiare consuli iussi, ut si ad comitia ipse Romam venire non posset, dictatorem in agro romano diceret comitiorum causa. Si consul Tarentum profectus esset, Q. Claudium praetorem placere in eam regionem inde abducere legiones, in qua plurimas sociorum urbes tueri posset. Eadem aestate M. Valerius cum classe centum navium ex Sicilia in Africam transmisit, et, ad Clupeam urbem exscensione facta, agrum late, nullo ferme obvio armato, vastabat. Inde ad naves raptim praedatores recepti, quia repente fama accidit, classem punicam adventare: octoginta erant et tres naves. Cum iis haud procul Clupea prospere pugnat Romanus; decem et octo navibus captis, fugatis aliis, cum magna terrestri navalique praeda Lilybaeum rediit. Eadem aestate et Philippus implorantibus Acheis auxilium tulit; quos et Machanidas tyrannus Lacedaemoniorum finitimo bello urebat, et Aetoli, navibus per fretum, quod Naupactum et Patras interfluit (Rhion incolae vocant), exercitu traiecto, depopulati erant. Attalum quoque regem Asiae, quia Aetoli summum gentis suae magistratum ad eum proximo concilio detulerant, fama erat in Europam traiecturum.

XXX Ob haec Philippo in Graeciam descendenti ad Lamiam urbem Aetoli, duce Pyrrhia, qui praetor in eum annum cum absente Attalo creatus erat, occurrerunt. Habebant et ab Attalo auxilia secum, et mille ferme ex romana classe, a P. Sulpicio missos. Adversus hunc ducem atque has copias Philippus his prospero eventu pugnavit: mille admodum hostium utraque pugna occidit. Inde quum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis moenibus tenerent esse, Philippus ad Phalara exercitum reduxit: in Maliaco sinu is locus est, quondam frequenter habitatus propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam opportunitatem maritimam terrestremque. Eo legati ab rege Aegypti Ptolemaeo Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis venerunt ad dirimendum inter Philippum atque Aetolos bellum: adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pacificator Amynander, rex Athamanum. Omnium autem non tanta pro Aetolis cura erat, ferocioribus quam pro ingeniis Graecorum gentis, quam ne Philippus regnumque eius, grave libertati futurum, rebus Graeciae immisceretur. De pace dilata consultatio est in concilium Achaeorum; concilioque ei et locus et dies certa indicta: interim triginta dierum induciae impetratae. Profectus inde rex per Thessaliam Boeotiamque, Chalcidem Euboeae venit, ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum audierat, portubus et litorum appulsu arceret. Inde, praesidio relicto adversus Attalum, si forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum levisque armaturae, Argos venit. Ibi curatione Heraeorum Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Macedonum reges ex ea civitate oriundos referunt, Heraeis peractis, ab ipso ludicro extemplo Aegium profectus est, ad indictum multo ante sociorum concilium. Ibi de aetolico finiendo bello actum, ne causa aut Romanis, aut Attalo intrandi Graeciam esset: sed ea omnia, vixdum induciarum tempore circumacto, Aetoli turbavere, postquam et Attalum Aeginam venisse, et romanam classem stare ad Naupactum audivere. Vocati enim in concilium Achaeorum, in quo eaedem legationes erant, quae ad Phalara egerant de pace, primum questi sunt quaedam parva contra fidem conventionis tempore induciarum facta, postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achaei Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardiaei. Enimvero indignum ratus Philippus,

victos victori sibi ultro conditiones ferre: *ne antea quidem se aut de pace audisse, aut iuducias pepigisse,* dixit, *spem ullam habentem quieturos Aetolos; sed ut omnes socios testes haberet, se pacis, illos belli causam quaesisse.* Ita infecta pace concilium dimisit, quatuor millibus armatorum relictis ad praesidium Achaeorum, et quinque longis navibus acceptis: quas si adiecisset missae nuper ad se classi Carthaginiensium et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus; statuerat navali proelio lacessere Romanos, iam diu in ea regione potentes maris. Ipse ab eo concilio Argos regressus; iam enim Nemeorum appetebat tempus, quae celebrari volebat praesentia sua.

XXXI. Occupato rege apparatu ludorum, et per dies festos licentius, quam inter belli tempora, remittente animum, P. Sulpicius, ab Naupacto profectus, classem appulit inter Sicyonem et Corinthum, agrumque nobilissimae fertilitatis effuse vastavit. Fama eius rei Philippum ab ludis excivit; raptimque cum equitatu profectus, iussis subsequi peditibus; palatos passim per agros gravesque praeda (ut qui nihil tale metuerent) adortus Romanos, compulit in naves. Classis romana, haudquaquam laeta praeda, Naupactum rediit. Philippo quoque ludorum, qui reliqui erant, celebritatem quantaecumque, de Romanis tamen, victoriae partae fama auxerat, laetitiaque ingenti celebrati festi dies; eo magis etiam, quod, populariter dempto capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu, aequaverat ceteris se in speciem: quo nihil gratius est civitatibus liberis; praebuissetque haud dubiam eo facto spem libertatis, nisi omnia intoleranda libidine foeda ac deformia effecisset. Vagabatur enim cum uno aut altero comite per maritas domos dies noctesque, et submittendo se in privatum fastigium, duo minus conspectus, eo solutior erat; et libertatem quum aliis vanam ostendisset, totam in suam licentiam verterat: neque enim omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim etiam flagitiis adhibebat: periculosumque et viris et parentibus erat, moram incommoda severitate libidini regiae fecisse. Vni etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor nomine Polycratia, ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam absportata fuerat. Per haec flagitia solemni Nemeorum peracto paucisque additis diebus, Dymas est profectus, ad praesidium Aetolorum, quod ab Eleis accitum acceptumque in urbem erat,

eiiciendum. Cycliadas (penes eum summa imperii erat) Achaeique ad Dymas regi occurrere, ei Eleorum accensi odio, quod a ceteris Achacis dissentirent, et iufensi Aetolis, quos romanum quoque adversus se movisse bellum credebant. Profecti ab Dymis coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem, qui eleum agrum ab dymaeo dirimit.

XXXII. Primum diem, quo fines hostium ingressi sunt, populando absumpserunt: postero die acie instructa ad urbem accesserunt: praemissis equitibus, qui, obequitando portis, promptum ad excursiones genus lacesserent Aetolorum. Ignorabant, Sulpicium cum quindecim navibus ab Naupacto Cyllenen traiecisse, et, expositis in terram quatuor millibus armatorum, silentio noctis, ne conspici agmen posset, intrasse Elim. Itaque improvisa res ingentem iniecit terrorem, postquam inter Aetolos Eleosque romana signa atque arma cognovere. Et primo recipere suos voluerat rex; dein, contracto iam inter Aetolos et Trallos (Illyriorum id est genus) certamine, quum urgeri videret suos, et ipse rex cum equitatu in cohortem romanam incurrit. Ibi equus pilo traiectus quum prolapsum per caput regem effudisset, atrox pugna utrique accensa est, et ab Romanis impetu in regem facto, et protegentibus regiis. Insignis et ipsium pugna fuit, quum pedes inter equites coactus esset proelium inire. Dein, quum iam impar certamen esset: caderentque circa eum multi et vulnerarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectos, fugit. Eo die castra quinque millia passuum ab urbe Eleorum posuit. Postero ad castellum (Pyrgum vocant) copias omnes eduxit; quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu populationum compulsam audierat. Eam inconditam inermemque multitudinem primo statim terrore adveniens cepit; compensaveratque ea praeda, quod ignominiae ad Elim acceptum fuerat. Dividenti praedam captivosque (fuerant autem quatuor millia hominum, pecoris omnis generis ad millia viginti) nuntius ex Macedonia venit, Eropum quendam, corrupto arcis praesidiique praefecto, Lychnidum cepisse; tenere et Dassaretiorum quosdam vicos, et Dardanos etiam concire. Omisso igitur achaico bello, relictis tamen duobus millibus et quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad praesidium sociorum profectus ab Dymis, per Achaiam Beotiamque et Euboeam decimis castris Demetriadem in Thessaliam pervenit.

XXXIII. Ibi alii, maiorem afferentes tumultum, nuntii occurrunt, Dardanos, in Macedoniam effusos, Orestidem iam tenere, ac descendisse in Argestaeum campum; famamque inter Barbaros celebrem esse, Philippum occisum. Expeditione ea, qua cum populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit, in arborem illatus impetu equi, ad eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit. Id inventum ab Aetolo quodam perlatumque in Aetoliam ad Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam interfecti regis vulgavit. Post profectionem ex Achaia regis Sulpicius, Aeginam classe profectus, cum Attalo sese coniunxit: Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul Messene prosperam pugnam fecerunt: Attalus rex et P. Sulpicius Aeginae hibernarunt. Exitu huius anni T. Quintius Crispinus consul, dictatore comitiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vulnere moritur: alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt. Id quod nullo ante bello acciderat, duo consules sine memorando proelio interfecti, velut orbam rempublicam reliquerant. Dictator Manlius magistratum equitum C. Servilium (tum aedilis curalis erat) dixit. Senatus, quo die primum est habitus, ludos magnos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor Vrbis, C. Flaminio, Cn. Servilio consulibus, fecerat, et in quinquennium voverat tum dictator et ludos fecit, et in insequens lustrum vovit. Ceterum, quum duo consulares exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis, una praecipua cura Patres populumque incessit, consules primo quoque tempore creandi, et ut eos potissimum crearent, quorum virtus satis tuta a fraude punica esset: *quum toto eo bello damnosa praepropera ac fervida ingenia imperatorum fuissent, tum eo ipso anno consules, nimia cupiditate conserendi cum hoste manum, in necopinatam fraudem lapsos esse. Ceterum deos immortales, miseritos nominis romani, pepercisse innoxiis exercitibus: temeritatem cunsulum ipsorum capitibus damnasse.*

XXXIV. Quum circumspicerent Patres, quosnam consules facerent, longe ante alios eminebat C. Claudius Nero. Ei collega quaerebatur, et virum quidem eum egregium ducebant, sed promptiorem acrioremque, quam tempora belli postularent, aut hostis Hannibal: temperandum acre eius ingenium moderato et

prudenti viro adiuncto collega censebant. M. Livius erat, multis ante annis ex consulatu populi iudicio damnatus: quum ignominiam adeo aegre tulerat, ut et rus migraret, et per multos annos et Vrbe et omni coetu careret hominum. Octavo ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et M. Valerius Laevium consules reduxerant eum in Vrbem: sed erat veste obsoleta capilloque et barba promissa, praeferens in vultu habituque insignem memoriam ignominiae acceptae. L. Veturius et P. Licinius censores eum tonderi, et squalorem deponere, et in senatum venire, fungique aliis publicis muneribus coëgerunt. Sed tum quoque aut verbo assentiebatur, aut pedibus in sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa, M. Livii Macati, quum fama eius ageretur, stantem coëgit in senatu sententiam dicere. Tum ex tanto intervallo auditus convertit ora hominum in se, causamque sermonibus praebuit, *indigno iniuriam a populo factam, magnoque id damno fuisse, quod tam gravi bello nec opera, nec consilio talis viri usa respublica esset. C. Neroni neque Q. Fabium, neque M. Valerium Laevium dari collegas posse, quia duos patricios creari non liceret: eandem causam in T. Manlio esse, praeterquam quod recusasset delatum consulatum recusaturusque esset. Egregium par consulum, fore, si M. Livium C. Claudio collegam adiunxisset.* Nec populus mentionem eius rei ortam a Patribus est adspernatus: unus eam rem in civitate is, cui deferebatur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans. *Sordidati rei non miseritos, candidam togam invito offerre; eodem honores poenasque congeri. Si bonum virum ducerent, quid ita pro malo ac noxio damnassent? si noxium comperissent, quid ita, male credito priore consulatu, alterum crederent?* Haec taliaque arguentem et querentem castigabant Patres, *et M. Furium*, memorantes, *revocatum de exilio, patriam pulsam sede sua restituisse: ut parentum saevitiam, sic patriae, patiendo ac ferendo leniendam esse.* Adnisi omnes cum C. Claudio M. Livium consulem fecerunt.

XXXV. Post diem tertium eius diei praetorum comitia habita: praetores creati L. Porcius, Licinus, C. Mamilius, A. et C. Hostilii Catones. Comitiis perfectis ludisque factis, dictator et magister equitum magistratu abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam

propraetor missus, ut ex ea provincia C. Hostilius Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. Quintius consul habuerat: et L. Manlius trans mare legatus iret, viseretque, quae res ibi gererentur; simul, quod Olympiae ludicrum ea aestate futurum erat, quod maximo coetu Graeciae celebraretur, ut, si tuto per hostem posset, adiret id concilium: ut, qui Siculi bello ibi profugi, aut tarentini cives relegati ab Hannibale essent, domos redirent, scirentque, sua omnia, quae ante bellum habuissent, reddere populum romanum. Quia periculosissimus annus imminere videbatur, neque consules in republica erant, in consules designatos omnes versi, quam primum eos sortiri provincias, et praesciscere, quam quisque eorum provinciam, quem hostem haberet, volebant. De reconciliatione etiam gratiae eorum in senatu actum est, principio facto a Q. Fabio Maximo: inimicitiae autem nobiles inter eos erant, et acerbiores eas indignioresque Livio calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna credebat. Itaque is magis implacabilis erat, et, *nihil opus esse reconciliatione*, aiebat. *Acrius et intentius omnia gesturos, timentes ne crescendi ex se inimico collegae potestas fieret.* Vicit tamen auctoritas senatus, ut, positis simultatibus, communi animo consilioque administrarent rempublicam. Provinciae iis non permixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed diversae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hannibalem Bruttii, Lucani; alteri Gallia adversus Hasdrubalem (quem iam Alpibus appropinquare fama erat) decreta. Exercitum ex duobus, qui in Gallia quique in Etruria essent, addito urbano, eligeret, quem mallet, qui Galliam esset sortitus. Cui Bruttii provincia evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet consulum prioris anni, exercitum sumeret. Relictum a consule exercitum Q. Fulvius proconsul acciperet; eique in annum imperium esset: et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum mutaverunt provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt: legio una data, cui Fulvius proximo anno praefuerat.

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura in dies crescebat. Massiliensium primum legati nuntiaverant, eum in Galliam transgressum, erectosque adventu eius, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. Missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius et M. Raecius

ad rem inspiciendam retulerant, misisse se cum massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, principes Gallorum, omnia explorata referrent. Pro comperto habere, Hasdrubalem ingenti iam coacto exercitu proximo vere Alpes traiecturum; nec tum eum quidquam aliud morari, nisi quod clausae hieme Alpes essent. In locum M. Marcelli P. Aelius Pactus augur creatus inauguratusque; et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marcii, qui biennio ante mortuus erat. Hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego: censa civium capita centum triginta septem millia centum et octo; minor aliquanto numerus, quam qui ante bellum fuerat. Eo anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset, comitium tectum esse memoriae proditum est, et ludos Romanos semel instauratos ab aedilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio; et plebeiis ludis biduum instauratum ab Q. Mamilio et M. Caecilio Metello aedilibus plebis; et tria signa ad Cereris iidem dederunt; et Iovis epulum fuit ludorum causa. Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius iterum: qui, quia iam disignati provincias sortiti erant, praetores sortiri iusserunt. C. Hostilio urbana evenit: addita et peregrina, ut tres in provincias exire possent. A. Hostilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. Summa legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binae consulem essent, quatuor Hispania haberet, tres praetores binas, in Sicilia, in Sardinia et Gallia, duas C. Terentius in Etruria, duas Fulvius in Bruttiis, duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos, unam C. Hostilius Tubulus Capuae; duae urbanae ut scriberentur. Primis quatuor legionibus populus tribunos creavit: in ceteras consules miserunt.

XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, novemdiale sacrum fuit, quia Veiis de caelo lapidaverat. Sub unius prodigii (ut fit) mentionem alia quoque nuntiata; Minturnis aedem Iovis ut lucum Maricae, item Atellae murum et portam de caelo tacta. Minturnenses, terribilius quod esset, adiiciebant, sanguinis rivum in porta fluxisse: et Capuae lupus, nocte portam ingressus, vigilem laniaverat. Haec procurata hostiis maioribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum: inde iterum

novemdiale instauratum, quod in Armilustro lapidibus visum pluere. Liberatas religione mentes turbavit rursus nuntiatum, Frusinone infantem natum esse quadrimo parem, nec magnitudine tam mirandum, quam quod is quoque, ut Sinuessae biennio ante, incertus, mas an femina esset, natus erat. Id vero haruspices, ex Etruria acciti, foedum ac turpe prodigium dicere: extorrem agro romano, procul terrae contactu, alto mergendum. Vivum in arcam condidere, provectumque in mare proiecerunt. Decrevere item pontifices, ut virgines ter novenae, per Vrbem euntes, carmen canerent. Id quum in Iovis Statoris aede discerent, conditum ab Livio poëta, carmen, tacta de caelo aedes in Aventino Iunonis Reginae: prodigiumque id ad matronas pertinere, haruspices quum respondissent, donoque divam placandam esse; aedilium curulium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent: inde donum pelvis aurea facta, lataque in Aventinum, pureque et caste a matronis sacrificatum. Confestim ad aliud sacrificium, eidem divae ab decemviris edicta dies, cuius ordo talis fuit: ab aede Appollinis boves feminae albae duae porta Carmentali in Vrbem ductae: post eas duo signa cupressea Iunonis Reginae portabantur; tum septem et viginti virgines, longam indutae vestem, carmen in Iunonem Reginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur. Virginum ordinem sequebantur decemviri coronati laurea praetextatique. A porta Iugario vico in forum venere: in foro pompa constitit; et, per manus reste data, virgines sonum vocis pulsus pedum modulantes incesserunt: inde vico Tusco Velabroque, per Boarium forum, in clivum Publicium atque aedem Iunonis Reginae perrectum. Ibi duae hostiae ab decemviris immolatae, et simulacra cupressea in aedem illata.

XXXVIII. Diis rite placatis, delectum consules habebant acrius intentiusque, quam prioribus annis quisquam meminerat habitum: nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu; et minus iuventutis erat, unde scriberent milites. Itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vocationem dicebantur habere, dare milites cogebant. Quibus recusantibus, edixere in diem cer-

tam, ut, quo quisque iure vocationem haberet, ad senatum deferret. Ea die hi populi ad senatum venerunt: Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxuras, Minturnensis, Sinuessanus, et ab supero mari Senensis. Quum vacationes suas quisque populus recitaret; nullius, quum in Italia hostis esset, praeter Antiatem Ostiensemque, vacatio observata est, et earum coloniarum iuniores iureiurando adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se esse extra moenia coloniae suae, donec hostis in Italia esset. Quum omnes censerent, primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum (nam et Hasdrubali occurrendum esse descendenti ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos, neve Etruriam, erectam in spem rerum novarum, sollicitaret; et Hannibalem suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttiis atque obviam fratri ire posset), Livius cunctabatur, parum fidens suarum provinciarum exercitibus: collegam ex duobus consularibus egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti praeesset, electionem habere: intuleratque mentionem de volonibus revocandis ad signa. Senatus liberam potestatem consulibus fecit, et supplendi unde vellent, et eligendi de omnibus exercitibus, quos vellent, permutandique, et ex provinciis, quos e republica censerent esse, traducendi: ea omnia cum summa concordia consulum acta. Volones in undevicesimam et vicesimam legiones scripti. Magni roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores sunt; octo millia Hispanorum Gallorumque, et duo millia de legione militum, equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque; M. Lucretium has copias navibus adduxisse; et sagittariorum funditorumque ad quatuor millia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXIX. Auxerunt Romae tumultum literae ex Gallia allatae ab L. Porcio praetore; *Hasdrubalem movisse ex hibernis, et iam Alpes transire; octo millia Ligurum conscripta armataque coniunctura se transgresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures, qui eos bello occuparet. Se cum invalido exercitu, quoad tutum putaret, progressurum.* Hae literae consules, raptim confecto delectu, maturius, constituerant, exire in provincias, coëgerunt, ea mente, ut uterque hostem in sua provincia contineret, neque coniungi, aut conferre, in unum vires pateretur. Plurimum in eam rem adiuvit opinio Hannibalis, quod, etsi ea

aestate transiturum in Italiam fratrem crediderat, recordando quae ipse in transitu nunc Rhodani, nunc Alpium, cum hominibus locisque pugnando per quinque menses exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque transitum exspectabat: ea tardius movendi ex hibernis causa fuit. Ceterum Hasdrubali et sua et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere: non enim receperunt modo Arverni eum deincepsque aliae gallicae atque alpinae gentes, sed etiam sequutae sunt ad bellum; et quum per munita pleraque transitu fratris, quae antea invia fuerant, ducebat, tum etiam, duodecim annorum assuetudine perviis Alpibus factis, inter mitiora iam hominum transibat ingenia. Invisitati namque antea alienigenis, nec videre ipsi advenam in sua terra assueti, omni generi humano insociabiles erant. Et primo ignari, quo Poenus pergeret, suas rupes suaque castella et pecorum hominumque praedam peti crediderant: fama deinde punici belli, quo duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat, viam tantum Alpes esse; duas praevalidas urbes, magno inter se maris terrarumque spatio discretas, de imperio et opibus certare: hae causae aperuerant Alpes Hasdrubali. Ceterum quod celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra obsidet magis, quam oppugnat, corrupit. Crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse; et nobilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. Non ipsum solum ea oppugnatio impediit, sed Hannibalem post famam transitus eius, tanto spe sua celeriorem, iam moventem ex hibernis, continuerat: quippe reputantem, non solum quam lenta urbium oppugnatio esset, sed etiam quam ipse frustra eandem illam coloniam, ab Trebia victor regressus, tentasset.

XL. Consules, diversis itineribus profecti ab Vrbe, velut in duo pariter bella distenderant curas hominum, simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis intulisset. Italiae clades; simul, quum illa angeret cura, *quos tam propitios Vrbi atque imperio fore deos, ut eodem tempore utrobique respublica prospere gereretur? Adhuc adversa secundis pensando rem ad id tempus extractam esse. Quum in Italia ad Trasymenum et Cannas praecipitasset romana res, prospera bella in Hispania prolapsam eam erexisse. Postea quam in Hispania alia super aliam clades, duobus egregiis ducibus amissis, duos exercitus ex parte*

delesset multa, secunda in Italia Siciliaque gesta quassatam rempublicam excepisse: et ipsum intervallum loci, quod in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur, spatium dedisse ad respirandum. Nunc duo bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces circumstare urbem romanam, et unum in locum totam periculi molem, omne onus incubuisse. Qui eorum prior vicisset, intra paucos dies castra cum altero iuncturum. Terrebat et proximus annus lugubris duorum consulum funeribus: his anxii curis' homines digredientes in provincias consules prosequuti sunt. Memoriae proditum est, plenum adhuc irae in cives M. Livium, ad bellum proficiscentem, monenti Q. Fabio, *ne prius, quam genus hostium cognosset, temere manum consereret*, respondisse: *Vbi primum hostium agmen conspexisset, pugnaturum.* Quum quaereretur, quae causa festinandi esset? *Aut ex hoste egregiam gloriam,* inquit, *aut ex civibus victis gaudium, meritum certe, etsi non honestum, capiam.* Prius quam Claudius consul in privinciam perveniret, per extremum finem agri larinatis ducentem in Sallentinos exercitum Hannibalem cum expeditis cohortibus adortus C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit. Ad quatuor millia hominum occidit, novem signa militaria cepit. Moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes agri sallentini castra disposita habebat: itaque, ne cum duobus exercitibus simul confligeret, Hannibal nocte castra ex agro tarentino movit, atque in Bruttios concessit: Claudius in Sallentinos agmen convertit: Hostilius, Capuam petens, obvius ad Venusiam fit Claudio. Ibi ex utroque exercitu electa peditum quadraginta millia, duo millia et quingenti equites, quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio proconsuli traderet.

XLI. Hannibal, undique contracto exercitu, quem in hibernis aut in praesidiis agri bruttii habuerat, in Lucanos ad Grumentum venit, spe recipiendi oppida, quae per metum ad Romanos defecissent. Eodem a Venusia consul romanus exploratis itineribus contendit, et mille et quingentos passus castra ab hoste locat. Grumenti moenibus prope iniunctum videbatur Poenorum vallum: quingenti passus intererant. Castra punica ac romana inter iacebat campus; colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium,

dextro Romanorum, neutris suspecti, quod nihil silvae neque ad insidias latebrarum habebant. In medio campo ab stationibus procursantes certamina, haud satis digna dictu, ferebant; id modo Romanum quaerere apparebat, ne abire hostem pateretur. Hannibal, inde evadere cupiens, totis viribus in aciem descendebat. Tum consul, ingenio hostis usus, quo minus in tam apertis collibus timeri insidiae poterant, quinque cohortes, additis quinque manipulis, nocte iugum superare, et in aversis vallibus considere iubet. Tempus exsurgendi ex insidiis et aggrediendi hostem Ti. Claudium Asellum tribunum militum et P. Claudium praefectum socium edocet, quos cum iis mittebat. Ipse luce prima copias omnes peditum equitumque in aciem eduxit. Paulo post et ab Hannibale signum pugnae propositum est, clamorque in castris ad arma discurrentium est sublatus. Inde equos pedesque certatim portis ruere, ac palati per campum properare ad hostes; quos ubi effusos consul videt, tribuno militum tertiae legionis C. Auruncleio imperat, ut equites legionis, quanto maximo impetu possit, in hostem emittat: ita pecorum modo incompositos toto passim campo se fudisse, ut sterni obterique, prius quam instruantur, possint.

XLII. Nondum Hannibal e castris exierat, quum pugnantium clamorem audivit: itaque, excitus tumultu, raptim ad hostem copias agit. Iam primos occupaverat equester terror: peditum etiam prima legio et dextra ala proelium inibant. Incompositi hostes, ut quemque aut pediti, aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis, et procurrentium ad certamen numero augetur; pugnantesque (quod nisi in vetere exercitu et duci veteri haud facile est) inter tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decurrentium per colles clamor, ab tergo auditus, metum, ne intercluderentur a castris, iniecisset: inde pavor incussus, et fuga passim fieri coepta est: minorque caedes fuit, quia propinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit. Equites enim tergo inhaerebant; in transversa latera invaserant cohortes, secundis collibus via nuda ac facili decurrentes. Tamen supra octo millia hominum occisa, supra septingentos capti, signa militaria novem adempta; elephanti etiam, quorum nullus usus in repentina ac tumultuaria pugna fuerat, quatuor occisi, duo capti: circa quingentos Romanorum sociorumque victores cecide-

runt. Postero die Poenus quievit: Romanus, in aciem copiis eductis, postquam neminem signa contra efferre vidit, spolia legi caesorum hostium, et suorum corpora collata in unum sepeliri iussit. Inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit portis, ut prope inferre signa videretur; donec Hannibal tertia vigilia, crebris ignibus tabernaculisque, quae pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis, profectus Apuliam petere intendit. Vbi illuxit, successit vallo romana acies; et Numidae ex composito paulisper in portis se valloque ostentavere, frustratique aliquandiu hostes, citatis equis agmen suorum assequuntur. Consul, ubi silentium in castris, et ne paucos quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla cernebat, duobus equitibus speculatum in castra praemissis, postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa iussit; tantumque ibi moratus, dum milites ad praedam discurrunt, receptui deinde cecinit, multoque ante noctem copias reduxit. Postero die prima luce profectus, magnis itineribus famam et vestigia agminis sequens, haud procul Venusia hostem assequitur. Ibi quoque tumultuaria pugna fuit; supra duo millia Poenorum caesa: inde nocturnis montanisque itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret, Metapontum petiit. Hanno inde (is enim praesidio eius loci praefuerat) in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum missus. Hannibal, copiis eius ad suas additis, Venusiam retro, quibus venerat itineribus, repetit, atque inde Canusium procedit. Nunquam Nero vestigiis hostis abstiterat; et Q. Fulvium, quum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine praesidio esset, arcessierat.

XLIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a Placentiae obsidione abscessit, quatuor galli equites, duo numidae, cum literis ad Hannibalem missi, quum per medios hostes totam ferme longitudinem Italiae emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati, a vagis per agros pabulatoribus romanis ad Q. Claudium propraetorem deducuntur. Eum primo incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coëgit, edocuerunt, literas se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis literis, sicut erant, signatis, L. Virginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem

traduntur. Duae simul turmae Samnitium praesidii causa missae: qui ubi ad consulem pervenerunt, literaeque lectae per interpretem sunt, et ex captivis percunctatio facta, tum Claudius, non id tempus esse reipublicae ratus, quo consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret, audendum aliquid improvisum, inopinatum; quod coeptum non minorem apud cives, quam hostes terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu verteret; literis Hasdrubalis Romam ad senatum missis, simul et ipse Patres conscriptos, quid pararet, edocet, ut, quum in Vmbria se occursurum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam arcessant; delectum Romae habeant; exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant: haec senatui scripta. Praemissi item per agrum larinatem, marrucinum, frentanum, praetutianum, qua exercitus ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. Ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites: pronuntiat, occupare se in Lucanis proximam urbem punicumque in ea praesidium velle, ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit in Picenum; et consul quidem, quantis maximis itineribus poterat, ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris praeesset.

XLIV. Romae haud minus terroris ac tumultus erat, quam fuerat biennio ante, quum castra punica obiecta romanis moenibus portisque fuerant; neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne. Apparebat (quo nihil iniquius est) ex eventu famam habiturum. *Castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce cum exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris, quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter, quum Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora, quam errore hostis, qui ducem inde atque exercitus partem abesse ignoraret. Quid futurum, si id palam fiat, et aut insequi Neronem, cum sex millibus armatorum profectum, Hannibal toto exercitu velit, aut castra invadere, praedae relicta, sine viribus, sine imperio, sine auspicio?* Veteres eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti

terrebant. *Et ea omnia accidisse, quam unus imperator, unus exercitus hostium in Italia esset; nunc duo bella punica facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in Italia esse. Quippe et Hasdrubalem, patre eodem Hamilcare genitum, aeque impigrum ducem, per tot in Hispania annos romano exercitatum bello, gemina victoria insignem, duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma gallicis gentibus multo magis, quam Hannibalem ipsum, gloriari posse. Quippe in iis locis hunc coëgisse exercitum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quae miserrima mortis genera sunt, amisisset.* Adiiciebant etiam periti rerum Hispaniae, *haud cum ignoto duce C. Nerone congressurum; sed quem in saltu impedito deprehensus forte, haud secus quam puerum, conscribendis fallacibus conditionibus pacis frustratus elusisset.* Omnia maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua, metu interprete, semper in deteriora inclinato, ducebant.

XLV. Nero, postquam iam tantum intervalli ab hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset; paucis milites alloquitur. Negat *ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse, quam suum. Ad certam eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores instructioresque, quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsos, quantumcumque virium momentum addiderint, rem omnem inclinaturos. Auditum modo in acie (nam, ne ante audiretur, daturum operam), alterum consulem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam victoriam facturum. Famam bellum conficere, et parva momenta in spem metumque impellere animos. Gloriae quidem ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos laturos: semper, quod postremum adiectum sit, id rem totam videri traxisse. Cernere ipsos, duo concursu, qua admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur.* Et, hercule, per instructa omnia ordinibus virorum mulierumque, undique ex agris effusorum, inter vota et preces et laudes ibant: illos praesidia reipublicae, vindices urbis Romae imperiique appellabant: in illorum armis dextrisque suam

liberumque suorum salutem ac libertatem repositam esse. Deos omnes deasque precabantur; ut illis faustum iter, felixque pugna, matura ex hostibus victoria esset, damnarenturque ipsi votorum, quae pro iis suscepissent; ut, quemadmodum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovantibus victoria obviam irent. Invitare inde pro se quisque, et offerre, et fatigare precibus, ut, quae ipsis iumentisque usui essent, ab se potissimum sumerent: benigne omnia cumulata dare. Modestia certare milites, ne quid ultra usum necessarium sumerent: nihil morari, nec ab signis absistere cibum capientes: diem ac noctem ire: vix, quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare. Et ad collegam praemissi erant, qui nuntiarent adventum, percunctarenturque, clam an palam interdiu an noctu, venire sese vellet, iisdem an aliis considere castris: nocte clam ingredi melius visum est.

XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tribunum tribunus, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet. Neque enim dilatari castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis sentiret; et coarctatio plurium in angusto tendentium facilior futura erat, quod claudianos exercitus nihil ferme, praeter arma secum in expeditionem tulerat. Ceterum in ipso itinere auctus voluntariis agmen erat; offerentibus sese ultro et veteribus militibus perfunctis iam militia, et iuvenibus, quos certatim nomina dantes, si quorum corporis species roburque virium aptum militiae videbatur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant; et quingentos inde ferme passus Hasdrubal aberat: itaque quum iam appropinquaret, tectus montibus substitit. Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi, ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summa omnium laetitia hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor adfuit. Castra iuncta consulum castris habebat, et ante adventum eorum, per loca alta ducendo exercitum, quum modo insideret angustos saltus, ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat: is tum in consilio aderat. Multorum eo inclinant sententiae, ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnae differretur.

Nero non suadere modo, sed summa ope orare instituit, *ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando facerent. Errore (qui non diuturnus futurus esset) velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce relicta aggredi, nec ad sequendum se iter intendisse, Antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse, redirique in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et illo castra prodere Hannibali, et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, Hasdrubali coniungatur. Extemplo signum dandum, et exeundum in aciem, abutendumque errore hostium absentium praesentiumque, dum neque illi sciant cum paucioribus, nec hi cum pluribus et validioribus rem esse.* Consilio dimisso, signum pugnae proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XLVII. Iam hostes ante castra instructi stabant: moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, provectus ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos: multitudo quoque maior solita visa est. Suspicatus enim id, quod erat, receptui propere cecinit, ac misit ad flumen, unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent, et notari oculis, si qui forte adustioris coloris, ut ex recenti via, essent; simul circumvehi procul castra iubet speculari que, num auctum aliqua parte sit vallum, et ut attendant, semel bisne signum canat in castris. Ea quum ordine omnia relata essent, castra nihil aucta errorem faciebant. Bina erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, altera L. Porcii, neutris quidquam, quo latius tenderetur, ad munimenta adiectum. Illud veterem ducem assuetumque romano hosti movit, quod semel in praetoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse. Duos profecto consules esse; et, quonam modo alter ab Hannibale abscessisset, cura angebat. Minime id quod erat, suspicari poterat, tantae rei frustratione Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata haberet, ignoraret; profecto haud mediocri clade absterritum insequi non ausum. Magnopere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset, Romanisque eadem iam fortuna in Italia, quae in Hispania, esset. Interdum, literas suas ad eum non pervenisse, credere, interceptisque iis, consulem ad sese opprimendum accelerasse. His anxius curis, exstinctis igni-

bus, vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri iussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parum intente asservati, alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. Ita desertum a ducibus agmen primo per agros palatur; fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim, atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, ripa fluminis signa ferri iubet; et per tortuosi amnis sinus flexusque errorem volvens haud multum processit, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, transiturus. Sed quum, quantum mare abscedebat, tanto altioribus coërcentibus amnem ripis, non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XLVIII. Nero primum cum omni equitatu advenit: Porcius deinde assequutus cum levi armatura: qui quum fessum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et iam, omisso itinere, quod fugae simile erat, castra metari Poenus, in tumulo super fluminis ripam vellet; advenit Livius peditum omnibus copiis, non itineris modo, sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatisque. Sed ubi omnes copias coniunxerunt, directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit: media acies praetori tuenda datur. Hasdrubal, omissa munitione castrorum, postquam pugnandum vidit, in prima acie ante signa elephantos collocat. Circa eos laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum eis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat. Ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maxime in vetere milite spem habebat) sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi; sed longior, quam latior, acies erat; Gallos prominens collis tegebat: ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrit. Dextra omnis acies extra proelium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne aut a fronte, aut ab latere aggrederentur. Inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque caedes utrinque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque romanorum; ibi Hispani, vetus miles peritusque romanae pugnae, et Ligures, durum in armis genus. Eodem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant antesignanos, et iam signa moverant loco; deinde crescente certamine et clamore, impotentius iam

regi, et inter duas acies versari, velut incerti quorum essent; haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius, « Quid » ergo praecipiti cursu tam longum iter emensi sumus? » clamitans militibus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non videbat posse; cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis segnem, quam pugnam, futuram cernebat, post aciem circumducit: et, non hostibus modo, sed etiam suis inopinantibus, in sinistrum hostium latus incurrit; tantaque celeritas fuit, ut, quum ostendisset se ab latere, mox in terga iam pugnarent. Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque: et ad Gallos iam caedes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit: nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi stratisque somno passim per agros; et, qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, vix arma humeris gestabant. Et iam diei medium erat, sitisque et calor hiantes caedendos capiendosque affatim praebebat.

XLIX. Elephanti plures ab ipsis rectoribus, quam ab hoste, interfecti. Fabrile scalprum cum malleo habebant: id, ubi saevire belluae ac ruere in suos coeperant, magister inter aures positum, ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis in tantae molis bellua inventa erat, ubi regendi spem vicissent: primusque id Hasdrubal instituerat, dux quum saepe alias memorabilis, tum illa praecipue pugna. Ille pugnantes hortando, pariterque obeundo pericula, sustinuit: ille fessos abnuentesque taedio et labore, nunc precando, nunc castigando, accendit: ille fugientes revocavit, omissamque pugnam aliquot locis restituit. Postremo, quum haud dubie fortuna hostium esset, ne superesset tanto exercitui suum nomen sequuto, concitato equo se in cohortem romanam immisit. Ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit. Nunquam eo bello una acie tantum hostium interfectum est, redditaque aequa cannensi clades, vel ducis, vel exercitus interitu, videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa: capta quinque millia et quadrigenti: praeda alia magna tum omnis generis, tum auri etiam argentique. Civium etiam romanorum, qui capti apud hostes erant, supra tria millia capitum recepta. Id solatii fuit pro

amissis eo proelio militibus: nam haudquaquam incruenta victoria fuit; octo ferme millia Romanorum sociorumque occisa. Adeoque etiam victores sanguinis caedisque ceperat satietas. ut postero die, quum esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut proelio non affuissent, aut inter caedem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo, aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omn edeleri; Supersint, » inquit, aliqui nuntii et hostium cladis, et nostrae virtutis. »

L. Nero ea nocte, quae sequuta est pugnam, citatiore, quam inde venerat, agmine, die sexto ad stativa sua atque ad hostem pervenit. Iter eius frequentia minore, quia nemo praecesserat nuntius, laetitia vero tanta, vix ut compotes mentium prae gaudio essent, celebratum est: nam Romae neuter animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo incerta exspectatione eventus civitas fuerat, nec quo victoriae famam accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem, aut senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit, aut populus e foro. Matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versae, per omnia delubra vagae suppliciis votisque fatigare deos. Tam sollicitae ac suspensae civitati fama incerta primo accidit, duos narnienses equites in castra, quae in faucibus Vmbriae opposita erant, venisse ex proelio, nuntiantes caesos hostes. Et primo magis auribus, quam animis, id acceptum erat, ut maius laetiusque, quam quod mente capere, aut satis credere possent; et ipsa celeritas fidem impediebat, quod biduo ante pugnatum dicebatur. Literae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris afferuntur de narniensium equitum adventu. Eae literae, per forum ad tribunal praetoris latae, senatum curia exciverunt; tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiae concursum est, ut adire nuntius non posset, trahereturque, a percunctantibus vociferantibusque, ut in Rostris prius, quam in senatu, literae recitarentur. Tandem submoti et coërciti a magistratibus; dispensarique laetitia inter impotentes eius animos potuit. In senatu primum, deinde in concione, literae recitatae sunt; et, pro cuiusque ingenio, aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat, quam legatos consulumve literas audissent.

LI. Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est: tum enim vero omnis aetas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes. Ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit: legati (erant L. Veturius Philo, P. Licinius Varus, Q. Caecilius Metellus) circumfusi omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt, quum alii ipsos, alii comites eorum, quae acta essent, percunctarentur, et ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum aegre in curiam perventum esset, multo aegrius submota turba, ne Patribus misceretur, literae in senatu recitatae sunt: inde producti in concionem legati. L. Veturius literis recitatis, ipse planius omnia, quae acta erant, exposuit cum ingenti assensu, postremo etiam clamore universae concionis, quum vix gaudium animis caperent. Discursum inde ab aliis circa templa deum, ut grates agerent; ab aliis domos ut coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent. Senatus, quod M. Livius et C. Claudius consules, incolumi exercitu, ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit: eam supplicationem C. Hostilius praetor pro concione edixit, celebrataque a viris feminisque est. Omnia templa per totum triduum aequalem turbam habuere; quum matronae amplissima veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutae metu, deis immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ea victoria movit, ut iam inde, haud secus quam in pace, res inter se contrahere, vendendo, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo, auderent. C. Claudius consul quum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proiici ante hostium stationes captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem, et expromere, quae acta essent, iussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, *agnoscere se fortunam Carthaginis*, fertur dixisse: castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suae ditionis erant, in bruttium agrum traduxit.

LIBER VIII.

I. Quum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam declinaverat belli, tantum levatae Hispaniae viderentur; renatum ibi subito par priori bellum est. Hispanias ea tempestate sic habebant Romani Poenique: Hasdrubal, Gisgonis filius, ad Oceanum penitus Gadesque concesserat: nostri maris ora omnisque ferme Hispania, qua in orientem vergit, Scipionis ac romanae ditionis erat. Novus imperator Hanno, in locum Barcini Hasdrubalis novo cum exercitu ex Africa transgressus Magonique iunctus, quum in Celtiberia, quae media inter duo maria est, brevi magnum hominum numerum armasset; Scipio adversus eum M. Silanum cum decem aut plus millibus militum, equitibus quingentis, misit. Silanus, quantis maximis potuit itineribus (impediebant autem et asperitates viarum, et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae sunt, inclusae), tamen non solum nuntios, sed etiam famam adventus sui praegressus, ducibus indidem ex Celtiberia transfugis, ad hostem pervenit. Eisdem auctoribus compertum est, quum decem circiter millia ab hoste abessent, bina castra circa viam, qua irent, esse laeva Celtiberos, novum exercitum, supra novem millia hominum, dextra punica tenere castra. Haec stationibus, vigiliis, omni iusta militari custodia tuta et firma esse: illa altera soluta neglectaque, ut Barbarorum et tironum et minus timentium, quod in sua terra essent. Ea prius aggredienda ratus Silanus, signa quam maxime ad laevam iubebat ferri, necunde ab stationibus punicis conspiceretur. Ipse, praemissis speculatoribus, citato agmine ad hostem pergit.

II. Tria millia ferme aberat, quum haud dum quisquam hostium senserat. Confragosa loca et obsita virgultis tenebant colles: ibi in cava valle atque ob id occulta considere, militem, et cibum capere

iubet. Interim speculatores, transfugarum dicta affirmantes, venerunt. Tum, sarcinis in medium coniectis, arma Romani capiunt, acieque iusta in pugnam vadunt. Mille passuum aberant, quum ab hoste conspecti sunt, trepidarique repente coeptum: et Mago ex castris citato equo ad primum clamorem et tumultum advehitur. Erant autem in celtibero exercitu quatuor millia scutati et ducenti equites; hanc iustam legionem (et id ferme roboris erat) in prima acie locat: ceteros, levem armaturam in subsidiis posuit. Quum ita instructos educeret castris, vixdum in egressos vallo Romani pila coniecerunt. Subsidunt Hispani adversus emissa tela ab hoste; inde ad mittenda ipsi consurgunt. Quae quum Romani conferti, ut solent, densatis excepissent scutis, tum pes cum pede collatus, et gladiis geri res coepta est. Ceterum asperitas locorum et Celtiberis, quibus in proelio concursare mos est, velocitatem inutilem faciebat, et haud iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae assuetis; nisi quod angustiae et internata virgulta ordines dirimebant, et singuli binique, velut cum paribus, conserere pugnam cogebantur: quod ad fugam impedimento hostibus erat, id ad caedem eos, velut vinctos, praebebat. Et iam, ferme omnibus scutatis Celtiberorum interfectis, levis armatura et Carthaginienses, qui ex alteris castris subsidio venerant, perculsi caedebantur. Duo haud amplius millia peditum et equitatus omnis, vix inito proelio, cum Magone effugerunt. Hanno, alter imperator, cum eis, qui postremi, iam profligato proelio, advenerant, vivus capitur. Magonem fugientem equitatus ferme omnis et quod veterum peditum erat sequuti, decimo die in Gaditanam provinciam ad Hasdrubalem pervenerunt: Celtiberi, novus miles, in proximas dilapsi silvas, inde domos diffugerunt. Peropportuna victoria nequaquam tantum iam conflatum bellum, quanta futuri materia belli (si licuisset eis, Celtiberorum gente excita, et alios ad arma sollicitare populos) oppressa erat. Itaque, collaudato benigne Silano, Scipio spem debellandi, si nihil eam ipse cunctando moratus esset, nactus, ad id, quod reliquum belli erat, in ultimam Hispaniam adversus Hasdrubalem pergit. Poenus, quum castra tum forte ad sociorum animos in Baetica continendos in fide haberet, signis repente sublatis, fugae magis, quum itineris modo, penitus ad Oceanum et Gades ducit. Ceterum, quoad continuisset exerci-

tum, propositum bello se fore ratus, antequam freto Gades traiiceret, exercitum omnem passim in civitates divisit, ut et muris se ipsi, et armis muros tutarentur.

III. Scipio ubi animadvertit, dissipatum passim bellum, et circumferre ad singulas urbes arma diutini magis, quam magni, esse operis, retro vertit iter. Ne tamen hostibus eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem cum decem millibus peditum et mille equitum ad oppugnandam opulentissimam in iis locis urbem, Oringin Barbari appellabant, mittit: sita in Melessum finibus est hispanae gentis; ager frugifer, argentum etiam incolae fodiunt: ea arx fuit Hasdrubali ad excursiones circa in mediterraneos populos faciendas. Scipio, castris prope urbem positis, prius quam circumvallaret urbem, misit ad portas, qui ex propinquo alloquio animos tentarent, suaderentque, ut amicitiam potius, quam vim, experirentur Romanorum. Vbi nihil pacati respondebatur, fossa duplicique vallo circumdata urbe, in tres partes exercitum dividit; ut una semper pars, quietis interim duabus, oppugnaret. Prima pars quum adorta oppugnare est, atrox sane et anceps proelium fuit: non subire, non scalas ferre ad muros prae incidentibus telis facile erat; et iam, qui erexerant ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in periculo essent, ne suspensi in murum extraherentur. Quod ubi animadvertit Scipio, nimia paucitate suorum exaequatum certamen esse, et iam eo superare hostem, quod ex muro pugnaret; duabus simul partibus, prima recepta, urbem est aggressus. Quae res tantum pavoris iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppidani moenia repentina fuga desererent, et punicum praesidium metu, ne prodita urbs esset, relictis stationibus in unum se colligeret. Timor inde oppidanos incessit, ne si hostis urbem intrasset, sine discrimine, Poenus an Hispanus esset, obvii passim caederentur. Itaque, patefacta repente porta, frequentes, ex oppido sese eiecerunt, scuta prae se tenentes, ne tela procul coniicerentur; dextras nudas ostentantes, ut gladios abiecisse appareret. Id utrum parum ex intervallo sit conspectum, an dolus aliquis suspectus fuerit, incompertum est. Impetus hostilis in transfugas factus; nec secus, quam adversa acies, caesi: eademque porta signa infesta in urbem illata; et aliis partibus securibus dolabrisque caedeban-

tur (et refringebantur) portae, et, ut quisque intraverat eques, ad forum occupandum, ita enim praeceptum erat, citato equo pergebat: additum erat et triariorum equiti praesidium. Legionarii ceteras partes pervadunt: direptione et caede obviorum, nisi qui armis se tuebantur, abstinuerunt. Carthaginienses omnes in custodiam dati sunt: oppidanorum quoque trecenti ferme, qui clauserant portas: ceteris traditum oppidum, suae redditae res. Cecidere in urbis eius oppugnatione hostium duo millia ferme; Romanorum haud amplius nonaginta.

IV. Laeta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius expugnatio fuit, et imperatori ceteroque exercitui; et speciosum adventum suum, ingentem turbam captivorum prae se agentes, fecerunt. Scipio, collaudato fratre, quum, quanto poterat verborum honore, Carthagini ab se captae captam ab eo Oringin aequasset, quia et hiems instabat, ut nec tentare Gades, nec disiectum passim per provinciam exercitum Hasdrubalis consectari posset, in citeriorem Hispaniam omnes suas copias reduxit; dimissisque in hiberna legionibus, L. Scipione fratre Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque nobilibus captivis, ipse Tarraconem concessit. Eodem anno classis romana, cum M. Valerio Laevino proconsule ex Sicilia in Africam transmissa, in uticensi carthaginiensique agro late populationes fecit. Extremis finibus Carthaginiensium circa ipsa moenia Vticae praedae actae sunt. Repetentibus Siciliam classis punica (septuaginta erant longae naves) occurrit. Decem et septem naves ex iis captae sunt, quatuor in alto mersae. Cetera fusa ac fugata classis. Terra marique victor Romanus cum magna omnis generis praeda Lilybaeum repetit: toto inde mari pulsis hostium navibus, magni commeatus frumenti Romam subvecti.

V. Principio aestatis eius, qua haec sunt gesta, P. Sulpicius proconsul et Attalus rex quum Aeginae, sicut ante dictum est, hibernassent, Lemnum inde, classe iuncta, romanae quinque et viginti quinqueremes, regiae quinque et triginta, transmiserunt. Et Philippus, ut, seu terra seu mari obviam eundum hosti foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetriadem ad mare descendit: Larissam diem ad conveniendum exercitui edixit. Vndique ab sociis legationes Demetriadem ad famam regis convenerunt. Sustulerant enim animos Aetoli, quum ab romana societate, tum post

Attali adventum, finitimosque depopulabantur. Nec Acarnanes solum Boeotique et qui Euboeam incolunt, in magno metu erant; sed Achaei quoque, qnos super aetolicum bellum Machanidas etiam lacedaemonius tyrannus, haud procul Argivorum fine positis castris, terrebat: hi omnes suis quisque urbibus, quae pericula terra marique portendebantur, memorantes, auxilia regem orabant. Ne ex regno quidem ipsius tranquillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleuratumque motos esse, et Thracum maxime Maedos, si quod longinquum bellum regem occupasset, proxima Macedoniae incursuros. Boeoti quidem et interiores Graeciae populi, Thermopylarum saltum, ubi augustae fauces coarctant iter, fossa valloque intercludi ab Aetolis, nuntiabant, ne transitum ad sociorum urbes tuendas Philippo darent. Vel segnem ducem tot excitare tumultus circumfusi poterant: legationes dimittit, pollicitus, prout tempus ac res se daret, omnibus laturum se auxilium. In praesentia, quae maxime urgebat res, Peparethum praesidium urbi mittit; unde allatum erat, Attalum, ab Lemno classe transmissa, omnem circa urbem agrum depopulatum. Polyphantam cum modica manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex regiis ducibus cum mille peltastis (pelta caetrae haud dissimilis est) Chalcidem mittit. Additi qningenti Agrianum, ut omnes insulae partes tueri possent: ipse Scotussam est profectus; eodemque ab Larissa Macedonum copias traduci iussit. Eo nuntiatum est, concilium Aetolis Heracleam indictum, regemque Attalum, ad consultandum de summa belli, venturum. Hunc conventum ut turbaret subito adventu, magnis itineribus Heracleam duxit: et concilio quidem dimisso iam venit; segetibus tamen, quae prope maturitatem erant, maxime in sinu Aenianum vastatis, Scotussam copias reducit. Ibi exercitu omni relicto, cum cohorte regia Demetriadem sese recipit: inde ut ad omnes hostium motus posset occurrere, in Phocidem atque Euboeam et Peparethum mittit, qui loca alta eligerent, unde editi ignes apparerent. Ipse in Tisaeo (mons est in altitudinem ingentem cacuminis editi) speculam posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid molirentur hostes, momento temporis acciperet: romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Nicaeam traiecerunt. Inde classem in Euboeam ad urbem Oreum transmittunt, quae ab Demetriaco sinu Chalcidem et Euripum

petenti ad laevam prima urbium Euboeae posita est. Ita inter Attalum ac Sulpicium convenit, ut Romani a mari, regii a terra oppugnarent.

VI. Quatriduo post, quam appulsa classis est, urbem aggressi sunt: id tempus occultis cum Platore, qui a Philippo praepositus urbi erat, colloquiis absumptum est. Duas arces urbs habet, unam imminentem mari, altera urbis media est: cuniculo inde via ad mare ducit, quam a mari turris quinqne tabulatorum, egregium propugnaculum, claudebat. Ibi primo atrocissimum contractum est certamen, et turre instructa omni genere telorum, et tormentis machinisque ad oppugnandam eam ex navibus expositis. Quum omnium animos oculosque id certamen avertisset, porta maritimae arcis Plator Romanos accepit, momentoque arx occupata est. Oppidani, pulsi inde in mediam urbem, ad alteram tendere arcem; et ibi positi erant, qui fores portae obiicerent: ita exclusi in medio caeduntur capiunturque. Macedonum praesidium conglobatum sub arcis muro stetit; nec fuga effuse petita, nec pertinaciter proelio inito. Eos Plator, venia a Sulpicio impetrata, in naves impositos ad Demetrium Phthiotidis exposuit: ipse ad Attalum se recepit. Sulpicius, tam facili ad Oreum sucessu elatus, Chalcidem inde protenus victrici classe petit; ubi haudquaquam ad spem eventus respondit. Ex patenti utrinque coactum in angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora duo versi praebuerit: sed haud facile alia infestior classi statio est; nam et venti ab utriusqne terrae praealtis montibus subiti ac procellosi se deiiciunt, et fretum ipsnm Euripi non septies die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocat; sed temere in modum venti, nunc huc, nunc illuc verso mari, velut monte praecipiti devolutus torrens rapitur. Ita nec nocte, nec die quies navibns datur. Quum classem tam infesta statio accepit, tum et oppidum, alia parte clausum mari, alia ab terra egregie munitum praesidioque valido firmatum, et praecipue fide praefectorum principumqne, quae fluxa et vana apud Oreum fuerat, stabile atque iuexpugnabile fuit. Id prudenter, ut in temere suscepta re, Romanus fecit, quod, circumspectis difficultatibus, ne frustra tempus terret, celeriter abstitit incepto, classemque inde ad Cynnm Locridis (emporium id est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitae) traiecit.

*

VII. Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant, sed serius Platoris fraude e specula elati: et impari maritimis viribus haud facilis erat in insulam classi accessus: ita res per cunctationem emissa. Ad Chalcidis auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus: nam et ipsa Chalcidis, quamqnam eiusdem insulae urbs est, tamen adeo arcto interscinditur freto, ut ponte continenti iungatur, terraque aditum faciliorem, quam mari, habeat. Igitur Philippus, deiecto praesidio fusisque Aetolis, qui saltum Thermopylarum insidebant, quum ab Demetriade Scotussam, inde de tertia vigilia profectus, trepidos hostes Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam millia amplius sexaginta contendit. Eodem ferme die ab Attalo rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur: concesserat eam praedam regi Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab romano milite, expertibus regiis, direptum fuerat. Quum romana classis eo se recepisset, Attalus, ignarus adventus Philippi, pecuniis a principibus exigendis terebat tempus. Adeoque improvisa res fuit, ut, nisi Cretensium quidam, forte pabulatum ab urbe longius progressi, agmen hostium procul conspexissent, opprimi potuerit Attalus inermis atque incompositus cursu effuso mare ac naves petit; et molientibus ab terra naves Philippus supervenit, tumultumque etiam ex terra nauticis praebuit. Inde Opuntem rediit, deos hominesque accusans, qnod tantae rei fortunam ex oculis prope raptam amisisset. Opuntii quoque ab eadem ira increpiti, quod, quum trahere obsidionem in adventum suum potuissent, viso statim hoste, prope in voluntariam deditionem concessissent. Compositis circa Opuntem rebus, Toronem est profectus. Et Attalus primo Oreum se recepit: inde, quum fama accidisset, Prusiam Bithyniae regem in fines regni sui transgressum, omissis rebus atque aetolico bello, in Asiam traiecit: et Sulpicius Aeginam classem recepit, unde initio veris profectus erat. Haud maiore certamine, quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus Toronem cepit: incolebant urbem eam profugi ab Thebis Phthioticis. Vrbe sua capta a Philippo, quum in fidem Aetolorum perfugissent, sedem eis Aetoli eam dederant urbis vastatae ac desertae priore eiusdem Philippi bello. Tum ab Torone, sicut paulo ante dictum est, recepta profectus, Tritonon et Drymas, Doridis parva atque ignobilia oppida, cepit. Inde Elatiam, iussis ibi se opperiri Ptò-

lemaei Rodiorumque legatis, venit: ubi quum de finiendo aetolico bello ageretur (affuerant enim legati nuper Heracleae concilio Romanorum Aetolorumque), nuntius affertur, Machanidam Olympiorum solemne ludicrum parantes Eleos aggredi statuisse. Praevertendum id ratus, legatis cum benigno responso dimissis, *se neque causam eius belli fuisse, nec moram (si modo aequa et honesta conditione liceat) paci facturum* cum expedito agmine profectus per Boeotiam, Megara atque inde Corinthum descendit; unde, commeatibus sumptis, Phliunta Pheneumque petit. Et iam, quum Heraeam venisset, audito, Machanidam, fama adventus sui territum, refugisse Lacedaemonem, Aegium se ad concilium Achaeorum recepit: simul classem punicam, ut mari quoque aliquid posset, accitam ibi ratus se inventurum. Paucis ante diebus in Phoceas traiecerant Poeni: inde portus Acarnanum petierant, quum ab Oreo profectum Attalum Romanosque audissent, veriti ne ad se iretur, et intra Rhium (fauces eae sunt Corinthii sinus) opprimerentur.

VIII. Philippus moerebat quidem et angebatur, quum ad omnia ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore occurrisse, et rapientem omnia ex oculis elusisse celeritatem suam fortunam. In concilio autem, dissimulans aegritudinem, elato animo disseruit, testatus deos hominesque, *se nullo loco, nec tempore defuisse, quin, ubi hostium arma concrepuissent, eo, quanta maxima posset celeritate, tenderet: sed vix rationem iniri posse, utrum ab se audacius, an fugacius ab hostibus geratur bellum. Sic ab Opunte Attalum, sic Sulpicium a Chalcide, sic eis ipsis diebus Machanidam e manibus suis elapsum. Sed non semper felicem esse fugam: nec pro difficili id bellum habendum, in quo, si modo congressus cum hostibus sis, viceris. Quod primum esset, confessionem se hostium habere nequaquam pares esse sibi: brevi et victoriam haud dubiam habiturum, nec meliore eventu eos secum, quam spe, pugnaturos.* Laeti regem socii audierunt: reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphyliam. Alipheram autem Megalopolitis, quod suorum fuisse finium satis probabant, restituit. Inde, navibus acceptis ab Achaeis (erant autem tres quadriremes et biremes totidem), Anticyram traiecit. Inde quinqueremibus septem et lembis viginti amplius, quos, ut adiungeret

Carthaginiensium classi, miserat in Corinthium sinum, profectus ad Erythras Aetolorum, quae prope Eupalium sunt, exscensionem fecit. Haud fefellit Aetolos; nam hominum quod aut in agris, aut in propinquis castellis Potidaniae atque Appolloniae fuit, in silvas montesque refugit. Pecora, quae inter festinationem abigi nequierant, sunt direpta et in naves compulsa. Cum his ceteraque praeda, Nicia praetore Acheorum Aegium misso, quum Corinthum petisset, pedestres inde copias per Boeotiam terra duci iussit. Ipse, ab Cenchreis praeter terram atticam super Sunium navigans, inter medias prope hostium classes, Chalcidem pervenit. Inde, collaudata fide ac virtute, quod neque timor, neque spes flexissent eorum animos, hortatusque in posterum, ut eadem constantia permanerent in societate, si suam, quam Oritanorum atque Opuntiorum, fortunam mallent, ab Chalcide Oreum navigat, principumque iis, qui fugere capta urbe, quam se Romanis tradere, maluerant, summa rerum et custodia urbis permissa, ipse Demetriadem ab Euboea, unde primo ad opem ferendam sociis profectus erat, traiecit. Cassandreae deinde centum navium longarum carinis positis, contractaque ad effectum eius operis multitudine fabrorum navalium, quia res in Graecia tranquillas et profectio Attali fecerat, et in tempore laborantibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit, ut Dardanis bellum inferret.

IX. Extremo aestatis eius, qua haec in Graecia gesta sunt, quum Q. Fabius Maximi filius legatus ab M. Livio consule Romam ad senatum nuntiasset, consulem satis praesidii Galliae provinciae credere L. Porcium cum suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci exercitum consularem posse, Patres non M. Livium tantum redire ad Vrbem, sed collegam quoque eius C. Claudium iusserunt. Id modo in decreto interfuit, quod M. Livii exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali oppositas manere in provincia iusserunt. Inter consules ita per literas convenit, ut, quemadmodum uno animo rempublicam gessissent, ita, quamquam ex diversis regionibus convenirent, uno tempore ad Vrbem accederent: Praeneste qui prior venisset, collegam ibi opperiri iussus. Forte ita evenit, et eodem die ambo Praeneste venirent: inde praemisso edicto, ut triduo post frequens senatus ad aedem Bellonae adesset, omni multitudine obviam effusa, ad Vrbem accessere. Non saluta-

bant modo universi circumfusi, sed, contingere pro se quisque victrices dextras consulum cupientes, alii gratulabantur, alii gratias agebant, quod eorum opera incolumis respublica esset. In senatu quum more omnium imperatorum, expositis rebus ab se gestis, postulassent, *ut pro republica fortiter feliciterque administrata et diis immortalibus haberetur honos, et ipsis triumphantibus Vrbem inire liceret; Se vero ea, quae postularent, decernere*, Patres, *merito deorum primum, dein, secundum deos, consulum*, responderunt; et supplicatione amborum nomine et triumpho utrique decreto, inter ipsos, ne, quum bellum communi animo gessissent, triumphum separarent, ita convenit, *ut, quoniam et in provincia M. Livii res gesta esset, et eo die, quo pugnatum foret, eius forte auspicium fuisset, et exercitus livianus deductus Romam venisset, Neronis deduci non potuisset de provincia, ut M. Livium, quadrigis Vrbem ineuntem, milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus inveheretur.* Ita consociatus triumphus, quum utrique, tum magis ei, qui, quantum merito anteibat, tantum honore collegae cesserat, gloriam auxit: *illum equitem* aiebant *sex dierum spatio transcurrisse longitudinem Italiae, et eo die cum Hasdrubale in Gallia signis collatis pugnasse, quo eum castra adversus sese in Apulia posita habere Hannibal credidisset. Ita unum consulem pro utraque parte Italiae adversus duos duces, duos imperatores, hinc consilium suum, hinc corpus opposuisse. Nomen Neronis satis fuisse ad continendum castris Hannibalem; Hasdrubalem vero, qua alia re, quam adventu eius, obrutum atque exstinctum esse? Itaque iret alter consul sublimis curru multiiugis, si vellet, equis: uno equo per Vrbem verum triumphum vehi; Neronemque, etiam si pedes incedat, vel parta eo bello, vel spreta eo triumpho gloria, memorabilem fore.* Hi sermones spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti sunt. Pecuniam in aerarium tulerunt sestertium tricies, octoginta millia aeris. Militibus M. Livius quinquagenos senos asses divisit: tantumdem C. Claudius absentibus militibus suis est pollicitus, quum ad exercitum redisset. Notatum, eo die plura carmina militaribus locis in C. Claudium, quam in consulem suum, iactata: equites L. Veturium et Q. Caecilium legatos magnis tulisse laudibus, hor-

tatosque esse plebem, ut eos consules in proximum annum crearent: adiecisse equitum praerogativae auctoritatem consules, postero die in concione, quam forti fidelique duorum praecipue legatorum opera usi essent, commemorantes.

X. Quum comitiorum tempus appeteret, et per dictatorem comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M. Livium collegam dictatorem dixit; Livius Q. Caecilium magistrum equitum. A M. Livio dictatore creati consules L. Veturius, Q. Caecilius; is ipse, qui tum erat magister equitum. Inde praetorum comitia habita: creati C. Servilius, M. Caecilius Metellus, Ti. Claudius Asellus, Q. Mamilius Turinus, qui tum aedilis plebis erat. Comitiis perfectis, dictator, magistratu abdicato dimissoque exercitu, in Etruriam provinciam ex senatusconsulto est profectus ad quaestiones habendas, qui Etruscorum Vmbrorumve populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem sub adventum eius consilia agitassent, quique eum auxiliis, aut commeatu, aut ope aliqua iuvissent. Haec eo anno domi militiaeque gesta. Ludi Romani ter toti instaurati ab aedilibus curulibus, Cn. Servilio Caepione, Ser. Cornelio Lentulo. Item ludi plebeii semel toti instaurati ab aedilibus plebis, M. Pomponio Mathone, et Q. Mamilio Turino. Tertiodecimo anno punici belli, L. Veturio Philone et Q. Caecilio Metello consulibus, Bruttii ambobus, ut cum Hannibale bellum gererent, provincia decreta. Praetores exinde sortiti sunt, M. Caecilius Metellus urbanam, Q. Mamilius peregrinam, C. Servilius Siciliam, Ti. Claudius Sardiniam. Exercitus ita divisi: consulum alteri, quem C. Claudius prioris anni consul, alteri, quem Q. Claudius propraetor (eae binae legiones erant) habuisset exercitum. In Etruria duas volonum legiones a C. Terentio propraetore M. Livius proconsul, cui prorogatum in annum imperium erat, acciperet: et Q. Mamilio, ut, collegae iurisdictione tradita, Galliam cum exercitu, cui L. Porcius propraetor praefuerat, obtineret, decretum est; iussusque populari agros Gallorum, qui ad Poenos sub adventum Hasdrubalis defecissent. C. Servilio cum cannensibus duabus legionibus, sicut C. Mamilius tenuerat, Sicilia tuenda data. Ex Sardinia vetus exercitus, cui A. Hostilius praefuerat, deportatus: novam legionem, quam Ti. Claudius traiiceret secum, consules conscripserunt. Q. Claudio, ut Tarentum, C. Hostilio Tubulo, ut Capuam pro-

vinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. M. Valerius proconsul, qui tuendae circa Siciliam maritimae orae praefuerat, triginta navilio C. Servilio praebitis, cum cetera omni classe redire ad Vrbem iussus.

XI. In civitate tanto discrimine belli sollicita, quum omnium secundorum adversorumque causas in deos verterent, multa prodigia nuntiabantur; Tarracinae Iovis aedem, Satrici Matris Matutae de caelo tactam. Satricanos haud minus terrebant in aedem Iovis foribus ipsis duo perlapsi angues. Ab Antio nuntiatum est, cruentas spicas metentibus visas esse. Caere porcus biceps et agnus mas idemque femina natus erat: et Albae duo soles visos referebant: et nocte Fregellis lucem obortam: et bos in agro romano loquutus, et ara Neptuni multo sudore manasse in circo Flaminio dicebatur; et aedes Cereris, Salutis, Quirini de caelo tactae. Prodigia consules hostiis maioribus procurare iussi, et supplicationem unum diem habere: ea ex senatusconsulto facta. Plus omnibus aut nuntiatis peregre, aut visis domi prodigiis terruit animos hominum ignis in aede Vestae exstinctus; caesaque flagro est vestalis, cuius custodia noctis eius fuerat, iussu P. Licinii pontificis. Id quamquam, nihil portendentibus deis, ceterum negligentia humana acciderat, tamen et hostiis maioribus procurari, et supplicationem ad Vestae aedem haberi placuit. Prius quam proficiscerentur consules ad bellum, moniti ab senatu sunt, *ut in agros reducendae plebis curam haberent: deum benignitate submotum bellum ab urbe romana et Latio esse, et posse sine metu in agris habitari. Minime convenire, Siciliae, quam Italiae, colendae maiorem curam esse.* Sed res haudquaquam erat populo facilis, et liberis cultoribus bello absumptis, et inopia servitiorum, et pecore direpto villisque dirutis aut incensis: magna tamen pars auctoritate consulum compulsa in agros remigravit. Moverant autem huiusce rei mentionem Placentinorum et Cremonensium legati, querentes, agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari, magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse, et infrequentes se urbes, agrum vastum ac desertum habere. Mamilio praetori mandatum, ut colonias ab hoste tueretur. Consules ex senatusconsulto edixerunt, ut, qui cives cremonenses atque placentini essent, ante certam diem in colonias reverterentur. Principio deinde veris et ipsi

ad bellum profecti sunt: Q. Caecilius consul exercitum ab C. Nerone, L. Veturius ab Q. Claudio propraetore accepit, novisque militibus, quos ipse conscripserat, supplevit. In consentinum agrum consules exercitum duxerunt, passimque depopulati, quum agmen iam grave praeda esset, in saltu angusto a Bruttiis iaculatoribusque numidis turbati sunt, ita ut non praeda, sed armati quoque in periculo fuerint. Maior tamen tumultus, quae pugna, fuit, et praemissa praeda, incolumes et legiones in loca tuta evasere: inde in Lucanos profecti. Ea sine certamine tota gens in ditionem populi romani rediit.

XII. Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est; nam neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere publico privatoque, neque lacessierunt quietum Romani: tantam inesse vim, etsi omnia alia circa eum ruerent, in uno illo duce censebant! Ac nescio, an mirabilior adversis, quam secundis rebus, fuerit, quippe qui, quum et in hostium terra per annos tredecim, tam procul ab domo, varia fortuna bellum gereret exercitu non suo civili, sed mixto ex colluvione omnium gentium, quibus non lex, non mos, non lingua communis, alius habitus, alia vestis, alia arma, alii ritus, alia sacra, alii prope dei essent; ita quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec inter ipsos, nec adversus ducem seditio exstiterit; quum et pecunia saepe in stipendium, et commeatus in hostium agro deessent: quorum inopia priore punico bello multa infanda inter duces militesque commissa fuerant. Post Hasdrubalis vero exercitum cum duce, in quibus spes omnis reposita victoriae fuerat, deletum, cedendoque in angulum bruttium cetera Italia concessum, cui non videatur mirabile, nullum motum in castris factum? nam ad cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem exercitus, nisi ex bruttio agro, spes esset; qui, ut omnis coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat. Tum magnam partem iuventutis abstractam a cultu agrorum bellum occupaverat, et mos vitio etiam insitus genti per latrocinia militiam exercendi: nec ab domo quidquam mittebatur, de Hispania retinenda sollicitis, tanquam omnia prospera in Italia essent. In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, quadam longe disparem habebant: eandem, quod proelio victi Carthaginienses, duce amisso, in ultimam Hispaniae oram usque ad Oceanum compulsi erant; disparem

autem, quod Hispania, non quam Italia modo, sed quam ulla pars terrarum, bello reparando aptior erat, locorum hominumque ingeniis. Itaque ergo prima Romanis inita provinciarum, quae quidem continentis sint, postrema omnium, nostra demum aetate, ductu auspicioque Augusti Caesaris, perdomita est. Ibi tum Hasdrubal Gisgonis, maximus clarissimusque eo bello secundum Barcinos dux, regressus ab Gadibus, rebellandi spem adiuvante Magone Hamilcaris filio, delectibus per ulteriorem Hispaniam habitis, ad quinquaginta millia peditum et quatuor millia et quingentos equites armavit. De equestribus copiis ferme inter auctores convenit: peditum septuaginta millia quidam adducta ad Silpiam urbem scribunt. Ibi super campos parentes duo duces Poeni ea mente, ne detrectarent certamen, consederunt.

XIII. Scipio, quum ad eum fama tanti comparati exercitus perlata esset, neque romanis legionibus tantae se parem fore multitudini ratus, ut non in speciem saltem opponerentur Barbarorum auxilia, neque in iis tamen tantum virium ponendum, ut mutando fidem, quae cladis causa fuisset patri patruoque, magnum momentum facerent, praemisso Silano ad Colcham, duodetriginta oppidis regnantem, ut equites peditesque ab eo, quos se per hiemem conscripturum pollicitus erat, acciperet, ipse ab Tarracone profectus, protenus ab sociis, qui accolunt viam, modica contrahendo auxilia, Castulonem pervenit. Eo adducta ab Silano auxilia, tria millia peditum et quingenti equites: inde ad Baeculam urbem progressus omni exercitu civium, sociorum, peditum equitumque quinque et quadraginta millibus. Castra ponentes eos Mago et Masinissa cum omni equitatu aggressi sunt; turbassentque munientes, ni abditi post tumulum, opportune ad id positum, ab Scipione equites improviso in effusos incurrissent. Hi promptissimum quemque, et proxime vallum atque in ipsos munitores primum invectum, vixdum praelio inito, fuderunt: cum ceteris, qui sub signis atque ordine agminis incesserant, longior et diu ambigua pugna fuit. Sed quum ab stationibus primum expeditae cohortes, deinde ex opere deducti milites, atque arma capere iussi plures et integri fessis, magnumque iam agmen armatorum a castris in proelium rueret, terga haud dubie vertunt Poeni Numidaeque. Et primo turmatim abibant, nihil propter pavorem festinationemve confusis

ordinibus: dein, postquam acrius ultimis incidebat Romanus, neque sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores, passim, qua cuique proximum fuit, in fugam effunduntur. Et quamquam eo poelio aliquantum et Romanis aucti et deminuti hostibus animi erant, tamen nunquam aliquot insequentes dies ab excursionibus equitum levisque armaturae cessatum est.

XIV. Vbi satis tentatae per haec levia certamina vires sunt: prior Hasdrubal in aciem copias eduxit: deinde et Romani processere. Sed utraque acies pro vallo stetit instructa; et quum ab neutris pugna coepta esset, iam die ad occasum inclinante, a Poeno prius, deinde ab Romano in castra copiae reductae. Hoc idem per dies aliquot factum: prior semper Poenus copias castris educebat; prior fessis stando signum receptui dabat: ab neutra parte procursum, telumve missum, aut vox ulla orta. Mediam aciem hinc Romani, illinc Carthaginienses mixti Afris, cornua socii tenebant: erant autem utrinque Hispani pro cornibus: ante punicam aciem elephanti castellorum procul speciem praebebant. Iam hoc in utrisque castris sermonis erat, ita, ut instructi stetissent, pugnaturos; medias acies Romanum Poenumque, quos inter belli causa esset, pari robore animorum armorumque concursuros. Scipio ubi haec obstinate credita animadvertit, omnia de industria in eum diem, quo pugnaturus erat, mutavit. Tesseram vesperi per castra dedit, ut ante lucem viri equique curati et pransi essent; armatus eques frenatos instratosque teneret equos. Vixdum satis certa luce, equitatum omnem cum levi armatura in stationes punicas immisit: inde confestim ipse cum gravi agmine legionum procedit, praeter opinionem destinatam suorum hostiumque, romano milite cornibus firmatis, sociis in mediam aciem acceptis. Hasdrubal, clamore equitum excitatus, ut ex tabernaculo prosiluit, tumultumque ante vallum et trepidationem suorum et procul signa legionum fulgentia plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem extemplo in equites emittit. Ipse cum peditum agmine castris egreditur; nec ex ordine solito quidquam acie instruenda mutat. Equitum iam diu anceps pugna erat; nec ipsa per se decerni poterat, quia pulsis (quod prope in vicem fiebat) in aciem peditum tutus receptus erat. Sed ubi iam haud plus quingentos passus acies inter sese aberant, signo receptui dato, Scipio, patefactisque ordinibus, equita-

tum omnem levemque armaturam, in medium acceptam divisamque in partes duas, in snbsidiis post cornua locat. Inde, ubi incipiendae iam pugnae tempus erat, Hispanos (ea media acies fuit) presso gradu incedere iubet. Ipse e dextro cornu, ibi namque praeerat, nuntium ad Silanum et Marcium mittit, ut cornu extenderent in sinistra parte, qnemadmodum se tendentem a dextra vidissent, et cum expeditis peditnm equitumque prius pugnam consererent cum hoste, quam coire inter se mediae acies possent. Ita diductis cornibus cum ternis peditum cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc velitibns, citato gradu in hostem ducebant, sequentibns in obliquum aliis. Sinus in medio erat, quia segnius Hispanorum signa incedebant. Et iam conflixerant cornua, quum, quod roboris in acie hostium erat, Poeni veterani Afrique nondum ad teli coniectnm venissent, neque in cornna, ut adiuvarent pugnantes, discurrere auderent, ne aperirent mediam aciem venienti ex adverso hosti. Cornua ancipiti proelio urgebantnr: eques levisque armatura et velites, circumductis alis in latera incurrebant; cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent cornua a cetera acie.

XV. Et quum ab omni parte haudquaquam par pugna erat, tum quod turba Baliarium tironumque hispanorum romano latinoque militi obiecta erat, et, procedente iam die, vires etiam deficere Hasdrubalis exercitum coeperant, oppressos matutino tumultu coactosque, prius quam cibo corpora firmarent, raptim in aciem exire. Ad id sedulo diem extraxerat Scipio, ut sera pugna esset: nam ab septima demum hora peditum signa cornibus incurrerunt. Ad medias acies aliquanto serius pervenit pugna; ita ut prius aestus a meridiano sole laborque standi sub armis et simul fames sitisque corpora afficerent, quam manus cum hoste consererent: itaque steterunt scutis innisi. Nam super cetera elephanti etiam, tumultuoso genere pugnae equitum velitumque et levis armaturae consternati, e cornibus in mediam aciem sese intulerant. Fessi igitur corporibus animisque retulere pedem, ordines tamen servantes, haud secus, quam si imperio ducis cederet integra acies. Sed quum eo ipso acrius, ubi inclinatam sensere rem; victores se undique inveherent, nec facile impetus sustineri posset; quamquam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal, *ab tergo esse colles*

tutumque receptum, si modice se reciperent, clamitans, tamen, vincente verecundiam metu (quum proximus quisque hostem cederet) terga extemplo data, atque in fugam sese omnes effuderunt. Ac primo consistere signa in radicibus collium, ac revocare in ordines militem coeperant, cunctantibus in adversum collem erigere aciem Romanis. Inde ut inferri impigre signa viderunt, integrata fuga, in castra pavidi compelluntur: nec procul vallo Romanus aberat, cepissetque tanto impetu castra, ni se ex vehementi sole, qualis inter graves imbre nubes effulget, tanta vis aquae deiecisset, ut vix in castra sua receperint se victores; quosdam etiam religio ceperit ulterius quidquam eo die conandi Carthaginienses, quamquam fessos labore ac vulneribus nox imberque ad necessariam quietem vocabat, tamen, quia metus et periculum cessandi non dabat tempus, prima luce oppugnaturis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis vallibus congestis augent vallum, munimento sese, quando in armis parum praesidii foret, defensuri; sed transitio sociorum, fuga ut tutior mora videretur, fecit. Principium defectionis ab Attane regulo Turdetanorum factum est: is cum magna popularium manu transfugit: inde duo munita oppida cum praesidiis tradita a praefectis Romano; et ne latius, inclinatis semel ad defectionem animis, serperet res silentio proximae noctis Hasdrubal castra movet.

XVI. Scipio, ut prima luce, qui in stationibus erant, retulerunt, profectos hostes, praemisso equitatu signa ferri iubet; adeoque citato agmine ducti sunt, ut, si via recta vestigia sequentes issent, haud dubie assequuturi fuerint. Ducibus est creditum, brevius aliud esse iter ad Baetim fluvium, ut transeuntes aggrederentur. Hasdrubal, clauso transitu fluminis, ad Oceanum flectit; et iam inde fugientium modo effusi abibant; idque ab legionibus romanis aliquantum intervalli fecit. Eques levisque armatura, nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo, fatigabat morabaturque: sed quum ad crebros tumultus signa consisterent, et nunc equestria, nunc cum velitibus auxiliisque peditum proelia consererent, supervenerunt legiones. Inde non iam pugna, sed trucidatio velut pecorum fieri; donec ipse dux, fugae auctor, in proximos colles cum sex millibus ferme semiermium evasit. Ceteri caesi captivique: castra tumultuaria raptim Poeni tumulo editissimo communierunt,

atque inde, quum hostis nequidquam subire iniquo adscensu conatus esset, haud difficulter sese tutati sunt. Sed obsidio in loco nudo atque inopi vix in paucos dies tolerabilis erat: itaque transitiones ad hostem fiebant. Postremo dux ipse, navibus acceptis (nec procul inde aberat mare), nocte relicto exercitu, Gades perfugit. Scipio, fuga ducis hostium audita, decem millia peditum, mille equites relinquit Silano ad castrorum obsidionem. Ipse cum ceteris copiis, septuagesimis castris, protenus causis regulorum civitatumque cognoscendis, ut praemia ad veram meritorum aestimationem tribui possent, Tarraconem rediit. Post profectionem eius Masinissa, cum Silano clam congressus, ut ad nova consilia gentem quoque suam obedientem haberet, cum paucis popularibus in Africam traiecit; non tam evidenti eo tempore subitae mutationis causa, quam documento post id tempus constantissimae ad ultimam senectam fidei, ne tum quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago inde, remissis ab Hasdrubale navibus, Gades petit. Ceteri, deserti ab ducibus, pars transitione, pars fuga, dissipati per proximas civitates sunt: nulla manus numero aut viribus insignis. Hoc maxime modo, ductu atque auspicio P. Scipionis, pulsi Hispania Carthaginienses sunt; tertiodecimo anno post bellum initum, quinto, quam P. Scipio provinciam et exercitum accepit. Haud multo post Silanus, debellatum referens, Tarraconem ad Scipionem rediit.

XVII. L. Scipio cum multis nobilibus captivis nuntius receptae Hispaniae Romam est missus: et quum ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem vulgo ferrent, unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veraeque laudis, parvum instar eorum, quae spe ac magnitudine animi concepisset, receptas Hispanias ducebat: iam Africam magnamque Carthaginem, et in suum decus nomenque velut consummatam eius belli gloriam spectabat. Itaque, praemoliendas sibi ratus iam res conciliandosque regum gentiumque animos, Syphacem primum regem statuit tentare: Masaesylorum is rex erat. Masaesyli, gens affinis Mauris, in regionem Hispaniae, maxime qua sita Nova Carthago est, spectant. Foedus ea tempestate regi cum Carthaginiensibus erat: quod haud gravius ei sanctiusque, quam vulgo Barbaris, quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem ad eum C. Laelium cum donis mittit. Qui-

bus Barbarus laetus, et quia res tum prosperae ubiqne Romanis, Poenis in Italia adversae, in Hispania nullae iam erant, amicitiam se Romanorum accipere annuit; firmandae eius fidem nec dare, nec accipere, nisi cum ipso coram duce romano. Ita Laelius, in id modo fide ab rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem rediit. Magnnm in omnia momentum Syphax affectanti res Africae erat, opulentissimus eius terrae rex, bello iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur, positis. Dignam itaque rem Scipio ratus, quae quoniam non aliter posset, magno periculo peteretur, L. Marcio Tarracone, M. Silano Carthaginc Nova, quo pedibus ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad praesidium Hispaniae relictis, ipse cum C. Laelio duabus quinqueremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis, interdum et leni adinvantc vento, in Africam traiecit. Forte ita incidit, ut eo ipso tempore Hasdrnbal pulsus Hispania, septem triremibus portum invectus, ancoris positis terrae applicaret naves; quum conspcctae dnae quinqueremes hand cuiquam dubio, quin hostium cssent, opprimique a pluribus, prius qnam portum intrarent, possent, nihil aliud, quam tumultum ac trepidationcm simul militum ac nautarum, nequidquam armaque et naves expedientium, fecerunt. Percussa enim ex alto vela paulo acriori vento prius in portum intulerunt quinqueremes, quam Poeni ancoras molirentur, nec ultra tumultum ciere quisqnam in regio portu andebat. Itaque prior in terram Hasdrubal, mox Scipio et Laelius egressi, ad regem pergunt.

XVIII. Magnificumque id Syphaci (nec erat aliter) visnm, duorum opulentissimorum ea tempestate dnces populorum uno die suam pacem amicitiamque petentes venisse. Vtrumque in hospitium invitat, et, quoniam fors eos sub uno tecto esse atque ad eosdem penates voluisset, contrahere ad colloquium dirimendarum simultatium causa est conatus; Scipione abnuente, aut privatim sibi ullum cum Poeno odium esse, quod colloquendo finiret, aut de republica se cum hoste agere quidquam iniussu senatus posse. Illud magno opere tendente rege, ne alter hospitum exclusus mensa videretur, ut in animum induceret, ad easdem venire epulas, haud abnuit; coenatumque simul apud regem est; et eodem etiam lecto Scipio atque Hasdrubal (quia ita cordi erat regi) accu-

buerunt. Tanta autem inerat comitas Scipioni, atque ad omnia naturalis ingenii dexteritas, ut non Syphacem modo, Barbarum insuetumque moribus romanis, sed hostem etiam infestissimum, facunde alloquendo sibi conciliaret; *mirabilioremque sibi eum virum congresso coram visum* prae se ferebat, *quam bello rebus gestis. Nec dubitare, quin Syphax regnumque eius iam in Romanorum essent potestate : eam artem illi viro ad conciliandos animos esse! Itaque non, quo modo Hispaniae amissae sint, quaerendum magis Carthaginiensibus esse, quam, quo modo Africam retineant, cogitandum. Non peregrinabundum, neque circa amoenas oras vagantem tantum ducem romanum, relicta provincia novae ditionis, relictis exercitibus, duabus navibus in Africam traiecisse sese in hostilem terram, regiam in fidem expertam; sed potiundae Africae spem affectantem. Hoc eum iam pridem volutare in animo, hoc palam fremere, quod non, quemadmodum Hannibal in Italia, sic Scipio in Africa bellum gereret.* Scipio, foedere icto cum Syphace, profectus ex Africa, dubiisque et plerumque saevis in alto iactatus ventis, die quarto Novae Carthaginis portum tenuit.

XIX. Hispaniae sicut a bello punico quietae erant, ita quasdam civitates, propter conscientiam culpae, metu magis, quam fide, quietas esse apparebat: quarum maxime insignes et magnitudine et noxa Illiturgi et Castulo erant. Castulo, quum prosperis rebus socii fuissent, post caesos cum exercitibus Scipiones defecerant ad Poenos. Illiturgitani prodendis, qui ex illa clade ad eos perfugerant, interficiendisque scelus etiam defectioni addiderant. In eos populos primo adventu, quum dubiae Hispaniae essent, merito magis, quam utiliter, saevitum foret. Tunc, iam tranquillis rebus, quia tempus expetendae poenae videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Marcium cum tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit: ipse cum cetero exercitu quintis ferme ad Illiturgin castris pervenit. Clausae erant portae, omniaque instructa et parata ad oppugnationem arcendam: adeo conscientia, quid se meritos scirent, pro indicto eis bello fuerat. Hinc et hortari milites Scipio orsus est: *Ipsos claudendis portis indicasse Hispanos, quid, ut timerent, meriti essent. Itaque multo infestioribus animis cum iis, quam cum Carthaginiensibus, bellum gerendum*

esse. Quippe cum illis prope sine ira de imperio et gloria certari; ab his perfidiae et crudelitatis et sceleris poenas expetendas esse. Venisse tempus, quo et nefandum commilitonum necem, et in semetipsos, si eodem fuga delati forent, instructam fraudem ulciscerentur; et in omne tempus gravi documento sancirent, ne quis unquam romanum civem militemve in ulla fortuna opportunum iniuriae duceret. Ab hac cohortatione ducis incitati scalas electis per manipulos viris dividunt, partitoque exercitu, ita ut parti alteri Laelius praeesset legatus, duobus simul locis ancipiti terrore urbem aggrediuntur. Non dux unus aut plures principes oppidanos, sed suus ipsorum ex conscientia culpae metus ad defendendam impigre urbem bortatur. Et meminerant, et admonebant alii alios, *supplicium ex se, non victoriam, peti. Ubi quisque mortem oppeteret, id referre; utrum in pugna et in acie, ubi Mars communis et victum saepe erigeret et affligeret victorem, an postmodo, cremata et diruta urbe, ante ora captarum coniugum liberorumque, inter verbera et vincula, omnia foeda atque indigna passi, exspirarent.* Igitur non militaris modo aetas, aut viri tantum, sed feminae puerique supra animi corporisque vires adsunt; propugnantibus tela ministrant, saxa in muros munientibus gerunt. Non libertas solum agebatur, quae virorum fortium tantum pectora acuit; sed ultima omnium supplicia et foeda mors ob oculos erat. Accendebantur animi et certamine laboris ac periculi atque ipso inter se conspectu: itaque tanto ardore certamen initum est, ut domitor ille totius Hispaniae exercitus, ab unius oppidi iuventute saepe repulsos a muris, baud satis decoro proelio trepidaret. Id ubi vidit Scipio, veritus, ne vanis conatibus suorum et bostibus cresceret animus, et segnior miles fieret, sibimet conandum ac partem periculi capessendam esse ratus, increpita ignavia militum, ferri scalas iubet: se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum minatur. Iam subierat haud mediocri periculo moenia, quum clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris militibus sublatus, scalaeque multis simul partibus erigi coeptae: et ex altera parte Laelius instat. Tum victa oppidanorum vis, deiectisque propugnatoribus occupantur muri; arx etiam ab ea parte, qua inexpugnabilis videbatur, inter tumultum capta est.

XX. Transfugae Afri, qui tum inter auxilia romana erant, et oppidanis in ea tuenda, unde, periculum videbatur, versis, et Romanis subeuntibus, qua adire poterant, conspexerunt editissimam urbis partem, quia rupe praealta tegebatur, neque opere ullo munitam, et ab defensoribus vacuam. Levium corporum homines, et multa exercitatione pernicium, clavos secum ferreos portantes, qua per inaequaliter eminentia rupis poterant, scandunt. Sicubi nimis arduum et leve saxum occurrebat, clavos per modica intervalla figentes, quum velut gradus fecissent, primi sequentes extrahentes manu, postremi sublevantes eos, qui praeirent, in summum evadunt. Inde discurrunt cum clamore in urbem iam captam ab Romanis. Tum vero apparuit, ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse. Nemo capiendi vivos, nemo, patentibus ad direptionem omnibus, praedae memor est. Trucidant inermes iuxta atque armatos, feminas pariter ac viros: usque ad infantium caedem ira crudelis pervenit. Ignem deinde tectis iniiciunt, ac diruunt, quae incendio absumi nequeunt: adeo vestigia quoque urbis exstinguere, ac delere memoriam hostium sedis, cordi est. Castulonem inde Scipio exercitum ducit: quam urbem non Hispani modo convenae, sed punici etiam exercitus ex dissipata passim fuga reliquiae tutabantur. Sed adventum Scipionis praevenerat fama cladis Illiturgitanorum, terrorque inde ac desperatio invaserat; et in diversis causis, quum sibi quisque consultum sine alterius respectu vellet, primo tacita suspicio, deinde aperta discordia secessionem inter Carthaginienses atque Hispanos fecit. His Cerdubellus propalam deditionis auctor; Himilco punicis auxiliaribus praeerat; quos urbemque, clam fide accepta, Cerdubellus Romano prodit. Mitior ea victoria fuit: nec tantumdem noxae admissum erat, et aliquantum irae lenierat voluntaria deditio.

XXI. Marcius inde in Barbaros, si qui nondum perdomiti erant, sub ius ditionemque redigendos missus. Scipio Carthaginem, ad vota solvenda diis munusque gladiatorium, quod mortis causa patris patruique paraverat, edendum, rediit. Gladiatorium spectaculum fuit non ex eo genere hominum, ex quo lanistis comparare mos est, servorum, quive venalem sanguinem habent. Voluntaria omnis et gratuita opera pugnantium fuit: nam alii missi ab regulis sunt ad specimen insitae genti virtutis ostendendum: alii ipsi pro-

fessi, se pugnaturos in gratiam ducis: alios aemulatio et certamen, ut provocarent provocatique haud abnuerent, traxit. Quidam, quas disceptando controversias finire nequiverant aut noluerant, pacto inter se, ut victorem res sequeretur, ferro decreverunt. Neque obscuri generis homines, sed clari illustresque, Corbis et Orsua patrueles fratres, de principatu civitatis, quam Ibem vocabant, ambigentes, ferro se certaturos professi sunt. Corbis maior erat aetate. Orsuae pater princeps proxime fuerat, a fratre maiore post mortem eius principatu accepto. Quum verbis disceptare Scipio vellet, ac sedare iras, negatum id ambo dicere communibus cognatis nec alium deorum hominumve, quam Martem, se iudicem habituros esse. Robore maior, minor flore aetatis ferox, mortem in certamine, quam ut alterius imperio subiiceretur, praeoptantes, quum dirimi ab tanta rabie nequirent, insigne spectaculum exercitui praebuere documentumque, quantum cupiditas imperii malum inter mortales esset. Maior usu armorum et astu facile stolidas vires minoris superavit. Huic gladiatorum spectaculo ludi funebres additi pro copia et provinciali et castrensi apparatu.

XXII. Res interim nihilominus ab legatis gerebantur. Marcius, superato Baete amni, quem incolae Certim appellant, duas opulentas civitates sine certamine in deditionem accipit. Astapa urbs erat, Carthaginiensium semper partis: neque id tam dignum ira erat, quam quod, extra necessitates belli, praecipuum in Romanos gerebant odium. Nec urbem aut situ aut munimento tutam habebant, quae ferociores iis animos faceret: sed ingenia incolarum latrocinio laeta, ut excursiones in finitimum agrum sociorum populi romani facerent, impulerant, et vagos milites romanos lixasque et mercatores exciperent. Magnum etiam comitatum, quia paucis parum tutum fuerat, transgredientem fines, positis insidiis circumventum, iniquo loco interfecerunt. Ad hanc urbem oppugnandam quum admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum, quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur, nec spes moenibus aut armis tuendae salutis erat, facinus in se ac suos foedum ac ferum consciscunt. Locum in foro destinant, quo pretiosissima rerum suarum congererent. Super eum cumulum coniuges ac liberos considere quum iussissent, ligna circa exstruunt, fascesque virgultorum coniiciunt. Quinquaginta deinde armatis

iuvenibus praecipiunt, *ut, donec incertus eventus pugnae esset, praesidium eo loco fortunarum suarum corporumque, quae cariora fortunis essent, servarent. Si rem inclinatam viderent, atque in eo iam esse, ut urbs caperetur; scirent omnes, quos euntes in proelium cernerent, mortem in ipsa pugna obituros. Illos se per deos superos inferosque orare, ut memores libertatis, quae illo die aut morte honesta, aut servitute infami finienda esset, nihil relinquerent, in quod saevire iratus hostis posset. Ferrum ignemque in manibus esse: amicae ac fideles potius ea, quae peritura essent, absumerent manus, quam insultarent superbo ludibrio hostes.* His adhortationibus exsecratio dira adiecta, si quem a proposito spes mollitiave animi flexisset. Inde concitato agmine patentibus portis ingenti tumultu erumpunt: neque erat ulla satis firma statio opposita; quia nihil minus, quam ut egredi moenibus auderent, timeri poterat. Perpaucae equitum turmae levisque armatura, repente e castris ad id ipsum emissa, occurrit. Acrior impetu atque animis, quam compositior ullo ordine, pugna fuit. Itaque pulsus eques, qui primus hosti se obtulerat, terrorem intulit levi armaturae; pugnatumque sub ipso vallo foret, ni robur legionum, perexiguo ad instruendum dato tempore, aciem direxisset. Ibi quoque trepidatum parumper circa signa est, quum caeci furore in vulnera ac ferrum vecordi audacia ruerent. Dein vetus miles, adversus temerarios impetus pertinax, caede primorum insequentes suppressit. Conatus paulo post ultro inferre pedem, ut neminem cedere, atque obstinatos mori in vestigio quemque suo vidit, patefacta acie (quod ut facere posset, multitudo armatorum facile suppeditabat) cornua hostium amplexus, in orbem pugnantes ad unum omnes occidit.

XXIII. Atque haec tamen hostium iratorum ac tum maxime dimicantium iure belli in armatos repugnantesque edebantur. Foedior alia in urbe trucidatio erat, quum turbam feminarum puerorumque imbellem inermemque cives sui caederent, et in succensum rogum semianima pleraque iniicerent corpora, rivique sanguinis flammam orientem restinguerent: postremo ipsi, caede miseranda suorum fatigati, cum armis medio se incendio iniecerunt. Iam caedi perpetratae victores Romani supervenerunt: ac primo conspectu tam foedae rei mirabundi parumper obstupuerunt.

Dein quum aurum argentumque, cumulo rerum aliarnm interfulgens, aviditate ingenii humani, rapere ex igne vellent, correpti alii flamma sunt, alii ambusti afflatu vaporis: quum receptus primis, urgente ingenti turba, non esset. Ita Astapa, sine praeda militum, ferro ignique absumpta est. Marcius, ceteris eius regionis metu in deditionem acceptis, victorem exercitum Carthaginem ad Scipionem reduxit. Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus venerunt, pollicentes, urbem punicumque praesidium, quod in ea urbe esset, et imperatorem praesidii cum classe proditurus esse. Mago ibi ex fuga substiterat, navibusque in Oceano collectis, aliquantum auxiliorum et trans fretum ex africa ora, et ex proximis Hispaniae locis per Hannonem praefectum coëgerat. Fide accepta dataque perfugis, et Marcius eo cum expeditis cohortibus, et Laelius cum septem triremibus, quinqueremi una, est missus, ut terra marique communi consilio rem gererent.

XXIV. Scipio ipse gravi morbo implicitus graviore tamen fama, quum ad id quisque, quod audierat, (insita hominum libidine alendi de industria rumores) adiiceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longinqua eius turbavit, apparuitque, quantam excitatura molem vera fuisset clades, quum vanus rumor tantas procellas excivisset. Non socii in fide, non exercitus in officio mansit. Mandonius et Indibilis, quibns, quia regnum sibi Hispaniae, pulsis inde Carthaginiensibus, destinarant animis, nihil pro spe contigerat, concitatis popularibus, Lacetani autem erant, et inventute Celtiberorum excita, agrum suesvetanum sedetanumque sociorum populi romani hostiliter depopulati sunt. Civilis alius furor in castris ad Sucronem ortus: octo ibi millia militum erant, praesidinm gentibus, quae cis Iberum incolunt, impositum. Motae autem eorum mentes sunt non tum primum, quum de vita imperatoris dubii allati nuntii, sed iam ante, licentia ex diutino, ut fit, otio collecta, et nonnihil, quod in hostico laxius rapto suetis vivere arctiores in pace res erant. Ac primo sermones tantum occulti serebantur, *si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos facere? si debellatum iam et confecta provincia esset, cur in Italiam non revehi?* Flagitatum quoque stipendium procacius, quam ex more et modestia militari erat; et ab custodibus probra in circumeuntes vigilias tribunos iacta, et noctu quidam praeda-

tum in agrum circa pacatum ierant; postremo interdiu ac propalam sine commeatu ab signis abibant. Omnia libidine ac licentia militum, nihil instituto ac disciplina militiae, aut imperio eorum qui praeerant, gerebatur. Forma tamen romanorum castrorum constabat una ea spe, quod tribunos ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque rati fore, et iura reddere in principiis sinebant, et signum ab eis petebant, et in stationes ac vigilias in ordinem ibant; et, ut vim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentium, ultro sibi imperantes, servabant. Erupit deinde seditio, postquam reprehendere atque improbare tribunos ea, quae fierent, et conari obviam ire, et propalam abnuere, furoris eorum se futuros socios, senserunt. Fugatis itaque ex principiis ac post paulo e castris tribunis ad principes seditionis, gregarios milites, C. Albium Calenum et C. Atrium Vmbrum, delatum omnium consensu imperium est; qui, nequaquam tribuniciis contenti ornamentis, insignia etiam summi imperii, fasces securesque, attrectare ausi: neque venit in mentem, suis tergis suisque cervicibus virgas illas securesque imminere, quas ad metum aliorum praeferrent. Mors Scipionis falso credita obcaecabat animos; sub cuius vulgatam mox famam non dubitabant totam Hispaniam arsuram bello: in eo tumultu et sociis pecunias imperari, et diripi propinquas urbes posse; et, turbatis rebus, quum omnia omnes auderent, minus insignia fore, quae ipsi fecissent.

XXV. Quum alios subinde recentes nuntios, non mortis modo, sed etiam funeris, expectarent, neque superveniret quisquam, evanesceretque temere ortus rumor; tum primi auctores requiri coepti, et, subtrahente se quoque, ut credidisse potius temere, quam finxisse, rem talem videri posset, destituti duces iam sua ipsi insignia, et pro vana imagine imperii, quod gererent, veram iustamque mox in se versuram potestatem horrebant. Stupente ita seditione, quum vivere primo, mox etiam valere Scipionem, certi auctores afferrent, tribuni militum septem ab ipso Scipione missi sunt. Ad quorum primum adventum exasperati animi; mox, ipsis placido sermone permulcentibus notos, cum quibus congressi erant, leniti sunt. Circumeuntes enim tentoria primo, deinde in principiis praetorioque, ubi sermones inter se serentium circulos vidissent, alloquebantur, percunctantes magis, quae causa irae consternationisque

subitae foret, quam factum accusantes. Vulgo *stipendium non datum ad diem* iactabatur, *et, quum eodem tempore, quo scelus Illiturgitanorum exstitisset, post duorum imperatorum duorumque exercituum stragem, sua virtute defensum nomen romanum ac retenta provincia esset: Illiturgitanos poenam noxae meritam habere; suis recte factis gratiam qui exsolvat, non esse. Talia quaerentes aequa orare, seque ea relaturos ad imperatorem*, respondebant. *Laetari, quod nihil tristius, nec insanabilius esset: et P. Scipionem deum benignitate, et rempublicam esse gratiae referendae.* Scipionem bellis assuetum, ad seditionum procellas rudem, sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando, aut ipse puniendo, modum excederet. In praesentia, ut coepisset, leniter agi placuit, et, missis circa stipendiarias civitates exactoribus, stipendii spem propinquam facere. Edictum subinde propositum, ut ad stipendium petendum convenirent Carthaginem, seu carptim partes, seu universi mallent. Tranquillam seditionem, iam per se languescentem, repentina quies rebellantium Hispanorum fecit. Redierant enim in fines, omisso incepto, Mandonius et Indibilis, postquam vivere Scipionem allatum est: nec iam erat aut civis, aut externus, cum quo furorem suum consociarent. Omnia circumspectantes consilia nihil reliqui habebant, praeter non tutissimum a malis consiliis receptum, ut imperatoris vel iustae irae, vel non desperandae clementiae sese committerent: etiam hostibus eum ignovisse, cum quibus ferro dimicasset: suam seditionem sine vulnere, sine sanguine fuisse, nec ipsam atrocem, nec atroci poena dignam; ut ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio plus facunda. Illa dubitatio erat, singulaene cohortes, an universi, ad stipendium petendum irent. Inclinavit sententia, quod tutius censebant, universos ire.

XXVI. Per eosdem dies, quibus haec illi consultabant, consilium de iis Carthagini erat; certabaturque sententiis, utrum in auctores tantum seditionis (erant autem hi numero haud plus, quam quinque et triginta) animadverteretur, an plurium supplicio vindicanda tam foedi exempli defectio magis, quam seditio, esset. Vicit sententia lenior, ut, unde orta culpa esset, ibi poena consisteret: ad multitudinem castigationem satis esse. Consilio dimisso, ut id actum videretur, expeditio adversus Mandonium Indibilem-

que edicitur exercitui, qui Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur. Tribunis septem, qui et antea Sucronem ad leniendam seditionem ierant, obviam exercitui missis, quina nomina principum seditionis edita sunt; ut eos, per idoneos homines benigno vultu ac sermone in hospitium invitatos sopitosque vino, vincirent. Haud procul iam Carthagine aberant, quum ex obviis auditum, postero die omnem exercitum cum M. Silano in Lacetanos proficisci, non metu modo omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed laetitiam ingentem fecit; quod magis habituri solum imperatorem, quam ipsi futuri in potestate eius essent. Sub occasum solis urbem ingressi sunt, exercitumque alterum parantem omnia ad iter viderunt. Excepti sermonibus de industria compositis, *laetum opportunumque adventum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem alterius exercitus venissent,* corpora curant. A tribunis sine ullo tumultu auctores seditionis, per idoneos homines perducti in hospitia, comprehensi ac vincti sunt. Vigilia quarta impedimenta exercitus, cuius simulabatur iter, proficisci coepere. Sub lucem signa mota, et ad portam retentum agmen, custodesque circa omnes portas missi, ne quis urbe egrederetur. Vocati deinde ad concionem, qui pridie venerant, ferociter in forum ad tribunal imperatoris, ut ultro territuri succlamationibus, concurrunt. Simul et imperator in tribunal escendit, et reducti armati a portis inermi se concioni ab tergo circumfuderunt. Tum omnis ferocia concidit, et, ut postea fatebantur, nihil aeque eos terruit, quam praeter spem robur et color imperatoris, quem affectum visuros crediderant, vultusque, qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. Sedit tacitus paulisper, donec nuntiatum est, deductos in forum auctores seditionis, et parata iam omnia esse.

XXVII. Tum, silentio per praeconem facto, ita coepit: « Nunquam mihi defuturam orationem, qua exercitum meum alloquerer, credidi; non quo verba unquam potius, quam res, exercuerim, sed quia prope a pueritia in castris habitus, assueram militaribus ingeniis. Ad vos quemadmodum loquar, nec consilium, nec oratio suppeditat: quos ne quo nomine quidem appellare debeam, scio. Cives? qui a patria vestra descistis: an milites? qui imperium auspiciumque abnuistis, sacramenti reli-

» gionem rupistis. Hostes? corpora, ora, vestitum habitum civium » agnosco: facta, dicta, consilia, animos hostium video. Quid » enim vos, nisi quod Ilergetes et Lacetani, aut optastis aliud, » aut sperastis? Et illi tamen Mandonium atque Indibilem, regiae » nobilitatis viros, duces furoris sequuti sunt; vos auspicium et » imperium ad Vmbrum Atrium et Calenum Albium detulistis. » Negate, vos id omnes fecisse, aut factum voluisse, milites; » paucorum eum furorem atque amentiam esse, libenter credam » negantibus; nec enim ea sunt commissa, quae vulgata in omnem » exercitum sine piaculis ingentibus expiari possint. Invitus ea, » tanquam vulnera, attingo: sed nisi tacta tractataque sanari non » possunt. Equidem, pulsis Hispania Carthaginiensibus, nullum » locum tota provincia, nullos homines credebam esse, ubi vita » invisa esset mea: sic me non solum adversus socios gesseram, » sed etiam adversus hostes. In castris en meis, quantum me opi- » nio fefellit! fama mortis meae non accepta solum, sed etiam » exspectata est. Non quod ego vulgari facinus per omnes velim » (equidem si totum exercitum meum mortem mihi optasse cre- » derem, hic statim ante oculos vestros morerer; nec me vita » iuvaret, invisa civibus et militibus meis), sed multitudo omnis, » sicut natura maris, per se immobilis est, venti et aurae cient; » ita aut tranquillum, aut procellae in vobis sunt; et causa atque » origo omnis furoris penes auctores est: vos contagione insani- » stis; qui mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiae » progressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam paren- » tesque ac liberos vestros, quid in deos, sacramenti testes, quid » adversus auspicia, sub quibus militatis, quid adversus morem » militiae disciplinamque maiorum, quid adversus summi imperii » maiestatem ausi sitis. De me ipso taceo: temere potius, quam » avide, crediderítis. Denique ego sim, cuius imperii tradere » exercitum minime mirandum sit: patria quid de vobis meruerat, » quam cum Mandonio et Indibili consociando consilia prodebatis? » Quid populus romanus, quum imperium, ablatum ab tribunis » suffragio populi creatis, ad homines privatos detulistis? quum, » eo ipso non contenti, si pro tribunis illos haberetis, fasces » imperatoris vestris ad eos, quibus servus, cui imperarent, nun- » quam fuerat, romanus exercitus detulistis. In praetorio teten-

» derunt Albius et Atrius; classicum apud eos cecinit; signum ab » iis petitum est; sederunt in tribunali P. Scipionis; lictor ap» paruit; submoto incesserunt; fasces cum securibus praelati sunt. » Lapides pluere, et fulmina iaci de caelo, et insuetos fetus ani» malia edere, vos portenta esse putatis: hoc est portentum, quod » nullis hostiis, nullis supplicationibus, sine sanguine eorum, qui » tantum facinus ausi sunt, expiari possit.

XXVIII. » Atque ego (quamquam nullum scelus rationem ha» bet) tamen, ut in re nefaria, quae mens, quod consilium ve» strum fuerit, scire velim. Rhegium quondam in praesidium » missa legio, interfectis per scelus principibus civitatis, urbem » opulentam per decem annos tenuit. Propter quod facinus tota » legio, millia hominum quatuor, in foro Romae securi percussi » sunt: sed illi primum non Atrium Vmbrum semilixam, nomi» nis etiam abominandi ducem, sed Decium Iubellium tribunum » militum sequuti sunt; nec cum Pyrrho, nec cum Samnitibus » aut Lucanis, hostibus populi romani, se coniunxerunt. Vos » cum Mandonio et Indibili consilia communicastis, et arma » consociaturi fuistis. Illi, sicut Campani Capuam, Tuscis veteri» bus cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic » Rhegium habituri perpetuam sedem erant; nec populum roma» num, nec socios populi romani ultro lacessituri bello. Sucro» nemne vos domicilium habituri eratis? ubi si vos decedens » confecta provincia imperator relinquerem, deum hominumque » fidem implorare debebatis, quod non rediretis ad coniuges libe» rosque vestros. Sed horum quoque memoriam, sicut patriae » meique, eieceritis ex animis vestris. Viam consilii scelerati, sed » non ad ultimum dementis, exsequi volo. Mene vivo et cetero » incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, » cum quo quatuor imperatores, quatuor exercitus Carthaginien» sium fudi, fugavi, Hispania expuli, vos octo millia hominum, » minoris certe omnes praetii, quam Albius et Atrius sunt, quibus » vos subiecistis, Hispaniam provinciam populo romano erepturi » eratis? Amolior et amoveo nomen meum: nihil ultra facile cre» ditam mortem meam a vobis violatus sim. Quid? si ego more» rer, mecum exspiratura respublica, mecum casurum imperium » populi romani erat? ne istuc Iupiter optimus maximus sirit,

» Vrbem, auspicato diis auctoribus in aeternum conditam, fragili » huic et mortali corpori aequalem esse, Flaminio, Paullo, Gracc» cho, Postumio Albino, M. Marcello, T. Quintio Crispino, » Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam praeclaris imperatoribus » uno bello absumptis, superstes est populus romanus, eritque, » mille aliis nunc ferro, nunc morbo morientibus. Meo unius » funere elata populi romani esset respublica? Vos ipsi hic in » Hispania, patre et patruo meo, duobus imperatoribus, interfe» ctis, Septimum Marcium ducem vobis adversus exulantes re» centi victoria Poenos delegistis. Et sic loquor, tanquam sine » duce Hispaniae futurae fuerint: M. Silanus, eodem iure, eodem » imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio frater meus » et C. Laelius, legati, vindices maiestatis imperii deessent? » Vtrum exercitus exercitui, an duces ducibus, an dignitas, an » causa comparari poterat? quibus si omnibus superiores essetis, » arma cum Poenis contra patriam, contra cives vestros ferretis? » Africam Italiae, Carthaginem ubi romanae imperare velletis? » quam ob noxam patriae?

XXIX. » Coriolanum quondam damnatio iniusta, miserum et » indignum exilium, ut iret ad oppugnandam patriam, impulit: » revocavit tamen a publico parricidio privata pietas. Vos qui » dolor, quae ira incitavit? Stipendiumne diebus paucis impera» tore aegro serius numeratum satis digna causa fuit, cur patriae » indiceretis bellum? cur ad Ilergetes desisceretis a populo ro» mano? cur nihil divinarum humanarumve rerum inviolatum » vobis esset? Insanistis profecto, milites: nec maior in corpus » meum vis morbi, quam in vestras mentes, invasit. Horret ani» mus referre, quid crediderint homines, quid speraverint, quid » optaverint. Auferat omnia irrita oblivio, si potest: si non, ut» cumque silentium tegat. Non negaverim, tristem atrocemque » vobis visam orationem meam; quanto creditis facta vestra atro» ciora esse, quam dicta mea? et me ea, quae fecistis, pati aequum » censetis; vos ne dici quidem omnia aequo animo ferretis? Sed » ne ea quidem ipsa ultra exprobrabuntur. Vtinam tam facile vos » obliviscamini eorum, quam ego obliviscar: itaque, quod ad » vos universos attinet, si erroris poenitet, satis superque poena» rum habeo. Albius Calenus et Atrius Vmber et ceteris nefariae

» seditionis auctores sanguine luent, quod admiserunt. Vobis sup» plicii eorum spectaculum non modo non acerbum, sed laetum » etiam, si sana mens rediit, debet esse: de nullis enim, quam » de vobis, infestius aut immitius consuluerunt. » Vix finem dicendi fecerat, quum ex praeparato simul omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. Exercitus, qui corona concionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit: praeconis audita vox citantis nomina damnatorum in consilio. Nudi in medium protrahebantur: et simul omnis apparatus supplicii expromebatur. Deligati ad palum virgisque caesi et securi percussi, adeo torpentibus metu, qui aderant, ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem poenae: sed ne gemitus quidem, exaudiretur. Tracti inde de medio omnes, purgatoque loco citati milites nominatim apud tribunos militum in verba P. Scipionis iurarunt, stipendiumque ad nomen singulis persolutum est. Hunc finem exitumque seditio militum coepta apud Sucronem habuit.

XXX. Per idem tempus ad Baetim fluvium Hanno, praefectus Magonis, missus a Gadibus cum parva manu Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad quatuor millia iuvenum armavit. Castris deinde exutus ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum captorum castrorum, quibusdam, etiam in fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit. Dum haec ad Baetim fluvium geruntur, Laelius interim, freto in Oceanum evectus, ad Carteiam classe accessit: urbes ea in ora Oceani sita est, ubi primum e faucibus angustis panditur mare. Gades, sine certamine, proditione recipiendi, ultro qui eam rem pollicerentur in castra romana venientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. Patefacta immatura proditio est, comprehensosque omnes Mago Adherbali praetori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal, coniuratis in quinqueremem impositis, praemissaque ea, quia tardior, quam triremis erat, ipse cum octo triremibus modico intervallo sequitur. Iam fretum intrabat quinqueremis, quum Laelius, et ipse in quinqueremi e portu Carteiae, sequentibus septem triremibus, evectus, in Adherbalem ac triremes invehitur, quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto, in adversum aestum reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper incertus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur, an in hostes rostra con-

verteret. Ipsa conctatio facultatem detrectandae pugnae ademit: iam enim sub ictu teli erant, et undique instabat hostes; aestus quoque arbitrium moderandi naves ademerat: neque erat navali pugna similis: quippe ubi nihil voluntarium, nihil artis aut consilii esset. Vna natura freti aestusque totius certaminis potens, suis, alienis navibus nequidquam remigio in contrarium tendentes invehebat, ut fugientem navem videres retro vortice intortam victoribus illatam; et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo sese avertentem. Iam in ipsa pugna haec, quum infesto rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum alterius rostri accipiebat: illa, quum transversa obiiceretur hosti, repente intorta in proram circumagebatur. Quum inter triremes, fortuna regente, anceps proelium misceretur, quinqueremis romana, seu pondere tenacior, seu pluribus remorum ordinibus scindentibus vortices, quum facilius regeretur, duas triremes suppressit, unius praelata impetu lateris alteris remos detersit: ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, ni cum reliquis quinque navibus Adherbal velis in Africam transmisisset.

XXXI. Laelius, victor Carteiam revectus, auditis, quae acta Gadibus erant, patefactam proditionem, coniuratosque missos Carthaginem, spem ad irritum, redactam, qua venissent nuntiis ad L. Marcium missis, nisi si terere frustra tempus sedendo ad Gades vellent, redeundum ad imperatorem esse, assentiente Marcio, paucos post dies ambo Carthaginem rediere. Ad quorum discessum non respiravit modo Mago, quum terra marique ancipiti metu urgeretur; sed etiam, audita rebellione Ilergetum, spem recuperandae Hispaniae nanctus, nuntios Carthaginem ad senatum mittit, qui, simul seditonem civilem in castris romanis, simul defectionem sociorum in maius verbis extollentes, hortarentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum a patribus imperium Hispaniae repeti posset. Mandonius et Indibilis, in fines regressi, paulisper, dum, quidnam de seditione statueretur, scirent, suspensi quieverunt; si civium errori ignosceretur, non diffidentes, sibi quoque ignosci posse. Postquam vulgata est atrocitas supplicii, suam quoque noxam pari poena aestimatam rati, vocatis rursus ad arma popularibus, contractisque, quae ante habuerant, auxiliis, in sedetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habue-

rant, cum viginti millibus peditum, duobus millibus equitum et quingentis trascenderunt.

XXXII. Scipio, quum fide solvendi pariter omnibus noxiis innoxiisque stipendii, tum vultu ac sermone in omnes placato, facile reconciliatis militum animis, prius quam castra ab Carthagine moveret, concione advocata, multis verbis in perfidiam rebellantium regulorum invectus, *nequaquam eodem animo se ire* professus est *ad vindicandum id scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit. Tum se, haud secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrymis quinque et triginta hominum capitibus expiasse octo millium seu imprudentiam, seu noxam : nunc laeto et erecto animo ad caedem Ilergetum ire. Non enim eos neque natos in eadem terra, nec ulla secum societate iunctos esse : eam, quae sola fuerit, fidei atque amicitiae ipsos per scelus rupisse. In exercitu suo se, praeterquam quod omnes cives, aut socios latinique nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo vere sit miles, qui non aut a patruo suo Cn. Scipione, qui primus romani nominis in eam provinciam venerit, aut a patre consule, aut a se sit ex Italia advectus. Scipionum nomini auspiciisque omnes assuetos, quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere velit; quos consulatum petenti, velut si omnium communis agatur honos, affuturos speret. Quod ad expeditionem attineat, quae instet, immemorem esse rerum suarum gestarum, qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi, qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem curam esse, quam Ilergetum. Quippe illic et ducem carthaginiensem, et quantumcumque punicum praesidium esse; hic latrones latronumque duces: quibus ut ad populandos finitimorum agros tectaque urenda et rapienda pecora aliqua vis sit, ita in acie ac signis collatis nullam esse. Magis velocitate ad fugam, quam armis fretos, pugnaturos esse : itaque non, quod ullum inde periculum, aut semen maioris belli videat, ideo se, prius quam provincia decedat, opprimendos Ilergetes duxisse; sed primum, ne impunita tam scelerata defectio esset ; deinde, ne quis in provincia, simul virtute tanta et felicitate perdomita, relictus hostis dici posset. Proinde deis bene iuvantibus sequerentur, non tam ad*

bellum gerendum (neque enim cum pari hoste certamen esse), quam ad expetendas ab hominibus scelestis poenas.

XXXIII. Ab hac oratione dimissos ad iter se comparare in diem posterum iubet, profectusque decimis castris pervenit ad Iberum flumen: inde, superato amni, die quarto in conspectu hostium posuit castra: campus ante montibus circa septus erat. In eam vallem Scipio quum pecora, rapta pleraque ex hostium agris, propelli ad irritandam feritatem Barbarorum iussisset, velites subsidio misit. A quibus ubi per procursationem commissa pugna esset, Laelium cum equitatu impetum ex occulto facere iubet. Mons opportune prominens equitum insidias texit: nec ulla mora pugnae facta est. Hispani iu conspecta procul pecora, velites in Hispanos praeda occupatos incurrere. Primo missilibus territavere; deinde, emissis levibus telis, quae irritare magis, quam decernere pugnam poterant, gladios nudant, et collato pede res coepta geri est; ancepsque pedestre certamen erat, nisi equites supervenissent. Neque ex adverso tantum illati obvios obtrivere, sed circumvecti etiam quidam per infima clivi ab tergo se, ut plerosque intercluderent, obiecerunt; maiorque caedes fuit, quam quantam edere levia per excursiones proelia solent. Ira magis accensa adverso proelio Barbaris est, quam imminuti animi: itaque, ne perculsi viderentur, prima luce postero die in aciem processere. Non capiebat omnes copias angusta, sicut ante dictum est, vallis: duae ferme peditum partes, omnis equitatus in aciem descendit: quod reliquum peditum erat, obliquo constituerunt colle. Scipio, pro se esse loci angustias ratus, et quod in arcto pugna romano aptior, quam hispano militi, futura videbatur, et quod in eum locum detracta hostium acies esset, qui non omnem multitudinem eorum caperet, novo etiam consilio adiecit animum: equitem nec se posse circumdare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem cum pedite eduxisset, inutilem fore. Itaque imperat Laelio, ut per colles quam occultissimo itinere circumducat equites, segregetque, quantum possit, equestrem a pedestri pugnam. Ipse omnia signa peditum in hostes vertit: quatuor cohortes in fronte statuit, quia latius pandere aciem non poterat. Moram pugnandi nullam fecit, ut ipso certamine averteret ab conspectu transeuntium per colles equitum: neque ante circumductos sensere, quam tumultum equestris pugnae ab tergo

accepere. Ita duo proelia erant: duae peditum acies, duo equitatus per longitudinem campi, quia misceri ex genere utroque proelium angustiae non patiebantur, pugnabant. Hispanorum quum neque pedes equiti, nec eques pediti auxilio esset, pedes fiducia equitis temere commissus campo caederetur, eques circumventus nec peditem a fronte (iam enim stratae pedestres copiae erant), nec ab tergo equitem sustineret, et ipsi, quum diu in orbem sese stantibus equis defendissent, ad unum omues caesi sunt: nec quisquam peditum equitumque superfuit, qui in valle pugnaverunt. Tertia pars, quae in colle ad spectaculum magis tutum, quam ad partem pugnae capessendam, steterat, et locum et tempus ad fugiendum habuit. Inter eos et reguli ipsi fugerunt, prius quam tota circumveniretur acies, inter tumultum elapsi.

XXXIV. Castra eodem die Hispanorum, praeter reliquam praedam, cum tribus ferme millibus hominum capiuntur. Romani sociique ad mille ducenti eo proelio ceciderunt: vulnerata amplius tria millia hominum. Minus cruenta victoria fuisset, si patentiore campo et ad fugam capessendam facili foret pugnatum. Indibilis, abiectis belli consiliis, nihil tutius in afflictis rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mandonium fratrem ad eum mittit; qui, advolutus genibus, *fatalem rabiem temporis eius* accusat, *quum velut contagione quadam pestifera non Ilergetes modo et Lacetani, sed castra quoque romana insanierint. Suam quidem et fratris et reliquorum popularium eam conditionem esse, ut aut, si ita videatur, reddant spiritum P. Scipioni, ab eodem illo acceptum, aut servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum devoveant. Antea in causa sua fiduciam sibi fuisse, nondum experta clementia eius: nunc contra, nullam in causa, omnem in misericordia victoris spem positam habere.* Mos vetustus erat Romanis, cum quo nec foedere, nec aequis legibus iungeretur amicitia, non prius imperio in eum tanquam pacatum uti, quam omnia divina humanaque dedidisset, obsides accepti, arma adempta, praesidia urbibus imposita forent. Scipio, multis invectus in praesentem Mandonium absentemque Indibilem verbis, *illos quidem merito perisse ipsorum maleficio*, ait; *victuros suo atque populi romani beneficio. Ceterum se neque arma iis adempturum (quippe ea pignora timentium rebellionem esse,*

se libera arma relinquere solutosque metu animos), *neque se in obsides innoxios, sed in ipsos, si defecerint, saeviturum, nec ab inermi, sed ab armato hoste, poenas expetiturum. Vtramque fortunam expertis permittere sese, utrum propitios, an iratos, habere Romanos mallent.* Ita dimissus Mandonius; pecunia tantummodo imperata, ex qua stipendium militi praestari posset. Ipse, Marcio in ulteriorem Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem remisso, paucos moratus dies, dum imperatam pecuniam Ilergetes pernumerarent, cum expeditis Marcium iam appropinquantem Oceano assequitur.

XXXV. Inchoata res iam ante de Masinissa aliis atque aliis de causis dilata erat, quod Numida cum ipso utique congredi Scipione volebat, atque eius dextra fidem sancire: ea tum itineris tam longi ac tam devii causa Scipioni fuit. Masinissa quum Gadibus esset, certior adventare eum a Marcio factus, causando corrumpi equos inclusos in insula, penuriamque omnium rerum et facere ceteris, et ipsos sentire, ad hoc equitem marcescere desidia, Magonem perpulit, ut se traiicere in continentem ad depopulandos proximos Hispaniae agros pateretur. Transgressus tres principes Numidarum praemittit, ad tempus locumque colloquio statuendum. Duos pro obsidibus retineri a Scipione iubet: remisso tertio, qui, quo iussus erat, adduceret Masinissam, cum paucis in colloquium venerunt. Ceperat iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admiratio viri; substitueratque animo speciem quoque corporis amplam ac magnificam. Ceterum maior praesentis veneratio cepit; et, praeterquam quod suapte natura multa maiestas inerat, adornabat promissa caesaries habitusque corporis non cultus munditiis, sed virilis vere ac militaris, et aetas in medio virium robore; quod plenius nitidiusque ex morbo velut renovatus flos iuventae faciebat. Prope attonitus ipso congressu Numida, *gratias de fratris filio remisso agit. Ex eo tempore*, affirmat, *eam se quaesisse occassionem, quam tandem oblatam deum immortalium beneficio non omiserit. Cupere se illi populoque romano operam navare, ita ut nemo unus externus magis enise adiuverit rem romanam. Id se, etiamsi iam pridem vellet, minus praestare in Hispania, aliena atque ignota terra, potuisse: in qua autem genitus educatusque in spem paterni regni esset, facile praesta-*

turum. Siquidem eundem Scipionem ducem in Africam mittant Romani, satis sperare perbrevis aevi Carthaginem esse. Laetus eum Scipio vidit audivitque, quum caput rerum in omni hostium equitatu Masinissam fuisse sciret, et ipse iuvenis specimen animi prae se ferret. Fide data acceptaque, profectus retro Tarraconem est: Masinissa permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse in continentem videretur, populatus proximos agros Gades rediit.

XXXVI. Magoni, desperatis in Hispania rebus, in quarum spem seditio primum militaris, deinde defecti Indibilis animos eius sustulerant, paranti traiicere in Africam, nuntiatum ab Carthagine est, iubere senatum, ut classem, quam Gadibus haberet, in Italiam traiiceret; conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta maxima posset inventute, coniungeret se Hannibali; neu senescere bellum, maximo impetu, maiore fortuna coeptum, sineret. Ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni advecta est; et ipse, quantam potuit, a Gaditanis exegit, non aerario modo eorum, sed etiam templis spoliatis, et privatim omnibus coactis aurum argentumque in publicum conferre. Quum praeterveheretur Hispaniae oram, haud procul Carthagine nova expositis in terram militibus, proximos depopulatus agros, inde ad urbem classem appulit. Ibi quum interdiu milites in navibus tenuisset, nocte in litus expositos ad partem eam muri, qua capta Carthago ab Romanis fuerat, ducit; nec praesidio satis valido urbem teneri ratus, et aliquos oppidanorum ad spem novandi res aliquid moturos. Ceterum nuntii ex agris trepidi simul populationem agrestiumque fugam et hostium adventum attulerant; et visa interdiu classis erat, nec sine causa electam ante urbem stationem apparebat. Itaque instructi armatique intra portam, ad stagnum ac mare versam, continebantur. Ubi effusi hostes, mixta inter milites navalis turba, ad muros tumultu maiore, quam vi, subierunt, patefacta repente porta, Romani cum clamore erumpunt, turbatosque hostes, et ad primum incursum coniectumque telorum aversos, usque ad litus cum multa caede persequuntur: nec, nisi naves litori appulsae trepidos accepissent, superfuisset pugnae aut fugae quisquam. In ipsis quoque trepidatum navibus est, dum, ne hostes cum suis simul irrumperent, trahunt scalas, orasque et ancoras, ne in moliendo mora esset, prae-

cidunt; multique adnantes navibus, incerto prae tenebris, quid aut peterent aut vitarent, foede interierunt. Postero die quum classis inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset, ad octingenti homines caesi inter murum litusque, et ad duo millia armorum inventa.

XXXVII. Mago, quum Gades repetisset, exclusus inde, ad Cimbim, haud procul a Gadibus is locus abest, classe appulsa, mittendis legatis querendoque, quod portae sibi socio atque amico clausae forent, purgantibus iis, multitudinis concursu factum, infestae ob direpta quaedam abs conscendentibus naves militibus, ad colloquium sufetes eorum, qui summus Poenis est magistratus, cum quaestore elicuit, laceratosque verberibus cruci affigi iussit: inde navibus ad Pityusam insulam, centum millia ferme a continenti (Poeni tum eam incolebant), traiecit. Itaque classis bona cum pace accepta est, nec commeatus modo benigne praebiti, sed in supplementum classis iuventus armaque data: quorum fiducia Poenus in Baliares insulas (quinquaginta inde millia absunt) transmisit. Duae sunt Baliares insulae, maior altera atque opulentior armis virisque; et portum habet, ubi commode hibernaturum se (et iam extremum autumni erat) credebat. Ceterum, haud secus quam si Romani eam insulam incolerent, hostiliter classi occursum est. Fundis ut nunc plurimum, ita tunc solo eo telo utebantur: nec quisquam alterius gentis unus tantum ea arte; quantum inter alios omnes Baliares excellunt. Itaque tanta vis lapidum creberrimae grandinis modo in propinquantem iam terrae classem effusa est, ut, intrare portum non ausi, averterent in altum naves. In minorem inde Baliarium insulam traiecerunt, fertilem agro; viris, armis haud aeque validam. Itaque egressi navibus supra portum loco munito castra locant, ac sine certamine urbe agroque potiti, duobus millibus auxiliarium inde conscriptis missisque Carthaginem, ad hibernandum naves subduxerunt. Post Magonis ab Oceani ora discessum Gaditani Romanis deduntur.

XXXVIII. Haec in Hispania P. Scipionis ductu auspicioque gesta. Ipse L. Lentulo et L. Manlio Acidino provincia tradita, decem navibus Romam rediit, et, senatum extra Vrbem dato in aede Bellonae, quas res in Hispania gessisset, disseruit, quoties signis collatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepisset, quas gen-

tes in ditionem populi romani redegisset. *Adversus quatuor se imperatores, quatuor victores exercitus in Hispaniam isse: neminem carthaginiensem in iis terris reliquisse.* Ob has res gestas magis tentata est triumphi spes, quam petita pertinaciter; quia neminem ad eam diem triumphasse, qui sine magistratu res gessisset, constabat. Senatu misso, Vrbem est ingressus, argentique prae se in aerarium tulit quatuordecim millia pondo trecenta quadraginta duo et signati argenti magnum numerum. Comitia inde creandis consulibus habuit. L. Veturius Philo; centuriaeque omnes ingenti favore P. Scipionem consulem dixerunt: collega additur ei P. Licinius Crassus pontifex maximus. Ceterum comitia maiore, quam ulla per id bellum, celebrata frequentia, proditum memoriae est: convenerant undique non suffragandi modo, sed etiam spectandi causa P. Scipionis: concurrebantque et domum frequentes, et in Capitolium ad immolantem eum, quum centum bubus votis in Hispania Iovi sacrificaret; spondebantque animis, sicut C. Lutatius superius bellum punicum finisset, ita id, quod instaret, P. Cornelium finiturum, atque, ut Hispania omni Poenos expulisset, sic Italia pulsurum esse; Africamque ei, perinde ac debellatum in Italia foret, privincia destinabant. Praetoria inde comitia habita: creati duo, qui tum aediles plebis erant, Sp. Lucretius et Cn. Octavius, et ex privatis Cn. Servilius Caepio et L. Aemilius Papus. Quartodecimo anno punici belli P. Cornelius Scipio et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatae consulibus provinciae sunt, Sicilia Scipioni extra sortem, concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maximum in Italia retinebat; Bruttii Crasso. Tum praetoriae provinciae in sortem coniectae: urbana Cn. Servilio obtigit, Ariminum (ita Galliam appellabant) Sp. Lucretio, Sicilia L. Aemilio, Cn. Octavio Sardinia. Senatus in Capitolio habitus. Ibi, referente P. Scipione, senatusconsultum factum est, ut, quos ludos inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex ea pecunia, quam ipse in aerarium detulisset, faceret.

XXXIX. Tum Saguntinorum legatos in senatum introduxit. Ex eis maximus natu: « Etsi nihil ultra malorum est, Patres » conscripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem vobis » praestaremus, tamen ea vestra merita imperatorumque vestro- » rum erga nos fuerunt, ut nos cladium nostrarum non poeniteat.

» Bellum propter nos sucepistis: susceptum quartumdecimum an-
» num tam pertinaciter geritis, ut saepe ad ultimum discrimen
» et ipsi veneritis, et populum carthaginiensem adduxeritis. Quum
» in Italia tam atrox bellum et Hannibalem hostem haberetis,
» consules cum exercitu in Hispaniam, velut ad colligendas reli-
» quias naufragii nostri, misistis. P. et Cn. Cornelii, ex quo in
» provinciam venerunt, nullo tempore destiterunt, quae nobis
» secunda, quaeque adversa hostibus nostris essent, facere. Iam
» omninm primum oppidnm nobis restituerunt: per omnem Hi-
» spaniam cives nostros venumdatos, dimissis, qui conquirerent,
» ex servitute in libertatem restituerunt. Quum iam prope esset,
» ut optabilem ex miserrima fortunam haberemus, P. et Cn. Cor-
» nelii imperatores vestri luctuosius nobis quoque, quam vobis,
» perierunt. Tum vero ad hoc retracti ex distantibus locis in se-
» dem antiquam videbamnr, ut iterum periremus, et alterum
» excidium patriae videremus: nec ad perniciem nostram cartha-
» giniensi utique aut duce aut exercitu opus esse; ab Turdulis
» nos veterrimis hostibus, qui prioris quoque excidii causa nobis
» fuerunt, exstingui posse: quum ex insperato repente misistis
» nobis P. hunc Scipionem; quem, fortunatissimi omnium Sagun-
» tinorum videmur, quia consulem declaratum videmus, ac vidisse
» nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem omnem salutem-
» que nostram: qui, quum plurimas hostium vestrorum cepisset
» in Hispania urbes; ubique ex captorum numero excretos Sa-
» guntinos in patriam remisit; postremo Turdetaniam, adeo infe-
» stam nobis, ut illa gente incolumi stare Saguntum non posset,
» ita bello afflixit, ut non modo nobis (absit verbo invidia), ne
» posteris quidem timenda nostris esset. Deletam urbem cernimus
» eorum, quorum in gratiam Saguntum deleverat Hannibal: ve-
» ctigal ex agro eorum capimus, quod nobis non fructu iucundius
» est, quam ultione. Ob haec, quibus maiora neque sperare,
» neque optare ab diis immortalibus poteramus, gratias actum
» nos decem legatos saguntinos senatus populusque ad vos misit;
» simul gratulatum, quod ita res hos annos in Hispania atque
» Italia gessistis, ut Hispaniam non Ibero amne tenus, sed qua
» terrarum ultimas finit Oceanus, domitam armis habeatis; Italiae,
» nisi quatenus vallum castrorum cingit, nihil reliqueritis Poeno.

» Iovi optimo maximo, praesidi capitolinae arcis, non grates » tantum ob haec agere iussi sumus, sed donum hoc etiam, si » vos permitteretis, coronam auream in Capitolium victoriae ergo » ferre. Id uti permittatis, quaesumus; utique, si vobis ita vide- » tur, quae nobis imperatores vestri commoda tribuerunt, ea rata » atque perpetua auctoritate vestra faciatis. » Senatus legatis Saguntinis respondit, *Et dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrinque servatae documentum omnibus gentibus fore. Suos imperatores recte et ordine et ex voluntate senatus fecisse, quod Saguntum restituerint, civesque saguntinos servitio exemerint: quaeque alia eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri. Donum permittere ut in Capitolio ponerent.* Locus inde lautiaque legatis praeberi iussa, et muneris ergo in singulos dari ne minus dena millia aeris. Legationes deinde ceterae in senatum introductae auditaeque, et petentibus Saguntinis, ut, quatenus tuto possent, Italiam spectatum irent, duces dati, literaeque per oppida missae, ut Hispanos comiter acciperent. Tum de republica, de exercitibus scribendis, de provinciis relatum.

XL. Quum Africam novam provinciam extra sortem P. Scipioni destinari homines fama ferrent, et ipse, nullam iam modica gloria contentus, non ad gerendum modo bellum, sed ad finiendum, diceret se consulem declaratum esse, neque aliter id fieri posse, quam si ipse in Africam exercitum transportaret, et, acturum se id per populum, aperte ferret, si senatus adversaretur, id consilium haudquaquam primoribus Patrum quum placeret, ceterique per metum aut ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus sententiam, « Scio, inquit, multis vestrum videri, Patres con- » scripti, rem actam hodierno die agi, et frustra habiturum ora- » tionem, qui, tanquam de integra re, de Africa provincia sen- » tentiam dixerit. Ego autem primum illud ignoro, quemadmodum » iam certa provincia Africa consulis, viri fortis ac strenui, sit, » quam nec senatus censuit in hunc annum provinciam esse, nec » populus iussit. Deinde, si est, consulem peccare arbitror, qui, » de re transacta simulando se referre, senatum ludibrio habet, » non senatorem modo, qui, de quo consulitur, suo loco dicit » sententiam. Atque ego certum habeo, dissentienti mihi ab ista » festinatione in Africam traiiciendi duarum rerum subeundam

» opinionem esse; unius, insitae ingenio meo cunctationis; quam
» metum pigritiamque homines adolescentes sane appellent, dum
» ne poeniteat, adhuc aliorum speciosiora primo adspectu consi-
» lia semper visa, mea usu meliora: alterius, obtrectationis atque
» invidiae adversus crescentem in dies gloriam fortissimi consulis.
» A qua suspicione si me neque vita acta et mores mei, neque
» dictatura cum quinque consulatibus tantumque gloriae belli
» domique partae vindicat, ut propius fastidium eius sim, quam
» desiderium, aetas saltem liberet. Quae enim mihi aemulatio cum
» eo esse potest, qui ne filio quidem meo aequalis sit? Me dicta-
» torem, quum vigerem adhuc viribus, et in cursu maximarum
» rerum essem, recusantem nemo ant in senatu, aut ad populum
» audivit, quominus insectanti me magistro equitum, quod fando
» nunquam ante auditum erat, imperium mecum aequaretur. Re-
» bus, quam verbis, assequi malui, ut, qui aliorum iudicio mihi
» comparatus erat, sua mox confessione me sibi praeferret: nedum
» ego, perfunctus honoribus, certamina mihi atque aemulationes
» cum adolescente florentissimo proponam; videlicet ut mihi, iam
» vivendo, non solum rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit,
» Africa provincia decernatur. Cum ea gloria, quae parta est,
» vivendum atque moriendum est. Vincere ego prohibui Hanni-
» balem, ut a vobis, quorum vigent nunc vires, etiam vinci
» posset.

XLI. » Illud te mihi ignoscere, P. Corneli, aequum erit, si,
» quum in me ipso nunquam pluris famam hominum, quam
» rempublicam, fecerim, ne tuam quidem gloriam (bono publico
» praeponam). Quamquam, si aut bellum nullum in Italia, aut
» is hostis esset, ex quo victo nihil gloriae quaereretur, qui te
» in Italia retineret, etsi id bono publico faceret, simul cum
» bello materiam gloriae tuae isse ereptum videri posset. Quum
» vero Hannibal hostis incolumi exercitu quartum decimum an-
» num Italiam obsideat, poenitebit te, P. Corneli, gloriae tuae,
» si hostem eum, qui tot funerum, tot cladium nobis causa fuit,
» tu consul Italia expuleris, et, sicut penes C. Lutatium prioris
» punici perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit?
» nisi aut Hamilcar Hannibali dux est praeferendus, aut illud
» bellum huic, aut victoria illa maior clariorque, quam haec

» (modo contingat, ut te consule vincamus), futura est. Ab Dre-
» panis atque Eryce detraxisse Hamilcarem, quam Italia expulisse
» Poenos atque Hannibalem, malis? Ne tu quidem, etsi magis
» partam, quam speratam, gloriam amplecteris, Hispania potius,
» quam Italia, bello liberata gloriatus fueris. Nondum is est
» Hannibal, quem non magis timuisse videatur, quam contem-
» psisse, qui aliud bellum maluerit. Quin igitur ad hoc accin-
» geris, nec per istos circuitus, ut, quum in Africam traieceris,
» sequuturum te illuc Hannibalem speres potius, quam recto hinc
» itinere, ubi Hannibal est, eo bellum intendis? Egregiam istam
» palmam belli punici patrati petis? Hoc et natura prius est, tua
» quum defenderis, aliena ire oppugnatum. Pax ante in Italia,
» quam bellum in Africa sit: et nobis prius decedat timor, quam
» ultro aliis inferatur. Si utrumque tuo ductu auspicioque fieri
» potest, Hannibale hic victo, illic Carthaginem expugna. Si altera
» utra victoria novis consulibus relinquenda est, prior quum maior
» clariorque, tum causa etiam insequentis fuerit: nam nunc qui-
» dem, praeterquam quod et in Italia et in Africa duos diversos
» exercitus alere aerarium non potest, praeterquam quod, unde
» classes tueamur, unde commeatibus praebendis sufficiamus, nihil
» reliqui est, quid? periculi tandem quantum adeatur, quem fal-
» lit? P. Licinius in Italia, P. Scipio bellum in Africa geret.
» Quid? si (quod omnes dii omen avertant, et dicere etiam refor-
» midat animus; sed, quae acciderunt, accidere possunt) et victor
» Hannibal ire ad urbem pergat; tum demum te consulem ex
» Africa, sicut Q. Fulvium a Capua, arcessemus? Quid, quod
» in Africa quoque Mars communis belli erit? Domus tibi tua,
» pater patruusque, intra triginta dies cum exercitibus caesi, do-
» cumento sint; ubi per aliquot annos, maximis rebus terra ma-
» rique gerendis, amplissimum nomen apud exteras gentes populi
» romani vestraeque familiae fecerant. Dies me deficiat, si reges
» imperatoresque, temere in hostium terras transgressos cum ma-
» ximis cladibus suis exercituumque suorum, numerare velim.
» Athenienses, prudentissima civitas, bello domi relicto, auctore
» aeque impigro ac nobili iuvene, magna classe in Siciliam trans-
» missa, una navali pugna florentem rempublicam suam in per-
» petuum afflixerunt.

XLII. » Externa et nimis antiqua repeto. Africam eadem ista, » et M. Atilius, insigne utriusque fortunae exemplum, nobis do- » cumento sint. Nae tibi, P. Corneli, quum ex alto Africam » conspexeris, ludus et iocus fuisse Hispaniae tuae videbuntur. » Quid enim simile? pacato mari praeter oram Italiae Galliaeque » vectus Emporias, in urbem sociorum, classem appulisti: expo- » sitos milites, per tutissima omnia, ad socios et amicos populi » romani Tarraconem duxisti: ab Tarracone deinde iter per prae- » sidia romana: circa Iberum exercitus patris patuique tui, post » amissos imperatores ferociores et calamitate ipsa: dux tumul- » tuarius quidem ille L. Marcius, et militari suffragio ad tem- » pus lectus, ceterum, si nobilitas ac iusti honores adornarent, » claris imperatoribus qualibet arte belli par: oppugnata per sum- » mum otium Carthago, nullo trium punicorum exercituum socios » defendente. Cetera, neque ea elevo, nullo tamen modo africo » bello comparanda: ubi non portus ullus classi nostrae apertus, » non ager pacatus, non civitas socia, non rex amicus, non con- » sistendi usquam locus, non procedendi: quacumque circumspe- » xeris, hostilia omnia atque infesta. An Syphaci Numidisque » credis? satis sit semel creditum: non semper temeritas est felix; » et fraus fidem in parvis sibi praestruit, ut, quum operae pre- » tium sit, cum mercede magna fallat. Non hostes patrem pa- » truumque tuum armis prius, quam Celtiberi socii fraude circum- » venerunt: nec tibi ipsi a Magone et Hasdrubale, hostium ducibus, » quantum ab Indibili et Mandonio in fidem acceptis, periculi » fuit. Numidis ut credere potes, defectionem militum tuorum » expertus? et Syphax et Masinisssa se, quam Carthaginienses, » malunt potentes in Africa esse; Carthaginienses, quam quem- » quam alium. Nunc illos aemulatio inter sese et omnes causae » certaminum acuunt, quia procul externus metus est. Ostende » romana arma, exercitum alienigenam; velut ad commune re- » stinguendum incendium concurrent. Aliter iidem illi Carthagi- » nienses Hispaniam defenderunt; aliter moenia patriae, templa » deum, aras et focos, defendent; quum euntes in proelium pavida » prosequetur coniux, et parvi liberi occursabunt. Quid porro? » si satis confisi Carthaginienses consensu Africae, fide sociorum » regum, moenibus suis, quum tuo exercitusque tui praesidio

» nudatam Italiam viderint, ipsi ultro novum exercitum in Italiam
» aut ex Africa miserint; aut Magonem, quem, a Baliaribus classe
» transmissa, iam praeter oram Ligurum Alpinorum vectari con-
» stat, Hannibali se coniungere insserint? nempe in eodem ter-
» rore erimus, in quo nuper fuimus, quum Hasdrubal in Italiam
» transcendit: quem tu, qui non solum Carthaginem, sed omnem
» Africam, exercitu tuo es clausurus, e manibus tuis in Italiam
» emisisti. Victum a te dices, eo quidem minus vellem, et id tua,
» non reipublicae solum, causa, iter datum victo in Italiam esse.
» Patere, nos omnia, quae prospera tibi ac populi romani imperio
» evenere, tuo consilio assignare, adversa casibus incertis belli
» et fortunae delegare. Quo melior fortiorque es, eo magis talem
» praesidem sibi patria atque universa Italia retinet. Non potes
» ne ipse quidem dissimulare, ubi Hannibal sit, ibi caput atque
» arcem huius belli esse; quippe qui prae te feras, eam tibi cau-
» sam traiiciendi in Africam esse, ut Hannibal eo trahas: sive
» igitur hic, sive illic, cum Hannibale est tibi futura res. Vtrum
» ergo tandem firmior eris in Africa solus, an hic, tuo collegaeque
» tui exercitu coniuncto? Ne Claudius quidem et Livius consules
» tam recenti exemplo, quantum id intersit, documento sunt?
» Quid? Hannibalem utrum tandem extremus angulus agri brut-
» tii, frustra iam diu poscentem ab domo auxilia, an propinqua
» Carthago et tota socia Africa potentiorem armis virisque faciet?
» Quod istud consilium est, ibi malle decernere, ubi tuae dimi-
» dio minores copiae sint, hostium multo maiores, quam ubi
» duobus exercitibus adversus unum, tot proeliis et tam diuturna
» et gravi militia fessum, pugnandum sit? Quam compar consi-
» lium tuum parentis tui consilio sit, reputa. Ille, consul pro-
» fectus in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus descendendi oc-
» curreret, in Italiam ex provincia rediit: ut, quum Hannibal
» in Italia sit, relinquere Italiam paras; non quia reipublicae id
» utile, sed quia tibi amplum et gloriosum censes esse: sicut quum,
» provincia et exercitu relicto, sine lege, sine senatusconsulto,
» duabus navibus popoli romani imperator fortunam publicam
» et maiestatem imperrii, quae tum in tuo capite periclitabantur,
» commisisti. Ego P. Cornelium, Patres conscripti, reipublicae
» nobisque, non sibi ipsi privatim creatum consulem existimo;

» exercitusque ad custodiam urbis atque Italiae scriptos esse, non » quos regio more per superbiam consules, quo terrarum velint, » traiiciant. »

XLIII. Quum oratione ad tempus parata Fabius, tum auctoritate et inveterata prudentiae fama, magnam partem senatus et seniores maxime movisset, pluresque consilium senis, quam animum adolescentis ferocem, laudarent, Scipio ita loquutus fertur: » Et ipse Q. Fabius principio orationis, Patres conscripti, com» memoravit, in sententia sua posse obtrectationem suspectam esse. » Cuius ego rei non tam ipse ausim tantum virum insimulare, » quam ea suspicio, vitio orationis, an rei, haud sane purgata » est. Sic enim honores suos et famam rerum gestarum extulit » verbis, ad exstinguendum invidiae crimen, tanquam mihi ab » infimo quoque periculum sit, ne mecum aemuletur: et non ab » eo, qui quia super ceteros excellat, quo me quoque niti non » dissimulo; me sibi aequari nolit. Sic senem se perfunctum ho» noribus, et me infra aetatem filii etiam sui posuit; tanquam » non longius, quam quantum vitae humanae spatium est, cupi» ditas gloriae extendatur, maximaque pars eius in memoriam ac » posteritatem promineat. Maximo cuique id accidere animo cer» tum habeo, ut se non cum praesentibus modo, sed cum omnis » aevi claris viris, comparent. Equidem haud dissimulo, me tuas, » Q. Fabi, laudes non assequi solum velle, sed (bona venia tua » dixerim), si possim, etiam exsuperare. Illud nec tibi in me, » neu mihi in minoribus natu animi sit, ut nolimus, quemquam » nostri similem evadere civem: id enim non eorum modo, qui» bus invidcrimus, sed reipublicae et paene omnis generis humani » detrimentum sit. Commemoravit, quantum essem periculi adi» turus, si in Africam traiicerem; ut meam quoque non solum » reipublicae et exercitus, vicem videretur sollicitus. Vnde haec » repente cura de me exorta? quum pater patruusque meus inter» fecti, quum duo exercitus eorum prope occidione occisi essent, » quum amissae Hispaniae, quum quatuor exercitus Poenorum » quatuorque duces omnia metu armisque tenerent, quum quae» situs ad id bellum imperator nemo se ostenderet, praeter me, » nemo profiteri nomen ausus esset, quum mihi quatuor et vi» ginti annos nato detulisset imperium populus romanus, quid ita

» tum nemo aetatem meam, vim hostium, difficultatem belli, » patris patruique recentem cladem commemorabat? Vtrum maior » aliqua nunc in Africa calamitas accepta est, quam tunc in » Hispania erat? an maiores nunc sunt exercitus in Africa, duces » plures melioresque, quam tunc in Hispania fuerunt? an aetas » mea tunc maturior bello gerendo fuit, quam nunc est? an cum » carthaginiensi hoste in Hispania, quam in Africa, bellum geri » aptius est? Facile est, post fusos fugatosque quatuor exercitus » punicos, post tot urbes vi captas aut metu subactas in ditionem, » post perdomita omnia usque ad Oceanum, tot regulos, tot sae- » vas gentes, post receptam totam Hispaniam, ita ut vestigium » nullum belli reliquum sit, elevare meas res gestas: tam, her- » cule, quam, si victor ex Africa redierim, ea ipsa elevare, quae » nunc, retinendi mei causa, ut terribilia eadem videantur, ver- » bis extolluntur. Negat aditum esse in Africam, negat ullos pa- » tere portus. M. Atilium captum in Africa commemorat; tan- » quam M. Atilius primo accessu ad Africam offenderit: neque » recordatur, illi ipsi tam infelici imperatori patuisse tamen por- » tus Africae, et res egregias primo anno gessisse, et, quantum » ad carthaginienses duces attinet, invictum ad ultimum perman- » sisse. Nihil igitur me isto tu exemplo terrueris: si hoc bello, » non priore, si nuper, et non annis ante quinquaginta, ista cla- » des accepta foret, qui ego minus in Africam, Regulo capto, » quam, Scipionibus occisis, in Hispaniam traiicerem? Nec feli- » cius Xantippum Lacedaemonium Carthagini, quam me patriae » meae sinerem natu esse; cresceretque mihi ex eo ipso fiducia, » quod possit in hominis unius virtute tantum momenti esse. At » etiam Athenienses audiendi sunt, temere in Siciliam, omisso » domi bello, transgressi. Cur ergo, quoniam graecas fabulas » enarrare vacat, non Agathoclem potius, siracusanum regem, » quum diu Sicilia punico bello ureretur, transgressum in hanc » eandem Africam, avertisse eo bellum, unde venerat, refers?

XLIV. » Sed quid, ultro metum inferre hosti, et ab se remoto » periculo alium in discrimen adducere, quale sit, veteribus » externisque exemplis admonere opus est? Maius presentiusve » ullum exemplum esse, quam Hannibal, potest? multum interest, » alienos populere fines, an tuos uri, exscindi, videas: plus animi

» est inferenti periculum, quam propulsanti. Ad hoc maior igno-
» tarum rerum est terror: bona malaque hostium ex propinquo
» ingressus fines adspicias. Non speraverat Hannibal fore, ut tot
» in Italia populi ad se deficerent, quot defecerunt post cannen-
» sem cladem. Quanto minus quidquam in Africa Carthaginien-
» sibus firmum ac stabile sit, infidis sociis, gravibus ac superbis
» dominis? Ad hoc nos, etiam deserti ab sociis, viribus nostris,
» milite romano, stetimus: carthaginiensi nihil civilis roboris est.
» Mercede paratos milites habent, Afros Numidasque, levissima
» fidei mutandae ingenia. Hic modo nihil morae sit, una et
» traiecisse me audietis, et ardere bello Africam, et molientem
» hinc Hannibalem, et obsideri Carthaginem. Laetiores et fre-
» quentiores ex Africa exspectate nuntios, quam ex Hispania ac-
» cipiebatis: has mihi spes subiicit fortuna populi romani, dii
» foederis ab hoste violati testes, Syphax et Masinissa reges; quo-
» rum ego fidei ita innitar, ut bene tutus a perfidia sim. Multa,
» quae nunc ex intervallo non apparent, bellum aperiet: et id
» est viri et ducis, non deesse fortunae praebenti se, et oblata
» casu flectere ad consilium. Habebo, Q. Fabi, parem, quem das,
» Hannibalem; sed illum potius ego traham, quam ille me reti-
» neat: in sua terra cogam pugnare eum; et Carthago praemium
» victoriae erit, quam semiruta Bruttiorum castella. Ne quid in-
» terim, dum traiicio, dum expono exercitum in Africa, dum
» castra ad Carthaginem promoveo, respublica hic detrimenti
» capiat, quod tu, Q. Fabi, quum victor tota Italia volitaret
» Hannibal, potuisti praestare, hoc vide ne contumeliosum sit,
» concusso iam et paene fracto Hannibale, negare, posse P. Li-
» cinium consulem virum fortissimum praestare; qui, ne a sacris
» absit pontifex maximus, ideo in sortem tam longinquae provin-
» ciae non venit. Si, hercule, nihilo maturius hoc, quo ego censeo,
» modo perficeretur bellum; tamen ad dignitatem populi romani
» famamque apud reges gentesque externas pertinebat, non ad
» defendendam modo Italiam, sed ad inferenda etiam Africae
» arma, videri nobis animum esse, nec hoc credi vulgarique, quod
» Hannibal ausus sit, neminem ducem Romanorum audere: et
» priore punico bello, tum quum de Sicilia certaretur, toties
» Africam ab nostris exercitibusque et classibus oppugnatam; nunc,

» quum de Italia certetur, Africam pacatam esse. Requiescat ali- » quando vexata tam diu Italia: uratur evasteturque in vicem » Africa: castra romana potius Carthaginis portis immineat, quum » nos iterum vallum hostium ex moenibus nostris videamus. Africa » sit reliqui belli sedes: illuc terror fugaque, populatio agrorum, » defectio sociorum, ceterae belli clades, quae in nos per quatuor- » decim annos ingruerunt, vertantur. Quae ad rempublicam perti- » nent et bellum, quod instat, et provincias, de quibus agitur, » dixisse satis est. Illa longa oratio nec ad vos pertinens sit, si, » quemadmodum Q. Fabius meas res gestas in Hispania elevavit, » sic et ego contra gloriam eius eludere, et meam verbis extollere » velim. Neutrum faciam, Patres conscripti, et, si ulla alia re, » modestia certe et temperando linguae adolescens senem vicero. » Ita et vixi et res gessi, ut tacitus ea opinione, quam vestra » sponte conceptam animis haberetis, facile contentus essem. »

XLV. Minus aequis animis auditus est Scipio, quia vulgatum erat, si apud senatum non obtinuisset, ut provincia africa sibi decerneretur, ad populum extemplo laturum. Itaque Q. Fulvius, qui consul quater et censor fuerat postulavit a consule, ut palam in senatu diceret, *permitteretne Patribus, ut de provinciis decernerent? staturusque eo esset, quod censuissent, an ad populum laturus?* Quum Scipio respondisset, se quod e republica esset, facturum, tum Fulvius, *Non ego ignarus, quid responsurus facturusve esses, quaesivi, quippe quum prae te feras, tentare magis, quam consulere senatum, et, ni provinciam tibi, quam volueris, extemplo decernamus, paratam rogationem habeas. Itaque a vobis, tribuni plebis, postulo,* inquit, *ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus consul, auxilio sitis.* Inde altercatio orta, quum consul negaret aequum esse, tribunos intercedere, quo minus suo quisque loco (senator) rogatus sententiam diceret. Tribuni ita decreverunt, *Si consul senatui de provinciis permitti, stari eo, quod senatus censuerit, placet; nec de ea re ferri ad populum patiemur: si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere, auxilio erimus.* Consul diem ad colloquendum cum collega petiit, postero die permissum senatui est. Provinciae ita decretae: alteri consuli Sicilia et triginta rostratae naves, quas

C. Servilius superiore anno habuisset; permissumque, ut in Africam, si id e republica esse censeret, traiiceret: alteri Bruttii et bellum cum Hannibale, cum eo exercitu, quem L. Veturius, aut Q. Caecilius. Hi et sortirentur inter se compararentve, uter in Bruttiis duabus legionibus, quae consul reliquisset, rem gereret; imperiumque in annum prorogaretur, cui ea provincia evenisset: et ceteris praeter consules praetoresque, qui exercitibus provinciisque praefuturi erant, prorogata imperia. Q. Caecilio sorte evenit, ut cum consule in Bruttiis adversus Hannibalem bellum gereret. Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore spectantium celebrati: legati, Delphos ad donum ex praeda Hasdrubalis portandum missi, M. Pomponius Matho et Q. Catius, tulerunt coronam auream ducentum pondo, et simulacra spoliorum, ex mille pondo argenti facta. Scipio, quum, ut delectum haberet, neque impetrasset, neque magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere sibi milites liceret, tenuit, et, quia impensae negaverat reipublicae futuram classem, ut quae ab sociis darentur ad novas fabricandas naves, acciperet. Etruriae primum populi, pro suis quisque facultatibus, consulem adiuturos polliciti: Caerites frumentum sociis Tarquinienses lintea in vela; Volaterrani interamenta navium et frumentum; Arretini triginta millia scutorum, galeas totidem, pila, gaesa, hastas longas, millium quinquaginta summam pari cuiusque generis numero expleturos, secures, rutra, falces, alveolos, molas, quantum in quadraginta longas naves opus esset, tritici centum et viginti millia modium, et in viaticum decurionibus remigibusque collaturos: Perusini, Clusini, Rusellani abietem in fabricandas naves et frumenti magnum numerum: abiete ex publicis silvis est usus. Vmbriae populi et praeter hos Nursini et Reatini et Amiternini sabinusque ager omnis milites polliciti. Marsi, Peligni Marrucinique, multi voluntarii nomina in classem dederunt. Camertes, quum aequo foedere cum Romanis essent, cohortem armatam sexcentorum hominum miserunt. Triginta navium carinae, viginti quinqueremes, decem quadriremes, quum essent positae, ipse ita institit operi, ut die quadragesimo quinto, quam ex silvis detracta materia erat, naves instructae armataeque in aquam deductae sint.

XLVI. Profectus in Siciliam est triginta navibus longis, voluntariorum septem ferme millibus in naves impositis: et P. Licinius

in Bruttios ad duos exercitus consulares venit. Ex eis eum sibi sumpsit, quem L. Veturius consul habuerat: Metello, ut, quibus praefuisset legionibus, iis praeesset (facilius cum assuetis imperio rem gesturum ratus), permisit: et praetores diversi in provincias profecti, et quia pecunia ad bellum deerat, agri campani regionem, a fossa graeca ad mare versam, vendere quaestores iussi; indicio quoque permisso, qui ager civis campani fuisset, ut is publicus populi romani esset: indici praemium constitutum, quantae pecuniae ager indicatus esset, pars decima: et Cn. Servilio praetori Vrbis negotium datum, ut campani cives, ubi cuique ex senatusconsulto liceret habitare, ibi habitarent, animadverteretque in eos, qui alibi habitarent. Eadem aestate Mago, Hamilcaris filius, ex minore Baliarium insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in classem imposita, in Italiam triginta ferme rostratis navibus et multis onerariis, duodecim millia peditum, duo ferme equitum traiecit; Genuamque, nullis praesidiis maritimam oram tutantibus, repentino adventu cepit. Inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos ibi motus facere posset, classem appulit. Ingauni (Ligurum ea gens est) bellum ea tempestate gerebant cum Epanteriis montanis: igitur Poenus, Savone oppido Alpino praeda deposita, et decem longis navibus in statione ad praesidium relictis, ceteris Carthaginem missis ad tuendam maritimam oram, quia fama erat Scipionem traiecturum esse, ipse, societate cum Ingaunis, quorum gratiam malebat, composita, montanos instituit oppugnare: et crescebat exercitus in dies, ad famam nominis eius Gallis undique confluentibus. Ea literis cognita Sp. Lucretii, ne frustra, Hasdrubale cum exercitu deleto biennio ante, forent laetati, si par aliud inde bellum, duce tantum mutato, oriretur, curam ingentem accenderunt Patribus. Itaque et M. Livium proconsulem ex Etruria volonum exercitum admovere Ariminum iusserunt, et Cn. Servilio praetori negotium datum, ut, si e republica censeret esse, urbanas legiones, cui imperio videretur dato, ex Vrbe duci iuberet. M. Valerius Laevinus Arretium eas legiones duxit. Eisdem diebus naves onerarias Poenorum ad octoginta circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciae praeerat, captas, Coelius frumento misso ad Hannibalem commeatuque onustas, Valerius praedam etruscam Ligurumque montanorum captivos Carthaginem perportantes, tradit. In

Bruttiis nihil ferme anno eo memorabile gestum. Pestilentia incesserat pari clade in Romanos Poenosque; nisi quod punicum exercitum super morbum etiam fames affecit. Propter Iunonis Laciniae templum aestatem Hannibal egit; ibique aram condidit dedicavitque, cum ingenti rerum ab se gestarum titulo, punicis graecisque literis insculpto.

LIBER IX.

I. Scipio, postquam in Siciliam venit, voluntarios milites ordinavit centuriavitque: ex iis trecentos iuvenes, florentes aetate et virium robore, inermes circa se habebat, ignorantes, quem ad usum, neque centuriati, neque armati, servarentur. Tum ex totius Siciliae iuniorum numero principes genere et fortuna trecentos equites, qui secum in Africam traiicerent, legit: diemque iis, qua equis armisque instructi atque ornati adessent, edixit. Gravis ea militia, procul domo, terra marique multos labores, magna pericula allatura videbatur; neque ipsos modo, sed parentes cognatosque eorum ea cura angebat: ubi dies, quae dicta erat, advenit, arma equosque ostenderunt. Tum Scipio, *renuntiari sibi*, dixit, *quosdam equites Siculorum, tanquam gravem et duram, horrere eam militiam. Si qui ita animati essent, malle eos sibi iam tum fateri, quam postmodo querentes, segnes atque inutiles milites reipublicae esse. Expromerent, quid sentirent: cum bona venia se auditurum.* Vbi ex his unus ausus est dicere, *se prorsus, si sibi, utrum velit, liberum esset, nolle militare,* tum Scipio ei, « Quoniam igitur, adolescens, quid sentires, non dissimula» sti, vicarium tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera » instrumenta militiae tradas, et tecum hinc extemplo domum » ducas, exerceas, docendum cures equo armisque. » Laeto conditionem accipienti unum ex trecentis, quos inermes habebat, tradit. Vbi hoc modo exauctoratum equitem cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se quisque excusare, et vicarium accipere. Ita trecentis Siculis romani equites substituti, sine publica impensa: docendorum atque exercendorum curam Siculi habuerunt: quia edictum imperatoris erat, ipsum militaturum, qui ita non fecisset. Egregiam hanc alam equitum evasisse ferunt, multisque

proeliis rempublicam adiuvisse. Legiones inde quum inspiceret, plurimorum stipendiorum ex iis milites delegit, maxime qui sub duce Marcello militaverant; quos quum optima disciplina institutos credebat, tum etiam ab longa Syracusarum obsidione peritissimos esse urbium oppugnandarum; nihil enim parvum, sed Carthaginis iam excidia agitabat animo. Inde exercitum per oppida dispertit: frumentum Siculorum civitatibus imperat; ex Italia advecto parcit: veteres naves reficit, et cum iis C. Laelium in Africam praedatum mittit; novas Panormi subducit, quia ex viridi materia raptim factae erant, ut in sicco hibernarent. Praeparatis omnibus ad bellum, Syracusas, nondum ex magnis belli motibus satis tranquillas, venit. Graeci res a quibusdam italici generis, eadem vi, qua per bellum ceperant, retinentibus, concessas sibi ab senatu, repetebant. Omnium primum ratus tueri publicam fidem, partim edicto, partim iudiciis etiam in pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis, suas res Syracusanis restituit. Non ipsis tantum ea res, sed omnibus Siciliae populis, grata fuit; eoque enisius ad bellum adiuverunt. Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum, conciente Ilergete Indibili, nulla alia de causa, quam per admirationem Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto. *Eum superesse unum ducem Romanis, ceteris ab Hannibale interfectis* rebatur. *Eo nec in Hispania caesis Scipionibus alium, quem mitterent, habuisse; et, postquam in Italia gravius bellum urgeret, adversus Hannibalem eum arcessitum. Praeterquam quod nomina tantum ducum in Hispania Romani haberent, exercitum quoque inde veterem deductum. Trepida omnia, ut inconditam turbam tironum, esse: nunquam talem occasionem liberandae Hispaniae fore. Servitum ad eam diem aut Carthaginiensibus aut Romanis; nec in vicem his aut illis, sed interdum utrisque simul. Pulsos ab Romanis Carthaginienses; ab Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab omni externo imperio soluta in perpetuum Hispania in patrios rediret mores ritusque.* Haec aliaque dicendo non populares modo, sed Ausetanos quoque, vicinam gentem, concitat, et alios finitimos sibi atque illis populos. Itaque intra paucos dies triginta millia peditum, quatuor ferme equitum in sedetanum agrum, quo edictum erat, convenerunt.

II. Romani quoque imperatores, L. Lentulus et L. Manlius Acidinus, ne glisceret prima negligendo bellum, iunctis et ipsi exercitibus, per agrum ausetanum, hostico, tanquam pacato, clementer ductis militibus, ad sedem hostium pervenere. Trium millium spatio procul a castris eorum posuerunt castra. Primo per legatos nequidquam tentatum, ut discederetur ab armis: dein, quum in pabulatores romanos impetus repente ab equitibus hispanis factus esset, submisso ab statione romana equitatu, proelium equestre fuit, haud sane memorando in partem ullam eventu. Sole oriente, postero die armati instructique omnes mille ferme passus procul a castris romanis aciem ostendere. Medii Ausetani erant: cornua dextrum Ilergetes, laevum ignobiles tenebant hispani populi. Inter cornua et mediam aciem intervalla patentia satis late fecerant, qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent. Et Romani, more suo exercitum quum instruxissent, id modo hostium imitati sunt, ut inter legiones et ipsi patentes equiti relinqueren, vias. Ceterum Lentulus, ei parti usum equitis fore ratus, quae prior in dehiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset, Ser. Cornelio tribuno militum imperat, equites per patentes in hostium acie vias permittere equos iubeat: ipse, coepta parum prospere pedestri pugna, tantum moratus, dum cedenti duodecimae legioni, quae in laevo cornu adversus Ilergetes locata erat, tertiam decimam legionem ex subsidiis in primam aciem firmamentum ducit; postquam aequata ibi pugna est, ad L. Manlium, inter prima signa hortantem, ac subsidia, quibus res postulabat locis, inducentem, venit. Indicat tuta ab laevo cornu esse: iam missum ab se Cornelium Servium procella equestri hostes circumfusurum. Vix haec dicta dederat, quum romani equites, in medios invecti hostes simul pedestres acies turbarunt, simul equitibus Hispanorum viam immittendi equos clauserunt. Itaque, omissa pugna equestri, ad pedestrem Hispani descenderunt. Romani imperatores, ut turbatos hostium ordines et trepidationem pavoremque et fluctuantia viderunt signa, hortantur, orant milites, *ut perculsos invadant, neu restitui aciem patiantur.* Non sustinuissent tam infestum impetum Barbari, ni regulus ipse Indibilis cum equitibus ad pedes degressis ante signa peditum se obiecisset. Ibi aliquandiu atrox pugna stetit. Tandem postquam ii, qui circa regem,

seminecem restantem, deinde pilo terrae affixum, pugnabant, obruti telis occubuerunt, tum fuga passim coepta, pluresque caesi, quia equos conscendendi equitibus spatium non fuerat, et quia perculsis acriter institerunt Romani: nec ante abscessum est, quam castris quoque exsuerunt hostem. Tredecim millia Hispanorum caesa eo die, octingenti ferme capti. Romanorum sociorumque paulo amplius ducenti, maxime in laevo cornu, ceciderunt. Pulsi castris Hispani, aut qui ex proelio effugerant, sparsi primo per agros, deinde in suas quisque civitates redierunt.

III. Tum a Mandonio evocati in concilium conquestique ibi clades suas, increpitis auctoribus belli, legatos mittendos ad arma tradenda deditionemque faciendam censuerunt. Quibus, culpam in auctorem belli Indibilem ceterosque principes, quorum plerique in acie cecidissent, conferentibus, tradentibusque arma et dedentibus sese, responsum est: *In deditionem ita accipi eos, si Mandonium ceterosque belli concitores tradidissent vivos: sin minus, exercitus se in agrum Ilergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum populorum ducturos.* Haec dicta legatis, renuntiataque in concilium: ibi Mandonius ceterique principes comprehensi et traditi ad supplicium. Hispaniae populis reddita pax: stipendium eius anni duplex et frumentum sex mensium imperatum sagaque et togae exercitui, et obsides ab triginta ferme populis accepti. Ita Hispaniae rebellantis tumultu, haud magno motu, intra paucos dies concito et compresso, in Africam omnis terror versus. C. Laelius nocte ad Hipponem Regium quum accessisset, luce prima ad populandum agrum sub signis milites sociosque navales duxit. Omnibus, pacis modo incuriose agentibus, magna clades illata; nuntiique trepidi Carthaginem terrore ingenti complevere, classem romanam Scipionemque imperatorem (et fama fuerat iam in Siciliam trangressum) advenisse: nec quot naves vidissent, nec quanta manus agros popularetur, satis gnari, omnia in maius, metu augente, accipiebant. Itaque primo terror pavorque, dein moestitia animos incessit: *tantum fortunam mutasse, ut, qui modo ipsi exercitum ante moenia romana habuissent victores, stratisque tot hostium exercitibus, omnes Italiae populos aut vi aut voluntate in deditionem accepissent, ii, verso marte, Africae populationes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequaquam*

pari ad patienda ea robore, ac Romani fuissent. Illis romanam plebem, illis Latium iuventutem praebuisse, maiorem semper frequentioremque pro tot caesis exercitibus subolescentem : suam plebem imbellem in urbe, imbellem in agris esse : mercede parari auxilia ex Afris, gente ad omnem auram spei mobili atque infida. Iam reges, Syphacem post colloquium cum Scipione alienatum; Massinisam aperta defectione infestissimum hostem. Nihil usquam spei, nihil auxilii esse: nec Magonem ex Gallia movere tumultus quidquam, nec coniungere sese Hannibali : et Hannibalem ipsum iam et fama senescere, et viribus.

IV. In haec deflenda prolapsos ab recenti nuntio animos rursus terror instans revocavit ad consultandum, quonam modo obviam praesentibus periculis iretur. Delectus raptim in urbe agrisque haberi placet, mittere ad conducenda Afrorum auxilia, munire urbem, frumentum convehere, tela, arma parare, instruere naves ac mittere ad Hipponem adversus romanam classem. Iam haec agentibus nuntius tandem venit, Laelium, non Scipionem, copiasque, quantae ad incursiones agrorum satis sint, transvectas; summae belli molem adhuc in Sicilia esse. Ita respiratum, mittique ad Syphacem legationes aliosque regulos, firmandae societatis causa, coeptae. Ad Philippum quoque missi, qui ducenta argenti talenta pollicerentur, ut in Siciliam, aut in Italiam traiiceret. Missi et ad duos imperatores in Italiam, ut omni terrore Scipionem retinerent: ad Magonem non legati modo, sed viginti quinque naves longae, sex millia peditum, octingenti equites, septem elephanti, ad hoc magna pecunia ad conducenda auxilia, quibus fretus propius urbem romanam exercitum admoveret, coniungeretque se Hannibali. Haec Carthagine parabant agitabantque. Ad Laelium, praedas ingentes ex agro inermi ac nudo praesidiis agentem, Masinissa, fama romanae classis excitus, cum equitibus paucis venit. Is *segniter rem agi ab Scipione* questus, *quod tum non iam exercitum in Africam traiecisset, perculsis Carthaginiensibus, Syphace impedito finitimis bellis, quem incertum haerere ; si spatium ad sua, ut velit, componenda detur, nihil sincera fide cum Romanis acturum. Hortaretur et simularet Scipionem, ne cessaret. Se, quamquam regno pulsus esset, cum haud contemnendis copiis affutu-*

rum peditum equitumque: nec ipsi Laelio morandum in Africa esse; classem credere profectam a Carthagine, cum qua, absente Scipione, non satis tutum esse contrahi certamen.

V. Ab hoc sermone dimisso Masinissa, Laelius postero die naves praeda onustas ab Hippone solvit, revectusque in Siciliam mandata Masinissae Scipioni exposuit. Eisdem ferme diebus naves, quae ab Carthagine ad Magonem missae erant, inter Albingaunos Ligures Genuamque accesserunt. In iis locis tum forte Mago tenebat classem: qui, legatorum auditis verbis, iubentium exercitus quam maximos comparare, extemplo Gallorum et Ligurum (namque utriusque gentis ingens ibi multitudo erat) concilium habuit. *Et missum se ad eos vindicandos in libertatem*, ait, *et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo praesidia; sed, quantis viribus, quanto exercitu id bellum geratur, in eorum potestate esse. Duos exercitus romanos, unum in Gallia, alterum in Etruria esse: satis scire, Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum: multa millia ipsis etiam armanda esse, ut duobus ducibus, duobus exercitibus romanis resistatur.* Galli, *summam ad id suam voluntatem esse*, dicere; *sed, quum una castra romana intra fines, altera in finitima terra Etruria prope in cospectu habeant, si palam fiat, auxiliis adiutum ab sese Poenum, extemplo infestos utrinque exercitus in agrum suum incursuros. Ea ab Gallis desideraret, quibus occulte adiuvari posset. Liguribus, quod procul agro urbibusque eorum castra romana sint, libera consilia esse: illos armare iuventutem et capessere pro parte bellum, aequum esse.* Ligures haud abnuere; tempus modo duorum mensium petere ad delectus habendos. Interim Mago milites, Gallis dimissis, clam per agros eorum mercede conducere. Commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a gallis populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex Etruria in Galliam traducit, iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus propius Vrbem moveat, obviam ire parat; si Poenus sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem regione circa Ariminum Italiae praesidio futurus.

VI. Post reditum ex Africa C. Laelii, et Scipione stimulato Masinissae adhortationibus, et militibus, praedam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri, accensis ad traiiciendum quam pri-

mum, intervenit maiori minor cogitatio, Locros urbem recipiendi, quae sub defectionem Italiae desciverat et ipsa ad Poenos. Spes autem affectandae eius rei ex minima re affulsit. Latrociniis magis, quam iusto bello, in Bruttiis gerebantur res; principio ab Numidis facto, et Bruttiis, non societate magis punica, quam suopte ingenio, congruentibus in eum morem. Postremo Romani quoque, iam contagione quadam rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in hostium agros facere. Ab iis egressi quidam urbem Locrenses circumventi. Rhegiumque abstracti fuerant. In eo captivorum numero fabri quidam fuere, assueti forte apud Poenos mercede opus in arce Locrorum facere. Ii, cogniti ab Locrensium principibus, qui pulsi ab adversa factione, quae Hannibali Locros tradiderat, Rhegium se contulerant, quum cetera percunctantibus (ut mos est, qui diu absunt), quae domi agerentur, exposuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi forent, arcem se iis udituros. Ibi se habitare, fidemque sibi rerum omnium inter Carthaginienses esse. Itaque, ut qui simul desiderio patriae angerentur, simul cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redemptis extemplo iis remissisque, quum ordinem agendae rei composuissent signaque, quae procul edita observarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars exulum erat, referentes ibi promissa captivorum, quum spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent; tribuni militum cum iis M. Sergius et P. Matienus missi, iussique ab Rhegio tria millia militum Locros ducere: et Q. Pleminio propraetori scriptum, ut rei agendae adesset. Profecti ab Rhegio, scalas ad editam altitudinem arcis fabricatas portantes, media ferme nocte ex eo loco, unde convenerat, signum dedere proditoribus arcis. Qui parati intentique et ipsi scalas ad id ipsum factas quum dimisissent, pluribusque simul locis scandentes accepissent, prius quam clamor oriretur, in vigiles Poenorum, ut in nullo tali metu; sopitos impetus est factus. Quorum gemitus primo morientium exauditus; deinde subita consternatio ex somno et tumultus, quum causa ignoraretur; postremo certior res, aliis exercitantibus alios. Iamque *ad arma* pro se quisque vocabat: ***hostes in arce esse, et caedi vigiles.*** Oppressique forent Romani, nequaquam numero pares, ni clamor, ab iis, qui extra arcem erant, sublatus, incertum, unde accidisset (omnia vana

augente nocturno tumultu), fecisset. Itaque velut plena iam hostium arce territi Poeni, omisso certamine, in alteram arcem (duae sunt haud multum inter se distantes) confugiunt. Oppidani urbem habebant, victoribus praemium in medio positam. Ex arcibus duabus proeliis quotidie levibus certabatur. Q. Pleminius romano, Hamilcar punico praesidio praeerat: arcessentes ex propinquis locis subsidia copias augebant. Ipse postremo veniebat Hannibal: nec sustinuissent Romani, nisi Locrensium multitudo, exacerbata superbia atque avaritia Poenorum, ad Romanos inclinasset.

VII. Scipioni ut nuntiatum est, in maiore discrimine Locris rem verti, ipsumque Hannibalem adventare; ne praesidium etiam periclitaretur, haud facili inde receptu, et ipse a Messana, L. Scipione fratre in praesidio ibi relicto, quum primum aestu fretum inclinatum est, naves mari secundo misit. Et Hannibal, a Butroto amni (haud procul is ab urbe Locris abest) nuntio praemisso, ut sui luce prima summa vi proelium cum Romanis ac Locrensibus consererent, dum ipse, aversis omnibus in eum tumultum, ab tergo urbem incautam aggrederetur, ubi luce coeptam invenit pugnam, ipse nec in arcem se includere, turba locum arctum impediturus, voluit; neque scalas, quibus scanderet muros, attulerat. Sarcinis in acervum coniectis, quum haud procul muris ad terrorem hostium aciem ostendisset, cum equitibus numidis circum equitabat urbem, dum scalae, quaeque alia ad oppugnandum opus erant, parantur, ad visendum qua maxime parte aggrederetur. Progressus ad murum, scorpione icto (qui proximus eum forte steterat, terroris inde tam periculoso casu, receptui canere quum iussisset, castra procul ab ictu teli communiit. Classis romana a Messana Locros, aliquot horis die superante, accessit; expositi omnes e navibus, et ante occasum solis urbem ingressi sunt. Postero die coepta ex arce a Poenis pugna; et Hannibal, iam scalis aliisque omnibus ad oppugnationem paratis, subibat muros: quum repente in eum, nihil minus quam tale quidquam timentem, patefacta porta erumpunt Romani. Ad ducentos improvidos, quum invasissent, occidunt. Ceteros Hannibal, ut consulem adesse sensit, in castra recipit; nuntioque misso ad eos, qui in arce erant, ut sibimet ipsi consulerent, nocte motis castris abiit. Et qui in arce erant, igni iniecto tectis, quae tenebant, ut is tumultus ho-

stem moraretur, agmen suorum fugae simili cursu ante noctem assequuti sunt.

VIII. Scipio, ut et arcem relictam ab hostibus et vacua vidit castra, vocatos ad concionem Locrenses graviter ob defectionem incusavit: de auctoribus supplicium sumpsit, bonaque eorum alterius factionis principibus, ob egregiam fidem adversus Romanos, concessit. *Publice nec dare, nec eripere se quidquam Locrensibus*, dixit; *Romam mitterent legatos: quam senatus aequum censuisset, eam fortunam habituros. Illud satis scire, etsi male de populo romano meriti essent, in meliore statu sub iratis Romanis futuros, quam sub amicis Carthaginiensibus fuerint.* Ipse, Q. Pleminio legato praesidioque, quod arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat copiis, Messanam traiecit. Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Carthaginiensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut modicas iniurias non aequo modo animo pati, sed prope lubenti possent. Verum enimvero tantum Pleminius Hamilcarem praesidii praefectum, tantum praesidiarii milites romani Poenos scelere atque avaritia superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur certari. Nihil omnium, quae inopi invisas opes potentioris faciunt, praetermissum in oppidanos est ab duce, aut a militibus; in corpora ipsorum, in liberos, in coniuges infandae contumeliae aditae. Nam avaritia ne sacrorum quidem spoliatione abstinuit: nec alia modo templa violata, sed Proserpinae etiam, intacti omni aetate, thesauri; praeterquam quod a Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias retulit, spoliati dicebantur. Ergo sicut ante regiae naves, laceratae naufragiis, nihil in terram integri, praeter sacram pecuniam Deae, quam absportabant, extulerant; tum quoque alio genere cladis eadem alia pecunia omnibus contactis ea violatione templi furorem obiecit, atque inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili vertit.

IX. Summae rei Pleminius praeerat: militum pars sub eo, quam ipse ab Rhegio abduxerat, pars sub tribunis erat. Rapto poculo argenteo ex oppidani domo Pleminii miles fugiens, sequentibus quorum erat, obvius forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit. Cui quum iussu tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter Pleminii milites tribu-

norumque; ut suis quisque oppurtunus advenerat, multitudine simul ac tumultu crescente. Victi Pleminii milites quum ad Pleminium, cruorem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum iactata in iurgiis referentes; accensus ira domo sese proripuit, vocatosque tribunos nudari, ac virgas expediri iubet. Dum spoliandis iis (repugnabant enim, militemque implorabant) tempus teritur, repente milites, feroces recenti victoria, ex omnibus locis, velut adversus hostes ad arma conclamatum esset, concurrerunt; et quum violata iam virgis corpora tribunorum vidissent, tum vero in multo impotentiorem subito rabiem accensi, sine respectu, non maiestatis modo, sed etiam humanitatis, in legatum impetum, lictoribus prius indignum in modum mulcatis, faciunt: tum ipsum, ab suis interceptum et reclusum, hostiliter lacerant, et prope exsanguem, naso auribusque mutilatis, relinquunt. His Messanam nuntiatis Scipio, post paucos dies Locros hexeri advectus, quum causam Pleminii et tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque in eiusdem loci praesidio, tribunis sontibus iudicatis et in vincula coniectis, ut Romam ad senatum mitterentur, Messanam atque inde Syracusas rediit. Pleminius impotens irae, neglectam ab Scipione et nimis leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam aestimare alium eam litem posse, nisi qui atrocitatem eius patiendo sensisset, tribunos attrahi ad se iussit laceratosque omnibus, quae pati corpus ullum potest, suppliciis interfecit; nec satiatus vivorum poena, insepultos proiecit. Simili crudelitate et in Locrensium principes est usus, quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem profectos audivit; et, quae antea per libidinem atque avaritiam foeda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia edere: infamiae atque invidiae non sibi modo, sed etiam imperatori, esse.

X. Iam comitiorum appetebat tempus, quum P. Licinii consulis literae Romam allatae, *se exercitumque suum gravi morbo affectari; nec sisti potuisse, ni eadem vis mali, aut gravior etiam, in hostes ingruisset. Itaque, quoniam ipse venire ad comitia non posset, si ita Patribus videretur, se Q. Caecilium Metellum dictatorem comitiorum causa dicturum: exercitum Q. Caecilii dimitti, e republica esse. Nam neque usum eius ullum in praesentia esse, quum Hannibal iam in hiberna suos*

receperit, et tanta incesserit in ea castra vis morbi, ut, nisi mature dimittantur, nemo omnium superfuturus videatur. Ea consuli a Patribus facienda, ut e republica fideque sua duceret, permissa. Civitatem eo tempore repens religio invaserat, inveato carmine in libris Sibyllinis, propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis. *Quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si Mater Idaea a Pessinunte Romam advecta foret.* Id carmen ab decemviris inventum eo magis Patres movit, quod et legati, qui donum Delphos portaverant, referebant: et sacrificantes ipsos Pythio Apollini litavisse, et responsum oraculo editum, maiorem multo victoriam, quam cuius ex spoliis dona portarent, adesse populo romano. In eiusdem spei summam conferebant P. Scipionis velut praesagientem animum de fine belli, quod depoposcisset provinciam Africam. Itaque quo maturius fatis, ominibus oraculisque portendentis sese victoriae compotes fierent, id cogitare, quae ratio transportandae Romam Deae esset.

XI. Nullas dum in Asia civitates socias habebat populus romanus. Tamen memores, Aesculapium quoque ex Graecia quondam, haud dum ullo foedere sociata, valetudinis populi causa arcessitum, et iam cum Attalo rege, propter commune adversus Philippum bellum, coeptam amicitiam esse, facturum eum, quae possit, populi romani causa, legatos ad eum decernunt M. Valerium Laevinum, qui bis consul fuerat ac res in Graecia gesserat, M. Caecilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Galbam aedilitium, duos quaestorios, Cn. Tremellium Flaccum et M. Valerium Faltonem. His quinque naves quinqueremes, ut ex dignitate populi romani adirent eas terras, ad quas concilianda maiestas nomini romano esset, decernunt. Legati Asiam petentes protenus Delphos quum escendissent, oraculum adierunt, consulentes, ad quod negotium domo missi essent, perficiendi eius quam sibi spem populoque romano portenderet. Responsum esse fuerunt, *Per Attalum regem compotes eius fore, quod peterent. Quum Romam Deam devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir optimus Romae esset, hospitio exciperet.* Pergamum ad regem venerunt: is legatos comiter acceptos Pessinuntem in Phrygiam deduxit; sacrumque iis lapidem, quam Matrem deum esse incolae dicebant, tradidit, ac

deportare Romam iussit. Praemissus ab legatis M. Valerius Falto nuntiavit, Deam apportari: quaerendum virum optimum in civitate esse, qui eam rite hospitio exciperet. Q. Caecilius Metellus dictator ab consule in Bruttiis comitiorum causa dictus, exercitusque eius dimissus; magister equitum L. Veturius Philo: comitia per dictatorem habita. Consules facti M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus absens, quum provinciam Graeciam haberet. Praetores inde creati, Ti. Claudius Nero, M. Marcius Ralla, L. Scribonius Libo, M. Pomponius Matho. Comitiis peractis, dictator sese magistratu abdicavit. Ludi Romani ter, plebeii septies instaurati. Curules erant aediles Cn. et L. Cornelii Lentuli. Lucius Hispaniam provinciam habebat: absens creatus, absens eum honorem gessit. Ti. Claudius Asellus et M. Iunius Pennus plebeii aediles fuerunt. Aedem Virtutis eo anno ad portam Capenam M. Marcellus dedicavit, septimodecimo anno postquam a patre eius primo consulatu vota in Gallia ad Clastidium fuerat. Et flamen martialis eo anno est mortuus M. Aemilius Regillus.

XII. Neglectae eo biennio res in Graecia erant. Itaque Philippus Aetolos, desertos ab Romanis, cui uni fidebant auxilio, quibus voluit conditionibus, ad petendam et paciscendam subegit pacem. Quod nisi omni vi perficere maturasset, bellantem eum cum Aetolis P. Sempronius proconsul, successor imperii missus Sulpicio, cum decem millibus peditum et mille equitibus et triginta quinque rostratis navibus (haud parvum momentum ad opem ferendam sociis) oppressisset. Vixdum pace facta, nuntius regi venit, Romanos Dyrrhachium venisse, Parthinosque et propiuquas alias gentes motas esse ad spem novandi res, Dimallumque oppugnari. Eo se verterant Romani ab Aetolorum, quo missi erant, auxilio, irati, quod sine auctoritate sua adversus foedus cum rege pacem fecissent. Ea quum audisset Philippus, ne qui motus maior in finitimis gentibus populisque oriretur, magnis itineribus Apolloniam contendit; quo Sempronius se receperat, misso Laetorio legato cum parte copiarum et quindecim navibus in Aetoliam, et ad visendas res, pacemque, si posset, turbandam. Philippus agros Apolloniatium vastavit, et, ad urbem admotis copiis, potestatem pugnae Romano fecit. Quem postquam quietum muros tantummodo tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem oppugnaret, et cum

Romanis quoque, sicut cum Aetolis, cupiens pacem, si posset, sin minus, inducias facere, nihil ultra irritatis novo certamine odiis, in regnum se recepit. Per idem tempus, taedio diutini belli, Epirotae, tentata prius Romanorum voluntate, legatos de pace communi ad Philippum misere; satis confidere, conventuram eam, affirmantes, si ad colloquium cum P. Sempronio imperatore romano venisset: facile impetratum (neque enim ne ipsius quidem regis abhorrebat animus), ut in Epirum transiret. Phoenice urbs est Epiri: ibi prius colloquutus rex cum Aeropo et Darda et Philippo, Epirotarum praetoribus; postea cum P. Sempronio congreditur; affuit colloquio et Amynander Athamanum rex, et magistratus alii Epirotarum et Acarnanum. Primus Philippus praetor verba fecit, et petiit simul ab rege et ab imperatore romano, ut finem belli facerent, darentque eam Epirotis veniam. P. Sempronius conditiones pacis dixit, ut Parthini et Dimallum et Bargulum et Eugenium Romanorum essent: Atintania, si, missis Romam legatis, ab senatu impetrasset, Macedoni accederet. In eas conditiones quum pax conveniret, ab rege foederi adscripti Prusia Bithyniae rex, Achaei, Boeoti, Thessali, Acarnanes, Epirotae: ab Romanis Hienses, Attalus rex, Pleuratus, Nabis Lacedaemoniorum tyrannus, Elei, Messenii, Athenienses. Haec conscripta consignataque sunt, et in duos menses induciae factae, donec Romam mitterentur legati, ut populus in has conditiones pacem iuberet: iusseruntque omnes tribus, quia, verso in Africam bello, omnibus aliis in praesentia levari volebant bellis. P. Sempronius, pace facta, ad consulatum Romam decessit.

XIII. P. Sempronio, M. Cornelio consulibus (quintus decimus is annus punici belli erat) provinciae, Cornelio Etruria cum vetere exercitu, Sempronio Bruttii, ut novas scriberet legiones, decretae. Praetoribus, M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni peregrina, et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Sicilia, Ti. Claudio Neroni Sardinia evenit. P. Scipioni cum eo exercitu, cum ea classe, quam habebat, prorogatum in annum imperium est: item P. Licinio, ut Bruttios cum duabus legionibus obtineret, quoad eum in provincia cum imperio morari consuli e republica visum esset. Et M. Livio et Sp. Lucretio, cum binis legionibus, quibus adversus Magonem Galliae praesidio fuissent, prorogatum

imperium est. Et Cn. Octavio, ut, quum Sardiniam legionemque Ti. Claudio tradidisset, ipse navibus longis quadraginta maritimam oram, quibus finibus senatus censuisset, tutaretur. M. Pomponio praetori in Sicilia cannensis exercitus duae legiones decretae. T. Quintius Tarentum, C. Hostilius Tubulus Capuam, propraetores, sicut priore anno, cum vetere uterque praesidio obtinerent. De Hispaniae imperio, quos in eam provinciam duos proconsules mitti placeret, latum ad populum est. Omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum, proconsules, sicut priore anno tenuissent, obtinere eas provincias iusserunt. Consules delectum habere instituerunt, et ad novas scribendas in Bruttios legiones, et in ceterorum (ita enim iussi ab senatu erant) exercituum supplementum.

XIV. Quamquam nondum aperte Africa provincia decreta erat (occultantibus id, credo, Patribus, ne praesciscerent Carthaginienses), tamen in eam spem erecta civitas erat, in Africa eo anno debellatum iri, finemque bello punico adesse. Impleverat ea res superstitionum animos, pronique et ad nuntianda, et ad credenda prodigia erant. Eo plura vulgabantur. *Duos soles visos, et nocte interluxisse; et facem Setiae ab ortu solis ad occidentem porrigi visam; Tarracinae portam, Anagniae et portam et multis locis murum de caelo tactum: in aede Iunonis Sospitae Lanuvii cum horrendo fragore strepitum editum.* Eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit; et novemdiale sacrum, quod de caelo lapidatum esset, factum. Eo accessit consultatio de Matre Idaea accipienda, quam, praeterquam quod M. Valerius, unus ex legatis praegressus, actutum in Italia fore nuntiaverat, recens nuntius aderat, Tarracinae iam esse. Haud parva rei iudicium senatum tenebat, qui vir optimus in civitate esset: veram certe victoriam eius rei sibi quisque mallet, quam ulla imperia honoresve, suffragio seu Patrum, seu plebis delatos. P. Scipionem, Cn. filium, eius qui in Hispania ceciderat, adolescentem nondum quaestorium, indicaverunt in tota civitate virum bonorum optimum esse. Id quibus virtutibus inducti ita iudicarint, sicut proditum a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus libens posteris traderem; ita meas opiniones, coniectando rem vetustate obrutam, non interponam. P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam

ire iussus obviam Deae, isque eam de nave accipere, et in terram elatam tradere ferendam matronis. Postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut erat iussus, in salum nave evectus, ab sacerdotibus Deam accepit, extulitque in terram. Matronae primores civitatis, inter quas unius Claudiae Quintae insigne est nomen, accepere: cui dubia, ut traditur, ante fama clariorem ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam fecit. Eae per manus, succedentes deinceps aliae aliis, omni effusa civitate obviam, thuribulis ante ianuas positis, qua praeferebatur, atque accenso thure, precantibus, ut volens propitiaque urbem romanam iniret, in aedem Victoriae, quae est in Palatio, pertulere Deam pridie idus aprilis; iisque dies festus fuit. Populus frequens dona Deae in Palatium tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.

XV. Quum de supplemento legionum, quae in provinciis erant, ageretur; *tempus esse*, a quibusdam senatoribus subiectum est, *quae dubiis in rebus utcumque tolerata essent, ea, dempto iam tandem deum benignitate metu, non ultra pati*. Erectis exspectatione Patribus, subiecerunt: *colonias latinas duodecim, quae Q. Fabio et Q. Fulvio consulibus abnuissent milites dare, eas annum iam ferme sextum vacationem militiae, quasi honoris et beneficii causa, habere; quum interim boni obedientesque socii, pro fide atque obsequio in populum romanum, continuis omnium annorum delectibus exhausti essent*. Sub hanc vocem non memoria magis Patribus renovata rei prope iam obliteratae, quam ira irritata est. Itaque, nihil prius referre consules passi, decreverunt, *ut consules magistratus denosque principes Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus, Alba, Carseolis, Sora, Suessa, Setia, Circeiis, Narnia, Interamna* (eae namque coloniae in ea causa erant), *Romam excirent; iis imperarent, quantum quaeque earum coloniarum militum plurimum dedisset populo romano, ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites centenos vicenos. Si qua eum numerum equitum explere non posset, pro equite uno tres pedites liceret dare: pedites equitesque quam locupletissimi legerentur mitterenturque, ubicumque extra Italiam supplemento opus esset. Si qui ex iis recusarent, retineri eius coloniae magistratus legatosque placere; neque, si postularent, senatum*

dari prius quam imperata fecissent. Stipendium praeterea iis coloniis in millia aeris asses singulos imperari exigique quotannis; censumque in iis coloniis agi ex formula ab romanis censoribus data. Dari autem placere eandem, quam populo romano; deferrique Romam ab iuratis censoribus coloniarum, prius quam magistratu abirent. Ex hoc senatusconsulto, accitis Romam magistratibus primoribusque earum coloniarum, consules quum militem stipendiumque imperassent, alii aliis magis recusare ac reclamare. Negare *tantum militum effici posse; vix, si simplum ex formula imperetur, enisuros.* Orare atque obsecrare, *ut sibi senatum adire ac deprecari liceret. Nihil se, quare perire merito deberent, admisisse: sed, si pereundum etiam foret, neque suum delictum, neque iram populi romani, ut plus militum darent, quam haberent, posse efficere.* Consules obstinati manere legatos Romae iubent; magistratus ire domos ad delectus habendos. Nisi summa militum, quae imperata esset, Romam adducta, neminem iis senatum daturum. Ita praecisa spe senatum adeundi deprecandique, delectus in iis duodecim coloniis, per longam vacationem numero iuniorum aucto, haud difficulter est perfectus.

XVI. Altera item res, prope aeque longo neglecta silentio, relata a M. Valerio Laevino est; qui, *privatis collatas pecunias, se ac M. Claudio consulibus, reddi tandem, aequum esse* dixit; *nec mirari quemquam debere, in publica obligata fide suam praecipuam curam esse: nam, praeterquam quod aliquid proprie ad consulem eius anni, quo collatae pecuniae essent, pertineret, etiam se auctorem ita conferendi fuisse, inopi aerario, nec plebe ad tributum sufficiente.* Grata ea Patribus admonitio fuit; iussisque referre consulibus, decreverunt, *ut tribus pensionibus ea pecunia solveretur: primam praesentem, ii, qui tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.* Omnes deinde alias curas una occupavit, postquam Locrensium clades, quae ignoratae ad eam diem fuerant, legatorum adventu vulgatae sunt: nec tam Q. Pleminii scelus, quam Scipionis in eo aut ambitio aut negligentia iras hominum irritavit. Decem legati Locrensium, obsiti squalore et sordibus, in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicum, ramos oleae (ut Graecis mos est), porrigentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuerunt. Quaerenti-

bus consulibus *Locrenses se* dixerunt *esse, ea passos a Q. Pleminio legato romanisque militibus, quae pati ne Carthaginienses quidem velit populus romanus. Rogare, uti sibi Patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent.*

XVII. Senatu dato, maximus natu ex iis: « Scio, quantum » aestimentur nostrae apud vos querelae, Patres conscripti, plu» rimum in eo momenti esse, si probe sciatis, et quomodo proditi » Locri Hannibali sint, et quomodo, pulso Hannibalis praesidio, » restituti in ditionem vestram. Quippe si et culpa defectionis » procul a publico consilio absit, et reditum in vestram ditionem » appareat, non voluntate solum, sed ope etiam ac virtute nostra, » magis indignemini, bonis ac fidelibus sociis tam atroces atque » indignas iniurias ab legato vestro militibusque fieri. Sed ego » causam utriusque defectionis nostrae in aliud tempus differendam » arbitror esse, duarum rerum gratia, unius, ut coram P. Sci» pione, qui Locros recepit, omnium nobis recte perperamque » factorum testis, agatur, alterius, quod, qualescumque sumus, » tamen haec, quae passi sumus, pati non debuimus. Non pos» sumus dissimulare, Patres conscripti, nos, quum praesidium » punicum in arce nostra haberemus, multa foeda et indigna et » a praefecto praesidii Hamilcare, et ab Numidis Afrisque passos » esse. Sed quid illa sunt, collata cum iis, quae hodie patimur? » Cum bona venia, quaeso, audiatis, Patres conscripti, id, quod » invitus dicam. In discrimine est nunc humanum omne genus, » utrum vos, an Carthaginienses principes terrarum videat. Si ex » iis, quae Locrenses aut ab illis passi sumus, aut a vestro prae» sidio nunc quum maxime patimur, aestimandum romanum ac » punicum imperium sit, nemo non illos sibi, quam vos, domi» nos praeoptet. Et tamen videte, quemadmodum Locrenses in vos » animati sint: quum a Carthaginiensibus iniurias tanto minores » acciperemus, ad vestrum imperatorem confugimus: quum a ve» stro praesidio plus quam hostilia patiamur, nusquam alio, quam » ad vos, querelas detulimus. Aut vos respicietis perditas res no» stras, Patres conscripti, aut ne ab diis quidem immortalibus » quod precemur, quidquam superest. Q. Pleminius legatus mis» sus est cum praesidio ad recipiendos a Carthaginiensibus Locros, » et cum eodem ibi relictus est praesidio. In hoc legato vestro

» (dant enim animum ad loquendum libere ultimae miseriae) nec » hominis quidquam est, Patres conscripti, praeter figuram et » speciem; neque romani civis, praeter habitum vestitumque et » sonum latinae linguae. Pestis ac bellua immanis, quales fretum » quondam, quo ab Sicilia dividimur, ad perniciem navigantium » circumsedisse fabulae ferunt. At si scelus libidinemque et ava- » ritiam solus ipse exercere in socios vestros satis haberet; unam » profundam quidem voraginem tamen patientia nostra explere- » mus. Nunc omnes centuriones militesque vestros (adeo in pro- » miscuo licentiam atque improbitatem esse voluit) Pleminios » fecit: omnes rapiunt, spoliant, verberant, vulnerant, occidunt, » constuprant matronas, virgines, ingenuos, raptos ex complexu » parentum. Quotidie capitur urbs nostra, quotidie diripitur; dies » noctesque omnia passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur » atque absportantur, ploratibus sonant. Miretur, qui sciat, quo- » modo aut nos ad patiendum sufficiamus, aut illos, qui faciunt; » nondum tantarum iniuriarum satietas ceperit: neque ego exse- » qui possum, nec vobis operae est audire singula, quae passi » sumus. Communiter omnia amplectar: nego domum ullam Lo- » cris, nego quemquam hominem expertem iniuriae esse; nego » ullum genus sceleris, libidinis, avaritiae superesse, quod in ullo, » qui pati potuerit, praetermissum sit. Vix ratio iniri potest, uter » casus civitatis sit detestabilior, quum hostes bello urbem cepere, » an quum exitiabilis tyrannus vi atque armis oppressit. Omnia, » quae captae urbes patiuntur, passi sumus, et quum maximi » patimur, Patres conscripti; omnia, quae crudelissimi atque » importunissimi tyranni scelera in oppressos cives edunt, Plemi- » nius in nos liberosque nostros et coniuges edidit.

XVIII. » Vnum est, de quo nominatim et nos queri religio » infixa animis cogat, et vox audire, et exsolvere rempublicam » vestram religione, si ita vobis videbitur, velimus; Patres con- » scripti. Vidimus enim, cum quanta ceremonia non vestros solum » colatis deos, sed etiam externos accipiatis. Fanum est apud nos » Proserpinae, de cuius sanctitate templi credo aliquam famam » ad vos pervenisse Pyrrhi bello; qui quum, ex Sicilia rediens, » Locros classe praeterveheretur, inter alia foeda, quae propter » fidem erga vos in civitatem nostram facinora edidit, thesauros

» quoque Proserpinae, intactos ad eam diem, spoliavit! atque ita, » pecunia in naves imposita, ipse terra est profectus. Quid ergo » evenit, Patres conscripti? Classis postero die foedissima tempestate lacerata, omnesque naves, quae sacram pecuniam habuerunt, in litora nostra eiectae sunt. Qua tanta clade edoctus » tandem deos esse superbissimos rex pecuniam omnem conquisitam in thesauros Proserpinae referri iussit. Nec tamen illi unquam postea prosperi quidquam evenit; pulsusque Italia, ignobili » atque inhonesta morte, temere nocte ingressus Argos, occubuit. » Haec quum audisset legatus vester tribunique militum, et mille » alia, quae non augendae religionis causa, sed praesentis Deae » numine saepe comperta nobis maioribusque nostris, referebantur; ausi sunt nihilominus sacrilegas admovere manus intactis » illis thesauris, et nefanda praeda se ipsos ac domos contaminare » suas et milites vestros. Quibus, per, vos, fidem vestram, Patres » conscripti, priusquam eorum scelus expietis, neque in Italia, » neque in Africa quidquam rei gesseritis; ne, quod piaculum » commiserunt, non suo solum sanguine, sed etiam publica clade » luant. Quamquam ne nunc quidem, Patres conscripti, aut in » ducibus, aut in militibus vestris cessat ira Deae: aliquoties iram » inter se signis collatis concurrerunt. Dux alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni militum erant. Non acrius cum Carthaginiensibus, quam inter se ipsi, ferro dimicaverunt; praebuissentque occasionem furore suo Locros recipiendi Hannibali, » ni accitus ab nobis Scipio intervenisset. At, hercule, milites » contactos sacrilegio furor agitat: in ducibus ipsis puniendis nullum Deae numen apparuit? Immo ibi praesens maxime fuit: » virgis caesi tribuni ab legato sunt; legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, praeterquam quod toto corpore laceratus, » naso quoque auribusque decisis, exsanguis est relictus: recreatus deinde legatus ex vulneribus tribunos militum in vincula » coniectos, dein verberatos, servilibusque omnibus suppliciis cruciatos trucidando occidit; mortuos deinde prohibuit sepeliri. » Has Dea poenas a templi sui spoliatoribus habet; nec ante desinet omnibus eos agitare furiis, quam reposita sacra pecunia in » thesauros fuerit. Maiores quondam nostri, gravi Crotoniensium » bello, qui extra urbem templum est, transferre in urbem eam

» pecuniam voluerunt. Noctu audita ex delubro vox est, *abstine-» rent manus: Deam sua templa defensuram.* Quia movendi » inde thesauros incussa erat religio muro circumdare templum » voluerunt; ad aliquantum iam altitudinis excitata erant moenia, » quum subito collapsa ruina sunt. Sed et nunc et saepe alias » Dea suam sedem suumque templum aut tutata est, aut a viola-» toribus gravia piacula exegit. Nostras iniurias nec potest, nec » possit alius ulcisci, quam vos, Patres conscripti. Ad vos ve-» stramque fidem supplices confugimus: nihil nostra interest, » utrum sub illo legato, sub illo praesidio Locros esse sinatis, an » irato Hannibali et Poenis ad supplicium dedatis. Non postula-» mus, ut extemplo nobis, ut de absente, ut indicta causa creda-» tis: veniat, coram ipse audiat, ipse diluat. Si quidquam sceleris, » quod homo in homines edere potest, in nos praetermisit, non » recusamus, quin et nos omnia eadem iterum, si pati possumus, » patiamur; et ille omni divino humanoque liberetur scelere. »

XIX. Haec quum ab legatis dicta essent, quaesissetque ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querelas ad P. Scipionem, responderunt, *missos legatos esse, sed eum belli apparatu occupatum esse, et in Africam aut iam traiecisse, aut intra paucos dies traiecturum: et, legati gratia quanta esset apud imperatorem, expertos esse, quum, inter eum et tribunos cognita causa, tribunos in vincula coniecerit: legatum aeque sontem, aut magis etiam, in ea potestate reliquerit.* Iussis excedere e templo legatis, non Pleminius modo, sed etiam Scipio, principum orationibus lacerari. Ante omnes Q. Fabius, natum eum ad corrumpendam disciplinam militarem, arguere. *Sic et in Hispania plus prope per seditionem militum, quam bello, amissum. Externo et regio more et indulgere licentiae militum, et saevire in eos.* Sententiam deinde aeque trucem orationi adiecit. *Pleminium legatum vinctum Romam deportari placere, et ex vinculis causam dicere; ac, si vera forent, quae Locrenses quererentur, in carcere necari, bonaque eius publicari. P. Scipionem, quod de provincia decessisset iniussu senatus, revocari; agique cum tribunis plebis, ut de imperio eius abrogando ferrent ad populum. Locrensibus coram senatum respondere: Quas iniurias sibi factas quererentur, eas neque senatum, neque populum romanum*

factus velle. Viros bonos sociosque et amicos eos appellari: liberos, coniuges, quaeque alia erepta essent, restitui: pecuniam, quanta ex thesauris Proserpinae sublata esset, conquiri, duplamque pecuniam in thesauros reponi: et sacrum piaculare fieri, ita ut prius ad collegium pontificum referretur, quod sacri thesauri moti, violati essent, quae piacula, quibus diis, quibus hostiis, fieri placeret. Milites, qui Locris essent, omnes in Siciliam transportari: quatuor cohortes sociorum latini nominis in praesidium Locros adduci. Perrogari eo die sententiae, accensis studiis pro Scipione et adversus Scipionem, non potuere. Praeter Pleminii facinus Locrensiumque cladem, ipsius etiam imperatoris non romanus modo, sed ne militaris quidem cultus iactabatur: *cum pallio crepidisque inambulare in gymnasio, libellis eum palaestraeque operam dare: aeque segniter molliterque cohortem totam Syracusarum amoenitate frui: Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria: exercitum omnem licentia corruptum, qualis Sucrone in Hispania fuerit, qualis nunc Locris, sociis magis, quam hosti, metuendum.*

XX. Haec quamquam partim vera, partim mixta, eoque similia veris iactabantur, vicit tamen Q. Metelli sententia, qui, de ceteris Maximo assensus, de Scipionis causa dissensit. *Qui enim convenire, quem modo civitas iuvenem admodum recuperandae Hispaniae delegerit ducem, quem, recepta ab hostibus Hispania, ad imponendum punico bello finem creaverit consulem, spe destinaverit Hannibalem ex Italia detracturum, Africam subacturum, eum repente, tanquam Q. Pleminium, indicta causa prope damnatum, ex provincia revocari? quum ea, quae in se nefarie facta Locrenses quererentur, ne praesente quidem Scipione facta dicerent, neque aliud, quam patientia aut pudor, quod legato pepercisset, insimulari possit? Sibi placere, M. Pomponium praetorem, cui Sicilia provincia sorte evenisset, triduo proximo in provinciam proficisci: consules decem legatos, quos iis videretur, ex senatu legere, quos cum praetore mitterent, et duos tribunos plebis, atque aedilem: cum eo consilia praetorem cognoscere. Si ea, quae Locrenses facta quererentur, iussu aut voluntate P. Scipionis facta essent, ut eum de provincia decedere iuberent. Si P. Scipio iam in Africam*

traiecisset, tribuni plebis atque aedilis cum duobus lagatis, quos maxime praetor idoneos censuisset, in Africam proficiscerentur: tribuni atque aedilis, qui reducerent inde Scipionem; legati, qui exercitui praeessent, donec novus imperator ad eum exercitum venisset. Sin M. Pomponius et decem legati comperissent, neque iussu, neque voluntate P. Scipionis ea facta esse, ut ad exercitum Scipio maneret, bellumque ut proposuisset, gereret. Hoc facto senatusconsulto, cnm tribunis plebis actum est, ut compararent inter se, aut sorte legerent, qui domo cum praetore ac legatis irent. Ad collegium pontificum relatum de expiandis, quae Locris in templo Proserpinae tacta, violata elataque inde essent. Tribuni plebis cum praetore et decem legatis profecti M. Claudius Marcellus et M. Cincins Alimentns: iis aedilis plebis datus, quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens non esset Scipio, aut iam in Africam traiecisset, prendere tribuni iuberent, ac iure sacrosanctae potestatis reducerent. Prius Locros ire, quam Messanam, consilium erat.

XXI. Ceterum duplex fama est, quod ad Pleminium attinet. Alii, auditis, quae Romae acta essent, in exilium Neapolim euntem forte in Q. Metellum, unum ex legatis, incidisse, et ab eo Rhegium vi retractum tradunt: alii, ab ipso Scipione legatum cum triginta nobilissimis equitum missum, qui Q. Pleminium in catenas et cum eo seditionis principes coniicerent. Ii omnes, seu ante Scipionis, seu tum praetoris iussu, traditi in custodiam Rheginis. Praetor legatique Locros profecti primam, sicuti mandatum erat, religionis curam habuere. Omnem enim sacram pecnniam, quaeque apud Pleminium, quaeque apud milites erat, conquisitam, cum ea quam ipsi secum attulerant, in thesauris reposuerunt, ac piaculare sacrum fecerunt. Tnm vocatos ad concionem milites praetor signa extra urbem efferre iubet, castraque in campo locat, cum gravi edicto, *si quis miles aut in urbe restitisset, aut secum extulisset, quod suum non esset, Locrensibus se permittere, ut, quod sui quisque cognosset, prehenderet; si quid non compareret, repeteret. Ante omnia, libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui: non levi defuncturum poena, qui non restituisset.* Locrensium deinde concionem habuit, atque, *iis libertatem legesque suas populum romanum senatumque restituere*,

dixit. *Si qui Pleminium aliumve quem accusare vellet, Rhegium se sequeretur. Si de P. Scipione publice queri vellent, ea, quae Locris nefarie in deos hominesque facta essent, iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos mitterent Massanam; ibi se cum consilio cogniturum.* Locrenses praetori legatisque et senatui ac populo romano gratias egere: *se ad Pleminium accusandum ituros. Scipionem, quamquam parum iniuriis civitatis suae doluerit, eum esse virum, quem amicum sibi, quam inimicum, malint esse. Pro certo se habere, neque iussu, neque voluntate P. Scipionis tot tam nefanda commissa: aut Pleminio nimium, aut sibi parum creditum. Natura insitum quibusdam esse, ut magis peccari nolint, quam satis animi ad vindicanda peccata habeant.* Et praetori et consilio haud mediocre onus demptum erat de Scipione cognoscendi. Pleminium et ad duo et triginta homines cum eo damnaverunt, atque in catenis Romam miserunt: ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut ea quoque, quae vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris solutaque militiae disciplina, comperta oculis perferrent Romam.

XXII. Venientibus eis Syracusas, Scipio res, non verba, ad purgandum sese paravit. Exercitum omnem eo convenire, classem expediri iussit, tanquam dimicandum eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset. Quo die venerunt, hospitio comiter acceptis postero die terrestrem navalemque exercitus, non instructos modo, sed hos decurrentes, classem in portu, simulacrum et ipsam edemtem navalis pugnae, ostendit: tum circa armamentaria et horrea aliumque belli apparatum visendum praetor legatique ducti, tantaque admiratio singularum universarumque rerum incussa, ut satis crederent, aut illo duce atque exercitu vinci carthaginiensem populum, aut nullo alio posse; iuberentque, quod dii bene verterent, traiicere, et spei conceptae, quo die illum omnes centuriae priorem consulem dixissent, primo quoque tempore compotem populum romanum facere: adeoque laetis inde animis profecti sunt, tanquam victoriam, non belli magnificum apparatum, nuntiaturi Romam essent. Pleminius quique in eadem causa erant, postquam Romam est ventum, extemplo in carcere conditi: ac primo producti ad populum ab tribunis, apud praeoccupatos Locrensium clade animos, nullum misericordiae locum habuerunt.

Postea, quum saepius producerentur, iam senescente invidia, mollicbantur irae; et ipsa deformitas Pleminii memoriaque absentis Scipionis favorem ad vulgum conciliabat. Mortnus tamen prius in vinculis est, quam indicium de eo popnli perficeretur. Hunc Pleminium Clodius Licinius in libro tertio Rerum romanarum refert, ludis votivis, quos Romae Africanus iterum consul faciebat, conatum per quosdam, quos pretio corruperat, aliquot locis Vrbem incendere; ut frangendi carceris fugiendique haberet occasionem; patefacto dein scelere, delegatum in Tulliannm ex senatusconsulto. De Scipione nusquam, nisi in senatu, actum: ubi omnes legatique et tribnni, classem eam, exercitum, ducemque verbis extollentes, effecernut, ut senatus censeret, primo quoque tempore in Africam traiiciendum; Scipionique permitteretur, ut ex iis exercitibus, qui in Sicilia essent, ipse legeret, quos in Africam secum traiiceret, quos provinciae relinqueret praesidio.

XXIII. Dum haec apud Romanos geruntur, Carthaginienses qnoque, quum, speculis per promontoria omnia positis, percunctantes paventesque ad singulos nuntios sollicitam hiemem egissent, haud parvum et ipsi tuendae Africae momentum adiecernnt societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia traiecturum in Africam Romanom crediderunt. Erat Hasdrubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo ante dictum est, quum ex Hispania forte in idem tempus Scipio atque Hasdrubal convenerunt; sed mentio quoque inchoata affinitatis, ut rex duceret filiam Hasdrubalis. Ad eam rem consummandam tempusque nuptiis statuendnm (iam enim et nubilis erat virgo) profectus Hasdrubal, ut accensum cupiditate (et sunt ante omnes Numidae Barbaros effusi in venerem) sensit, virginem ab Carthagine arcessit, maturatque nuptias: et inter aliam gratulationem, ut publicum quoque foedus privato adiiceretnr, societas inter populum carthaginiensem regemque, data ultro citroque fide, eosdem amicos inimicosque habituros, iureiurando affirmatur. Ceterum Hasdrubal, memor et cum Scipione initae regi societatis, et quam vana et mutabilia Barbarorum ingenia essent, veritus, ne, si traiiceret in Africam Scipio, parvum vinculum eae nuptiae essent, dum accensum recenti amore Numidam habet, perpellit, blanditiis quoque puellae adhibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem mittat, per quos moneat eum,

ne prioribus suis promissis fretus in Africam traiiciat. Se et nuptiis civis carthaginiensis, filiae Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico etiam foedere cum populo carthaginiensi iunctum. Optare primum, ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse certaminibus eorum, armaque aut haec, aut illa, abnuentem alteram societatem, sequi necesse sit. Si non abstineat Africa Scipio, et Carthagini exercitum admoveat, sibi necessarium fore, et pro terra africa, in qua et ipse sit genitus, et pro patria coniugis suae, proque parente ac penatibus dimicare.

XXIV. Cum his mandatis ab rege legati ad Scipionem missi Syracusis eum convenerunt. Scipio, quamquam magno momento rerum in Africa gerendarum magnaque spe destitutus erat, legatis propere, prius quam res vulgaretur, remissis in Africam, literas dat ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, *ne iura hospitii secum, neu cum populo romano initae societatis, neu fas, fidem, dextras, deos testes atque arbitros conventorum, fallat.* Ceterum, quando neque celari adventus Numidarum poterat (vagati enim in urbe obversatique praetorio erant), et, si sileretur, quid petentes venissent, periculum erat, ne vera eo ipso, quod celarentur, sua sponte magis emanarent, timorque in exercitum incederet, ne simul cum rege et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero falsis praeoccupando mentes hominnm: et, vocatis ad concionem militibus, *Non ultra esse cunctandum,* ait. *Instare, ut in Africam quam primum traiiciat, socios reges. Masinissam prius ipsum ad Laelium venisse, querentem, quod cunctando tempus tereretur: nunc Syphacem mittere legatos, idem admirantem, quae tam diuturnae morae sit causa, postulantemque, ut aut traiiciatur tandem in Africam exercitus, aut, si mutata consilia sint, certior fiat, ut et ipse sibi ac regno suo possit consulere. Itaque, paratis iam omnibus instructisque, et re iam non ultra recipiente cunctationem, in animo sibi esse, Lilybaeum classe traducta, eodemque omnibus peditum equitumque copiis contractis, quae prima dies cursum navibus daret, deis bene iuvantibus, in Africam traiicere.* Literas ad M. Pomponium mittit, ut, si ei videretur, Lilybaeum veniret,

ut communiter consulerent, quas potissimum legiones et quantum militum numerum in Africam traiiceret. Item circum oram omnem maritimam misit, ut naves onerariae comprehensae Lilybaeum omnes contraherentur. Quidquid militum naviumque in Sicilia erat, quum Lilybaeum convenissent, et nec urbs multitudinem hominum, nec portus naves caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiiciendi, ut non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriae praemia. Praecipue, qui superabant ex cannensi exercitu, milites illo, non alio duce, credebant, navata reipublicae opera, finire sd militiam ignominiosam posse. Et Scipio minime id genus militum adspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignavia eorum cladem acceptam sciret, neque ullos aeque veteres milites in exercitu romano esse expertosque non variis proeliis modo, sed urbibus etiam oppugnandis. Quinta et sexta cannenses erant legiones. Eas se traiecturum in Africam quum dixisset, singulos milites inspexit, relictisque, quos non idoneos credebat, in locum eorum subiecit, quos secum ex Italia adduxerat; supplevitque ita eas legiones, ut singulae sena millia et ducenos pedites, trecenos haberent equites: sociorum item latini nominis pedites equitesque de exercitu cannensi legit.

XXV. Quantum militum in Africam transportatum sit, non parvo numero inter auctores discrepat. Alibi decem millia peditum, duo millia et ducentos equites; alibi sedecim millia peditum, mille et sexcentos equites; alibi parte plus dimidia rem auctam, quinque et triginta millia peditum equitumque in naves imposita invenio. Quidam non adiecere numerum, inter quos me ipse in re dubia poni malim. Coelius, ut abstinet numero, ita ad immensum multitudinis speciem auget. Volucres ad terram delapsas clamore militum ait, tantamque multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium, aut in Italia, aut in Sicilia, relinqui videretur. Milites ut in naves ordine ac sine tumultu conscenderent, ipse eam sibi curam sumpsit. Nauticos C. Laelius, qui classis praefectus erat, in navibus, ante conscendere coactos, continuit. Commeatus imponendi M. Pomponio praetori cura data: quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim dierum cocta, imposita. Vt omnes iam in navibus erant, scaphas circummisit, ut ex navibus gubernatoresque et magistri navium et bini milites in forum con-

venirent ad imperia accipienda. Postquam convenerunt, primum ab iis quaesivit, si aquam hominibus iumentisque in totidem dies, quot frumentum, imposuissent. Vbi responderunt, aquam dierum quinque et quadraginta in navibus esse; tum edixit militibus, ut silentium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda bene obedientes praestarent. Cum viginti rostratis se ac L. Scipionem ab dextro cornu, laevum, totidem rostratas, et C. Laelium praefectum classis cum M. Porcio Catone (quaestor is tum erat) onerariis futurum praesidio. Lumina in navibus singula rostratae, bina onerariae haberent: in praetoria nave insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut peterent, gubernatoribus edixit. Fertilissimus ager, eoque abundans omnium copia rerum est regio et imbelles (quod plerumque in uberi agro evenit) Barbari sunt; priusque, quam Carthagine subveniretur, opprimi videbantur posse. Iis editis imperiis, redire ad naves iussi; et postero die, deis bene iuvantibus, signo dato solvere naves.

XXVI. Multae classes romanae e Sicilia atque ipso illo portu profectae erant. Ceterum non eo bello solum (nec id mirum, praedatum enim tantummodo pleraeque classes ierant), sed ne priore quidem, ulla profectio tanti spectaculi fuit. Quamquam, si magnitudine classis aestimaretur, et bini consules cum binis exercitibus ante traiecerant; et prope totidem rostratae in illis classibus fuerant, quot onerariis Scipio tum traiiciebat. Nam, praeter quadraginta longas naves, quadringentis ferme onerariis exercitum transvexit. Sed et bellum bello, secundum priore, ut atrocius Romanis videretur, quum quod in Italia bellabatur, tum ingentes strages tot exercituum, simul caesis ducibus, effecerant; et Scipio dux, partim factis fortibus, partim suapte fortuna quadam ingentis ad incrementa gloriae celebratus, converterat animos: simul et mens ipsa traiiciendi, nulli ante eo bello duci tentata, quod ad Hannibalem detrahendum ex Italia, transferendumque et finiendum in Africa bellum, se transire vulgaverat. Concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba, non habitantium modo Lilybaei, sed legationum omnium ex Sicilia; quae et ad prosequendum Scipionem officii causa convenerant, et praetorem provinciae M. Pomponium sequutae fuerant. Ad hoc legiones, quae in Sicilia relinquebantur, ad prosequendos commilitones processerant; ne classis modo pro-

spectantibus e terra, sed terra, etiam omnis circa referta turba spectaculo navigantibus erat.

XXVII. Vbi illuxit, Scipio e praetoria nave, silentio per praeconem facto, « Divi divaeque, inquit, maria terrasque qui colitis, » vos precor quaesoque, uti, quae in meo imperio gesta sunt, » geruntur, postque gerentur, ea mihi, populo plebiqne romanae, sociis nominique latino, qui populi romani, quique meam » sectam, imperium auspiciumque terra, mari amnibusque sequuntur, bene verruncent: aeque vos omnia bene iuvetis; bonis » auctibus auxitis; salvos incolumesque, victis perduellibus victo» res, spoliis decoratos praeda onustos triumphantesque, mecum » domos reduces sistatis: inimicorum hostiumque ulciscendorum » copiam faxitis: quaeque populus carthaginiensis in civitatem » nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque romano in » civitatem Carthaginiensium exempla edendi facultatem detis » Secundum eas preces cruda exta victimae, uti mos est, in mare porricit, tubaque signum dedit proficiscendi. Vento secundo vehementi satis profecti, celeriter e conspectu terrae ablati sunt: et a meridie nebula occepit, ita ut vix concursu navium inter se vitarent. Lenior ventus in alto factus: noctem insequentem eadem caligo obtinuit: sole orto est discussa, et addita vis vento. Iam terram cernebant: haud ita multo post gubernator Scipioni ait, *non plus quinque millia passuum Africam abesse: Mercurii promontorium se cernere; si iubeat eo dirigi, iam in portu fore omnem classem.* Scipio, ut in conspectu terra fuit, precatus, uti bono reipublicae suoque Africam viderit, dare vela, et alium infra navibus accessum petere iubet. Vento eodem ferebantur: ceterum nebula, sub idem ferme tempus, quo pridie, exorta conspectum terrae ademit, et ventus premente nebula cecidit. Nox deinde incertiora omnia fecit: itaque ancoras, ne aut inter se concurrerent naves, aut terrae inferentur, iecere. Vbi illuxit, ventus idem coortus, nebula disiecta, aperuit omnia Africae litora. Scipio, quod esset proximum promontorium, percunctatus, quum Pulchri promontorium id vocari audisset, « Placet omen, inquit; huc dirigite naves. » Eo classis decurrit; copiae omnes in terram expositae sunt. Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu fuisse, permultis graecis latinisque auctoribus credidi. Coelius unus, praeterquam quod non

mersas fluctibus naves, ceteros omnes caelestes maritimosque terrores, postremo abreptam tempestate ab Africa classem ad insulam Aegimurum, inde aegre correctum cursum, exponit; et, prope obrutis navibus, iniussu imperatoris, scaphis, haud secus quam naufragos, milites sine armis cum ingenti tumultu in terram evasisse.

XXVIII. Expositis copiis, Romani castra in proximis tumulis metantur. Iam non in maritimos modo agros, conspectu primum classis, dein tumultu egredientium in terram, pavor terrorque pervenerat, sed in ipsas urbes: neque enim hominum modo turba, mulierum puerorumque agminibus immixta, omnes passim compleverat vias, sed pecora quoque prae se agrestes agebant; ut relinqui subito Africam diceres. Vrbibus vero ipsis maiorem, quam quem secum attulerant, terrorem inferebant. Praecipue Carthaginis prope ut captae tumultus fuit: nam post M. Atilium Regulum et L. Manlium consules, annis prope quinquaginta, nullum romanum exercitum viderant, praeter praedatorias classes, quibus exscensiones in agros maritimos factae erant; raptisque, quae obvia fors fecerat, prius recursum semper ad naves, quam clamor agrestes conciret, fuerat. Eo maior tum fuga pavorque in urbe fuit: et, hercule, neque exercitus domi validus, neque dux, quem opponerent, erat. Hasdrubal Gisgonis filius, genere, fama, divitiis, regia tum etiam affinitate, longe primus civitatis erat: sed cum ab illo ipso Scipione aliquot proeliis fusum pulsumque in Hispania meminerat; nec magis ducem duci parem, quam tumultuarium exercitum suum romano exercitui esse. Itaque, velut si urbem extemplo aggressurus Scipio foret, ita ad arma est conclamatum; portaeque raptim clausae, et armati in muris, vigiliaeque et stationes dispositae, ac nocte insequenti vigilatum est. Postero die quingenti equites, speculatum ad mare turbandosque egredientes ex navibus missi, in stationes Romanorum inciderunt. Iam enim Scipio, classe Vticam missa, ipse haud ita multum progressus a mari, tumulos proximos ceperat; equites et in stationibus locis idoneis posuerat, et per agros miserat praedatum.

XXIX. Ii cum carthaginiensi equitatu proelium quum commisissent, paucos in ipso certamine, plerosque fugientes persequuti (in quibus praefectum quoque Hannonem, nobilem iuvenem),

occiderunt. Scipio non agros modo circa vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum satis opulentam cepit; ubi praeter cetera, quae extemplo in naves onerarias imposita missaque in Siciliam erant, octo millia liberorum servorumque capitum sunt capta. Laetissimus tamen Romanis in principio rerum gerendarum adventus fuit Masinissae: quem quidam cum ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum millium equitatu tradunt venisse. Ceterum quum longe maximus omnium aetatis suae regum hic fuerit, plurimumque rem romanam iuverit, operae pretium videtur, excedere paululum ad enarrandum, quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno. Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei moritur: Galae nomen erat. Regnum ad fratrem regis Oesalcem, pergrandem natu (mos ita apud Numidas est), pervenit. Haud multo post, Oesalce quoque mortuo, maior ex duobus filiis eius Capusa, puero admodum altero, paternum imperium accepit. Ceterum quum magis iure gentis, quam auctoritate inter suos aut viribus, obtineret regnum; extitit quidam, Mezetulus nomine, non alienus sanguine regibus, familiae semper inimicae, ac de imperio varia fortuna cum iis, qui tum obtinebant, certantis. Is, concitatis popularibus, apud quos, invidia regum, magnae auctoritatis erat, castris palam positis, descendere regem in aciem, ac dimicare de regno coëgit. In eo proelio Capusa cum multis principum cecidit, gens Massylorum omnis in ditionem imperiumque Mezetuli concessit. Regio tamen nomine abstinuit; contentusque nomine modico tutoris, puerum Lacumacen, qui stirpis regiae supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem feminam, sororis filiam Hannibalis, quae proxime Oesalci regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit, spe Carthaginiensium societatis; et cum Syphace hospitium vetustum legatis missis renovat, omnia ea auxilia praeparans adversus Masinissam.

XXX. Et Masinissa, audita morte patrui, dein nece fratris patruelis, ex Hispania in Mauritaniam (Bocchar ea tempestate rex Maurorum erat) traiicit. Ab eo supplex infimis precibus auxilium itineri, quoniam bello non poterat, quatuor millia Maurorum impetravit. Cum iis, praemisso nuntio ad paternos suosque amicos, quum ad fines regni pervenisset, quingenti ferme Numidae ad eum convenerunt. Igitur Mauris inde, sicut convenerat, retro ad

regem remissis, quamquam aliquanto minor saepe multitudo, nec cum qua tantam rem aggredi satis auderet, conveniret; ratus agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid collecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumaci regulo ad Thapsum occurrit. Trepidum agmen quum in urbem refugisset, urbem Masinissa primo impetu capit: ex regiis alios tradentes se recipit, alios vim parantes occidit. Pars maxima cum ipso puero inter tumultum ad Syphacem, quo primum intenderant iter, pervenerunt. Fama huius modicae rei, in principio rerum prospere actae, convertit ad Masinissam Numidas; affluebantque undique ex agris vicisque veteres milites Galae, et invitabant iuvenem ad recuperandum paternum regnum. Numero militum aliquantum Mezetulus superabat: nam et ipse eum exercitum, quo Capusam vicerat, et ex receptis post caedem regis aliquot habebat; et puer Lacumaces ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. Quindecim millia peditum Mezetulo, decem millia equitum erant; quibuscum Masinissa, nequaquam tantum peditum equitumve habens, acie conflixit. Vicit tamen et veterum militum virtus, et prudentia inter romana et punica arma exercitati ducis. Regulus cum tutore et exigua Masaesylorum manu in Carthaginiensium agrum perfugit. Ita recuperato regno paterno, Masinissa, quia sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem restare dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre patruele gratiam reconciliare, missis, qui et puero spem facerent, si in fidem Masinissae sese permisisset, futurum in eodem honore, quo apud Galam Oesalces quondam fuisset: et qui Mezetulo, praeter impunitatem, sua omnia cum fide restitui sponderent; ambo praeoptantes exilio modicam domi fortunam (omnia, ne id fieret, Carthaginiensibus de industria agentibus) ad sese perduxit.

XXXI. Hasdrubal tum forte, quum haec gerebantur, apud Syphacem erat: qui Numidae, haud sane multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacumacen, an Masinissam, regnum Massylorum esset, *falli eam magnopere*, ait, *si Masinissam eisdem contentum fore, quibus patrem Galam, aut patruum eius Oesalcem, credat: multo maiorem indolem in eo animi ingeniique esse, quam in ullo gentis eius unquam fuisset: saepe eum in Hispania rarae inter homines virtutis specimen dedisse sociis pariter hostibusque; et Syphacem, et Carthaginienses, nisi*

orientem illum ignem oppressissent, ingenti mox incendio, quum iam nullam opem ferre possent, arsuros: adhuc teneras et fragiles eius vires esse, vixdum coalescens foventis regnum. Instando stimulandoque pervincit, ut exercitum ad fines Massylorum admoveat, atque in agro, de quo saepe cum Gala non verbis modo disceptatum, sed etiam armis certatum fuerat, tanquam haud dubie iuris sui, castra locat. *Si quis arceat, id quod maxime opus sit, acie dimicaturum: sin per metum agro cedatur, in medium regnum eundum: aut sine certamine concessuros in ditionem eius Massylos, aut nequaquam pares futuros armis.* His vocibus incitatus Syphax Masinissae bellum infert, et primo certamine Massylos fundit fugatque. Masinissa cum paucis equitibus ex acie in montem (Balbum incolae vocant) perfugit: familiae aliquot cum mapalibus pecoribusque suis (ea pecunia illis est) persequuti sunt regem; cetera Massylorum multitudo in ditionem Syphacis concessit. Quem ceperant exules montem, herbidus aquosusque est; et, quia pecori bonus alendo erat, hominum quoque, carne ac lacte vescentium, abunde sufficiebat alimentis. Inde nocturnis primo ac furtivis incursionibus, deinde aperto latrocinio, infesta omnia circa esse: maxime uri carthaginiensis ager, quia et plus praedae, quam inter Numidas, et latrocinium tutius erat. Iamque adeo licenter eludebant, ut ad mare devectam praedam venderent mercatoribus, appellentibus naves ad id ipsum, pluresque, quam iusto saepe in bello, Carthaginiensium caderent caperenturque. Deplorabant ea apud Syphacem Carthaginienses, infensumque et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant: sed vix regium videbatur, latronem vagum in montibus consectari.

XXXII. Bocchar, ex praefectis regiis vir acer et impiger, ad id delectus. Ei data quatuor millia peditum, duo equitum praemiorumque ingentium spe oneratus, si caput Masinissae retulisset, aut vivum (id vero inaestimabile gaudium fore) cepisset, palatos incurioseque agentes improviso adortus, pecorum hominumque ingenti multitudine a praesidio armatorum exclusa, Masinissam ipsum cum paucis in verticem montis compellit. Inde, prope ut iam debellato, nec praeda modo pecorum hominumque captorum missa ad regem, sed copiis etiam, ut aliquanto maioribus, quam pro reliquiis belli, remissis, cum haud amplius peditibus mille

ducentisque equitibus, degressnm iugis Masiuissam persecutus, in valle arcta, faucibus utrinque obsessis, inclusit: ibi ingens caedes Massylorum facta. Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. Tenuit tamen vestigia Bocchar adeptnsque eum patentibus prope Clnpeam urbem campis, ita circumvenit, ut, praeter quatuor equites, omnes ad unum interficeret: cum iis ipsum qnoqne Masinissam saucium prope e manibus inter tumultum amisit. In conspectn eraut fugientes; ala equitnm, dispersa toto campo, qnibusdam, ut occurrerent, per obliqua tendentibns, quinque hostes sequebatur. Amnis ingens fugientes excepit (neque enim cunctanter, ut qnos maior metus urgeret, immiserant equos), raptique gurgite, et in obliquum praelati. Duobus in conspectu hostium in praerapidum gurgitem hanstis, ipse periisse creditus: at duo reliqui equites cnm eo inter virgnlta ulterioris ripae emerserunt. Is finis Bocchari sequendi fuit, nec ingredi flumen auso, nec habere credenti se iam, quem sequeretur: inde vanus auctor absumpti Masinissae ad regem rediit; missique, qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent: totaque Africa fama mortis Masinissae repleta varie animos affecit. Masinissa in spelunca occulta, quum herbis cnraret vulnus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit. Vbi primum ducta cicatrix, patique posse visa iactationem, audacia ingenti pergit ire ad regnum repetendum; atque, in ipso itinere hand plus quadraginta equitibus collectis, quum in Massylos, palam iam quis esset ferens, venisset, tantum motum quum favore pristino, tum gaudio insperato, quod, quem perisse crediderant, incolumem cernebant, fecit, ut intra paucos dies sex millia peditum armatorum, quatuor equitum, ad eum convenirent; iamque non in possessione modo paterni regni esset, sed etiam socios Carthaginiensium populos Masaesylorumque fines (id Syphacis regnum erat) vastaret: inde, irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in iugis opportunorum ad omnia montium consedit.

XXXIII. Maiorem igitur eam rem Syphax ratus, quam ut per praefectum ageret, cum filio iuvene (nomen Verminae erat) parte exercitus missa, imperat, ut circumdncto agmine, in se intentum hostem ab tergo invadat. Nocte profectus Vermina, qui ex occulto

agressurus erat: Syphax autem interdiu aperto itinere, ut qui, signis collatis, acie dimicaturus esset, movit castra. Vbi tempus visum est, quo pervenisse iam circummissi videri poterant, et ipse leni clivo ferente ad hostem, quum multitudine fretus, tum praeparatis ab tergo insidiis, per adversum montem erectam aciem ducit. Masinissa fiducia maxime loci, quo multo aequiore pugnaturus erat, et ipse dirigit suos. Atrox proelium et diu anceps fuit; loco et virtute militum Masinissam, multitudine, quae nimio maior erat, Syphacem iuvante: ea multitudo divisa, quum pars a fronte urgeret, pars a tergo se circumfudisset, victoriam haud dubiam Syphaci dedit; et ne effugium quidem patebat hinc a fronte, hinc ab tergo inclusis: itaque ceteri pedites equitesque caesi, aut capti. Ducentos ferme equites Masinissa circa se conglobatos, divisosque turmatim in tres partes, erumpere iubet; loco praedicto, in quem ex dissipata convenirent fuga. Ipse, qua intenderat, inter media tela hostium evasit: duae turmae haesere: altera metu dedita hosti: pertinacior in repugnando telis obruta et confixa est. Verminam prope vestigiis instantem, in alia atque alia flectendo itinera eludens, taedio et desperatione tandem fessum, absistere sequendo coëgit. Ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim pervenit: ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni paterni, inter punica Emporia gentemque Garamantum omne tempus, usque ad C. Laelii classisque romanae adventum in Africam, consumpsit. Haec animum inclinant, ut eum modico potius, quam cum magno praesidio equitum, ad Scipionem quoque postea venisse Masinissam credam: quippe illa regnantis multitudo, haec paucitas exulis fortunae conveniens est.

XXXIV. Carthaginienses, ala equitum cum praefecto amissa, alio equitatu per novum delectum comparato, Hannonem Hamilcaris filium praeficiunt. Hasdrubalem subinde ac Syphacem per literas nuntiosque, postremo etiam per legatos, arcessunt: Hasdrubalem opem ferre prope circumsessae patriae iubent: Syphacem orant, ut Carthagini, ut universae Africae subveniat. Ad Vticam tum castra Scipio, ferme mille passus ab urbe, habebat, translata a mari, ubi paucos dies stativa coniuncta classi fuerant. Hanno, nequaquam satis valido, non modo ad lacessendum hostem, sed ne ad tuendos quidem a populationibus agros, equitatu accepto, id

omnium primum egit, ut per conquisitionem numerum equitum augeret: nec aliarum gentium adspernatus, maxime tamen Numidas (id longe primum equitum in Africa est genus) conducit. Iam ad quatuor millia equitum habebat, quum Salecam nomine urbem occupavit, quindecim ferme millia ab romanis castris. Quod ubi Scipioni relatum est, « Aestiva sub tectis eqitatus! inquit: sint » vel plures, dum talem ducem habeant. « Eoque minus sibi cessandum ratus, quo illi segnius rem egerent, Masinissam cum equitatu praemissum portis obequitare atque hostem ad pugnam elicere iubet: ubi omnis multitudo se effudisset, graviorque iam in certamine esset, quam ut facile sustineri posset, cederet paulatim, se in tempore pugnae obventurum. Tantum moratus, quantum satis temporis praegresso visum ad eliciendos hostes, cum romano equitatu sequutus, tegentibus tumulis, qui peropportune circa viae flexus oppositi erant, occultus processit. Masinissa, ex composito, nunc terrentis, nunc timentis modo, aut ipsis obequitabat portis, aut cedendo, quum timoris simulatio audaciam hosti faceret, ad insequendum temere eliciebat. Nondum omnes egressi erant, varieque dux fatigabatur, alios vino et somno graves arma capere et frenare equos cogendo, aliis, ne sparsi et inconditi sine ordine, sine signis omnibus portis excurrerent, obsistendo. Primo incaute se evehentes Masinissa excipiebat: mox plures simul conferti porta effusi aequaverant certamen: postremo, iam omnis equitatus proelio quum adesset, sustineri ultra nequiere. Non tamen effusa fuga Masinissa, sed cedendo sensim, impetus eorum excipiebat; donec ad tumulos tegentes romanum equitatum pertraxit. Inde exorti equites, et ipsi integris viribus, et recentibus equis, Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fessis se circumfudere; et Masinissa, flexis subito equis, in pugnam rediit. Mille ferme, qui primi agminis fuerant, ut quibus haud facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque interfecti sunt. Ceteros duces praecipue territos caede, effuse fugientes per tria millia passuum victores sequuti, ad duo praeterea millia equitum aut ceperunt, aut occiderunt. Inter eos satis constabat, non minus ducentos Carthaginiensium equites fuisse, et divitiis quosdam et genere illustres.

XXXV. Eodem forte, quo haec gesta sunt, die naves, quae praedam in Siciliam vexerant, cum commeatu rediere; velut omi-

natae, ad praedam alteram repetendam sese venisse. Duos eodem nomine Carthaginiensium duces duobus equestribus proeliis interfectos, non omnes auctores sunt; veriti, credo, ne falleret bis relata eadem res. Coelius quidem et Valerius captum etiam Hannonem tradunt. Scipio praefectos equitesque, prout cuiusque opera fuerat, ante omnes Masinissam, insignibus donis donat; et, firmo praesidio Salecae imposito, ipse cum cetero exercitu profectus, non agris modo, quacumque incedebat, populatis, sed urbibus etiam quibusdam vicisque expugnatis, late fuso terrore belli, septimo die, quam profectus erat, magnam vim hominum et pecoris et omnis generis praedae trahens, in castra redit; gravesque iterum hostilibus spoliis naves dimittit. Inde, omissis expeditionibus parvis populationibusque, ad oppugnandam Vticam omnes belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad cetera exsequenda habiturus. Simul et a classe navales socii, qua ex parte urbs mari alluitur, simul et terrestris exercitus ab imminente prope ipsis moenibus tumulo est admotus. Tormenta machinasque et advexerat secum, et ex Sicilia missa cum commeatibus erant; et nova in armamentario, multis talium operum artificibus de industria inclusis, fiebant. Vticensibus tanta undique mole circumsessis in carthaginiensi populo, Carthaginiensibus in Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem, spes omnis erat: sed desiderio indigentium auxilii tardius cuncta movebantur. Hasdrubal, intentissima conquisitione quum ad triginta millia peditum, tria equitum confecisset, non tamen ante adventum Syphacis castra propius hostem movere est ausus. Syphax cum quinquaginta millibus peditum, decem equitum advenit, confestimque motis ab Carthagine castris, haud procul Vtica munitionibusque romanis consedit. Quorum adventus hoc tamen momenti fecit, ut Scipio, quum quadraginta ferme dies nequidquam omnia experiens obsedisset Vticam, abscederet inde irrito incepto. Et (iam enim hiems instabat) castra hiberna in promontorio, quod tenui iugo continenti adhaerens in aliquantum maris spatium extenditur, communit: uno vallo et navalia castra amplectitur. Iugo medio legionum castris impositis, litus ad septentrionem versum subductae naves navalesque socii tenebant; meridianam vallem ad alterum litus devexam equitatus. Haec in Africa usque ad extremum autumni gesta.

XXXVI. Praeter convectum undique ex populatis circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque Italia advectos, Cn. Octavius propraetor ex Sardinia ab Ti. Claudio praetore, cui ea provincia erat, ingentem vim frumenti advexit; horreaque non solum, quae iam facta erant, repleta, sed nova aedificata. Vestimenta exercitui deerant: id mandatum Octavio, ut cum praetore ageret, si quid ex ea provincia comparari ac mitti posset: ea quoque haud segniter curata res. Mille ducentae togae, brevi spatio, duodecim millia tunicarum missa. Aestate ea, qua haec in Africa gesta sunt, P. Sempronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro crotoniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario proelio conflixit: agminibus magis, quam acie, pugnatum est. Romani pulsi, et tumultu verius, quam pugna, ad mille et ducenti de exercitu consulis interfecti: in castra trepide reditum neque oppugnare tamen ea hostes ausi. Ceterum silentio proximae noctis profectus inde consul, praemisso nuntio ad P. Licinium proconsulem, ut suas legiones admoveret, copias coniunxit. Ita duo duces, duo exercitus ad Hannibalem redierunt: nec mora dimicandi facta est, quum consuli duplicatae vires, Poeno recens victoria animo esset. In primam aciem suas legiones Sempronius induxit; in subsidiis locatae P. Licinii legiones. Consul principio pugnae aedem Fortunae Primigeniae vovit, si eo die hostes fudisset: composque eius voti fuit. Fusi ac fugati Poeni; supra quatuor millia armatorum caesa; paulo minus trecenti vivi capti, et equi quadraginta, et undecim militaria signa. Perculsus adverso proelio Hannibal Crotonem exercitum abduxit. Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte Italiae non tam armis, quam iudiciorum terrore, Etruriam continet, totam ferme ad Magonem, ac per eum ad spem novandi res, versam. Eas quaestiones ex senatusconsulto minime ambitiose habuit; multique nobiles etrusci, qui aut ipsi ierant, aut miserant ad Magonem de populorum suorum defectione, primo praesentes erant condemnati; postea, conscientia sibimet ipsi exilium consciscentes, quum absentes damnati essent, corporibus subtractis, bona tantum, quae publicari poterant, pignoranda poenae praebebant.

XXXVII. Dum haec consules diversis regionibus agunt, censores interim Romae M. Livius et C. Claudius senatum recitaverunt. Princeps iterum lectus Q. Fabius Maximus: notati septem;

nemo tamen qui sella curuli sedisset. Sarta tecta acriter et cum summa fide exegerunt. Viam e foro Boario ad Veneris, et circa foros publicos, et aedem Matris Magnae in Palatio faciendam locaverunt. Vectigal etiam novum ex salaria annona statuerunt: sextante sal et Romae et per totam Italiam erat; Romae pretio eodem, pluris in foris et cociliabulis, et alio alibi praetio praebendum locaverunt. Id vectigal commentum alterum ex censoribus satis credebant, populo iratum, quod iniquo iudicio quondam damnatus esset; et in pretio salis maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat, credebant: inde Salinatori Livio inditum cognomen. Lustrum conditum serius, quia per provincias dimiserunt censores, ut civium romanorum in exercitibus, quantus ubique esset, referretur numerus. Censa cum iis ducenta decem quatuor millia hominum; condidit lustrum C. Claudius Nero. Duodecim deinde coloniarum (quod nunquam antea factum erat), deferentibus ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt; ut, quantum numero militum, quantum pecunia valerent, in publicis tabulis monimenta exstarent. Equitum deinde census agi coeptus est; et ambo forte censores equum publicum habebant. Quum ad tribum Polliam ventum est, in qua M. Livii nomen erat, et praeco cunctaretur citare ipsum censorem; *Cita,* inquit Nero, *M. Livium,* et, sive ex residua et vetere simultate, sive intempestiva iactatione severitatis inflatus, M. Livium, quia populi iudicio esset damnatus. equum vendere iussit. Item M. Livius, quum ad tribum Arniensem et nomen collegae ventum est, vendere equum C. Claudium iussit, duarum rerum causa; unius, quod falsum adversus se testimonium dixisset; alterius, quod non sincera fide secum in gratiam redisset. Itaque ibi foedum certamen inquinandi famam alterius cum suae famae damno factum est. Exitu censurae quum in leges iurasset C. Claudius, et in aerarium escendisset, inter nomina eorum, quos aerario relinquebat, dedit collegae nomen. Deinde M. Livius in aerarium venit, et, praeter Maeciam tribum, quae se nec condemnasset, neque condemnatum aut consulem aut censorem fecisset, populum romanum omnem, quatuor et triginta tribus, aerarios reliquit; quod et innocentem se condemnassent, et condemnatum consulem et censorem fecissent, neque infitiari possent, aut iudicio semel, aut comitiis bis ab se peccatum esse: inter quatuor et tri-

ginta tribus et C. Claudium aerarium fore. Quod si exemplum haberet bis eundem aerarium relinquendi, C. Claudium nominatim se inter aerarios fuisse relicturum. Pravum certamen notarum inter censores: castigatio inconstantiae populi censoria et gravitate temporum illorum digna. In invidia censores quum essent, crescendi ex his ratus esse occasionem Cn. Baebius tribunus plebis diem ad populum utrique dixit. Ea res consensu Patrum discussa est, ne postea obnoxia populari aurae censura esset.

XXXVIII. Eadem aestate in Bruttiis Clampetia a consule vi capta, Consentia et Pandosia et ignobiles aliae civitates voluntate in ditionem venerunt. Et quum comitiorum iam appeteret tempus, Cornelium potius ex Etruria, ubi nihil belli erat, Romam acciri placuit: is consules Cn. Servilium Caepionem et C. Servilium Geminum creavit. Inde praetoria comitia habita: creati P. Cornelius Lentulus, P. Quintilius Varus, P. Aelius Paetus, P. Villius Tappulus: hi duo, quum aediles plebis essent, praetores creati sunt. Consul, comitiis perfectis, ad exercitum in Etruriam rediit. Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suffecti: Ti. Veturius Philo flamen martialis in locum M. Aemilii Regilli, qui priore anno mortuus erat, creatus inauguratusque; et in M. Pomponii Mathonis auguris et decemviri locum creati, decemvir M. Aurelius Cotta, augur Ti. Sempronius Gracchus admodum adolescens, quod tunc perrarum in mandandis sacerdotiis erat. Quadrigae aureae eo anno in Capitolio positae ab aedilibus curulibus, C. Livio et M. Servilio Gemino. Et ludi romani biduum instaurati: idem per biduum plebeii ab aedilibus P. Aelio, P. Villio: et Iovis epulum fuit ludorum causa.

LIBER X.

I. Cn. Servilius Caepio et C. Servilius Geminus consules, sextus decimus is annus belli punici erat, quum de republica belloque et provinciis ad senatum retulissent, censuerunt Patres, ut consules inter se compararent sortirenturve, uter Bruttios adversus Hannibalem, uter Etruriam ac Ligures provinciam haberet: cui Bruttii evenissent, exercitum a P. Sempronio acciperet: P. Sempronius (ei quoque enim proconsuli imperium in annum prorogabatur) Licinio succederet: is Romam reverteretur, bello quoque bonus habitus ad cetera, quibus nemo ea tempestate instructior civis habebatur, congestis omnibus humanis a natura fortunaque bonis. Nobilis idem ac dives erat; forma viribusque corporis excellebat: facundissimus habebatur, seu causa oranda, seu in senatu, ad populum, suadendi ac dissuadendi locus esset: iuris pontificii peritissimus; super haec bellicae quoque laudis consulatus compotem fecerat. Quod in Bruttiis provincia, idem in Etruria ac Liguribus decretum. M. Cornelius novo consuli tradere exercitum iussus: ipse, prorogato imperio, Galliam provinciam obtinere cum legionibus iis, quas praetor L. Scribonius priore anno habuisset. Sortiti deinde provincias: Caepioni Bruttii, Servilio Gemino Etruria evenit. Tum praetorum provinciae in sortem coniectae. Iurisdictionem urbanam Paetus Aelius, Sardiniam P. Lentulus, Siciliam P. Villius, Ariminum cum duabus legionibus (sub Lucretio Spurio eae fuerant) Quintilius Varus est sortitus: et Lucretio prorogatum imperium, ut Genuam oppidum a Magone Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non temporis, sed rei gerendae fine, donec debellatum in Africa foret, prorogatum imperium est; decretumque, ut supplicatio fieret, quod is in Africam provinciam

traiecisset, ut ea res salutaris populo romano ipsique duci atque exercitui esset.

II. In Siciliam tria millia militum sunt scripta; et qnia, quod roboris ea provincia habuerat, in Africam transvectum fuerat, ne qua classis ex Africa traiiceret, quadraginta navibus custodiri placuerat Siciliae maritimam oram. Tredecim novas naves Villius secum in Siciliam duxit; ceterae in Sicilia veteres refectae: huic classi M. Pomponius, prioris anni praetor, prorogato imperio praepositus, novos milites ex Italia advectos in naves imposuit. Parem navium numerum Cn. Octavio, praetori item prioris anni, cum pari iure imperii ad tuendam Sardiniae oram Patres decreverunt. Lentulus praetor duo millia militum dare in naves iussus. Et Italiae ora, qnia incertum erat, quo missuri classem Carthaginienses forent (videbantur autem, quidquid nudatum praesidiis esset, petituri); M. Marcio, praetori prioris anni, cum totidem navibus tuenda data est. Tria millia militum in eam classem ex decreto Patrum consules scripserunt, et duas legiones urbanas ad incerta belli. Hispaniae cum exercitibus imperioque veteribus imperatoribns, L. Lentulo et L. Manlio Acidino, decretae. Viginti omnino legionibus et centum sexaginta navibus longis res romana eo anno gesta. Praetores in provincias ire iussi: consulibus imperatum, prius quam ab Vrbe proficiscerentur, ludos magnos facerent, quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum annum vovisset, si eodem statu respublica staret. Et novas religiones excitabant in animis hominum prodigia, ex pluribus locis nuntiata: aurum in Capitolio corvi non lacerasse tantum rostris crediti, sed etiam edisse: mures Antii coronam auream arrosere: circa Capuam omnem agrum locustarum vis ingens, ita ut, unde advenissent, parum constaret, complevit: equuleus Reate cum quinque pedibus natus: Anagniae sparsi primum ignes in caelo, dein fax ingens arsit: Frusinone arcus solem tenui linea amplexus est; circulum deinde ipsum maior solis orbis extrinsecus inclusit: Arpini terra campestri agro in ingentem sinum consedit: consulum alteri, primam hostiam immolanti, caput iecinoris defuit. Ea prodigia maioribus hostiis procurata: editi a collegio pontificum dii, quibus sacrificaretur.

III. Iis transactis, consules praetoresque in provincias profecti. Omnibus tamen, velut eam sortitis, Africae cura erat; seu quia

ibi summam rerum bellique verti cernebant, seu ut Scipioni gratificarentur, in quem tum omnis versa civitas erat. Itaque non ex Sardinia tantum (sicut ante dictum est), sed ex Sicilia quoque et Hispania vestimenta frumentumque et arma etiam ex Sicilia et omne genus commeatus eo portabantur. Nec Scipio ullo tempore hiemis belli opera remiserat, quae multa simul undique eum circumstabant. Vticam obsidebat; castra in conspectu Hasdrubalis erant; Carthaginienses deduxerant naves; classem paratam instructamque ad commeatus intercipiendos habebant. Inter haec ne Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat; si forte iam satias amoris in uxore ex multa copia cepisset. Ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus conditiones, ut Romani Africa, Poeni Italia excederent, quam, si bellaretur, spes ulla desciturum afferebatur. Haec per nuntios magis equidem acta crediderim (et ita pars maior auctores sunt), quam ipsum Syphacem, ut Antias Valerius prodit, in castra romana ad colloquium venisse. Primo eas conditiones imperator romanus vix auribus admisit. Postea, ut causa probabilis suis commeandi foret in castra hostium, mollius eadem illa abnuere, ac spem facere, saepius ultro citroque agitantibus rem conventuram. Hibernacula Carthaginiensium, congesta temere ex agris materia exaedificata, lignea ferme tota erant. Numidae praecipue, arundine textis storeaque pars maxima tectis, passim nullo ordine, quidam, ut sine imperio occupatis locis, extra fossam etiam vallumque habitabant. Haec relata Scipioni spem fecerant castra hostium per occasionem incendendi.

IV. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco primos ordines spectatae virtutis atque prudentiae servili habitu mittebat: qui, dum in colloquio legati essent, vagi per castra, alius alia, aditus exitusque omnes, situm formamque et universorum castrorum, et partium, qua Poeni, qua Numidae haberent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia castra esset, specularentur, moremque simul noscerent stationum vigiliarumque; nocte, an interdiu opportuniores insidianti essent. Et inter crebra colloquia alii atque alii de industria, quo pluribus omnia nota essent, mittebantur. Quum saepius agitata res certiorem spem pacis in dies et Syphaci et Carthaginiensibus per eum faceret, legati romani *vetitos se reverti ad imperatorem* aiunt, *nisi certum*

responsum detur. Proinde, seu ipsi staret iam sententia, seu consulendus Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret. Tempus esse, aut pacem componi, aut bellum naviter geri. Dum consulitur Hasdrubal ab Syphace, ab Hasdrubale Carthaginienses; et speculatores omnia visendi, et Scipio ad comparanda ea, quae in rem erant, tempus habuit. Et ex mentione ac spe pacis negligentia, ut fit, apud Poenos Numidamque orta cavendi, ne quid hostile interim paterentur. Tandem relatum responsum, quibusdam (quia nimis cupere Romanus pacem videbatur) iniquis per occasionem adiectis: quae peropportune cupienti tollere inducias Scipioni causam praebuere; ac nuntio regis, quum relaturum se ad consilium dixisset, postero die respondit, *Se uno frustra tendente, nulli alii pacem placuisse. Renuntiaret igitur, nullam aliam spem pacis, quam relictis Carthaginiensibus, Syphaci cum Romanis esse.* Ita tollit inducias, ut libera fide incepta exsequeretur; deductisque navibus (et iam veris principium erat) machinas tormentaque, velut a mari aggressurus Vticam, imponit, et duo millia militum ad capiendum, quem antea tenuerat, tumulum super Vticam mittit; simul ut ab eo, quod parabat, in alterius rei curam converteret hostium animos, simul ne qua, quum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque profectus esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua, relicta cum levi praesidio fieret.

V. His praeparatis advocatoque consilio, edicere exploratoribus iussis, quae comperta afferrent, Masinissaque, cui omnia hostium nota erant; postremo ipse, quid pararet in proximam noctem, proponit. Tribunis edicit, ut, ubi, praetorio dimisso, signa concinuissent, extemplo educerent castris legiones. Ita, ut imperaverat, signa sub occasum solis efferri sunt coepta: ad primam ferme vigiliam agmen explicaverunt; media nocte (septem enim millia itineris erant) modico gradu ad castra hostium perventum. Ibi Scipio partem copiarum Laelio Masinissamque ac Numidas attribuit; et castra Syphacis invadere, ignesque coniicere iubet. Singulos deinde separatim, Laelium ac Masinissam, seductos obtestatur, *ut, quantum nox providentiae adimat, tantum diligentia expleant curaque. Se Hasdrubalem punicaque castra aggressurum: ceterum non ante coepturum, quam ignem in regiis castris conspexisset.* Neque ea res morata diu est: nam ut proximis casis

iniectus ignis haesit, extemplo proxima quaeque et deinceps continua amplexus, totis se passim dissipavit castris. Et trepidatio quidem, quanta necesse erat, in nocturno effuso tam late incendio orta est: ceterum fortuitum, non hostilem ac bellicum, ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium effusi, in armatos incidere hostes, maxime Numidas, ab Masinissa notitia regiorum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dispositos. Multos in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma: multi in praecipiti fuga, ruentes super alios alii, in angustiis portarum obtriti sunt.

VI. Relucentem flammam primo vigiles Carthaginiensium, deinde excitati alii nocturno tumultu quum conspexissent, ab eodem terrore credere et ipsi sua sponte incendium ortum. Et clamor inter caedem et vulnera sublatus, an ex trepidatione nocturna esset, confusus, sensum veri adimebat. Igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat, ea modo, quae restinguendo igni forent, portantes, in agmen romanum ruebant. Quibus caesis omnibus, praeterquam hostili odio, etiam ne quis nuntius effugeret, extemplo Scipio neglectas, ut in tali tumultu portas invadit: ignibusque in proxima tecta coniectis, effusa flamma primo veluti sparsa pluribus locis reluxit, dein per continua serpens, uno repente omnia incendio hausit. Ambusti homines iumentaque foeda primum fuga, dein strage, obruerant itinera portarum: quos non oppresserat ignis, ferro absumpti; binaque castra clade una deleta. Duces tamen ambo et ex tot millibus armatorum duo millia peditum et quingenti equites semiermes, magna pars saucii afflatique incendio, effugerunt. Caesa aut hausta flammis quadraginta millia hominum sunt, capta supra quinque millia: multi Carthaginiensium nobiles, undecim senatores, signa militaria centum septuaginta quatuor, equi numidici supra duo millia septingenti, elephanti sex capti, octo flamma ferroque absumpti, magnaque vis armorum capta. Ea omnia imperator Vulcano sacrata incendit.

VII. Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam petierat; eoque omnes, qui supererant, vestigia ducis sequentes, se contulerant: metu deinde, ne dederetur Scipioni, urbe excessit. Mox eodem patentibus portis Romani accepti; nec quidquam

hostile, quia voluntate concesserant in ditionem, factum: duae subinde urbes captae direptaeque. Ea praeda, et quae castris ex incensis et igne rapta erat, militi concessa est. Syphax octo millium ferme inde spatio loco communito consedit. Hasdrubal Carthaginem contendit, ne quid per metum ex recenti clade mollius consuleretur: quo tantus primo terror est allatus, ut, omissa Vtica, Carthaginem crederent extemplo Scipionem obsessurum. Senatum itaque sufetes (quod velut consulare imperium apud eos erat) vocaverunt. Ibi e tribus (una de pace legatos ad Scipionem decernebat: altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello patriam revocabat: tertia romanae in adversis rebus constantiae erat; reparandum exercitum, Syphacemque, hortandum, ne bello absisteret, censebat) haec sententia, quia Hasdrubal praesens Barcinaeque omnes factionis bellum malebant, vicit. Inde delectus in urbe agrisque haberi coeptus, et ad Syphacem legati missi, summa ope et ipsum reparantem bellum, quum uxor non iam, ut ante, blanditiis, satis potentibus ad animum amantis, sed precibus et misericordia valuisset, plena lacrymarum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet, iisdemque flammis Carthaginem, quibus castra conflagrassent, absumi sineret. Spem quoque opportune oblatam afferebant legati, quatuor millia Celtiberorum circa urbem nomine Abbam, ab conquisitoribus suis conducta in Hispania, egregiae iuventutis, sibi occurrisse, et Hasdrubalem prope diem affore cum manu haudquaquam contemnenda. Igitur non benigne modo legatis respondit, sed ostendit etiam multitudinem agrestium Numidarum, quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem iuventutem affirmat exciturum ex regno. *Scire incendio, non proelio, cladem acceptam: eum bello inferiorem esse, qui armis vincatur.* Haec legatis responsa: et post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax copias iunxerunt. Is omnis exercitus fuit triginta ferme millium armatorum.

VIII. Scipionem velut iam debellato, quod ad Syphacem Carthaginiensesque attineret, Vticae oppugnandae intentum, iamque machinas admoventem muris, avertit fama redintegrati belli; modicisque praesidiis ad speciem modo obsidionis terra marique relictis, ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit. Primo in tumulo, quatuor ferme millia distante ab castris regiis, consedit:

postero die cum equitatu in Magnos (ita vocant) campos, subiectos ei tumulo, degressus, succedendo ad stationes hostium lacessendoque levibus proeliis diem absumpsit; et per insequens biduum, tumultuosis hinc atque illinc excursionibus in vicem, nihil dictu satis dignum fecerunt: quarto die utrinque in aciem descensum est. Romanus principes post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios constituit; equitatum italicum ab dextro cornu, ab laevo Numidas Masinissamque opposuit. Syphax Hasdrubalque, Numidicis adversus italicum equitatum, Carthaginiensibus contra Masinissam locatis, Celtiberos in mediam aciem in adversa signa legionum accepere: ita instructi concurrunt. Primo impetu simul utraque cornua, et Numidae et Carthaginienses pulsi: nam neque Numidae, maxima pars agrestes, romanum equitatum, neque Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinissam, recenti super cetera victoria terribilem, sustinuere. Nudata utrinque cornibus Celtiberum acies stabat, quod nec in fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis, neque spes veniae ab Scipione erat; quem, bene meritum de se et gente sua, mercenariis armis in Africam oppugnatum venissent. Igitur, circumfusis undique hostibus, alii super alios cadentes, obstinati moriebantur; omnibusque in eos versis, aliquantum ad fugam temporis Syphax et Hasdrubal praeceperunt. Fatigatos caede diutius, quam pugna, victores nox oppressit.

IX. Postero die Scipio Laelium Masinissamque cum omni romano et numidico equitatu expeditisque militum ad persequendos Syphacem atque Hasdrubalem mittit. Ipse cum robore exercitus urbes circa, quae omnes Carthaginiensium ditionis erant, partim spe, partim metu, partim vi subegit. Carthagini quidem erat ingens terror, et circumferentem arma Scipionem, omnibus finitimis raptim perdomitis, ipsam Carthaginem repente aggressurum credebant. Itaque et muri reficiebantur propugnaculisque armabantur, et pro se quisque, quae diutinae obsidioni tolerandae sunt, ex agris convehit. Rara mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem arcessendum mittendorum. Pars maxima classem, quae ad commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad opprimendam stationem navium ad Vticam, incaute agentem; forsitan etiam navalia castra, relicta cum levi praesidio, oppressuros. In hoc consilium maxime inclinant: legatos tamen ad Hannibalem

mittendos censent. Quippe, classi ut felicissime gerantur res, parte aliqua levari Vticae obsidionem: Carthaginem ipsam qui tueatur, neque imperatorem alium, quam Hannibalem, neque exercitum alium, quam Hannibalis, superesse. Deductae ergo postero die naves, simul et legati in Italiam profecti, raptimque omnia, stimulante fortuna, agebantur; et, in quo quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium rebatur. Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exercitum trahens, captivis aliaque praeda in vetera castra ad Vticam missis, iam in Carthaginem intentus, occupat relictum fuga custodum Tuneta. Abest ab Carthagine quindecim millia ferme passuum locus, quum operibus, tum suapte natura tutus, et qui ab Carthagine conspici, et praebere ipse prospectum, quum ad urbem, tum ad circumfusum mare urbi, posset.

X. Inde, quum maxime vallum Romani iacerent, conspecta classis hostium est, Vticam Carthagine petens. Igitur, omisso opere, pronuntiatum iter, signaque raptim ferri sunt coepta; ne naves, in terram et obsidionem versae, ac minime navali proelio aptae, opprimerentur. Qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptae et armatae classi naves, tormenta machinasque portantes, et aut in onerariarum usum versae, aut ita appulsae ad muros, ut pro aggere ac pontibus praebere adscensus possent? Itaque Scipio, contra quam in navali certamine solet, rostratis, quae praesidio aliis esse poterant, in postremam aciem receptis prope terram, onerariarum quadruplicem ordinem pro muro adversus hostem opposuit; easque ipsas, ne in tumultu pugnae turbari ordines possent, malis antennisque de nave in navem traiectis, ac validis funibus velut uno inter se vinculo illigatis, comprendit: tabulasque superinstravit, ut pervium ordinem faceret: et sub ipsis pontibus intervella fecit, qua procurrere speculatoriae naves in hostem, ac tuto recipi possent. His raptim pro tempore instructis, mille ferme delecti propugnatores onerariis imponuntur: telorum maxime missilium, ut, quamvis longo certamine, sufficerent, vis ingens congeritur. Ita parati atque intenti hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses, qui, si maturassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu oppressissent, perculsi terrestribus cladibus, atque inde ne in mari

quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die segni navigatione absumpto, sub occasum solis in portum (Rusucurona Afri vocant) classe appulere. Postero die sub ortum solis instruxere ab alto naves, velut ad iustum proelium navale, et tanquam exituris contra Romanis. Quum diu stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus viderunt, tum demum onerarias aggrediuntur. Erat res minime certamini navali similis, proxime speciem muros oppugnantium navium. Altitudine aliquantum onerariae superabant: ex rostratis Poeni vana pleraque (utpote supino iactu) tela in superiorem locum mittebant: gravior ac pondere ipso libratior superne ex onerariis ictus erat. Speculatoriae naves ac levia ipsa navigia, quae sub constratis pontium per intervalla excurrebant, primo ipso tantum impetu ac magnitudine rostratarum obruebantur: deinde et propugnatoribus quoque incommodae erant, quod permixtae cum hostium navibus inhibere saepe tela cogebant, metu, ne ambiguo ictu suis inciderent: postremo asseres ferreo unco praefixi (harpagones vocant) ex punicis navibus iniici in romanas coepti. Quos quum neque ipsos, neque catenas, quibus suspensi iniiciebantur, incidere possent; ut quaeque retro inhibita rostrata onerariam haerentem unco traheret, scindi videres vincula, quibus alia aliis innexa erat, seriem aliam simul plurium navium trahi. Hoc maxime modo lacerati quidem omnes pontes, et vix transiliendi in secundum ordinem navium spatium propugnatoribus datum est. Sex ferme onerariae puppibus abstractae Carthaginem sunt: maior quam pro re laetitia, sed eo gratior, quod inter assiduas clades ac lacrymas unum quantumcumque ex insperato gaudium affulserat; cum eo, ut appareret, haud procul exitio fuisse romanam classem, ni cessatum a praefectis suarum navium foret, et Scipio in tempore subvenisset.

XI. Per eosdem forte dies, quum Laelius et Masinissa quintodecimo ferme die in Numidiam pervenissent, Massyli, regnum paternum Masinissae, laeti ut ad regem diu desideratum, concessere. Syphax, pulsis inde praefectis praesidiisque suis, vetere se continebat regno, neutiquam quieturus. Stimulabant aegrum amore uxor socerque; et ita viris equisque abundabat, ut subiectae oculis regni per multos florentis annos vires etiam minus barbaro atque impotenti animo spiritus possent facere. Igitur omnibus, qui bello

apti erant, in unum coactis equos, arma, tela dividit: equites in turmas, pedites in cohortes, sicut quondam ab romanis centurionibus didicerat, distribuit. Exercitu haud minore, quam quem prius habuerat, ceterum omni prope novo atque incondito, ire ad hostes pergit. Et castris in propinquo positis, primo pauci equites ex tuto speculantes ab stationibus progredi; inde iaculis submoti recurrere ad suos; inde excursiones in vicem fieri, et, quum pulsos indignatio accenderet, plures subire: quod irritamentum certaminum equestrium est, quum aut vincentibus spes, aut pulsis ira aggregat suos. Ita tum a paucis proelio accenso, omnem utrinque postremo equitatum certaminis studium effudit. Ac dum sincerum equestre proelium erat, multitudo Masaesylorum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri vix poterat: deinde, ut pedes romanus repentino per turmas suas viam dantes intercursu stabilem aciem fecit, absterruitque effuse invehentem sese hostem, primo Barbari segnius permittere equos; deinde stare ac prope turbari novo genere pugnae; postremo, non pediti solum cedere, sed ne equitem quidem sustinere, peditis praesidio audentem. Iam signa quoque legionum appropinquabant. Tum vero Masaesyli non modo primum impetum, sed ne conspectum quidem signorum, atque armorum, tulerunt: tantum seu memoria priorum cladium, seu praesens terror valuit!

XII. Ibi Syphax, dum obequitat hostium turmis, si pudore, si periculo suo fugam sistere posset, equo graviter icto, effusus opprimitur capiturque, et vivus, laetum ante omnes Masinissae praebiturus spectaculum, ad Laelium pertrahitur. Cirta caput regni Syphacis erat: eo se ingens hominum contulit vis. Caedes in eo proelio minor, quam victoria, fuit, quia equestri tantummodo proelio certatum fuerat: non plus quinque millia occisa, minus dimidium eius hominum captum est, impetu in castra facto, quo perculsa rege amisso multitudo se contulerat. Masinissa, *sibi quidem*, dicere, *nihil esse in praesentia pulchrius, quam victorem, recuperatum tanto post intervallo, patrium invisere regnum: sed tam secundis, quam adversis rebus non dari spatium ad cessandum. Si se Laelius cum equitatu vinctoque Syphace Cirtam praecedere sinat, trepida omnia metu se oppressurum: Laelium cum peditibus subsequi modicis itineribus posse.* Assen-

tiente Laelio, praegressus Cirtam, evocari ad colloquium principes Cirtensium iubet. Sed apud ignaros regis casus, neque quae acta essent promendo, nec minis, nec suadendo, ante valuit, quam rex vinctus in conspectum datus est. Tum ad spectaculum tam foedum comploratio orta; et partim pavore moenia sunt deserta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quaerentium patefactae portae. Et Masinissa, praesidio circa portas opportunaque moenium dimisso, ne cui fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato vadit equo. Intranti vestibulum in ipso limine Sophonisba, uxor Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit, et quum in medio agmine armatorum Masinissam insignem, quum armis, tum cetero habitu, conspexisset, regem esse (id quod erat) rata, genibus advoluta eius : « Omnia quidem ut posses in nobis, » dii dederunt virtusque et felicitas tua. Sed', si captivae apud » dominum vitae necisque suae vocem supplicem mittere licet, si » genua, si victricem attingere dextram, precor quaesoque per » maiestatem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per » gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune » fuit, per huiusce regiae deos, qui te melioribus ominibus acci- » piant, quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici » des, ut ipse, quocumque fert animus, de captiva statuas, » neque me in cuiusquam romani superbum ac crudele arbitrium » venire sinas. Si nihil aliud, quam Sypacis uxor, fuissem, » tamen Numidae, atque in eadem mecum Africa geniti, quum » alienigenae et externi, fidem experiri mallem. Quid Carthagi- » niensi ab Romano, quid filiae Hasdrubalis timendum sit, vides: » si nulla alia re potes, morte me ut vindices ab Romanorum » arbitrio, oro obtestorque. » Forma erat insignis et florentissima aetas. Itaque quum modo, dextram amplectens, in id, ne cui Romano traderetur, fidem exposceret, propiusque blanditias oratio esset, quam preces; non in misericordiam modo prolapsus est animus victoris, sed (ut est genus Numidarum in venerem praeceps) amore captivae victor captus, data dextra in id, quod petebatur, obligandae fidei, in regiam concedit. Instituit deinde reputare secum ipse, quemadmodum promissi fidem praestaret: quod quum expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens mutuatur consilium. Nuptias in eum ipsum diem repente parari

iubet, ne quid relinquere integri aut Laelio, aut ipsi Scipioni, consulendi velut in captivam, quae Masinissae iam nupta foret. Factis nuptiis supervenit Laelius, et adeo non dissimulavit improbare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris captivis detractam eam toro geniali mittere ad Scipionem conatus sit. Victus deinde precibus Masinissae orantis, ut arbitrium, utrius regum duorum fortunae accessio Sophonisba esset, ad Scipionem reiiceret; misso Syphace et captivis, ceteras urbes Numidiae, quae praesidiis regiis tenebantur, adiuvante Masinissa, recipit.

XIII. Syphacem in castra adduci, quum esset nuntiatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. Praecedebat ipse vinctus; sequebatur grex nobiliorum Numidarum. Tum, quantum quisque plurimum posset, magnitudini Syphacis, famae gentis, victoriam suam augendo, addebat: *illum esse regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi, romanus carthaginiensisque, ut Scipio imperator suus ad amicitiam eius petendam, relicta provincia Hispania exercituque, duabus quinqueremibus in Africam navigaverit; Hasdrubal, Poenorum imperator, non ipse modo ad eum in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit. Habuisse eum uno tempore in potestate duos imperatores poenum romanumque. Sicut ab diis immortalibus pars utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo utrinqne pariter amicitiam petitam. Iam tantas habuisse opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita eius fama mortis et latebris, ferarum modo in silvis rapto viventis, tegeretur.* His sermonibus circumstantium celebratus rex in praetorium ad Scipionem est perductus. Movit et Scipionem quum fortuna pristina viri praesenti fortunae collata, tum recordatio hospitii dextraeque datae et foederis publice ac privatim iuncti. Eadem haec et Syphaci animum dederunt in alloquendo victore: nam quum Scipio, *quid sibi voluisset,* quaereret, *qui non societatem solum obnuisset romanam, sed ultro bellum intulisset;* tum ille, *peccasse quidem sese atque insanisse,* fatebatur; *sed non tum demum, quum arma adversus populum romanum cepisset; exitum sui furoris fuisse, non principium. Tunc se insanisse, tunc hospitia privata et publica foedera omnia ex animo eiecisse, quum carthaginiensem matronam*

domum acceperit. Illius nuptialibus facibus regiam conflagrasse suam: illam furiam pestemque omnibus delinimentis animum suum avertisse atque alienasse; nec conquiesse, donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma adversus hospitem atque amicum induerit. Perdito tamen atque afflicto sibi hoc in miseriis solatii esse, quod in omnium hominum inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem ac furiam transisse videat. Neque prudentiorem, neque constantiorem Masinissam, quam Syphacem, esse, etiam iuventa incautiorem. Certe stultius illum atque intemperantius eam, quam se, duxisse.

XIV. Haec non hostili modo odio, sed amoris etiam stimulis, amatam apud aemulum cernens, quum dixisset, non mediocri cura Scipionis, animum pepulit. Et fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae, neque consulto, neque expectato Laelio, faciebant, tamque praeceps festinatio, ut, quo die captam hostem vidisset, eodem matrimonio iunctam acciperet, et ad penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret. Eo foediora haec videbantur Scipioni, quod ipsum in Hispania iuvenem nullius forma pepulerat captivae. Haec secum volutanti Laelius ac Masinissa supervenerunt: quos quum pariter ambo et benigno vultu excepisset, et egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic alloquitur: « Aliqua te existimo, Masinissa, » intuentem in me bona, et principio in Hispania ad iungendam » mecum amicitiam venisse, et postea in Africa te ipsum spesque » omnes tuas in fidem meam commisisse. Atqui nulla earum vir- » tus est, propter quas appetendus tibi visum sim, qua ego aeque, » atque temperantia et continentia libidinum, gloriatus fuerim. » Hanc te quoque ad ceteras tuas eximias virtutes, Masinissa, » adiecisse velim. Non est, non (mihi crede) tantum ab hostibus » armatis aetati nostrae periculum, quantum ab circumfusis un- » dique voluptatibus. Qui eas sua temperantia frenavit ac domuit, » multo maius decus maioremque victoriam sibi peperit, quam » nos Syphace victo habemus. Quae, me absente, strenue ac for- » titer fecisti, libenter et commemoravi, et memini: cetera te » ipsum reputare tecum, quam, me dicente, erubescere malo. » Syphax populi romani auspiciis victus captusque est: itaque » ipse, coniux, regnum, ager, oppida, homines, qui incolunt,

» quidquid denique Syphacis fuit, praeda populi romani est; et » regem coniugemque eius, etiamsi non civis carthaginiensis esset, » etiamsi non patrem eius imperatorem hostium videremus, Ro» mam oporteret mitti, ac senatus populique romani de ea iudi» cium atque arbitrium esse, quae regem nobis socium alienasse, » atque in arma egisse praecipitem dicatur. Vince animum: cave » deformes multa bona uno vitio, et tot meritorum gratiam ma» iore culpa, quam causa culpae est, corrumpas. »

XX. Masinissae haec audienti non rubor solum suffusus, sed lacrymae etiam obortae; et quum *se quidem in potestate futurum imperatoris* dixisset, orassetque eum, *ut, quantum res sineret, fidei suae temere obstrictae consuleret; promisisse enim, sese in nullius potestatem eam traditurum*, ex praetorio in tabernaculum suum confusus concessit. Ibi, arbitris remotis, quum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab circumstantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquantum temporis consumpsisset; ingenti ad postremum edito gemitu, fidum e servis vocat, sub cuius custodia regio more ad incerta fortunae venenum erat, et mixtum in proculo ferre ad Sophonisbam iubet, ac simul nuntiare, *Masinissam libenter primam ei fidem praestaturum fuisse, quam vir uxori debuerit. Quoniam arbitrium eius, qui possint, adimant, secundam fidem praestare, ne viva in potestatem Romanorum veniat. Memor patris imperatoris patriaeque et duorum regum, quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret.* Hunc nuntium ac simul venenum ferens minister quum ad Sophonisbam venisset, » Accipio, inquit, nuptiale munus, neque ingratum, si nihil » maius vir uxori praestare potuit. Hoc tamen nuntia, melius « me morituram fuisse, si non in funere meo nupsissem. » Non loquuta est ferocius, quam acceptum poculum, nullo trepidationis signo dato, impavide hausit. Quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne quid aeger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum eum extemplo nunc solatur; nunc, quod temeritatem temeritate alia luerit, tristioremque rem quam necesse fuerit, fecerit, leniter castigat. Postero die, ut a praesenti motu averteret animum eius, in tribunal escendit, et concionem advocari iussit. Ibi Masinissam, primum regem appellatum eximiisque ornatum laudibus, aurea corona, aurea patera, sella curuli et scipione

eburneo, toga picta et palmata tunica donat. Addit verbis honorem, *Neque magnificentius quidquam triumpho apud Romanos, neque triumphantibus ampliorem eo ornatu esse; quo unum omnium externorum dignum Masinissam populus romanus ducat.* Laelium deinde et ipsum collaudatum aurea corona donat: et alii militares viri, prout a quoque navata opera erat, donati. His honoribus mollitus regis animus, erectusque in spem propinquam, sublato Syphace, omnis Numidiae potiundae.

XVI. Scipio, C. Laelio cum Syphace aliisque captivis Romam misso, cum quibus et Masinissae legati profecti sunt, ipse ad Tuneta rursum castra refert, et, quae munimenta inchoaverat, permunit. Carthaginienses, non brevi solum, sed prope vano gaudio, ab satis prospera in praesens oppugnatione classis perfusi, post famam capti Syphacis, in quo plus prope, quam in Hasdrubale atque exercitu suo spei reposuerant, perculsi, iam nullo auctore belli ultra audito, oratores ad pacem petendam mittunt triginta seniorum principes. Id erat sanctius apud illos consilium, maximaque ad ipsum senatum regendum vis. Qui ubi in castra romana et praetorium pervenerunt, more adulantium (accepto, credo, ritu ex ea regione, ex qua oriundi erant) procubuerunt. Conveniens oratio tam humili adulationi fuit, non culpam purgantium, sed transferentium initium culpae in Hannibalem impotentiaeque eius fautores. Veniam civitati petebant, civium temeritate bis iam ante eversae, incolumi futurae iterum hostium beneficio. *Imperium ex victis hostibus populum romanum, non perniciem, petere: paratis obedienter servire, quae vellet, imperaret.* Scipio, *et venisse ea spe in Africam se*, ait, *et spem suam prospero belli eventu auctam, victoriam se, non pacem, domum reportaturum esse: tamen, quum victoriam prope in manibus habeat, pacem non abnuere; ut omnes gentes sciant, populum romanum et suscipere iuste bella, et finire. Leges pacis se has dicere: Captivos, et perfugas, et fugitivos restituant: exercitus ex Italia et Gallia deducant; Hispania abstineant: insulis omnibus, quae inter Italiam et Africam sunt, decedant: naves longas, praeter viginti, omnes tradant; tritici quingenta, hordei trecenta millia modium.* Pecuniae summam quantam imperaverit, parum convenit: alibi quinque millia talentum, alibi

quinque millia pondo argenti, alibi duplex stipendium militibus imperatum invenio. « His conditionibus, inquit, si placeat pax, » triduum ad consultandum dabitur. Si placuerit, mecum inducias » facite, Romam ad senatum mittite legatos. » Ita dimissi Carthaginienses, nullas recusandas conditiones pacis quum censuissent (quippe qui moram temporis quaererent, dum Hannibal in Africam traiiceret), legatos alios ad Scipionem, ut inducias facerent, alios Romam ad pacem petendam mittunt, ducentes paucos in speciem captivos perfugasque et fugitivos, quo impetrabilior pax esset.

XVII. Multis ante diebus Laelius cum Syphace primoribusque Numidarum captivis Romam venit; quaeque in Africa gesta essent, omnia exposuit ordine Patribus, ingenti omnium et in praesens laetitia, et in futurum spe. Consulti inde Patres regem in custodiam Albam mittendum censuerunt; Laelium retinendum, donec legati carthaginienses venirent. Supplicatio in quatriduum decreta est. P. Aelius praetor, senatu misso et concione inde advocata, cum C. Laelio in Rostra escendit. Ibi vero audientes, fusos Carthaginiensium exercitus, devictum et captum ingentis nominis regem, Numidiam omnem egregia victoria peragratam, tacitum continere gaudium non poterant, quin clamoribus, quibusque aliis multitudo solet, laetitiam immodicam significarent. Itaque praetor extemplo edixit, *Vti aeditui aedes sacras omnes tota urbe aperirent; circumeundi salutandique deos agendique grates per totum diem populo potestas fieret.* Postero die legatos Masinissae in senatum introduxit. Gratulati primum senatui sunt, *quod P. Scipio prospere res in Africa gessisset:* deinde gratias egerunt, *quod Masinissam non appellasset modo regem, sed fecisset, restituendo in paternum regnum; in quo post Syphacem sublatum, si ita Patribus visum esset, sine metu et certamine esset regnaturus.* Dein, *quod collaudatum pro concione amplissimis decorasset donis: quibus ne indignus esset, et dedisse operam Masinissam, et porro daturum esse. Petere, ut regium nomen ceteraque Scipionis beneficia et munera senatus decreto confirmaret: et, nisi molestum esset, illud quoque petere Masinissam, ut Numidas captivos, qui Romae in custodia essent, remitterent. Id sibi amplum apud populares futurum*

esse. Ad ea responsum legatis: *Rerum gestarum in Africa prospere communem sibi cum rege gratulationem esse. Scipionem recte atque ordine videri fecisse, quod eum regem appellaverit; et, quidquid aliud fecerit, quod cordi foret Masinissae, ea Patres comprobare atque laudare*. Munera, quae legati ferrent regi, decreverunt: sagula purpurea duo cum fibulis aureis singulis et lato clavo tunicis, et equos duo phaleratos, bina equestria arma cum loricis, et tabernacula militaremque supellectilem, qualem praeberi consuli mos esset. Haec regi praetor mittere iussus. Legatis in singulos dona ne minus quinum millium, comitibus eorum millium aeris; et vestimenta bina legatis, singula comitibus Numidisque, qui ex custodia emissi redderentur regi. Ad hoc aedes liberae, loca, lautia legatis decreta.

XVIII. Eadem aestate, qua haec decreta Romae et in Africa gesta sunt, P. Quintilius Varus praetor et M. Cornelius proconsul in agro Insubrium Gallorum cum magone poeno signis collatis pugnarunt. Praetoris legiones in prima acie fuerunt: Cornelius suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo advectus: proque duobus cornibus praetor ac proconsul milites ad inferenda in hostes signa summa vi hortabantur. Postquam nihil commovebant, tum Cornelio Quintilius: « Lentior, ut vides, fit pugna; » et induratus praeter spem resistendo hostium timor; ac, ne vertat in audaciam, periculum est. Equestrem procellam excitemus, » oportet, si turbare ac statu movere volumus. Ita vel tu ad prima » signa proelium sustine, ego inducam in pugnam equites: vel » ego hic in prima acie rem geram, tu quatuor legionum equites » in hostem emitte. » Vtram vellet praetor, muneris partem proconsule accipiente, Quintilius praetor cum filio, cui Marco praenomen erat, impigro iuvene, ad equites pergit, iussosque escendere in equos repente in hostem emittit. Tumultum equestrem auxit clamor ab legionibus additus; nec stetisset hostium acies, ni Mago ad primum equitum motum paratos elephantos extemplo in proelium induxisset. Ad quorum stridorem odoremque et adspectum territi equi vanum equestre auxilium fecerunt: et ut permixtus, ubi cuspide uti et cominus gladio posset, roboris maioris romanus eques erat, ita in ablatum paventibus procul equis melius ex intervallo Numidae iaculabantur. Simul et peditum legio duo-

decima, magna ex parte caesa, pudore magis, quam viribus, tenebat locum; nec diutius tenuisset, ni ex subsidiis tertia decima legio, in primam aciem inducta, proelium dubium excepisset. Mago quoque ex subsidiis Gallos integrae legioni opposuit: quibus haud magno certamine fusis, hastati legionis undecimae conglobant sese, atque elephantos iam peditum aciem turbantes invadunt. In quos quum pila confertos coniecissent, nullo ferme frustra emisso, omnes retro in aciem suorum averterunt: quatuor gravati vulneribus corruerunt. Tum prima commota hostium acies: simul omnibus peditibus, ut aversos videre elephantos, ad augendum pavorem ac tumultum effusis, sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim referentes ordines tenorem pugnae servabant; postquam femine transfixo cadentem, auferrique ex proelio prope exsanguem videre, extemplo in fugam omnes versi. Ad quinque millia hostium eo die caesa, et signa militaria duo et viginti capta: nec Romanis incruenta victoria fuit; duo millia et trecenti de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione duodecima, amissi: inde et tribuni militum duo, M. Cosconius et M. Maenius; tertiae decimae quoque legionis, quae postremo proelio affuerat, Cn. Helvius tribunus militum in restituenda pugna cecidit, et duo et viginti ferme equites illustres, obtriti ab elephantis, cum centurionibus aliquot perierunt: et longius certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria esset.

XIX. Mago, proximae noctis silentio profectus, quantum pati viae per vulnus poterat, itineribus extentis, ad mare in Ligures Ingaunos pervenit. Ibi eum legati ab Carthagine, paucis ante diebus in sinum Gallicum appulsis navibus, adierunt, iubentes, primo quoque tempore in Africam traiicere. *Idem et fratrem eius Hannibalem (nam ad eum quoque isse legatos eadem iubentes) facturum. Non in eo esse Carthaginiensium res, ut Galliam atque Italiam armis obtineant.* Mago, non imperio modo senatus periculoque patriae motus, sed metuens etiam, ne victor hostis moranti instaret, Liguresque ipsi, relinqui Italiam a Poenis cernentes, ad eos, quorum mox in potestate futuri essent, deficerent, simul sperans leniorem in navigatione, quam in via, iactationem vulneris fore, et curationi omnia commodiora, impositis copiis in naves profectus, vixdum superata Sardinia, ex vulnere mori-

tur: naves quoque aliquot Poenorum disiectae in alto a classe romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur. Haec terra marique in parte Italiae, quae iacet ad Alpes, gesta Consul C. Servilius, nulla memorabili re in provincia Etruria et Gallia (quoniam eo quoque processerat) gesta, patre C. Servilio et C. Lutatio ex servitute post sextumdecimum annum receptis, qui ad vicum Tanetum a Boiis capti fuerant, hinc patre, hinc Catulo lateri circumdatis, privato magis, quam publico decore insignis, Romam rediit. Latum ad populum est, *ne C. Servilio fraudi esset, quod patre, qui sella curuli sedisset, vivo, quum id ignoraret, tribunus plebis atque aedilis plebis fuisset, contra quam sanctum legibus erat.* Hac rogatione perlata, in provinciam rediit. Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttiis erat, Consentia, Vffugum, Vergae, Besidiae, Hetriculum, Sypheum, Argentanum, Clampetia, multique alii ignobiles populi, senescere punicum bellum cernentes, defecere. Idem consul cum Hannibale in agro crotoniensi acie conflixit: obscura eius pugnae fama est. Valerius Antias quinque millia hostium caesa ait. Quae tanta res est, ut aut imprudenter ficta sit, aut negligenter praetermissa. Nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale gestum: nam ad eum quoque legati ab Carthagine, vocantes in Africam, iis forte diebus, quibus ad Magonem, venerunt.

XX. Fremens gemensque ac vix lacrymis temperans dicitur legatorum verba audisse. Postquam edita sunt mandata, « Iam » non perplexe, inquit, sed palam revocant, qui, vetando sup» plementum et pecuniam mitti, iam pridem retrahebant. Vicit » ergo Hannibalem non populus romanus toties caesus fugatusque, » sed senatus carthaginiensis obtrectatione atque invidia. Neque » hac deformitate reditus mei tam P. Scipio exultabit atque » efferet sese, quam Hanno, qui domum nostram, quando alia » re non potuit, ruina Carthaginis oppressit. » Iam hoc ipsum praesagiens animo praeparaverat ante naves, itaque, inutili militum turba praesidii specie in oppida bruttii agri, quae pauca magis metu, quam fide, continebantur, dimissa, quod roboris in exercitu erat, in Africam transvexit; multis italici generis (quia in Africam sequuturos abnuentes concesserant in Iunonis Laciniae delubrum, inviolatum ad eam diem) in templo ipso foede interfectis. Raro quemquam alium, patriam exilii causa relinquentem, magis

moestum abisse ferunt, quam Hannibalem hostium terra excedentem: respexisse saepe Italiae litora, et deos hominesque accusantem, in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, *quod non cruentum ab cannensi victoria militem Romam duxisset. Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem in Italia Poenum non vidisset. Se, centum millibus armatorum ad Trasymenum et Cannas caesis, circa Casilinum Cumasque et Nolam consenuisse.* Haec accusans querensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

XXI. Romam per eosdem dies, et Magonem et Hannibalem profectos, allatum est. Cuius duplicis gratulationis minuit laetitiam, et quod parum duces in retinendis iis (quum id mandatum ab senatu esset) aut animi, aut virium habuisse videbantur, et quod solliciti erant, omni belli mole in unum ducem exercitumque inclinata, quo evasura esset res. Per eosdem dies legati saguntini venerunt, comprehensos cum pecunia adducentes Carthaginienses, qui ad conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent. Ducentum et quinquaginta auri, octingentum pondo argenti in vestibulo curiae posuerunt. Hominibus acceptis et in carcerem conditis, auro argentoque reddito, gratiae legatis actae, atque insuper munera data ac naves, quibus in Hispaniam reverterentur. Mentio deinde ab senioribus facta est, *Segnius homines bona, quam mala, sentire. Transitu in Italiam Hannibalis quantum terroris pavorisque, sese meminisse, quas deinde clades, quos luctus incidisse! Visa castra hostium e muris Vrbis: quae vota singulorum universorumque fuisse! quoties in conciliis voces manus ad caelum porrigentium auditas: En unquam ille dies futurus esset, quo vacuam hostibus Italiam bona pace florentem visuri essent! Dedisse tandem id deos sextodecimo demum anno; nec esse, qui diis grates agendas censeant. Adeo ne advenientem quidem gratiam homines benigne accipere, nedum ut praeteritae satis memores sint.* Conclamatum deinde ex omni parte curiae est, uti referret P. Aelius praetor; decretumque, ut quinque dies circa omnia pulvinaria supplicaretur, victimaeque maiores immolarentur centum viginti. Iam dimisso Laelio legatisque Masinissae, quum Carthaginiensium legatos de pace ad senatum venientes Puteolis visos, inde terra venturos allatum esset; revocari

C. Laelium placuit, ut coram eo de pace ageretur. Q. Fulvius Gillo, legatus Scipionis, Carthaginienses Romam adduxit; quibus, vetitis ingredi Vrbem, hospitium in villa publica, senatus ad aedem Bellonae datus est.

XXII. Orationem eandem ferme, quam apud Scipionem, habuerunt; culpam omnem belli a publico consilio in Hannibalem vertentes. *Eum iniussu senatus non Alpes modo, sed Iberum quoque, transgressum: nec Romanis solum, sed ante etiam Saguntinis, privato consilio bellum intulisse. Senatui ac populo carthaginiensi, si quis vere aestimet, foedus ad eam diem inviolatum esse cum Romanis. Itaque nihil aliud sibi mandatum esse, uti peterent, quam ut in ea pace, quae postremo cum consule Lutatio facta esset, manere liceret.* Quum, more tradito, Patribus potestatem interrogandi, si quis quid vellet, legatos, praetor fecisset, senioresque, qui foederibus interfuerant, alia alii interrogarent, nec meminisse per aetatem (etenim omnes ferme iuvenes erant) dicerent legati; conclamatum ex omni parte curiae est, *punica fraude electos, qui veterem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent.*

XXIII. Emotis deinde curia legatis, sententiae interrogari coeptae. M. Livius, *C. Servilium consulem, qui propior esset, arcessendum, ut coram eo de pace ageretur,* censebat. *Quum de re maiore, quam quanta ea esset, consultatio incidere non posset, non videri sibi, absente consulum altero ambobusve, eam rem agi, satis ex dignitate populi romani esse.* Q. Metellus, qui triennio ante consul dictatorque fuerat, *Quum P. Scipio, caedendo exercitus, agros populando, in eam necessitatem compulisset hostes, ut supplices pacem peterent, et nemo omnium verius existimare posset, qua mente ea pax peteretur, quam is, qui ante portas Carthaginis bellum gereret; nullius alterius consilio, quam Scipionis, accipiendam abnuendamve pacem esse.* M. Valerius Laevinus, qui bis consul fuerat, *Speculatores, non legatos, venisse,* arguebat, *iubendosque Italia excedere, et custodes cum iis usque ad naves mittendos; Scipionique scribendum, ne bellum remitteret.* Laelius Fulviusque adiecerunt: *Et Scipionem in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal et Mago ex Italia non revocarentur. Omnia simulaturos Car-*

thaginienses, duces eos exercitusque exspectantes: deinde, quamvis recentium foederum et deorum omnium oblitos, bellum gesturos. Eo magis in Laevini sententiam discessum. Legati pace infecta ac prope sine responso dimissi.

XXIV. Per eos dies Cn. Servilius consul, haud dubius, quin pacatae Italiae penes se gloria esset, velut pulsum ab se Hannibalem persequens, in Siciliam, inde in Africam transiturus, traiecit. Quod ubi Romae vulgatum est, primo censuerunt Patres, ut praetor scriberet consuli, senatum aequum censere, in Italiam reverti eum: deinde, quum praetor, spreturum eum literas suas, diceret, dictator ad id ipsum creatus P. Sulpicius, pro iure maioris imperii, consulem in Italiam revocavit; reliquum anni, cum M. Servilio magistro equitum, circumeundis Italiae urbibus, quae bello alienatae fuerant, noscendisque singularum causis consumpsit. Per induciarum tempus et ex Sardinia ab Lentulo praetore centum onerariae naves, cum commeatu et viginti rostratarum praesidio, et ab hoste, et ab tempestatibus mari tuto, in Africam transmiserunt. Cn. Octavio ducentis onerariis triginta longis navibus ex Sicilia traiicienti, non eadem fortuna fuit. In conspectum ferme Africae prospero cursu vectum primo destituit ventus; deinde versus in Africum turbavit ac passim naves disiecit. Ipse cum rostratis per adversos fluctus ingenti remigum labore enisus, Apollinis promontorium tenuit. Onerariae, pars maxima ad Aegimurum (insula ea sinum ab alto claudit, in quo sita Carthago est, triginta ferme millia ab urbe), aliae adversus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatae sunt. Omnia in conspectu Carthaginis erant; itaque ex tota urbe in forum concursum est. Magistratus senatum vocare; populus in curiae vestibulo fremere, ne tanta ex oculis manibusque amitteretur praeda. Quum quidam pacis petitae, alii induciarum (necdum enim dies exierat) fidem opponerent, permixto paene senatus populique concilio, consensum est, ut classe quinquaginta navium Hasdrubal Aegimurum traiiceret; inde per litora portusque dispersas romanas naves colligeret. Desertae fuga nautarum, primum ab Aegimuro, dein ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus tractae sunt.

XXV. Nondum reverterant ab Roma legati, neque sciebatur; quae senatus romani de bello aut pace sententia esset; necdum

induciarum dies exierat: eo indigniorem iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petissent pacem et inducias, et spem pacis et fidem induciarum violatam esse, legatos Carthaginem, L. Baebium, L. Sergium, L. Fabium extemplo misit. Qui quum multitudinis concursu prope violati essent, nec reditum tutiorem cernerent futurum, petierunt a magistratibus, quorum auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent, quae se prosequerentur. Datae triremes duae, quum ad Bagradam flumen pervenissent unde castra romana conspiciebantur, Carthaginem rediere. Classis punica ad Vticam stationem habebat: ex ea tres quadriremes, seu clam misso a Carthagine nuntio, uti fieret, seu Hasdrubale, qui classi praeerat, sine publica fraude auso facinus, quinqueremem romanam superantem promontorium ex alto repente aggressae sunt. Sed neque rostro ferire celeritate subterlabentem poterant, neque transilire armati ex humilioribus in alteriorem navem: et defendebatur egregie, quoad tela suppeditarunt. Quis deficientibus, quum iam nulla alia res eam, quam propinquitas terrae multitudoque a castris in litus effusa, tueri potuisset; concitatam remis, quanto maximo impetu poterant, in terram quum immisissent, navis tantum iactura facta, incolumes ipsi evaserunt. Ita alio super aliud scelere quum haud dubie induciae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma cum legatis carthaginiensibus supervenerunt. Quibus Scipio, *etsi non induciarum modo fides a Carthaginiensibus, sed ius etiam gentium in legatis violatum esset; tamen se nihil, nec institutis populi romani, nec suis moribus indignum, in iis facturum esse*, quum dixisset, legatis dimissis, bellum parabat. Hannibali iam terrae appropinquanti iussus e nauticis escendere in malum, ut specularetur, quam tenerent regionem, quum dixisset, sepulcrum dirutum proram spectare, abominatus, praetervehi iusso gubernatore, ad Leptim appulit classem, atque ibi copias exposuit.

XXVI. Haec eo anno in Africa gesta: insequentia excedunt in eum annum, quo M. Servilius Geminus, qui tum magister equitum erat, et Ti. Cladius Nero consules facti sunt. Ceterum exitu superioris anni quum legati sociarum urbium ex Graecia questi essent, vastatos agros ab regiis praesidiis, profectosque in Macedoniam legatos ad res repetendas non admissos ad Philippum re-

gem; simul nuntiassent, quatuor millia militum cum Sopatro duce traiecta in Africam dici, ut essent Carthaginiensibus praesidio, et pecuniae aliquantum una missum; legatos ad regem, qui haec adversus foedus facta videri Patribus nuntiarent, mittendos censuit senatus. Missi C. Terentius Varro, C. Mamilius, M. Aurelius: iis tres quinqueremes datae. Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius ad solum exustus est, et aquarum magnitudine: sed annonae vilitas fuit, praeterquam quod pace omnis Italia erat aperta, etiam quod magnam vim frumenti, ex Hispania missam, M. Valerius Falto et M. Fabius Buteo aediles quaternis aeris vicatim populo descripserunt. Eodem anno Q. Fabius Maximus moritur, exactae aetatis; siquidem verum est, augurem duos et sexaginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. Vir certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab eo inciperet: superavit paternos honores, avitos aequavit. Pluribus victoriis et maioribus proeliis avus insignis Rullus; sed omnia aequare unus hostis Hannibal potest. Cautior tamen, quam promptior hic habitus fuit: et sicut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit, an quia ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat; sic nihil certius est, quam unum hominem nobis cunctando rem restituisse, sicut Ennius ait. Augur in locum eius inauguratus Q. Fabius Maximus filius: in eiusdem locum pontifex (nam duo sacerdotia habuit) Ser. Sulpicius Galba. Ludi Romani diem unum, plebeii ter toti instaurati ab aedilibus, M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco. Ii ambo praetores facti, et cum iis C. Livius Salinator et C. Aurelius Cotta. Comitia eius anni utrum C. Servilius consul habuerit, an (quia eum res in Etruria tenuerint, quaestiones ex senatusconsulto de coniurationibus principum habentem) dictator ab eo dictus P. Sulpicius, incertum ut sit, diversi auctores faciunt.

XXVII. Principio insequentis anni M. Servilius et Ti. Claudius, senatu in Capitolium vocato, de provinciis retulerunt. Italiam atque Africam in sortem coniici, Africam ambo cupientes, volebant. Ceterum, Q. Metello maxime adnitente neque data, neque negata est Africa. Consules iussi cum tribunis plebis agere, ut, si iis videretur, populum rogarent, quem vellet in Africa bellum gerere: omnes tribus P. Scipionem iusserunt. Nihilominus consules provinciam Africam (ita enim senatus decreverat) in sor-

tem coniecerunt. Ti. Claudio Africa evenit, ut quinquaginta navium classem, omnes quinqueremes, in Africam traiiceret, parique imperio cum Scipione imperator esset: M. Servilius Etruriam sortitus. In eadem provincia et C. Servilio prorogatum imperium, si consulem manere ad Vrbem senatui placuisset. Praetores, M. Sextius Galliam est sortitus, ut duas legiones provinciamque traderet ei P. Quintilius Varus; C. Livius Bruttius cum duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul priore anno praefuerat; Cn. Tremellius Siciliam, ut ab P. Villio Tappulo praetore prioris anni provinciam et duas legiones acciperet; Villius propraetor viginti navibus longis, militibus mille, oram Siciliae tutaretur: inde M. Pomponius viginti navibus reliquis mille et quingentos milites Romam deportaret. C. Aurelio Cottae urbana evenit: ceteris, ita uti quisque obtinebant provincias exercitusque, prorogata imperia. Sexdecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est: et ut placatis diis omnia inciperent agerentque, ludos, quos, M. Claudio Marcello, T. Quintio consulibus, T. Manlius dictator, quasque hostias maiores voverat, si per quinquennium illud respublica eodem statu fuisset, ut eos ludos consules, prius quam ad bellum proficiscerentur, facerent. Ludi in circo per quatridnum facti; hostiaeque, quibus votae erant diis, caesae.

XXVIII. Inter haec simul spes, simul cura in dies crescebat; nec satis certum constare apud animum poterat, utrum gaudio dignum esset, Hannibalem, post sextumdecimum annum ex Italia decedentem, vacuam possessionem eius reliquisse populo romano, an magis metuendum, quod incolumi exercitu in Africam transisset. *Locum nimirum, non periculum, mutatum; cuius tantae dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium haud frustra canere solitum, graviorem in sua terra futurum hostem Hannibalem, quam in aliena fuisset. Nec Scipioni aut cum Syphace inconditae barbariae rege, cui Statorius semilixa ducere exercitus solitus sit, aut cum socero eius Hasdrubale, fugacissimo duce, rem futuram, aut tumultuariis exercitibus, ex agrestium semiermi turba subito collectis; sed cum Hannibale, prope nato in praetorio patris fortissimi ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam milite, vixdum iuvene imperatore, qui senex vincendo factus, Hispanias, Gallias,*

Italiam ab Alpibus ad fretum monimentis ingentium rerum complesset; ducere exercitum aequalem stipendiis suis, duratum omnium rerum patientia, quas vix fides fiat homines passos; perfusum millies cruore romano; exuvias non militum tantum, sed etiam imperatorum, portantem. Multos occursuros Scipioni in acie, qui praetores, qui imperatores, qui consules romanos sua manu occidissent, muralibus vallaribusque insignes coronis, pervagatos capta castra, captas urbes romanas. Non esse hodie tot fasces magistratibus populi romani, quot captos ex caede imperatorum praeferre posset Hannibal. Has formidines agitando animis ipsi curas et metus augebant etiam, quod, quum assuessent per aliquot annos bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae partibus lenta spe, in nullum propinquum debellandi finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et Hannibal, velut ad supremum certamen comparati duces. Ii quoque, quibus ingens erat in Scipione fiducia et victoriae spes, quo magis in propinquam eam imminebant animis, eo curae intentioris erant. Haud dispar habitus animorum Carthaginiensibus erat; quos modo petisse pacem, intuentes Hannibalem ac rerum gestarum eius magnitudinem, poenitebat; modo, quum respicerent, bis sese acie victos, Syphacem captum, pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea omnia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in exitium suum natum horrebant.

XXIX. Iam Adrumetum venerat Hannibal; unde, ad reficiendum ex iactatione maritima militem paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis, omnia circa Carthaginem obtineri armis, afferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum iter ab Carthagine abest. Inde praemissi speculatores quum excepti a custodibus romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribunis militum, iussosque omisso metu visere omnia, per castra, qua vellent, circumduci iussit; percunctatusque, satin' per commodum omnia explorassent, datis, qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum, quae nuntiabantur (nam et, Masinissam cum sex millibus peditum, quatuor equitum venisse eo ipso forte die, afferebant), laeto animo audiit, maxime hostis fiducia, quae non de nihilo profecto concepta est, perculsus. Itaque, quamquam et ipse causa belli erat, et adventu

suo turbaverat et pactas inducias, et spem foederum; tamen, si integer, quam si victus, peteret pacem, aeqniora impetrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit, ut colloquendi secum potestatem faceret. Id utrum sua sponte fecerit, an publico consilio, neutrum cur affirmem, habeo. Valerius Antias, primo proelio victum eum a Scipione, quo duodecim millia armatorum in acie sunt caesa, mille et septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in castra ad Scipionem venisse. Ceterum Scipio quum colloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Naraggara urbe, tum ad cetera loco opportuno, tum quod aquatio intra teli coniectum erat, consedit. Hannibal tumulum a quatuor millibus inde, tutum commodumque alioquin, nisi quod longinquae aquationis erat, cepit. Ibi in medio locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.

XXX. Submotis pari spatio armatis, cum singulis interpretibus congressi sunt non suae modo aetatis maximi duces, sed omnis ante se memoriae, omnium gentium cuilibet regum imperatorumve pares. Paulisper alter alterius conspectu, admiratione mutua prope attoniti, conticuere. Tum Hannibal prior: « Si hoc ita fato datum » erat, ut, qui primus bellum intuli populo romano, quique » toties prope in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem » petendam venirem; laetor te mihi forte potissimum datum, a » quo peterem. Tibi quoque inter multa egregia non in ultimis » laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de romanis ducibus » victoriam dii dedissent, tibi cessisse; teque huic bello, vestris » prius, quam nostris, cladibus insigni, finem imposuisse. Hoc » quoque ludibrium casus ediderit fortuna, ut, quum patre tuo » consule ceperim arma, cum eodem primum romano imperatore » signa contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam » veniam. Optimum quidem fuerat, eam patribus nostris mentem » datam ab diis esse, ut et vos Italiae, et nos Africae imperio » contenti essemus: neque enim ne vobis quidem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, » tot tam egregiis amissis ducibus. Sed praeterita magis reprehendi » possunt, quam corrigi: ita aliena appetivimus, ut de nostris » dimicaremus, nec in Italia solum vobis bellum, nobis in Africa

» esset; sed et vos in portis vestris prope ac moenibus signa arma- » que hostium vidistis, et nos ab Carthagine fremitum castrorum » romanorum exaudimus. Quod igitur nos maxime abominaremur, » vos ante omnia optaretis, in meliore vestra fortuna de pace » agitur: agimus ii, quorum et maxime interest pacem esse, et » qui quodcumque egerimus, ratum civitates nostrae habiturae » sint. Animo tantum nobis opus est non abhorrente a quietis » consiliis. Quod ad me attinet, iam aetas senem in patriam re- » vertentem, unde puer profectus sum, iam secundae, iam adver- » sae res, ita erudierunt, ut rationem sequi, quam fortunam, » malim. Tuam et adolescentiam et perpetuam felicitatem, fero- » ciora utraque, quam quietis opus est consiliis, metuo. Non » temere incerta casuum reputat, quem fortuna nunquam decepit: » quod ego fui ad Trasymenum, ad Cannas, id tu hodie es. Vixdum » militari aetate imperio accepto, omnia audacissime incipientem » nusquam fefellit fortuna. Patris et patrui persequutus mortem, » ab calamitate vestrae domus decus insigne virtutis pietatisque » eximiae cepisti: amissas Hispanias recuperasti, quatuor inde » punicis exercitibus pulsis: consul creatus, quum ceteris ad tu- » tandam Italiam parum animi esset, transgressus in Africam, » duobus hic exercitibus caesis, binis eadem hora captis simul » incensisque castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus » regni eius, tot nostri imperii ereptis, me sextum decimum iam » annum haerentem in possessione Italiae detraxisti. Potest victo- » riam, inquam, malle, quam pacem, animus: novi spiritus » magis magnos, quam utiles; et mihi talis aliquando fortuna » affulsit. Quod si in secundis rebus bonam quoque mentem da- » rent dii; non ea solum, quae evenissent, sed etiam ea, quae » evenire possent, reputaremus. Vt omnium obliviscaris aliorum, » satis ego documenti in omnes casus sum. Quem modo, castris » inter Anienem atque urbem vestram positis, signa inferentem » ad moenia romana; hic cernis, duobus fortissimis viris, fratri- » bus, clarissimis imperatoribus, orbatum, ante moenia prope » obsessae patriae, quibus terrui vestram urbem, ea pro mea » deprecantem. Maximae cuique fortunae minime credendum est: » in bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi ampla ac speciosa danti » est pax; nobis petentibus magis necessaria, quam honesta. Me-

» lior tutiorque est certa pax, quam sperata victoria: haec in » tua, illa in deorum manu est. Ne tot annorum felicitatem in » unius horae dederis discrimen: quum tuas vires, tum vim for- » tunae martemque belli communem, propone animo. Vtrinque » ferrum, corpora humana erunt; nusquam minus, quam in » bello, eventus respondent. Non tantum ad id, quod data pace » iam habere potes, si proelio vincas, gloriae adieceris, quantum » ademeris, si quid adversi eveniat: simul parta ac sperata decora » unius horae fortuna evertere potest. Omnia in pace iungenda » tuae potestatis sunt, P. Corneli: tunc ea habenda fortuna erit, » quam dii dederint. Inter pauca felicitatis virtutisque exempla » M. Atilius quondam in hac eadem terra fuisset, si victor pacem » petentibus dedisset patribus nostris: non statuendo (tandem) » felicitati modum, nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto » altius elatus erat, eo foedius corruit. Est quidem eius, qui dat, » non qui petit, conditiones dicere pacis: sed forsitan non indigni » simus, qui nobismet ipsi mulctam irrogemus. Non recusamus, » quin omnia, propter quae bellum initum est, vestra sint, » Sicilia, Sardinia, Hispania, quidquid insularum toto inter » Africam Italiamque continetur mari. Carthaginienses, inclusi » Africae litoribus, vos (quando ita diis placuit) externa etiam » terra marique videamus regentes imperia. Haud negaverim, » propter non nimis sincere petitam aut expectatam nuper pacem, » subspectam esse vobis punicam fidem. Multum, per quos petita » sit, ad fidem tuendae pacis pertinet, Scipio. Vestri quoque (ut » audio) Patres nonnihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in » legatione erat, negaverunt pacem. Hannibal peto pacem; qui » neque peterem, nisi utilem crederem, et propter eandem utili- » tatem tuebor eam, propter quam petii: et quemadmodum, » quia a me bellum coeptum est, ne quem eius poeniteret, quoad » ipsi invidere dei, praestiti; ita annitar, ne quem pacis per me » partae poeniteat. »

XXXI. Adversus haec imperator romanus in hanc fere sententiam respondit: Non me fallebat, Hannibal, adventus tui spe » Carthaginienses et praesentem induciarum fidem, et spem pacis » turbasse: neque tu id sane dissimulas, qui de conditionibus » superioribus pacis omnia subtrahas, praeter ea, quae iam pridem

» in nostra potestate sunt. Ceterum sicut tibi curae est, sentire » cives tuos, quanto per te onere leventur; sic mihi laborandum » est, ne, quae tunc pepigerunt, hodie subtracta ex conditioni- » bus pacis, praemia perfidiae habeant. Indigni, quibus eadem » pateat conditio, ut etiam prosit vobis fraus, petitis. Neque » patres nostri priores de Sicilia, neque nos de Hispania feci- » mus bellum. Et tunc Mamertinorum sociorum periculum, et » nunc Sagunti excidium nobis pia ac iusta induerunt arma. Vos » lacessisse, et tu ipse fateris, et dei testes sunt, qui et illius » belli exitum secundum ius fasque dederunt, et huius dant et » dabunt. Quod ad me attinet, et humanae infirmitatis memini, » et vim fortunae reputo, et omnia, quaecumque agimus, su- » biecta esse mille casibus scio. Ceterum, quemadmodum superbe » et violenter me faterer facere, si prius, quam in Africam » traiecissem, te tua voluntate cedentem Italia, et, imposito in » naves exercitu, ipsum venientem ad pacem petendam adsperna- » rer; sic nunc, quum prope manu conserta restitantem ac ter- » giversantem in Africam attraxerim, nulla sum tibi verecundia » obstrictus. Proinde si quid ad ea, in quae tum pax conven- » tura videbatur, quae sit mulcta navium cum commeatu per » inducias expugnatarum legatorumque violatorum, adiicitur; » est, quod referam ad consilium. Sin illa quoque gravia viden- » tur, bellum parate, quoniam pacem pati non potuistis. » Ita infecta pace ex colloquio ad suos quum se recepissent, frustra verba iactata renuntiant. Armis decernendum esse, habendamque eam fortunam, quam dii dedissent.

XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, *Arma expedirent milites animosque ad supremum certamen, non in unum diem sed in perpetuum, si felicitas adesset, victores. Roma, an Carthago, iura gentibus darent, ante crastinam noctem scituros. Neque enim Africam, aut Italiam, sed orbem terrarum victoriae praemium fore: par periculum praemio, quibus adversae pugnae fortuna fuisset.* Nam neque Romanis effugium ullum patebat in aliena ignotaque terra; et Carthagini, supremo auxilio effuso, adesse videbatur praesens excidium. Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opulentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo fortissimi exercitus,

multa ante parta decora aut cumulaturi eo die, aut eversuri. Anceps igitur spes et metus miscebant animos; contemplantibusque modo suam, modo hostium aciem, quum oculis magis, quam ratione, pensarent vires, simul laeta, simul tristia obversabantur. Quae ipsis sua sponte non succurrebant, ea duces admonendo atque hortando subiiciunt. Poenus sedecim annorum in terra Italia res gestas, tot duces romanos, tot exercitus occidione occisos, et sua cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnae memoria militem venerat, referebat. Scipio Hispanias et recentia in Africa proelia et confessionem hostium, quod neque non petere pacem propter metum, neque manere in ea prae insita animis perfidia potuissent. Ad hoc, colloquium Hannibalis in secreto habitum ac liberum fingenti, qua velit, flectit. Ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum pugnaverint ad Aegates insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse deos. *Adesse finem belli ac laboris: in manibus esse praedam Carthaginis, reditum domum in patriam, ad parentes, liberos, coniuges, penatesque deos.* Celsus haec corpore, cultuque ita laeto, ut vicisse iam crederes, dicebat. Instruit deinde primos hastatos, post eos principes; triariis postremam aciem clausit.

XXXIII. Non confertas autem cohortes ante sua quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut esset spatium, quo elephanti hostium accepti nihil ordines turbarent. Laelium (cuius ante legati, eo anno quaestoris extra sortem ex senatusconsulto opera utebatur) cum italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dextro opposuit. Vias patentes inter manipulos antesignanorum velitibus (ea tunc levis armatura erat) complevit; dato praecepto, ut ad impetum elephantorum aut post rectos refugerent ordines, aut, in dextram laevamque discursu applicantes se antesignanis, viam, qua irruerent in ancipitia tela, belluis darent. Hannibal ad terrorem primum elephantos (octoginta autem erant, quot nulla unquam in acie ante habuerat) instruxit; deinde auxilia Ligurum Gallorumque, Baliaribus Maurisque admixtis; in secunda acie Carthaginienses Afrosque et Macedonum legionem; modico inde intervallo relicto, subsidiariam aciem italicorum militum (Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures, quam sua voluntate, decedentem ex Italia sequuti) instruxit.

Equitatum etiam ipsum circumdedit cornibus: dextrum Carthaginienses, sinistrum Numidae tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset. Auxiliaribus et praesens, et multiplicata merces ex praeda ostentatur. Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur: Liguribus campi uberes Italiae, deductis ex asperrimis montibus, in spem victoriae ostentantur: Mauros Numidasque Masinissae impotenti futuro dominatu terret: aliis aliae spes ac metus iactantur. Carthaginiensibus moenia patriae, dii penates, sepulcra maiorum, liberi cum parentibus, coniuges pavidae; aut excidium servitiumque, aut imperium orbis terrarum; nihil aut in metum, aut in spem medium ostentatur. Quum maxime haec imperator apud Carthaginienses, duces suarum gentium inter populares, plerique per interpretes inter immixtos alienigenis agerent, tubae cornuaque ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus, ut elephanti in suos, sinistro maxime cornu, verterentur, Mauros ac Numidas. Addidit facile Masinissa perculsis terrorem, nudavitque ab ea parte aciem equestri auxilio. Paucae tamen bestiarum, intrepidae in hostem actae, inter velitum ordines cum multis suis vulneribus ingentem stragem edebant. Resilientes enim ad manipulos velites, quum viam elephantis, ne obtererentur, fecissent, in ancipites ad ictum utrinque coniiciebant hastas; nec pila ab antesignanis cessabant; donec undique incidentibus telis exacti ex romana acie, hi quoque in suo dextro cornu ipsos Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Laelius, ut turbatos vidit hostes, addit perculsis terrorem.

XXXIV. Utrinque equite nudata erat punica acies, quum pedes concurrit, nec spe, nec viribus iam par. Ab hoc dictu parva, sed magni eadem in re gerenda momenti res, congruens clamor a Romanis, eoque maior et terribilior; dissonae illis, ut gentium multarum discrepantibus linguis, voces: pugna romana stabilis, et suo et armorum pondere incumbentium in hostem: concursatio et velocitas illinc maior, quam vis. Igitur primo impetu extemplo movere loco hostium aciem Romani: ala deinde et umbonibus pulsantes, in submotos gradu illato, aliquantum spatii, velut nullo resistente, incessere; urgentibus et novissimis primos, ut semel

motam aciem sensere: quod ipsum vim magnam ad pellendum hostem addebat. Apud hostes, auxiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses, adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentes pertinaciter primos caedendo ad se perveniret hostis, pedem referrent. Igitur auxiliares terga dant repente, et, in suos versi, partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes caedere, uti paulo ante non adiuti, et tunc exclusi. Et prope duo iam permixta proelia erant, quum Carthaginienses simul cum hostibus, simul cum suis cogerentur conserere manus. Non tamen ita perculsos iratosque in aciem accepere; sed, densatis ordinibus, in cornua vacuumque circa campum extra proelium eiecere, ne pavidi fuga vulneribusque milites sinceram et integram aciem miscerent. Ceterum tanta strages hominum armorumque locum, in quo steterant paulo ante auxiliares, compleverat, ut prope difficilior transitus esset, quam per confertos hostes fuerat. Itaque, qui primi erant, hastati, per cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis, qua quisque poterat, sequentes hostem, et signa et ordines confuderunt. Principum quoque signa fluctuari coeperant vagam ante se cernendo aciem. Quod Scipio ubi vidit, receptui propere canere hastatis iussit, et, sauciis in postremam aciem subductis, principes triariosque in cornua inducit; quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. Ita novum de integro proelium ortum est: quippe ad veros hostes perventum erat, et armorum genere, et usu militiae, et fama rerum gestarum, et magnitudine vel spei vel periculi pares. Sed et numero Romanus superior erat, et animo; quod iam equites, iam elephantos fuderat, iam, prima acie pulsa, in secundam pugnabat.

XXXV. In tempore Laelius ac Masinissa, pulsos per aliquantum spatii sequuti equites, revertentes in aversam hostium aciem incurrere: is demum equitum impetus fudit hostem. Multi circumventi in acie caesi; multi per patentem circa campum fuga sparsi, tenente omnia equitatu, passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque caesa eo die supra millia viginti: par ferme numerus captus est, cum signis militaribus centum triginta tribus, elephantis undecim. Victores ad duo millia cecidere. Hannibal, cum paucis equitibus inter tumultum elapsus, Adrumetum perfugit; omnia et proelio, et ante aciem, prius quam excederet

pugna, expertus, et confessione etiam Scipionis omniumque peritorum militiae illam laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse. Elephantos in prima fronte; quorum fortuitus impetus atque intolerabilis vis signa sequi et servare ordines (in quo plurimum spei ponerent) Romanos prohiberet. Deinde auxiliares ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex colluvione omnium gentium, quos non fides teneret, sed merces, liberum receptum fugae haberent; simul primum ardorem atque impetum hostium excipientes fatigarent, ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum hostile hebetarent. Tum, ubi omnis spes esset, milites carthaginienses afrosque, ut, omnibus rebus aliis pares, eo, quod integri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent: Italicos, intervallo quoque diremptos, incertos socii an hostes essent, in postremam aciem submotos. Hoc edito velut ultimo virtutis opere, Hannibal, quum Adrumetum refugisset, accitusque inde Carthaginem sexto ac trigesimo post anno, quam puer inde profectus erat, redisset, fassus in curia est, non proelio modo se, sed bello victum, nec spem salutis alibi, quam in pace impetranda esse.

XXXVI. Scipio, confestim a proelio expugnatis hostium castris direptisque, cum ingenti praeda ad mare ac naves rediit; nuntio allato, P. Lentulum cum quinquaginta rostratis, centum onerariis, cum omni genere commeatus, ad Vticam accessisse. Admovendum igitur undique terrorem perculsae Carthagini ratus, misso Laelio Romam cum victoriae nuntio, Cn. Octavium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem iubet: ipse, ad suam veterem nova Lentuli classe adiuncta, profectus ab Vtica portum Carthaginis petit. Haud procul aberat, quum velata infulis ramisque oleae Carthaginiensium occurrit navis. Decem legati erant principes civitatis, auctore Hannibale missi ad petendam pacem: qui quum ad puppim praetoriae navis accessissent, velamenta supplicum porrigentes, orante implorantesque fidem et misericordiam Scipionis; nullum iis aliud responsum datum, quum ut Tunetem venerent: eo se moturum castra. Ipse ab contemplato situ Carthaginis, non tam noscendi in praesentia, quam deprimendi hostis causa, Vticam, eodem et Octavio revocato, rediit. Inde procedentibus ad Tunetem nuntius allatus, Verminam, Syphacis filium, cum equitibus pluribus, quam peditibus, venire Carthaginiensibus auxilio. Pars

exercitus, cum omni equitatu Saturnalibus primis agmen aggressa, Numidas levi certamine fudit. Exitu quoque fugae intercluso, a parte omni circumdatis equitibus, quindecim millia hominum caesa; mille et ducenti vivi capti sunt, et equi numidici mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta. Regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. Tum ad Tunetem eodem, quo antea, loco castra posita, legatique triginta Carthagine ad Scipionem venerunt: et illi quidem multo miserabilius, quam ante (quo magis cogebat fortuna), egerunt, sed aliquanto minore cum misericordia ab recenti memoria perfidiae auditi sunt. In consilio quamquam iusta ira omnes ad delendam stimulabat Carthaginem; tamen, quum, et quanta res esset, et quam longi temporis obsidio tam munitae et tam validae urbis, reputarent, et ipsum Scipionem exspectatio successoris, venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli famam, sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

XXXVII. Postero die, revocatis legatis, et cum multa castigatione perfidiae monitis, ut, tot cladibus edocti, tandem deos et iusiurandum esse crederent, conditiones pacis dictae: *Vt liberi legibus suis viverent. Quas urbes quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent, tenerent, populandique finem eo die Romanus faceret. Perfugas fugitivosque et captivos omnes redderent Romanis, et naves rostratas, praeter decem triremes, traderent, elephantosque, quos haberent domitos; neque domarent alios. Bellum neve in Africa, neve extra Africam, iniussu populi romani gererent. Masinissae res redderent, foedusque cum eo facerent. Frumentum stipendiumque auxiliis, donec ab Roma legati redissent, praestarent. Decem millia talentum argenti, descripta pensionibus aequis in annos quinquaginta, solverent. Obsides centum arbitratu Scipionis darent; ne minores quatuordecim annis, neu triginta maiores. Inducias ita se daturum, si per priores inducias naves onerariae captae, quaeque fuissent in navibus, restituerentur: aliter nec inducias, nec spem pacis ullam esse.* Has conditiones legati quum domum referre iussi in concione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem processisset, audireturque a multitudine inquieta eadem et imbelli, indignatus Hannibal, dici ea in tali tempore audirique, arreptum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. Quae insueta libe-

rae civitati species quum fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbana libertate, « Novem, inquit, annorum a vobis » profectus, post sextum et tricesimum annum redii. Militares » artes, quas me a puero fortuna nunc privata, nunc publica » docuit, probe videor scire. Vrbis ac fori iura, leges, mores, » vos me oportet doceatis. » Excusata imprudentia, de pace multis verbis disseruit, quam nec iniqua, et necessaria esset. Id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus per inducias captis nihil praeter ipsas comparebat naves; neque inquisitio erat facilis, adversantibus paci, qui arguerentur. Placuit naves reddi, et homines utique inquiri. Cetera, quae abessent, aestimanda Scipioni permitti; atque ita pecunia luere Carthaginienses. Sunt qui Hannibalem ex acie ad mare pervenisse, inde praeparata nave ad regem Antiochum extemplo profectum tradant; postulantique ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, responsum esse, Hannibalem in Africa non esse.

XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem legati; quae publica in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quaestores; quae privata, profiteri domini iussi. Pro ea summa pecuniae viginti quinque millia pondo argenti praesentia exacta; induciaeque Carthaginiensibus datae in tres menses. Additum, ne per induciarum tempus alio usquam, quam Romam, mitterent legatos; et, quicumque legati Carthaginem venissent, ne ante dimitterent eos, quam romanum imperatorem, qui et quae petentes venissent, certiorem facerent. Cum legatis carthaginiensibus Romam missi L. Veturius Philo, et M. Marcius Ralla, et L. Scipio, imperatoris frater. Per eos dies commeatus ex Sicilia Sardiniaque tantam vilitatem annonae effecerunt, ut pro vectura frumentum mercator nautis relinqueret. Romae ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium trepidatum fuerat; iussusque erat Ti. Claudius mature in Siciliam classem ducere, atque inde in Africam traiicere, et alter consul M. Servilius ad Vrbem morari, donec, quo statu res in Africa essent, sciretur. Segniter omnia in comparanda deducendaque classe ab Ti. Claudio consule facta erant; quod Patres de pace Scipionis potius arbitrium esse, quibus legibus daretur, quam consulis, censuerant. Prodigia quoque, nuntiata sub ipsam famam rebellionis, terrorem attulerant. Cumis solis orbis minui

visus, et pluit lapideo imbri: et in veliterno agro terra ingentibus cavernis consedit, arboresque in profundum haustae. Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus aliquot locis et porta de caelo tacta, et in Palatio lapidibus pluit. Id prodigium more patrio novemdiali sacro, cetera hostiis maioribus expiata. Inter quae etiam aquarum insolita magnitudo in religionem versa: nam ita abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares, circo inundato, extra portam Collinam ad aedem Erycinae Veneris parati sint. Ceterum ludorum ipso die, subita serenitate orta, pompa, duci coepta ad portam Collinam, revocata deductaque in circum est, quum decessisse inde aquam nuntiatum esset: laetitiamque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua solemni spectaculo reddita.

XXXIX. Claudium consulem, profectum tandem ab Vrbe, inter portus Cosanum Lauretanumque atrox vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Populonios inde quum pervenisset, stetissetque ibi, dum reliquum tempestatis exsaeviret, Ilvam insulam, et ab Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. Ibi superantem Insanos montes, multo et saevior et infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem. Multae quassatae armamentisque spoliatae naves; quaedam fractae: ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit. Vbi dum subductae reficiuntur naves, hiems oppressit; circumactumque anni tempus, et, nullo prorogante imperium, privatus Ti. Claudius classem Romam reducit. M. Servilius, ne comitiorum causa ad Vrbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino, in provinciam est profectus. Dictator magistrum equitum P. Aelium Paetum dixit. Saepe comitia indicta perfici tempestates prohibuerunt: itaque, quum pridie idus martias veteres magistratus abissent, novi suffecti non essent, respublica sine curulibus magistratibus erat. T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus: in locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. Ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio aedilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. Pecuniam ex aerario scribae viatoresque aedilitii clam egessisse per indicem comperti, damnati sunt, non sine infamia Luculli aedilis. P. Aelius Tubero et L. Laetorius aediles plebis vitio creati, magistratu se abdicarunt, quum ludos ludorumque causa epulum Iovi fecissent, et signa tria ex multaticio

argento facta in Capitolio posuissent. Cerealia ludos dictator et magister equitum ex senatusconsulto fecerunt.

XL. Legati ex Africa romani simul carthaginiensesque quum venissent Romam, senatus ad aedem Bellonae habitus est. Vbi quum L. Veturius Philo, pugnatum cum Hannibale esse suprema Carthaginiensibus pugna, finemque tandem lugubri bello impositum, ingenti laetitia Patrum exposuisset; adiecit, Verminam etiam, Syphacis filium, quae parva bene gestae rei accessio erat, devictum. In concionem inde prodire iussus, gaudiumque id populo impartire. Tum patuere, facta gratulatione, omnia in Vrbe templa, supplicationesque in triduum decretae. Legatis Carthaginiensium et Philippi regis (nam ii quoque venerant) petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum iussu Patrum ab dictatore est, consules novos eis senatum daturos esse. Comitia inde habita: creati consules Cn. Cornelius Lentulus, P. Aelius Paetus: praetores M. Iunius Pennus, cui sors urbana evenit; M. Valerius Falto Bruttios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero Siciliam est sortitus. De provinciis consulum nihil ante placebat agi, quam legati Philippi regis et Carthaginiensium auditi essent. Belli finem alterius, principium alterius prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul cupiditate flagrabat provinciae Africae; seu bellum foret, facilem victoriam, seu iam finiretur, finiti tanti belli se consule gloriam petens. Negare itaque prius quidquam agi passurum, quam sibi Africa decreta esset, concedente collega, moderato viro et prudenti; qui gloriae eius certamen cum Scipione, praeterquam quod iniquum esset, etiam impar futurum cernebat. Q. Minucius Thermus et M'. Acilius Glabrio, tribuni plebis, *rem, priore anno nequidquam tentatam ab Ti. Claudio consule, Cn. Cornelium tentare* aiebant. ***Ex auctoritate Patrum latum ad populum esse, cuius vellent imperium in Africa esse. Omnes quinque et triginta tribus P. Scipioni id imperium decresse.*** Multis contentionibus, et in senatu et ad populum, acta res postremo eo deducta est, ut senatui permitterent. Patres igitur iurati (ita enim convenerat) censuerunt, uti consules provincias inter se compararent sortirenturve, uter Italiam, uter classem navium quinquaginta haberet: cui classis obvenisset, in Siciliam navigaret: si pax cum Carthaginiensibus componi nequisset, in Africam traiiceret. Consul mari, Scipio

eodem, quo adhuc, iure imperii terra rem gereret. Si conditiones convenirent pacis, tribuni plebis populum rogarent, utrum consulem, an P. Scipionem, iuberent pacem dare; et quem, si deportandus exercitus victor ex Africa esset, deportare. Si pacem per P. Scipionem dari, atque ab eodem exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia in Africam traiiceret. Alter consul, cui Italia evenisset, duas legiones a M. Sextio praetore acciperet.

XLI. P. Scipioni cum exercitibus, quos haberet, in provincia Africa prorogatum imperium. Praetori M. Valerio Faltoni duae legiones in Bruttiis, quibus C. Livius priore anno praefuerat, decretae. P. Aelius praetor duas legiones in Sicilia ab Cn. Tremellio acciperet. Legio una M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus pro praetore habuisset, decernitur. M. Servilio prioris anni consuli, cum suis duabus item legionibus in Etruria prorogatum imperium est. Quod ad Hispanias attineret, aliquot iam annos ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum esse. Vti consules cum tribunis agerent, si eis videretur, ut plebem rogarent, cui iuberent in Hispania imperium esse. Is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet romanos milites, et in quindecim cohortes socios latini nominis, quibus provinciam obtineret: veteres milites L. Cornelius, et L. Manlius in Italiam deportarent. Cornelio consuli quinquaginta navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavii, quae in Africa esset, P. Villii, quae Siciliae oram tuebatur, decreta; ut quas naves vellet, delegeret. P. Scipio quadraginta longas naves haberet, quas habuisset. Quibus si Cn. Octavium, sicut praefuisset, praeesse vellet, Octavio pro praetore in eum annum imperium esset: si Laelium praeficeret, Octavius Romam decederet, reduceretque naves, quibus consuli usus non esset. Et M. Fabio in Sardiniam decem longae naves decretae; et consules duas legiones urbanas scribere iussi; ut quatuordecim legionibus eo anno, centum navibus longis respublica administraretur.

XLII. Tum de legatis Philippi et Carhaginiensium actum: priores Macedonas introduci placuit, quorum varia oratio fuit, partim purgantium, quae questi erant missi ad regem a Roma legati de populatione sociorum; partim ultro accusantium quidem et socios populi romani, sed multo infestius M. Aurelium (quem

ex tribus ad se missis legatis, delectu habito, substitisse, et se bello lacessisse contra foedus, et saepe cum praefectis suis signis collatis pugnasse); partim postulantium, ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem mercede militassent, captique in vinculis essent, sibi restituerentur. Adversus ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Macedonia, disseruit, *Aurelium relictum, ne socii populi romani, fessi populationibus atque iniuria, ad regem deficerent, finibus sociorum non excessisse; dedisse operam, ne impune in agros eorum transcenderent populatores. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis esse: eum cum quatuor millibus Macedonum et pecunia missum nuper in Africam esse Hannibali Carthaginiensibusque auxilio.* De his rebus interrogati Macedones, quum perplexe responderent ipsi, ante responsum tulerunt, *Bellum quaerere regem, et, si pergat, propediem inventurum. Dupliciter ab eo foedus violatum; et quod sociis populi romani iniurias fecerit, bello armisque lacessierit; et quod hostes auxiliis et pecunia iuverit. Et P. Scipionem recte atque ordine videri fecisse et facere, quod eos, qui arma contra populum romanum ferentes capti sunt, hostium numero in vinculis habeat; et M. Aurelium e republica facere, gratumque id senatui esse, quod socios populi romani, quando iure foederis non posset, armis tueatur.* Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus, legati carthaginienses vocati. Quorum aetatibus dignitatibusque conspectis (nam longe primi civitatis erant), tum, pro se quisque dicere, vere de pace agi. Insignis tamen inter ceteros Hasdrubal erat (Haedum populares cognomine appellant), pacis semper auctor adversusque factioni Barcinae. Eo tum plus illi auctoritatis fuit, belli culpam in paucorum cupiditatem a republica transferenti. Qui quum varia oratione usus esset, nunc purgando crimina, nunc quaedam fatendo, ne impudenter certa negantibus difficilior venia esset, nunc monendo etiam Patres conscriptos, ut rebus secundis modeste ac moderate uterentur; *Si se atque Hannonem audissent Carthaginienses, et tempore uti voluissent, daturos fuisse pacis conditiones, quas tunc peterent. Raro simul hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari. Populum romanum eo invictum esse, quod in secundis rebus sapere et consulere meminerit: et, hercule,*

mirandum fuisse, si aliter facerent. Ex insolentia, quibus nova bona fortuna sit, impotentes laetitiae insanire. Populo romano usitata ac prope iam obsoleta ex victoria gaudia esse: ac plus paene parcendo victis, quam vincendo imperium auxisse. Ceterorum miserabilior oratio fuit, commemorantium, *Ex quantis opibus quo recidissent Carthaginiensium res: nihil eis, qui modo orbem prope terrarum obtinuissent armis, superesse, praeter Carthaginis moenia. Iis inclusos, non terra, non mari quidquam sui iuris cernere. Vrbem quoque ipsam ac penates ita habituros, si non in ea quoque, quo nihil ulterius sit, saevire populus romanus velit.* Quum flecti misericordia Patres appareret, senatorum unum infestum perfidiae Carthaginiensium succlamasse ferunt, *Per quos deos foedus icturi essent, quum eos, per quos ante ictum esset, fefellissent? Per eosdem,* inquit Hasdrubal, *qui tam infesti sunt foedera violantibus.*

XLIII. Inclinatis omnium ad pacem animis, Cn. Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatusconsulto intercessit. Tum M'. Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt, *Vellent iuberentne senatum decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret; et quem eam pacem dare, quemque ex Africa exercitus deportare iuberent?* De pace uti rogassent, omnes tribus iusserunt: pacem dare P. Scipionem, eundem exercitus deportare. Ex hac rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem cum populo carthaginiensi, quibus legibus ei videretur, faceret. Gratias deinde Patribus egere Carthaginienses, petieruntque, ut sibi in Vrbem introire, et colloqui cum civibus suis liceret, qui capti in publica custodia essent. Esse in iis partim propinquos amicosque suos, nobiles homines; partim ad quos mandata a propinquis haberent. Quibus conventis, quum rursus peterent, ut sibi, quos vellent, ex iis redimendi potestas fieret; iussi nomina edere, et, quum ducentos ferme ederent, senatusconsultum factum est, *Vt legati romani ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P. Cornelium Scipionem in Africam deportarent, nuntiarentque ei, ut, si pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet.* Fetiales quum in Africam ad foedus feriendum ire iuberentur, ipsis postulantibus, senatusconsultum in haec verba factum est: *Vt privos lapides*

silices privasque verbenas secum ferrent; uti praetor romanus his imperaret, ut foedus ferirent, illi praetorem sagmina poscerent. Herbae id genus ex arce sumptum dari fetialibus solet. Ita dimissi ab Roma Carthaginienses, quum in Africam venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus, pacem fecerunt. Naves longas, elephantos, perfugas, fugitivos, captivorum quatuor millia tradiderunt: inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit. Naves provectas in altum incendi iussit: quingentas fuisse omnis generis, quae remis agerentur, quidam tradunt: quarum conspectum repente incendium tam lugubre fuisse Poenis, quam si tum ipsa Carthago arderet. De perfugis gravius, quam de fugitivis, consultum: nominis latini qui erant, securi percussi, Romani in crucem sublati.

XLIV. Annis ante quadraginta pax cum Carthaginiensibus postremo facta erat, Q. Lutatio, A. Manlio consulibus; bellum initum annis post tribus et viginti, P. Cornelio, Ti. Sempronio consulibus: finitum est septimodecimo anno, Cn. Cornelio, P. Aelio Paeto consulibus. Saepe postea ferunt Scipionem dixisse, Ti. Claudii primum cupiditatem, deinde Cn. Cornelii, fuisse in mora, quo minus id bellum exitio Carthaginis finiret. Carthagini quum prima collatio pecuniae diutino bello exhaustis difficilis videretur, moestitiaque et fletus in curia esset, ridentem Hannibalem ferunt conspectum. Cuius quum Hasdrubal Haedus risum increparet in publico fletu, quum ipse lacrymarum causa esset; « Si, quemad- » modum oris habitus cernitur oculis, inquit, sic et animus intus » cerni posset, facile vobis appareret, non laeti, sed prope amen- » tis malis cordis hunc, quem increpatis, risum esse. Qui tamen » nequaquam adeo est intempestivus, quam vestrae istae absurdae » atque abhorrentes lacrymae sunt. Tunc flesse decuit, quum » adempta nobis arma, incensae naves, interdictum externis bel- » lis: illo enim vulnere concidimus. Nec esse in vos, odio vestro, » consultum ab Romanis credatis. Nulla magna civitas diu quie- » scere potest: si foris hostem non habet, domi invenit; ut prae- » valida corpora ab externis causis tuta videntur, sed suis ipsa » viribus onerantur. Tantum nimirum ex publicis malis sentimus, » quantum ad privatas res pertinet; nec in eis quidquam acrius, » quam pecuniae damnum, stimulat. Itaque quum spolia victae » Carthagini detrahebantur, quum inermem iam ac nudam desti-

» tui inter tot armatas gentes Africae cerneretis, nemo ingemuit. » Nunc, quia tributum ex privato conferendum est, tanquam in » publico funere comploratis. Quam vereor, ne propediem sentia» tis, levissimo in malo vos hodie lacrymasse! » Haec Hannibal apud Carthaginienses. Scipio, concione advocata, Masinissam ad regnum paternum Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque, quae ex regno Syphacis in populi romani potestatem venissent, adiectis donavit. Cn. Octavium classem in Siciliam ductam Cn. Cornelio consuli tradere iussit: legatos Carthaginiesium Romam proficisci; ut, quae ab se ex decem legatorum sententia acta essent, ea Patrum auctoritate populique iussu confirmarentur.

XLV. Pace terra marique parta, exercitu in naves imposito, in Siciliam Lilybaeum traiecit. Inde magna parte militum in navibus missa, ipse per laetam pace non minus, quam victoria, Italiam effusis non urbibus modo ad habendos honores, sed agrestium etiam turba obsidente vias, Romam pervenit, triumphoque omnium clarissimo Vrbem est invectus. Argenti tulit in aerarium pondo centum millia viginti tria: militibus ex praeda quadragenos aeris divisit. Morte subtractus spectaculo magis hominum, quam triumphantis gloriae, Syphax est, Tibure haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba traductus fuerat. Conspecta mors tamen eius fuit, quia publico funere est elatus. Hunc regem in triumpho ductum Polybius, haudquaquam spernendus auctor, tradit. Sequutus Scipionem triumphantem est, pileo capiti imposito, Q. Terentius Culleo, omnique deinde vita, ut dignum erat, libertatis auctorem coluit. Africanum cognomen militaris prius favor, an popularis aura, celebraverit, an, sicuti Felicis Sullae Magnique Pompeii Patrum memoria, coeptum ab assentatione familiari sit, parum compertum habeo. Primus certe hic imperator nomine victae ab se gentis est nobilitatus. Exemplo deinde huius nequaquam victoria pares insignes imaginum titulos claraque cognomina familiae fecere.

FINIS.

EPITOME

LIBRI I.

(pag. 1.)

In Italia belli Punici secundi acta narrantur, et Hannibalis Poenorum ducis contra foedus per Iberum amnem transitus, a quo Saguntum sociorum P. R. civitas octavo mense capta est; de quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses, qui quaererentur; et cum satisfacere nollent, bellum iis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu, per Gallias, fusis Volscis, qui obsistere ei conati erant, ad Alpes venit: et laborioso per eas transitu, cum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam: et ad Ticinum amnem Romanos equestri praelio fudit: in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. Iterumque exercitu Rom. ad flumen Trebiam fuso, Hannibal Apenninum per maximam militum vexationem propter vim tempestatum transit Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit, duce hostium Magone capto.

LIBRI II.

(pag. 51.)

Hannibal per continuos vigiliae in paludibus oculo amisso, venit in Etruriam: per quas paludes quatriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul homo temerarius contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Trasymenum lacum cum exercitu caesus est. Sex M. quae eruperant, fide ab Maharbale data, perfidia Hannibalis vincta sunt. Cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. Ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. Cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo confligere-

re, ne contra ferocem tot victoriis hostem territum adversis praeliis militem pugnae committeret, et opponendo se tantummodo, conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem tanquam timidum et segnem, effecit ut populi iussu ei imperium cum dictatore aequaretur: divisoque exercitu, cum in iniquo loco conflixisset, et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo, discrimine liberatus est: quo beneficio victus, castra cum eo iunxit, et patrem eum salutavit, idemque milites facere iussit. Hannibal vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clausus, sarmentis ad cornua boum alligatis, et incensis, praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit, et sic transgressus est saltum; idemque Fabii Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus, cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est, caesaque eo praelio Romanorum XLV. millia cum Paulo consule, et senatoribus LXXX. consularibus atque praetoriis aut aedilitiis XXX. Post quam cladem cum a nobilibus adolescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui postea Africanus nuncupatus est, stricto super capita deliberantium ferro, iuravit pro hoste se habiturum eum, qui in verba sua non iurasset: effectique ut omnes minime relictum iri a se Italiam iureiurando adstringerentur. Praeterea trepidationem urbis et luctum, et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Floronia Vestales virgines incesti damnatae sunt. Propter paucitatem vero militum, servorum octo M. armata sunt. Captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. Varroni obviam itum est, et gratiae actae, quod de Republ. non desperasset.

LIBRI III.

(pag. 105.)

Campani ad Hannibalem defecere. Nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus annulos aureos a digitis occisorum Romanorum detractos in vestibulo curiae fudit, quos excessisse modii mensuram traditur; post quem nuntium Hanno ex Poenis vir nobilissimus suadebat senatui Carthaginiensium, ut pacem a Pop. Rom. peterent: nec tenuit, obstrepente Barcina factione. Cl. Marcellus praetor ad Nolam eruptione adversus Hannibalem ex oppido facta, prospere pugnavit. Exercitus Hannibalis per hiberna Capuae ita luxuriatus est, ut corporum viribus atque animorum enervaretur. Casilinum a Poenis obsessum ita fame vexatum est, ut lora, et pelles scutis detractas, item mures essent, et nucibus per Vulturnum amnem a Romanis missis vixerint. Senatus ex equestri ordine hominibus CXCVII. suppletus est. L. Postumius praetor a Gallis cum exercitu caesus est. Cn. et P. Scipiones in Hispania Hasdrubalem vicerunt, et Hispaniam suam fecerunt. Reliquiae Cannensis exercitus in Siciliam relegatae sunt, ne recederent inde, nisi finito bello. Inter Philippum Macedonum regem et Hannibalem societas iuncta est. Sempronius Gracchus Cos. Campanos cecidit. Praeterea in Sardinia feliciter a T. Manlio praetore adversus Poenos Sardosque res gestas continet, a quo Hasdrubal dux, et Mago, et Hanno capti. Claudius Marcellus praetor Hannibalis exercitum ad Nolam proelio fudit et vicit, primusque omnium tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit.

LIBRI IV.

(pag. 152.)

Hieronymus Syracusanorum rex, cuius avus Hiero amicus P. R. fuerat, ad Carthaginienses defecit: et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. T. Sempronius proconsul prospere adversus Poenos et Hannonem ducem ad Beneventum pugnavit, servorum maxime opera, quos liberos esse

iussit. Cl. Marcellus Cos. in Sicilia, quae prope tota ad Poenos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo Macedonum regi bellum indictum est: qui ad Apolloniam nocturno praelio oppressus, fugatusque, in Macedoniam cum prope inermi exercitu profugit; ad id bellum gerendum Valerius praetor missus est. Res praeterea in Hispania, a P. et Cn. Scipionibus adversus Carthaginienses gestas continet. Syphax rex Numidarum in amicitiam adscitus, et a Masinissa rege Massylorum pro Carthaginiensibus pugnante, victus, in Maurusios cum maxima manu transiit contra Gades: ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur. Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt: quorum auxiliis accitis, tunc primum mercenarium militem Romana castra habuerint.

LIBRI V.

(pag. 197.)

P. Cornelius Scipio, postea Africanus, ante legitimos annos aedilis factus est. Hannibal urbem Tarentum praeter arcem per Tarentinos iuvenes, qui se noctu venatum ire simulaverant, cepit. Ludi Appollinares, ex Marcii carminibus quibus Cannensis clades praedicta fuerat, instituti sunt. A. Q. Fulvio, et Ap. Claudio Coss. adversus Hannonem Poenorum ducem prospere pugnatum est. T. Sempronius Gracchus proconsul ab hospite suo Lucano in insidias ductus, a Magone interemptus est. Centenius Penula, qui centurio militaverat, cum petisset a senatu, ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si hoc impetrasset, de Hannibale victoriam: octo M. *acceptis militum dux factus, conflixit acie cum Hannibale; qui cum exercitu eum cecidit. Cn. Fulvius praetor male adversus Hannibalem pugnavit: in quo praelio hominum sexdecim* M. *ceciderunt; ipse cum equitibus* CC. *effugit. Capua obsessa est a Q. Fulvio, et ab Ap. Claudo Coss. Cl. Marcellus Syracusas expugnavit anno tertio, et ingentem se virum gessit: in eo tumultu urbis captae Archimedes intentus formis, quas in pulvere descripserat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispania tot tantarumque rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt, prope cum*

totis exercitibus caesi anno octavo, quam in Hispaniam iverant; amissaque eius provinciae possessio foret, nisi L. Marcii equitis Rom. virtute et industria contractis exercituum reliquiis, eiusdem hortatu bina castra hostium expugnata essent: ad XXVII. *millia caesi: ad mille octingentos triginta capti; praeda ingens parta: dux Marcius appellatus est.*

LIBRI VI.

(pag. 223.)

Hannibal ad tertium ab urbe Roma lapidem super Anienem castra posuit; ipse vero cum duobus M. equitum usque ad portam Capenam, ut urbis situm exploraret, obequitavit; et cum per triduum in aciem utrinque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit; nam cum in castra rediissent, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Ap. Claudio Coss. Principes Campani veneno sibi consciverunt mortem. Cum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur, literas a senatu missas Q. Fulvius Cos. quibus iubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit, et lege agi iussit: et supplicium peregit. Cum in comitiis apud populum quaereretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium: nullo id volente suscipere, P. Scipio P. filius, qui in Hispania ceciderat, professus est se iturum; et suffragio populi, consensuque omnium missus, Novam Carthaginem uno die expugnavit, cum ageret vigesimumquartum annum, videreturque divina stirpe creatus: quoniam et ipse posteaquam togam acceperat, quotidie in Capitolio erat, et in cubiculo matris eius anguis saepenumero visus erat. Res praeterea in Sicilia gestas continet, et amicitiam cum Aetolis iunctam, bellumque gestum adversus Acarnanas et Philippum Macedonum regem.

LIBRI VII.

(pag. 293.)

Cn. Fulvius praetor cum exercitu ab Hannibale caesus est. Meliore eventu, Cl. Marcello Cos. adversus eundem ad Numistronem pugnatum est; inde Hannibal noctu recessit. Marcellus insecutus est: et subinde cedentem pressit, donec confligeret. Priore pugna Hannibal superior fuit, Marcellus insequenti. Fabius Maximus, pater, consul Tarentinos per proditionem recepit. In Hispaniam ad Betulam Scipio cum Hasdrubale Hamilcaris conflixit, et vicit; inter alia captum puerum regalem eximiae formae ad avunculum Masinissam cum donis misit. Cl. Marcellus, T. Quintius Crispinus Coss. speculandi causa egressi e castris, insidiis ab Hannibale circumventi sunt. Marcellus occisus fuit, Crispinus fugit. Res praeterea a P. Sulpicio praetore adversus Philippum et Achaeos gestas continet. Lustrum a censoribus conditum est; censa sunt civium capita centum triginta septem millia, centum et octo; ex quo numero apparuit quantum hominum tot proeliorum adversa fortuna pupulo Romano abstulisset. Hasdrubal, qui cum exercitu novo transcenderat Alpes, ut se Hannibali coniungeret, cum millibus hominum LVI. *caesus est, M. Livii consulis ductu, non minore opera Claudii Neronis consulis: qui cum Hannibali oppositus esset, relictis castris, ita ut inimicum falleret, electa manu profectus Hasdrubalem circumvenit.*

LIBRI VIII.

(pag. 350.)

Res in Hispania prospere gestae a Silano Scipionis legato, et L. Scipione fratre adversus Poenos, a Sulpicio procos. et ab Attalo rege Asiae adversus Philippum regem Macedonum pro Aetolis referuntur. Cum M. Livio, et Claudio Neroni Coss. triumphus decretus esset, Livius, qui in provincia sua rem gesserat, quadrigis invectus est: Nero, qui in collegae provinciam,

ut victoriam eius adiuvaret, venerat, equo est secutus; et in hoc habitu plus gloriae reverentiaeque habuit; nam et plus in bello quam collega fecerat. Ignis in aede Vestae negligentia virginis, quae non custodierat, extinctus est; virgo caesa est flagro. P. Scipio in Hispania cum Poenis debellavit XIV. *anno eius belli, anno quinto posteaquam ierat, exclusisque in totum possessione eius hostibus, Hispaniam recepit: et a Tarracone in Africam ad Syphacem regem Numidarum duobus navigiis transvectus, foedus iungit. Hasdrubál Gisgonis ibi cum eo in eodem lecto accubuit. Munus gladiatorium in honorem patris patruique Carthagini Novae dedit, non ex gladiatoribus, sed ex his qui aut in honorem ducis, aut ex provocatione in certamen descendebant; in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. Cum Astapa urbs ab Romanis oppugnaretur, oppidani liberos et coniuges rogo exstructo occiderunt: et se insuper praecipitaverunt. Ipse Scipio dum gravi morbo implicitus esset, seditionem in parte exercitus motam confirmatus discussit: rebellantesque Hispaniae populos coegit in deditionem venire. Et amicitia facta est cum Masinissa rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam traiecisset, pollicebatur; cum Gaditanis quoque post discessum inde Magonis, cui ex Carthagine scriptum erat, ut in Italiam traiiceret. Romam reversus consulque creatus. Africam provinciam petenti, contradicente Q. Fabio Maximo, Sicilia data est: permissumque ut in Africam traiiceret, si ex Repub. esse censeret. Mago Hamilcaris filius a minore Baleari insula, ubi hiemarat, in Italiam traiecit.*

LIBRI IX.

(pag. 403.)

Ex Sicilia C. Laelius in Africam a Scipione missus, ingentem praedam reportavit: et mandata Masinissae Scipioni exposuit, conquerentis quod non exercitum in Africam traiecisset. Bellum in Hispania finitum, victore Romano, quod Indibilis excitaverat; ipse in acie occisus: Mandonius exposcentibus Romanis a suis deditus est. Magoni, qui in Galliam et Ligu-

riam ierat, ex Africa et militum ampla manu missa, et pecuniae, quibus auxilia conduceret; praeceptumque, ut se Hannibali iungeret. Scipio a Syracusis in Bruttios traiecit: et Locros pulso Punico praesidio, fugatoque Hannibale, recepit. Pax cum Philippo facta est. Idaea mater deportata est Romam a Pessinunte oppido Phrygiae, carmine in libris Sibyllinis invento, pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idaea deportata Romam esset; tradita autem est Romanis per Attalum regem Asiae; lapis erat, quem matrem deum incolae dicebant. Excepit P. Scipio Nasica, Cn. filius, eius qui in Hispania perierat: vir optimus a senatu iudicatus, adolescens nondum quaestorius: quoniam ita responsum habebatur, ut numen id ab optimo viro reciperetur, consecrareturque. Locrenses legatos Romam miserunt, qui de impotentia Q. Pleminii legati quererentur, quod pecuniam Proserpinae abstulerat, et liberos eorum et coniuges stupraverat. Pleminius in catenis Romam perductus, in carcere mortuus est. Cum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Sicilia erat, in urbem perlatus esset, tanquam luxuriaretur: missis ob hoc legatis a senatu qui explorarent an ea vera essent: purgatus infamia Scipio in Africam traiecit senatus permissu. Syphax accepta in matrimonium Hasdrubalis Gisgonis filia, amicitiae, quam cum Scipione ipse iunxerat, renuntiavit. Masinissa rex Masaesylorum, dum pro Carthagine in Hispania militat, amisso patre Gala, de regno exciderat; quo per bellum saepe repetito, aliquot proeliis a Syphace rege Numidarum victus, in totum privatus est: et cum ducentis equitibus exul Scipioni se iunxit; et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum ampla manu interemit. Scipio adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui prope cum centum millibus armatorum venerant, ab obsidione Vticae depulsus, hiberna communivit. Sempronius Cos. in agro Crotoniensi prospere adversus Hannibalem pugnavit. Lustrum a censoribus conditum est; censa sunt civium capita CCXV. *millia. Inter censores M. Livium et Claudium Neronem notabilis discordia fuit; nam et Claudius Livio collegae equum ademit, quod a pop. Rom. damnatus, actusque in exilium fuerat; et Livius Claudio, quod falsum in se testimonium dixisset, et quod minime bona fide*

secum in gratiam redisset; idem omnes tribus, extra unam, aerarias reliquit, quod et innocentem se damnassent, et postea consulem censoremque fecissent.

LIBRI X.

(pag. 442.)

In Africa Scipio Carthaginenses, et eundem Syphacem Numidarum regem, Hasdrubalemque pluribus praeliis vicit, adiuvante Masinissa: binaque hostium castra expugnavit, in quibus XL. *millia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Laelium cepit. Masinissa Sophonisbam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit, et nuptiis factis uxorem habuit: castigatusque a Scipione, venenum ei transmisit: quo hausto illa decessit. Effectumque est multis Scipionis victoriis, ut Carthaginienses in desperationem acti, in auxilium publicae salutis Hannibalem ex Italia revocarent, isque anno decimosexto Italia discedens, in Africam traiecit, tentavitque per colloquium pacem cum Scipione componere: et cum de conditionibus pacis non convenisset, acie victus est. Pax Carthaginiensibus data est petentibus. Hannibal Gisgonem, pacem dissuadentem, manu sua detraxit, excusata deinde temeritate facti, ipse pacem suasit. Mago bello, quo in agro Insubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, dum in Africam per legatos revocatus reverteretur, ex vulnere mortuus est. Reversus in urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum: quem Q. Terentius Culleo senator pileatus secutus est. Scipio Africanus (incertum militari prius favore, an populari aura ita cognominatus sit) primus certe hic imperator victae a se nomine gentis nobilitatus est.*